

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
Hírlapkönyvtári
II. növekedéskönyvtár
1935/126 sz.

TARTALOM.

CZIKKEK.

	Lap
Dankó József: Dürer A. «Fájdalmas férfja»	102—126
Fellner Sándor és Pulszky Károly «Bakocs Tamás sírkápolnája Esztergomban»	246—255
Hampel József «Római sírok Pannoniában»	136—146
Hampel J. «Ásatások Szilágy-Nagfaluban»	156—161
Hampel J. «Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodása 1880 decz. 1881 január—április»	164—178
Hampel J. «A nemzeti muzeumi érem- és régiségtár 1881-ben» (május—deczember)	276—285
Henszlmann Imre «Közép-Syria építészete»	187—192; 286—292
Henszlmann Imre «A topuszkói templomrom»	228—245
Herman Ottó «Az antik Tettix és rovatársai»	6—23
Hoffmann B. V. «Antik ólomtárgyak a nemzeti muzeumban»	210—227
Majláth Béla «Vancha István két pecsétje»	161—164
Némethy Lajos: «Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században»	256—271
Pulszky Ferencz «Szegedi leletek»	1—6
Pulszky Ferencz «Somogyomi aranylelet»	133—136
Pulszky Ferencz «Rekeszes ötvösség Magyarországon»	146—156
Pulszky Ferencz «Bökény-Mindszenti lelet»	201—210
Pulszky Károly «Raphael Santi az orsz. képtárban»	40—101
Pulszky Károly «Dürer-rajz az orsz. képtárból»	126—127
Gr. Sztáray Antal «Lucskai lelet»	272—275
Thallóczy Lajos: «A bosnyák czímer- és zászló-kérdés»	23—39

Végh Adorján «Népvándorlási telep Csallóközben»	127—133

Vegyes közlések, könyvismertetések.

Barna Ferdinánd «Aspelin: «Suomalais-ugrilaisen Muinais tutkinnon alkeita»	305—326
Diner József: «Cesnola ásatásai Kypros szigetén»	292—296
Diner J. «Hyssarlik és Mykene»	296—305
Thallóczy Lajos: «Magyar fegyverekről»	178—186
Thallóczy Lajos: «Numismatische Zeitschrift»	192—196
Thallóczy Lajos: «Alterthümer der Herzegovina»	196—199
Thallóczy Lajos: «István bán a Guthkeledi»	199—200
Téglás Gábor: «A bécsi cs. akad. ősrégészeti bizottsága 1881-ben»	326—328
Wolf György «Két adat a Margitsziget történetéhez»	275—276

Hivatalos közlemények.

A m. tud. akadémia archæologiai bizottságának jegyzőkönyvei	I—III
Jelentések az orsz. régészeti és embertani társulat üléseiről	III—XV
Az orsz. régészeti és embertani társulat számvizsgáló bizottságának jelentése az 1880-iki évről	XV—XVI
A nemz. muz. régiségtár őrének jelentése az országgyűlés által kiküldött muzeumi bizottsághoz	XVI—XX
Dr. Arányi Alajos: «A pilisi járásban föllelt nevezetes régiségek»	XX—XXVII
Henszlmann Imre: «Jelentés a nagyváradi fölfedezésről»	XXVIII—XXXI

R A J Z O K.

Őskori emlékek.

Rézlelet Szegedről (orsz. emb. és rég. társ. költs.)	2
Cserépedények Szegedről (r. t. költs.)	4
Lucskai lelet (rég. társ. költs.)	273
Edények a lucskai temetőből (r. t. k.)	274
Felső-baloghi lelet (N. Muz.)	278
Bodrog-Kereszturi bronzlelet (Nemz. Múzeum költs.)	280—281

Zsitvatői edények (N. Muz.)	283
Nagylooki edényke (N. Muz.)	284

Vaskori emlékek.

Somogyomi aranylelet (N. M. R. tár. tulajd.)	134
Aranyos-maróthi aranygomb (N. M.)	284
Ercsii Dunamederbéli lelet (N. M.)	285

Antik emlékek.

	Lap
Antik tettix és rovtársai, ...	11
Buda-ujlaki római sír (N. M. Rég. tár. tulajd.) ...	137
Buda-ujlaki római sírrészlet (N. M. R. tár. tulajd.) ...	139
Gagat-szobor a buda-ujlaki római sírból (N. Muz.) ...	141
Karperecz és fülbevaló a felcsuthi sírból (N. Muz.) ...	142
Illatszertartó a felcsuthi sírból (N. Muz. tulajd.) ...	143
Római mázaskorsó a felcsuthi sírból (N. Muz.) ...	144
Felcsuthi scrinium (fénynyomat) ...	144
Pécsi scrinium (fénynyomat) ...	144
Szentmártoni edény (N. M. tulajd.) ...	160
Obudai Silvanus-emlék (N. M. költs.) ...	170
Római fibula Stolacból ...	196
Ólomtárgyak a N. Muzeumban ...	212
Ólomphár rajzai ...	214
Ráth György ólom koszeje ...	215
Szinházi tessera ...	222
Phönikiái gemma ...	293
Phönikiái váza ...	293
Amathosi ezüst csésze ...	294
A golgoi sarkophag ...	295
Mykenei sírtábla ...	299
Mykenei arany ékszerek ...	300—301
Mintakövek a mykenei sírből ...	301
Oroszlán a mykenei sírből ...	302
Agyagedények a mykenei sírből ...	302—304

Népvándorlaskori emlékek.

Komáromi kardtok vég és csat ...	148
Cicada fibulák (N. Muz. tulajd.) ...	149
Szeged-sövényházi lelet (orsz. Rég. és Emb. társ. költs.) ...	151
Szeged-óthalmi lelet (orsz. Rég. és Emb. társ. költs.) ...	153
Keszthelyi lelet (N. Muz. tulajd.) ...	154
Szeged-óthalmi lelet (hibásan keszthelyi lelet. Orsz. Rég. és Emb. társ. költs.) ...	155
Bronz csat a Matyasovszky-halomból Nagyfaluban (N. Muz. tulajd.) ...	157
Vas fogantyú ugyanonnan (N. Muz. tulajd.) ...	157
A nagyfalusi halmok környéke (N. Muz. tulajd.) ...	158
A nagyfalusi Hampel-halom alaprajza (hibásan Nagyhalom, a N. Muz. tulajd.) ...	159
Edénytöredék ugyanonnan ...	159
Edénytöredék ugyanonnan ...	160
Griffes csat a nagyfalusi Rómer-halomból (N. M. tulajd.) ...	172
Edények Bökény-Mindszentről (N. Muz.) ...	202
Bökény-mindszenti lelet (N. Muz.) ...	204
Fibulák a N. Muzeumban ...	206
Bakodi és szabolcsi fibulák (Nemz. Muz. tulajd.) ...	208

Közép- és újkori emlékek.

	Lap
Osztója István kettős királyi pecsétje ...	29
István Tamás pecsétje ...	30
Tyrdko címér ...	33
Gábor arkangyal és a bold. szűz az orsz. képtárban ...	40
Madonna az orsz. képtárban ...	47
Madonna a Louvrebán ...	51
Raphael: Mária mennybemenetele (tollrajz az orsz. képtárban) ...	60
Maddalena Doni a Louvrebán ...	67
Angelo Doni arcképe Raphaeltől (a Pitti képtárban) ...	68
Férfi arckép Raphaeltől (az orsz. képtárban, fénynyomat) ...	68
Madonna Eszterházy (az orsz. képtárban, fénynyomat) ...	72
Madonna Jézussal és Sz. Jánossal (Firenzében) ...	73
Raphael Disputája ...	79
Raphael rajzai (az orsz. képt.) ...	83—85
Raphael tanulmánya a disputához (orsz. képtárban) ...	88
Raphael tanulmánya a Roxanehoz (orsz. képtárban) ...	97
Raphael Nagy Sándor és Roxané-ja (az Albertinában) ...	98
Dürer: Ecce Homo! ...	116
A Dürer-féle kis Passió címkepe. ...	118
Dürer: Ecce Homo! ...	119
Dürer tanulmánya az Ecce Homohoz. ...	123
Dürer Ecce Homo-ja ...	127
Dürer tanulmánya az Ecce Homohoz (az orsz. képtárban) ...	127
István váci püspök pecsétjei ...	162
Nagyszebeni polgárosszony a XVII. századból ...	173
Nagyszebeni polgár a XVII. századból ...	174
Ernesztházi lelet (N. Muz. tulajd.) ...	175
Ezüst csészék a nemz. Muzeumban az ernesztházi leletből (N. M. tul.) ...	176
Magyar sisakok a gráci fegyvergyűjteményből ...	181
Magyar kardok és pajzsok a gráci fegyvergyűjteményből ...	183
Magyar hegyes török a gráci fegyvergyűjteményből ...	185
Herzegovinai gmlék ...	198
István a Gúthkeledi pecsétje ...	199
Topuszkói templom alaprajza ...	232
A topuszkói templom nyugoti homlokzata ...	233
Részletek a topuszkói templomról ...	234
Bakocs címere ...	240
Bakocs pecsétje ...	248
Gábor arkangyal és szűz Mária ...	249
Bakocs-kápolna alaprajza ...	251
A Bakocs-kápolna nyugot-keleti átmetszete ...	252
A Bakocs-kápolna észak-déli átmetszete ...	253
A Bakocs-kápolna a XVIII. században ...	255
Falkoner György arcképe ...	256

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A M. TUDOM. AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA 1881. MÁRCZ. 9-ÉN TARTOTT
ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Jelen voltak Pulszky Ferencz elnöklete alatt gr. Andrassy Manó, Fraknoi Vilmos, Hampel József, Henszlmann Imre, b. Nyáry Albert, b. Nyáry Jenő, Pulszky Károly, Torma Károly és mint vendég Thallóczy Lajos.

1. Olvastatott a m. évi decz. 12-én tartott ülésnek jegyzőkönyve:

e jegyzőkönyv egyik pontjának közelebbi meghatározását, illetőleg módosítását l. alább.

2. B. Nyáry Albert Krassó és Szörény egyesített vármegyék számára tervezett új címér iránti véleményét a következőkben fejezi ki: A tervezet: hasított paizs, jobbról kék mezőben arany méhektől körülvelt arany méhkas. Ez Krassót képviseli. A címérpaizs baloldala szintén: kék mező, abban ezüst vár áll, tornyai között a bányászatot jelző csákány és kalapács. Ez Szörény vármegyét képviseli. A paizs alsó részén a Dunát jelző habos ezüst pólya futja végig mind a két mezőt. — Ezen új czimert ugyan nem lehet egészen a tarkaság vádja alól felmenteni, de miután két címér összetétele, az egyszerűbb alakban alig összeállítható. E szerint a terv elfogadható, azonban véleményező a jobb oldali kék mezőt vörösre ajánlja átváltoztatandónak; mert 1. így az összetett címér határozottabban kifejeztetik. 2. Krassó megye eredeti címérében is az arany méhkas vörös udvarban áll. 3. Az új egyesült vármegye hivatalos színei miatt, mely a régi vármegye színeiben állapíttatván meg, e színnek okvetlenül az egyesült vármegye címérében is elő kell fordulnia; az előttünk fekvő új tervben azonban e színnek legkisebb nyoma sincs:

a bizottság e véleményt magáévá tévén, ez az illető mellékletekkel a tud. Akadémiához felterjesztendő.

2. Dr. Thallóczy Lajos, mint meghívott vendég előadja a Bosnia címere ügyében tett tüzetes tanulmányait, melyeket számos okmányok használatával összpontosított:

a bizottság e becses közlésért köszönetét fejezván ki, felkéri Dr. Thallóczyt, hogy munkáját b. Nyári Albert, szaktudóssal közölje, ki ez ügyben a bizottság legközelebbi ülésében véleményét ki fogja jelenteni.

4. Előadó bemutatja a m. tud. Akadémia Igazgató tanácsának határozatát a bizottság f. évi budgetje engedélyezésének ügyében;
tudomásul szolgál.

5. Előadó bemutatja formulárját azon körlevélnek, melyet a múlt ülés 7. pontjának értelmében az illető szakférfiaknak megküldött:

a felszólításra kevés (5) válasz érkezett; miért is ez ügyben újabb intézkedések ajánltatnak (l. e jegyzőkönyv utolsó pontját). Az e fölött felmerült tárgyalás alkalmával, határozottatott, hogy a Monumenták czíme a jövőben ekként változtassék meg. «Monumenta Hungariæ Archæologica præhistorici ævi romani» s e különböző korszakok mindegyike külön csoportot teend; miért is b. Nyári Jenő az aggteleki barlangról szóló, sajtó alatt levő munkája czímén a «Monu-

menták» után nem leendő feljegyezve a különben következő V-ik kötet megnevezés.

6. Olvassatik a II. osztálynak átírtja, melyben ez «reményét fejezte ki, hogy az Értesítőnek megjelenésére vonatkozó rendtelenségeket úgy a bizottság, mint a tudomány érdekében megszüntetni kedves kötelességének ismerendi»:

a bizottság ez ügyet belügynek tekintvén és e tekintetben teljes autonómiáját fentartván, az átírtat tisztelettel félre teszi.

7. A múlt ülés 7-ik pontjának megváltozása iránt Torma Károly indítványozza, hogy tekintve a hazai régészet mai színvonalát a különböző irányú kutatások eredménye gyanánt rendelkezésre álló irodalmi apparátus bőségét: elérkezettnek tarthatni az időt arra, hogy az adatok a Monumentákban korszakok szerint állíttassanak össze, illetőleg dolgoztassanak fel, a mely művek még a hazai archaeologiai kutatások eddigi mérvéről s azok alapján nyert tudományi eredményről számot adnának, egyszersmind a Magyarország ó- és középkori történetét felvilágosító régészeti adatokat is mint feldolgozott kész anyagot és egyes korszakok művészete, ipara stb. egy szóval műveltsége hű képe gyanánt juttatná a történetírás kezébe, egyúttal az ezután foganatosítandó régészeti vizsgálatok irányát is kijelölvén, a mi a hazai archaeologia fejlődése, főleg pedig a még itt-ott észlelhető hiányok kiegészítése tekintetéből följötte kívánatos,

tekintve továbbá, hogy a mondottakból kifolyólag az a módszer, mely szerint egyes szakférfiak nem a különböző korszakok régészeti emlékeinek összeállítására s feldolgozására, hanem csupán készletben levő régészeti művek bejelentésére hívtak fel, nem mutatkozik gyakorlatinak, mennyiben ekkép csak azok a művek lennének a Monumentákban kiadhatók, melyek esetleg épen készen vannak s a főczél, t. i. az egyes külön korszakok régészeti emlékeinek együttes összeállítása s a rendelkezés alatti teljes anyag rendszeres feldolgozása nem éretnék el, — küldjön ki a bizottság egy szűkebb körű albizottságot, mely az iránt terjesztszen elő javaslatot, hogy

1. a Monumentákban mely korszakok lennének és minő sorrendben, s esetleg osztályokban tárgyalandók,

2. az anyag feldolgozásánál mely szempontok lennének irányadók,

3. kik lennének azok a szakférfiak, a kiket az egyes korszakok régészeti leírására egyenesen föl kellene kérni, s végül

4. a Monumenták minő beosztása, tipikus előállítása stb. lenne e czélnak leginkább megfelelő:

a bizottság az indítványt indokolásával együtt magáévá tevén, eziránti javaslat-tételre Torma Károly elnökle alatt dr. Hampel József és dr. Pulszky bizottsági tagokat küldi ki avval a felhívással, hogy jelentéseket f. évi április hó 5-éig terjeszszék a bizottság elé.

Kelt Budapesten, 1881. márcz. 9-én.

A M. TUD. AKAD. ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA 1881. ÁPRIL 5. TARTOTT ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Jelen voltak Pulszky Ferencz elnökle alatt: Arányi Lajos, Fraknoi Vilmos, Hampel József, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, br. Nyáry Albert, br. Nyáry Jenő, Pulszky Károly és Ráth György.

1. Olvassatik a f. é. márcz. 9-én tartott ülésnek jegyzőkönyve:

észrevétel nem történt.

2. Pulszky Károly, mint az «Arch. Értesítő» szerkesztője beadja ezen folyóirat múlt évi költségeiről szóló számadását; nevezetesen azon 300 o. é. frtról, melyek neki a szükséges illusztrációk készítésére a második félévben előlegeztettek. Az utóbbi számadást kéri megvizsgáltatni és magát a további felelősségtől felmentetni; egyúttal kéri, hogy a bizottság a m. n. Múzeum régészeti osztályának, az embertani és régészeti társulatnak és az iparművészeti múzeumnak köszönetet szavazzon azon szíves készségért, melylyel ezen intézetek számos táblát és faduczt az Értesítő illusztrációiként lenyomni megengedtek:

a számadás átvizsgálására kiküldetnek Fraknói Vilmos, Henszlmann Imre és Ráth György. Köszönő levél frandó az idézett intézeteknek.

3. Előadó felolvassa Torma Károly hozzá intézett levelét, melyben ez a bizottsági tagságról való lemondását kijelenti:

A bizottság a lemondást el nem fogadja, hanem Torma Károlyt felkéri, szíveskedjék a bizottságot, mint annak rendes tagja, szakértő becses tanácsával tovább is támogatni.

4. Előadó felolvassa dr. Czobor Béla ajánlatát, melyben jelenti, hogy a középkori kisebb művészetek körébe vágó egyházi ötvösműveket, öltönyöket, egyéb szereket és paramentumokat tárgyaló készlettel bírván, annak feldolgozását a jövő 1882. év folyamán a bizottság rendelkezésére bocsáthatja:

tudomásul szolgál.

5. A múlt ülésben kinevezett albizottság beadja az ezen jegyzőkönyvhez csatolt jelentését, illetőleg a bizottság kiadványaira vonatkozó javaslatát:

helyeslő tudomásul vétetett és Ipolyi Arnold indítványa folytán határozatott, hogy a Monumenták számára eddig szokás szerint kivetett 2500 forintból egy ezer forint a hazai tulajdonképi (ingó és ingatlan) emlékeknek, egy ezer forint pedig a hazai érmekről szóló munka kiadására fordíttassék és hogy ezen publicatiók füzetenként is jelenhessenek meg a Monumenták mostani formatumában; hogy továbbá, könnyebb áttekintés végett, a szöveg ezeknek minden oldalán két hasábra osztassék. Az érmészeti mű kidolgozására szólíttassék fel az albizottság jelentésében ajánlott Dobóczy Ignác szaktudós, hogy a munkát megkezdje és az ügyrend által követelt bírálat alá bocsássa.

6. Ez alkalommal Hegedüs Candid említi, hogy régészeti czélokra különféle segédforrások létezvén a vall. és közokt. ministerium, a m. tud. Akademia, a m. n. muzeum és az egyetem budgetjeiben, czélszerű volna ezen pénzforrásokat összeíteni úgy, hogy a bizottság publicatióira több oldalról segítyt nyerhessen:

e források kipuhatolására és összesítésére kiküldetnek Hegedüs Candid elnökte alatt: Pulszky Ferencz, Fraknói Vilmos és az előadó.

7. Az «Arch. Értesítő» tárgyában az albizottság felhivja a szerkesztőt, hogy a füzetek pontos megjelenéséről gondoskodjék, másrészt pedig javaslatba hozza, hogy a lap évnegyedessé változtassék át:

a többség az évnegyedes megjelenéshez nem járul, hanem szem előtt tartván, hogy hosszabb cikkek az Értesítőben csak akkor jelenhetnek meg, ha füzetei több ívre terjednek; azoknak megjelenését két havi időközben czélszerűnek tartja és elrendeli.

8. Tekintetbe véve, hogy a Monumenták publicatiójára kidolgozott terv kivitelénél elkerülhetlenül szükséges, a siker biztosítása végett, hogy valamennyi szakértnak tapasztalataikkal és tanácsukkal közreműködjenek, Pulszky Károly szerkesztő, indítványozza, kérje fel a bizottság az Akademia II-ik osztályát, hogy kebeléből mindazokat válaszsza a bizottság rendes tagjaiul, kik ezen szakra közre működtek, és pedig: Salamon Ferenczet, Szilágyi Sándort, Pesty Frigyeszt, Pauler Gyulát, Thaly Kálmánt, Nagy Imrét, Ortvay Tivadart, Deák Farkast, Haan Lajost, Zsilinszky Mihályt, br. Radvánszky Bélát, Majláth Bélát és Myskovszky Viktort:

az indítvány helyeseltetik és annak idején (a legközelebbi nagygyűlés alkalmával) a bizottság ezen óhaját az Akademia II. osztálya elébe fogja terjeszteni.

Kelt Budapesten, 1881. ápril 5-én.

Pulszky Ferencz, biz. elnök.

Henszlmann Imre, előadó.

J E L E N T É S E K

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT ÜLÉSEIRŐL.

Az orsz. rég. és embertani társulat 1880 decz. hó 28-án tartotta az évben utolsó ülését Pulszky Ferencz elnökte alatt. Első tárgy volt br. Nyáry Jenő értekezése «a magyarhoni őstelepeken, különösen pedig az aggteleki barlangban

lelt kulturnövényekről». Az értekezés mutatvány volt a szerzőnek sajtó alatt levő munkájából, mely az aggteleki barlang leírását fogja tárgyalni. A szóban levő tárgyak, nevezetesen szenesedett buza és szenesedett kenyérmaradványok be lettek mutatva.

Utána Wagner János a muhi (Borsodmegye) pusztai régiségekről szólt. Általános bevezetés után, melyben a hely kulturtörténeti fontosságát jellemzi, áttér azon ásatásra, melyet 1878-ban, mikor a magyar történelmi társulat Gömör és Borsod megyékben járt, annak egyik bizottsága a muhi pusztán rendezett; azt találja, hogy annak térein, történelmünk csaknem minden korszakában oly drámák játszottak le, melyek örökre emlékezetessé teszik előttünk e helyet. Legujabban a forradalom alatt volt véres ütközet színhelye, korábban 1596-ban a törökök a földdel egyenlővé teszik ott az ősrégi Muhi városát, mely a fennmaradt okmányok tanúsága szerint pedig már a XIII-ik században népes község, Mátyás és Nagy Lajos királyok alatt pedig kiváltságokkal gazdagon elhalmazott privilegiált város volt. E város közelében folyt le 1241-ben a tatárok elleni oly szerencsétlen kimenetelű ütközet is, hol a nemzet, annyi jelesének elhulltával csaknem végképen elveszett. Még korábbi időkből egy latin helynév a «Tullus» pusztája s számos másodrangú lelet ugyan-e helyen a nagy római világbirodalom kulturájáról is beszélnek nekünk. De még ez sem utolsó lapja Muhi történelmének. Számos őskori tárgy kerül ott naponkint felszínre, a melyek bár kétségtelenül emberi kéz alkotásai; de nincs történelem, mely megnevezné a népet, a mely azokkal élt.

Borsodmegyének mintegy negyven őskori telepe veszi körül a muhi pusztát, a melyek északkelet felől a hegyek közül lépésről-lépésre vezetnek le pusztánkhoz, hogy ott mintegy összpontosításukat leljék. E geographiai irányulást, egy tekintet a megye őstelepeinek térképére, teljesen igazolja. S e körülmény okozza, hogy alig van hely hazánkban, mely oly gazdag volna őskori leletekben, mint épen a muhi pusztája, a honnan csaknem minden hazai nyilvános muzeumban s nagyobb magángyűjteményben is nagyszámú tárgy van főlhalmozva.

Daczára hogy e telepek már a 30-as évek elejétől óta aknáztatnak, csak az 1878-dik év nyarán történt először rendszeres ásatás, midőn ott a magyar történelmi társulat hadtörténelmi bizottsága eszközölt kutatásokat. Ez alkalommal s később 1879-ben, valamint ez év folytán is még kétszer ásatta meg előadó az ottani telepeket s különösen a «Bala» vagy «Lapis» halmot; mely a kutatások folytán tűzpad-féle telepek bizonyult. Tizennégy, föld s hamuból álló váltakozó rétegből állott, mely hét láb magas keresztmetszetében számos durva, majd grafitos s feltűnő nagy és hegyes csücskökkel díszített cserépedényt, több meg nem határozható rendeltetésű agyagszközt, csont árákat, tüket, nyílhegyeket és simítókat szépen csíszolva — néhány kő- és szarvasagancs-kalapázcstördéket tárt föl. Érdekes volt ezen kívül egy nagy edény, mely színig töltve volt a közönséges békatekenő (unio pictornia) héjával, valamint egy második kisebb edény, melyben apróra vágott sás-szerű növény maradványai voltak. A középső rétegek egyikében tizenegy darab agyagkúp állott; mintegy három látnyi átmérőjű tért körül fogva a hamu között. Ez agyagkúpokra nézve előadó azon véleményben van, hogy azok sem hálósúlyok, sem szövöszéknehezékek nem lehetnek. Az előbbi nem, mert az eddigelé talált hálósúlyok rendszerint kőből készültek, gömbölyűek s jobbra egyforma nagyságuk, míg a jelen kúpok már azért is kizárják e rendeltetés lehetőségét, mert agyagból gyártvák, mint kísérletek kétségtelemné teszik a vízben rövid idő alatt szétmállanak. A hálósúlyok eszméjét K^{eller} kombinált szövöszéke keltette, azonban az ő általa bemutatott súlyok szintén gömbölyűek, egyformák s jókora almanál alig nagyobbak; míg a nálunk előforduló agyagkúpok nagysága egy hüvelyktől egy lábig váltakozik.

Azon körülményből, hogy a jelen esetben fölfedett eféle kúpok a tüzelőhely körül voltak körbe állítva, valamint hogy őskori temetkezéseknél kiásvott kagylófűzereken hüvelyknyi nagyságú eféle agyagkúpok láthatólag amulettként szerepelnek, azt gyanítja előadó, hogy az agyagkúpok vallásos simbolikus jelvények valának, melyek a jelen esetben talán az áldozó helyet különítették el a többi tűzhelytől; a rajtok lévő lyukakban pedig a korlát teljesebbé tételére apró pálczikák végei dugattak.

Végül megemlítendőnek tartja, hogy a megásott telep legfelső rétegéből

már vaseszközök kerültek elő. A kiásott csontok pedig a *Cervus elaphus*, *Sus scrofa* és *Silurus glavisra* vallanak.

E teleptől mintegy ezer ölnyire dél felé a «Csüllő» dombon, csekély emelkedés a homokos halomban fekszik a megközelítőleg egy kat. holdnyi kiterjedésre becsült feltűnően gazdag őskori hamvveder-temető. Az itt a föld színe alatt alig egy láb mélyen elhelyezett urnák mind csoportosítás, mind alak és nagyságra nézve a legnagyobb változatosságot mutatják. Előfordult magánosan álló 3 láb magas urna, belsejében öt kisebb edénnyel, majd négy 1 láb magas kisebb teriméjű egy nagy tállal letakarva. Hajlandó az egész telepet a bronzkor elejére tenni, már csak a bronzok csekély száma és kezdetleges formai alkatánál fogva is. A felolvasó által kiásott mintegy 150 urna közül átlag minden tizedikben fordult elő bronztárgy. Mindannyian ékszerek, egyszerű karpereczek, fibulák és gyűrűk, a melyek rendszerint az edény fenekén a hamu és égett csontdarabok alatt feküdtek. Innen került Kapeller Ferencz kir. tanácsos gyűjteményéből a n. muzeum gyűjteményébe azon szép karperecz is, mely végeim állatfejekkel záródik.

Végül a mennyiben közvetlenül a muhi pusztá határát érintve vonúl keresztül a megyén a «Csörsz árka» elnevezés alatt ismeretes őskori földerödmű — erre vonatkozólag is elmondja előadó a maga nézetét. Szemben az általánosan hangoztatott véleményekkel nem tartja azt sem hun-avar, sem római eredetűnek. Az avar származás hite a szent galleni szerzetes krónikája mesés előadása folytán támadt, ki tudvalevőleg Adalbert nevű Nagy Károly seregében szolgált obsitos katona meséi után úgy írja le az avar kilenczszeres gyűrűvárat, mint a mely 20—40 mértföldnyi átmérővel bírván, kőből, faczövekekből s gyepvel befuttatott húsz láb magas és széles gyepűvel van körülveve. Ez előadást a magyarországi Csörszárkokra nézve nem tartja elfogadhatónak, mert első sorban azokban kő nincs, sőt összes őskori erődeinket a földmű jellemzi, s a mi fő, határozottan állítja előadó, kilencz megyében tett megfigyelései nyomán, hogy a csörsz és ördög árkok egészben véve nem köralakú vonalakban építvék, hanem főirányaik egymástól szög alakban térnek el, úgy hogy inkább óriási küllőjű csillogot, semmint kört irnak le. De az avarok folytonosan zaklatott hadhoz szokott nemzeti jellege, mely folyton újabb diadalok után hajtja őket, valamint hadviselési módjuk — mely a zárt lovastömegbeni csatákat nyílt síkon keresi — mindannyian ellene mondanak egy így körülsánczolt birodalom eszméjének. Nem oszthatja a római eredet iránt felállított elméletet sem. A római mérnök-jellemű nemzet ritkán használta a sánczokat, a földműveket; építési anyaga a kő volt. Összekötő hadászati manipulációja pedig a contra castrumok rendszerében és különösen a gyors közlekedés fentarthatására jól rendezett kőutak építésében állott. Ha római mű, úgy okvetlenül szerves összefüggésben kell állania a castrumokkal, holott az egy-két véletlen érintkezési ponton kívül épenséggel ki nem mutatható. Fontos ok az is, hogy a római utak sugár-rendszerben készültek, a melyeket egy köralakú ily roppant védmű lépten-nyomon megbénított volna. De nem is volt arra nekik szükségök, hiszen Tacitus feljegyzéseiből tudjuk, hogy a szarmat-jazygokkal utóbb szövetségben éltek, segítvén őket szomszédaik a quadok ellen, a mely népek pedig, mint egy egykorú római úti könyvből tudjuk, a mai Mátra- és Bükk-hegység aljában laktak, hol egyszersmind a «Csörsz-árkok» három ága vonul el.

A tulajdonképeni hringeket vagy gyűrűvárat előadó is avar eredetűeknek tartja, jól megkülönböztetni kívánván azonban ezeket a csörszárkoktól; a mennyiben hringek alatt kisebb terjedelmű elipsz-alakú földvárak értendők, a melyekre akkor lón szükség, midőn az avarok Nagy Károly diadalmas seregétől nyomtávan, a hegyek közé menekültek.

Mindezek alapján magokra a «Csörsz-árkok»-féle őskori földművekre nézve azon nézetben van, hogy azokat a korábbi őslakók az Ázsiából betörő bronzkori népek ellen építették.

Végül ismételen fölhívja a társulat figyelmét a muhi pusztá történelmi s régészeti emlékeinek méltatására.

Pulszky Ferencz a nemzeti muzeumnak újabb szerzeményeiből legutóbb vásárolt őskori réz szérszámokat mutat be; és ezekhez a rézkor kérdésének fejtegetését fűzi. Állítását, mely szerint a bronzkort megelőzte a rézkor, azzal indokolja, hogy az őskori emberek eszközeiket kezdetben inkább termérszéből

készítették, mely itt nálunk nagy mennyiségben jön elő, mint bronzból, mely már az ónnak és réznek vegyülékéből áll.

Európában csakis Angliában jó elé az ón, Ázsiában pedig Malaccában; tehát a bronzkor idejében az európai népeknek nagyon is élénk kereskedelmi összeköttetésben kellett lenniök amaz óntermő vidékekkel, hogy az eszközeikhez szükséges ónt megszerezhessék. Már Keller a czölöpépítmények írója figyelmeztette a tudósokat, hogy Magyarországon volt rézkor. Nálunk először Fehr kezdte gyűjteni a rézeszközöket, a ki 1851-ben ment Zürichbe és az ottani muzeumnak adta a tárgyakat.

Azt az ellenvetést, hogy réz tárgyakat, ha készítették is, csak ideiglenesen készítették esetleg olyankor, mikor kifogytak az ónból, megczáfolja azon körülmény, hogy a rézeszközök alakja mindig más mint a bronz tárgyaké, a bronz tárgyak elegánsabbak, réz diszitményeket pedig eddig még nem találtak az eszközökön. Muzeumunkban eddig összesen 196 réz tárgy van, van egy Havas Sándor úrnál, egy nagy csákány Tarcsaynál, néhány darab Eggernél, 15—20 darab pedig a Bruckenthal-muzeumban, összesen körülbelül 300 réz tárgy ismeretes. A zürichi muzeumban is van vagy 50 réz tárgy. Réz kard csak kettő ismeretes, melynek egyike a rapirhoz hasonló és a n. muzeumban van, a másik pedig az erdélyi Bruckenthal-muzeumban, a mely Gyulafehérvárott található.

Nagy rézkori leletekre eddig nem akadtak. A marosvásárhelyi pap állítása szerint 1872-ben egy paraszt több mázsa réz tárgyat hozott volna Gyulafehérvárra, a melyek beolvasztattak, ez azonban bizonytalan. Másik nagyobb lelet a Lippik melletti (Horvátországban), melyből 4 réz balta a n. muzeumba került.

A tárgyak kevés száma még nem elegendő arra, hogy ezekből a rézkort meg lehessen állapítani, de a leletek nagyobb száma és más körülmények idővel lehetővé teszik a rézkor voltának tudományos bebizonyítását. Így érik lassan a rézkor kérdése.

A titkár az előtte szóló két előadó értekezésére néhány észrevételt tesz. Nevezetesen a Wagner János által fölemlített «vallási vagy symbolikus» rendeltetéssel bíró agyagkúpokra nézve nem vonja ugyan kétségbe, hogy rendeltetésök az lehetett, de egyelőre kellő bizonyítás hiányában ezen feltevést nem is fogadhatja el. Ellenben hazai és külföldi leletekből e kúpoknak többféle rendeltetését épügy megállapítva látja. Egyik, és erről az ó-budai mint a szeged-öthalmi ásások alkalmával meg lehetett győződni, hogy tűzhely körül állítva, e kúpok tűzpad helyét pótolták; más rendeltetésök az volt, hogy a szövő székeken lecsüngő szálakra akasztva nehezekül szolgáljanak. Így tekintették azokat Keller és más sweizi tudósok, kik nagy számmal lelték azokat a czölöp-építményekben. Némi megjegyzéssel megtoldja azután a társulati elnök előadását, felemlíti ugyanis, hogy 1876 óta a külföldi muzeumok őrei is figyelmesek lettek a gyűjteményekben őrzött őskori réz tárgyra és ott is ugyanily alakú réz vésőket, különösen lapos réz vésőket lehetett találni.

Áttérvén saját jelentésére, f. é. november elején és december hóban tett régészeti kirándulásairól szóllott. A muzeum érdekében novemberben Nyitra és Bars megyékben járt. Nyitrán egy napot szentelt a székesegyház kincstárának, melyben Jeszenszky Alajos úrral együtt néhány kiváló fontosságú műemléket beható vizsgálat alá vett. A nyitrai kincstár egyes tárgyai Steindl tanár és tanítványai által még a mult esztendőben lerajzoltattak és a novemberi ülésen P. Szatmáry Károly Jeszenszky úr szivességéből néhány fényképet be is mutatott.

Előadó ezuttal csak egy műtárgyat említ és annak a hazai iparművészet története szempontjából fontos voltára figyelmeztet: a Bornemissza féle kelyhet. Előadó fontosnak tartaná a nyitrai kincstár közzétételét, és igen óhajtaná, hogy a magyar egyházi kincsek az egyes megyés püspökök által olyforma publikációkban tétetnének közzé, minő az esztergomi kincstár nagyfényű publicatiója. Bars megyei Kis-Tapolcsányba tett kirándulása alkalmával megtekintette a Tapolcsányi János síremlékét az ottani templomban. A vitéz 1598-ban halt meg és síremléke különösen mint costumekép érdekes, rajta van még a sodronyos ing, fölötte mérsékelt terjedelmű hasas pánczél, czombja közepéig érő kabát, a sodrony-ing alatt szűk nadrág, magassarkú csizma, rajta nagytarjú hosszúszerű sarkantyú, görbe kard, jobbájában gombos commando-bot, fején csücsbafutó sisak, elől tollas taréjjal és orrvéddel. Előadó megnézte gr. Keglevics István kalauzolása mellett a műgyűjteményeket, melyeket az ős Rákóczy-vár magában rejt, s itt kiemel egy

érdekes kultur-képet a kápolnában, Rákóczy Pál felesége képét 1663-ból, a kor szokása szerint teljes díszben halottas ágyán elterülve. Hozzá teszi, hogy hálás munkát végezne, a ki főurainknál még nagy számmal meglevő ilyen XVI. és XVII. századbéli costume-képek tanulmányozására adná magát; csak ezekből lesz megírható a magyar costume valóságos története.

Második kirándulása az előadót más vidékre s más emlékek körébe vitte. Specialis földadatai voltak a régi Brigetio, a mai Ó-Szőny területén, meg kellett szemlélnie az ó-szőnyi castrumban folyó ásatásokat, másolnia néhány újonnan lelt fölíratos emléket, és a szerte-széjjel heverő régi emlékek biztosításáról gondoskodni.

A füzítői pusztának — melyen a castrum a Dunáig vonul — jelenlegi tulajdonosa Feige Tódor, a mintegy 33 holdnyi területből a törmelék köveket szedetvén ki, ásatás közben felíratos és domborműves emlékek és egyéb kisebb emlékek jöttek elő s gyakran egy-egy épületnek az alapfalai mutatkoztak. Ezentúl mindenkor, a mikor érdekesebb épületre bukkan az ásató, a n. muzeumot értesíti róla, valamint biztosítva lesznek számára az összes ott lelt régiségek. Előadó Zsigmondy Gusztáv és Feige Tódor úr társaságában átrándult azután a legioi várral szemközt a Duna tulsó partján fekvő Leányvárra, megtekintette a körülbelül hat holdnyi területű vár mintegy két méternyi szélességű több helyütt még fönálló hatalmas őrfalát. Ez épület kétség kívül olyan rendeltetéssel bírt mint az Ó-Budával szemközt a Rákos patak befolyásánál elhelyezett angyalföldi váracsk, csak hogy annál még fontosabb volt, mert Brigetio a közép-dunai hajóhad kikötője volt. Előadó két legujabban lelt fölíratos emléket említ, egyik egy sírládán van, melyet alig egypár napja Vázsonkeőy Imre földbirtokos felső-pannóniai birtokrészén találtak. Ez Marcus Aurelius Emeritus sírhelye volt, a ki mint centurio szolgált a brigetioi hadcsapatnál, a legio prima adiutrixnál. A másik augustális pap áldozati oltára, annak megjelölésével, hogy ő Brigetiumban a municipiumban vitte hivatalát. Ó-Szőnyön nagy számu római emlékek hevervén széjjel, eddig már sok kár történt; több emléket Bécsbe szállítottak, biztosítani kellett tehát ezen emlékeket a muzeum számára. A füzítői puszta tulajdonosa a legnagyobb készséggel oda ígerte a saját birtokában levőket, sőt magára vállalta az összes ó-szőnyi emlékek hajóhoz való szállítását is.

A harmadik kirándulás az almási ős temetőket illeti. Weninger Mátyás társulatunk buzgó tagja kétféle temetőre akadt ottan, az egyik urna-temető égetett csontmaradványokkal és bronz tárgyakkal, melyek az ercsii leletre és urnákkal, melyek a hatvani és pilini temetőkben lelt urnákra emlékeztetnek; egy másik temető, hol guggoló helyzetben találtattak a csontvázak, miként Letenyén, Geszteréden, Keszthelyen, Szeged-öthalmon, Anárcson. Egy apró tekercses fülbevaló, minők az említett helyekről is előkerültek, mutatja, hogy népvándorláskori temetővel van dolgunk.

Tavaszzal, mikor a temetőket nem fogja víz borítani, ha a társulat pénzereje engedi, előadó kérni fogja, hogy a társulat az aránylag nem nagy költségeket a temetők földerítésére megajánlja. A társulat végül előadó indítványára főt. Jeszenszky Alajos urnak Nyitrán, Feige Tódor urnak Füzitőn s Weninger Mátyás urnak Duna-Almászon buzgalmukért, melylyel ügyünket felkarolják, elismerését fejezi ki. Következvén a szokásos havi jelentés, titkár jelenti, hogy Keleti Károly minist. tanácsos szíves volt elkészíteni a memorandumot az anthropologiai statisztika dolgában és az a m. k. vallás és közoktatásügyi minisztertumnak már benyújtott, jelenti továbbá, hogy Lipp Vilmos társ. tag társulatunk költségén rendezett keszthelyi ásatásait ujabban kedvező siker koronázta.

A választmány azután elhatározta, hogy Roskoványi Agoston nyitrai megyés püspöknek a társulat iránt tanúsított jóindulatát meghálálendő, társulatunk folyóiratának eddigi két évfolyamát meg fogja küldeni.

A társulati ülések napja jövő esztendőre ismét minden hónap utolsó keddje lesz. Számvizsgáló bizottsági tagokul ismét azokat kéri föl a választmány, kik a múlt évben teljesítették e tisztséget, nevezetesen br. Nyáry Jenő elnöklété alatt Körösy József és dr. Thallóczy Lajos társ. tagokat. A választmány azután dr. Tergina Gyulának a segédtitkári címet adja, megválasztja az újonnan bejelentett tagokat, és meghallgatja a pénztári kimutatást. A megválasztott tagok névlajstromát és a pénztári kimutatást a füzet hátlapján adjuk.

Zárt ülésében a választmány a társulati szolgazemélyzet számára megállá-

pítja az újévi jutalmakat, mire a társulati választmány ez évi hivatalos ülései véget érnek.

Az orsz. régészeti és embertani társulat f. évi január hó 25-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben nyilvános közgyűlését a m. tudományos akadémia termében, nagyszámú hallgató közönség jelenlétében, Pulszky Ferencz elnökle alatt.

Elnök a gyűlést gyász hírral nyitotta meg, gr. Erdődy Sándor, társulatunk kezdettől fogva buzgó tiszteletbeli elnökéről és nagy pártfogójáról emlékezett meg, a ki néhány nap előtt sirba szállt. Gr. Erdődy Sándor, társulatunk üléseinek is rendes látogatója volt, és még nem rég, deczemberi ülésünkön is itt láttuk magunk közt a tiszteletreméltó ősz férfit. A társulat, a mely az elhunytban oly buzgó tagot veszített, szomoruan vette tudomásul a gyászhírt.

Ezután *Pulszky Ferencz*, a Tisza Lajos kormánybiztos szívességéből felküldött igen érdekes szeged-öthalmi, szilléri és sövényházi legújabb leleteket mutatta be és ismertette azokat; ezek közt igen érdekesek a népvándorláskorbeli ékítményes késnyelek, csatok, szíjvégek, bronz és ezüst karpereczek, hengerded idomú agyagedények, melyeknek oldalfala helylyel-közzel át van lyukasztva; rendeltetésök kétséges, talán érczolvasztásra használták, és a szilléri dombról egy teljes rézlelet, csákány és vésők. Fejtegeti ezután a tudósok véleményét e leletek egyes tárgyairól. A francziák az e korbeli leleteket merovingieknek, az angolok angolszászoknak, a németek franko-alemanniaknak nevezték, pedig a közös jelleg az e nemű leletek tárgyain felismerhető. Magyarországon ezek a tárgyak eddigelé jobbra mint kincsek és nem mint sírleletek találtattak, Szegeden azonban sírokban fordultak elő, más tárgyakkal együtt.

Elnök határozottan avarokorbelieknek tartja, melyeket az avarok különösen nyugati Európában összeraboltak, s azután itt talán szolgálk által utánzottak. Koruk a nyugatrómai birodalom bukásától (476. Kr. u.) a független nemzetek föllépéteig terjed. A leletek tárgyai közül a legtöbb bronzból van készítve, de van közöttük néhány ezüsből is. Elnök azután a Szeged vidékén talált régiségek alapján, melyek a kő-, bronz- és vaskorszakból származnak, érdekes képet ad a szegedi őskori népek állapotáról, kik ép oly szívós kitartással ragaszkodtak egyszer megválasztott lakóhelyeikhez, mint a mostani szegedi polgár, a kit a Tisza dühe sem tudott kimozdítani azon helyből, melyhez áldott termékenysége miatt vonzódik.*

Elnök előadására Pulszky Károly reflectált, különösen kiemelvén az avarokorbeli leletek fontosságát, főleg az ornamentika tekintetéből, azon véleményének adva kifejezést, hogy míg az avarokorbeli leletek tárgyának művészete egyrészt a sassanidák korának, másrészt az Európa éjszaki vidékein lelt tárgyak művészetével függ össze némileg, addig egyes leletek a bizanti styl nyomait mutatják és talán előképei a román művészetben sokszor előfordul és oly buján felszajdzott ornamentikai alakoknak. Kutatni kellene tehát az összekötő kapcsot ezen avarokorbeli művészet és az előtte meg az utána való művészet és díszítési mód között.

Utána dr. *Thallóczy Lajos* Ujlaky Miklósnak (Bosnia királya) és Ujlaky Lőrincznek az illoki (Ujlaki) várban levő síremlékeit ismertette. Minthogy a fényképek e két sírról nem készültek el, ezeknek csak a Török János által közölt rajza bemutatására szorítkozik, röviden adja a sírok leírását, Bosniának ez időben (1463—1474) használt címérével.

Br. *Radvánszky Béla* a XVI. és XVII. századból fenmaradt magyarhoni bőrkárpitokról szóllott és részletesen leírta mindazokat, melyekről az általa átkutatott családi leltárakban említést talált és bemutatott egy igen díszes bőrkárpitot gr. Andrassy Manó gazdag gyűjteményéből, meg más kisebbeket a saját gyűjteményéből, melyeket az iparmuzeumnak ajándékozott. Értekező azután áttért annak a fejtegetésére, hogy mily könnyen lehetne e mai napság már egészen kihalt díszbútorzatot újból használatba hozni.

P. *Szathmáry Károly*, Kemény János erdélyi fejedelem dúsgazdag kincstáráról értekezett, és az ily gyűjtemények leírásának fontosságát emelte ki, különösen műtörténeti szempontból.

Előadta miként jött létre (rendesen erőszak, házasság vagy vétel útján),

* Értekező e fontos leletekről folyóiratunk hasábjain részletes értekezést közöl.

mit tartalmazott és mi lett sorsa e gazdag kincstárnak, és mi van még meg ez idő szerint belőle. E kincstárban volt 180 drb női ékszer, gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal és keleti gyöngyökkel gazdagon kirakva, díszfegyver mintegy 100 drb, lószerszám 60—70 drb, férfi díszruha 32, 5 aranyos vért, női díszruha 36—40 drb, szőnyegek stb. Mindezekből csak két kard (egy jobboldali), egy nyereg, egy fékemelő és egy óra (a n. muzeum birtokában[?]) van meg. A többi úgy kallódott szét a mint jött, erőszak, házasság és eladás útján.

Érdy Kálmán felhívja a társulat figyelmét a biharmegyei sárréti és érmeleki őshalmokra, melyeket eddig még nem kutattak át, pedig az itt megejtendő régészeti ásatások szép sikerrel járnának. Lóczy Lajos a hasonfekvésű chinai sírokra figyelmeztet.

Az értekezők sorát dr. Lenhossék József zárta be, a ki egy ős makrokephal koponyát mutatott be, melyet Feige Tivadar úr Ó-Szőny mellett, az úgynevezett Pannonia-téren talált. E koponyának feltűnő jelenségei, hogy nem boltozatos, hanem magasan emelkedik, homloka és nyakszirte össze van nyomva és rajta egy két újni benyomás látszik. Az ily makrokephal koponya csak mesterseges eltorzítás által állítható elő, a minő eltorzításokról már Hippokrates (350 Kr. e.) is emlékezik fenmaradt írataiban, minőket ő a sarmát néptörzseknél látott. Amerika őslakói nagyban üzték ezt az eltorzítást, úgy hogy az most háromféle alakban tűnik elénk, fejedelmi, aristokratiai és népi módban. A bemutatott koponya aristokratiai jellegű.

Az értekező erre előadja a módot, hogy mikép bántak a gyermekkel 12 éves koráig, hogy ily alaku koponyával bírjon. Ez az ó-szőnyi és a nemrég Székelyudvarhelyen talált makrokephal koponya, a mely Bécsbe került, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, minthogy egész Európában mindössze is csak 9 ilyen koponyát találtak és e számból is hazánkra 3 esik; az említett kettő és egy harmadik, melyet Csongrád megyében találtak és a melyet az értekező szintén bemutatott.

Végül a titkár 4 új tagot jelent be, kiket a társulat egyhangulag megválaszt.* Az idő már nagyon későre járván, kivonatilag előterjeszti évi jelentését,** előterjeszti a számvizsgáló bizottság jelentését, melyet a közgyűlés elfogad, megadván a társulat pénztárnokának a szokásos fölmentést. Ezzel az ülés véget ér.

Az országos régészeti és embertani társulat február hó 22-én tartotta ez évben második nyilvános ülését az akadémia termében nagyszámú közönség jelenlétében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Az első előadó Herman Otto volt, a ki «a rovaralakú ékszerekről az antik korban» cím alatt értekezett.*** Előadásának bevezetésében kiemelte, hogy minél jobban fogja fel az összes tudomány a maga feladatait, annál inkább kitűnik, hogy az egyes ismeretkörök, nem heterogen elemek, hanem inkább a munkafelosztás elvén alapulnak és sokféleképen érintkeznek. Ilyen szempontból véve, az állattan sokszorosan érintkezik az archæológiával is.

A modern állattan rendszerének megalapítója, Linné, arra fektette a fősúlyt, hogy találjon egy elnevezési módot, hogy a milliónyi állatok fajait ezáltal is megkülönböztethesse. Ennek a rendszernek alapja az, a mi a mi társadalmunké. Vannak családi nevek, melyek a család valamennyi tagjára tartoznak s állandók, vannak ismét külön nevek, a melyek a család egyes tagjainak a megjelölésére szolgálnak.

Ezután következett a nevek præcisírozása. Erre nézve Linné első sorban a régi classikusokban foglalt állatnevekhez folyamodott, de tekintettel volt arra is, hogy a neveket a régiek miféle állatokra használták.

Az előadó is tett etymologiai kutatásokat, különösen a sáskák elnevezése körül. Különösen megragadta figyelmét egy név: tettix. Ez az antik korban egy állatnak és egy görög ékszernek volt a neve. A német magyarázóknál ez cikada vagy Grille név alatt fordul elő. Ebből a megkülönböztetésből nem tudhatta meg, mit tartottak a régi görögök és rómaiak cikádának.

A n. muzeum érem- és régiségosztályának gyűjteményeiben tett kutatásai

* Lásd a megválasztott új tagok névlajstromát a füzet borítékán.

** Lásd más helyütt egész terjedelmében az évi jelentést.

*** Az értekezés jelenleg a következő címet viseli: «Az antik Tettix és rovarársai. Adalék a rovaralakú antik ékszerek stb. ismeretéhez».

közben végre sikerült megtudnia, mi a tettix és mi a cikada. Az archæologiai gyűjteményben ugyanis vannak rovaralakú ékszerek, a melyeknek a typusa más, mint a cikada nem lehet. Tovább menve kutatásaiban, a berlini muzeum egyik gemmájának gipsz lenyomatán talált egyet, a melyen a cikada alakja ritka pontossággal látható.

Mert a régi görögök és a rómaiak a tücsköt absolute nem ismerték. A tettix alatt határozottan a cikádát, az acridion alatt pedig a sáskát értették. Hogy milyenek voltak a görögök acridionjai és a rómaiak locustái, erre nézve felvilágosítást ad Aristoteles, az idősebb Plinius és Aelianus. A modern állattani rendszer Gryllidáinál és Locustiáinál ugyanis a szárnyakon van a dobhártyás hangszer, a másik csoportnál az Acrididáknál a szárnyakon nincsenek dobhártyák, hanem az ugró lábakon van egy lemez, amely gyöngyszerűen van reszelve, A cikada hangszere pedig a hasfélen létező két lemez alatt van.

Nézzük most a stilizálást. Mi az a mi a régieket arra vitte, hogy ékszereiket a cikádák formája után készítették? Főleg az a körülmény, hogy a cikada tekintélyes rovar, hangjával magára vonja a figyelmet, s hogy felső teste diszes stilizálásra alkalmas, így ez állatnak a formája kiválóan alkalmas volt ilyen alakú ékszerek készítésére; hogy itt tücsökről szó sem lehet, ezt az bizonyítja, hogy a mondott ékszereken s egyéb ide tartozó alakokon a tücsök habitusának elemeit föl nem találhatjuk. A tücsök alakjánál az ugró czombok vaskosak, a szárnyak egymást földve, nem mutatnak symmetriát, a fej vaskos, a hosszú csápok, a lábak fegyverzete föltűnők, s az egész alak typusa olyan, hogy legrövidebb reproductió sem ejtheti el egészen. Az ékszereken és gemmákon nem akadt oly alakra, mely tücsöknek bevehető volna. Sokszor azonban azt látjuk hogy az ilyen cikada alakú ékszereknél a szárnyak — a természetes szárnyalkotásból eltérőleg kifelé kanyarodnak. Ez abban leli magyarázatát, hogy a szárnyak alakjának természetes formálása még a rajzolásban is egyike a legnehezebb dolgoknak.

Értekezése további folyamában rovertani tanulmányaival bebizonyította, és nagyított rajzokban ki is tüntette, hogy ezek az antik ékszerek a cikada és a sáska formája után készültek. Szólt azután a sáskák hangszereiről és énekéről, melyet ókori költők, nevezetesen Anakreon, oly nagyon dicsérnek, sőt egy nagy sáska-készülékkel ezeket a hangokat utánozta is. Az előadás mindenestre érdekes összekapcsolása volt a rovertannak a régészettel, a melyben Herman szépen kimutatta azt a határt, a melyen az állattan az archæológiával érintkezik.

Erre gróf Sztáray Antal mutatta be lucskai leleteit. Ung megye nyugati részén, Vihorlat hegység tövében egy tág medencze terül el, melynek helyén valaha nagy tó lehetett, mert ez még ma is vizes nedves hely. Ezen területet dél felől egy domb határolja, ehez közel fekszik Lucska. Ennek határában, a Blattára eső részen találtak ezen tárgyak, melyeket a gróf szíves volt bemutatni, körülbelül két kilométernyi távolságban egy tó partján. E helyen egyes cserépedény-darabok már előbb is előjöttek, de csak a hetvenes években találtak egy ép urnát, azután több évig ismét semmit sem leltek. 1880 tavaszán újból találtak egy urnát és egypár cserépedényt. A gróf ekkor hozzálátott az ásásokhoz, egy dombcsoporthoz. Ezen dombcsoporthoz minden egyes domb két három méter távolságnyra volt egymástól és mindegyikében 4—6—8 edényt találtak, ezek közül egy nagy urna és a többi kisebb edény volt. Azon felül mindegyik domb mellett voltak egy magas, helylyel közel átlukasztott állványon felül tálban végződő edények. Ezek az edények körülbelül 30 cmnyi mélységben voltak a földben, egy méternyi mélységben már nem fordult elő edény sehol. Az edények alatt voltak obsidián és kova fegyverek, kőbalták. Négy nagyobb urnában hamut és csontokat is leltek, három domb felbontásánál pedig a csuprok kiszedésekor emberi és gyermekfogakat találtak. Nevezetes az is, hogy az egyik ilyen dombban találtak egy réz fegyvert is, a mely az egyetlen réz szerszám volt az egész leletben; némely edényekben azonban réz-olvasztás nyomai voltak láthatók. Három helyen pedig körbe halmozott graphitköveket találtak. Előfordult ezen felül több darab őrlőkö, agyagorsógomb, nehezekek és egy mécses; terület el volt lepve cseréptöredékek által, melyeket kosár számára lehetett szedni. A leletben állatcsontok is jöttek elő, ezek közt egy medvének az állkapcsája s a mi szintén figyelemre méltó, ez az,

hogy a leletekben előforduló közetek olyanok, milyenek a vidéken nincsenek, és így azokat más helyről kellett hozni.

Erre az elnök a társulat nevében köszönetet mond gróf Sztáray Antalnak szívésségeért, hogy a társulattal az igen érdekes lucskai leleteket megismertette, és fölemlítette, hogy a mult gyűlésen bemutatott szegedi edények alakja egészen egyező a lucskaiakkal, csak hogy ezeknél a magos és átlukgatott nyakon végződő tál hiányzott, míg a lucskai leletből ilyen több példányt éppen birunk.

Öndri Lipót a nápolyi Anjou-kori magyar emlékeket ismertette. Először is az egyes palotákban és templomokban levő falfestményekről szól s azok egyes alakjait magyarázza. Különösen kiemel egy festményt a mely Máriának V. István király leányának, királyi udvarát ábrázolja, a mely általa emelt templom falait díszíti. A templom fenmaradt része most iskolahelyiségül, az oratorium pedig esküdtszéki helyül szolgál. A falfestmények Mária királyné életének főbb mozzanatait állítják eléánk. Sz. Erzsébet életéből is van 5 ilyen képcsoportozat, melyek még meglehetősen jó karban vannak.

Az öt csoportozat a következő:

1. 1211 a thüringiai gróf bevonulását tartja.
2. Thüringiai Lajos és Erzsébet egybekelése, körülök vannak egybegyűlve Thüringia nagyjai, egy barát adja rájuk az áldást, s mellettök van az özvegy thüringiai grófné, a háttérben pedig az udvari nép látható.
3. Erzsébetet egy zárdában találjuk szegényes öltözetben, a mint egy apácza lábai elé borul.
4. Erzsébet egyik főerényét: jótékonyágát ábrázolja.
5. Végre halálát tünteti elő.

A másik igen nevezetes emlék: Mária királyné síremléke, a mely az általa alapított régi templomban volt felállítva 1727-ben pedig az új templom egy mellékkápolnájába helyeztetett el. Galváno és Chiro szobrászok műve.

Ismerteti ezután Endrének I. Lajos királyunk fivérének síremlékét, melyet Capeche nápolyi kanonok állíttatott neki, és az 1508-ban elhalt Beatrixnak, Mátyás király özvegyének síremlékét.

Elnök ezután Lipp Vilmosnak legujabb keszthelyi leleteit mutatta be, melyeket a társulat költségén ásatott föl. A leletnek tárgyai: fülbevalók, karpercek, szíjvégek, csatok és vas tárgyak. Ezen tárgyak főleg azért érdekesek, mert azon időkor emlékei, mely Kr. u. 476-tól Nagy Károlyig tart. Ezekhez hasonló tárgyakat letek Francia és Németországban is, melyekre először Delinas éb Lindenschmit fordítottak figyelmet, és az utóbbi azokban találja föl az igazi német művészetet.

A keszthelyi leletek azért is nevezeteseek, mert azt bizonyítják, hogy azok stylje nem kizárólag germán népeké, hanem el volt terjedve egész Európában.

Delinas ezeket a sassanidáknak tulajdonítja, az bizonyos, hogy nem függnék össze a római művészet tárgyaival. Nagy Károly kora után Németországban megszűnik ez a jellemző styl, nálunk azonban még tovább is tart, mert az avarok, bár Nagy Károly által legyőzettek, teljesen nem semmisültek meg, hanem egész a magyarok bejöveteleig fentartották magokat, és velök együtt fenmaradt ez a díszítési mód is. Sőt e styl még a magyarok bejövele után sem szűnt meg teljesen, mint ezt azon tárgyakon lehet látni, melyeket br. Nyáry Jenő Pilinben ásatott ki, sőt még a gerendási sírok is torqueseikkel csatlakoznak ezen idők tárgyain látható díszítéshez.

A titkár azután egy érdekes őskori tálat mutat be, melyet Péczelen leltek ifjú Fáy Béla földbirtokos kertjében a Rákos patak mellett, s a melyet Tankó János tanár úr küldött be a muzeumnak megtekintés végett. A tál egy közép oldalfal által két részre van osztva, minőhöz hasonlót eddig még nem ismerünk

Az elnök azután a muzeum legujabb szerzeményét egy kis alabastrom szobrot mutatott be, melyet Nagyszebenben egy régi bátyafalnak lerombolása alkalmával találtak. A szobor a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről való, és egy az akkori erdélyi divat szerint öltözött szász polgárt ábrázol, török szokás szerint félig leborotvált fejjel, bajusszal, szakállal, csizmáig erődolmánynyal és hosszú száru csizmával. Végül a titkár három új tagot jelent be, kiket társulat egyhangulag megvásárolt. Ezzel az ülés 7 óra után véget ért.

Tisztelt Társulat!

Midőn ezelőtt két évvel az országos régészeti és embertani társulatot megalapítottuk, oly nagyszabású feladatokat tűztünk eléje, oly szélesre szabtuk munkakörét, hogy nem kell csodálkoznunk, ha még a második év végén is kénytelenek vagyunk bevallani, hogy még mindig a kezdet nehézségeivel küzdünk. Mint minden kezdő társulaté, mely a tudomány érdekében tért foglalni kíván, a mi életünk is küzdelem volt. Küzdelem a kor kedvezőtlen viszonyai, a társadalmi előítéletek, a közöny, tétlenség, gyakran felületesség ellen. Ily töméredek nehézséggel szemben csak erély és kitartás viszen célhoz. Céljaink tisztán állanak előttünk. Felébresztetni, fokozni, a laikus közönségben a társulatunk által képviselt szakirányt, érdeklődést a hazai régészeti tudomány iránt, a lehetőség szerint előbbre vinni a tudományt, a mennyiben erre a társulati élet képes: ezek legfőbb céljaink. A sok nehézség daczára mindkét irányban sikerült az elmúlt esztendőben is előbbre mennünk. Sikerült ügyünket népszerűvé tenni, sikerült tudományszakunkat a laikusokkal is megkedveltetni. Az egész esztendő alatt kilencz havi ülésünk volt, és hogy e kilencz alkalommal sikerült fölébresztetni a közönség figyelmét, arról a nagyszámu díszes hallgatóság tanúskodik, mely nyilvános üléseinkre eljár. Mult évi üléseinket, *hozzávetőleges* számítás szerint, több mint másfél ezer egyén látogatta. Vendégeközönségünk máris bizonyos előszeretettel gyülekezik keddi estéleinkre, és így az a sok előadás, melyet az év folyamala alatt itt elmondottunk, nem volt a pusztában hiába elhangzó szó.

Lassabban mint a *külvendégek* és lassabban mint a rohamos haladás barátai kívánnák, gyűlnek zászlónk alá az áldozatkész honleányok és honfiak; mégis tagtársaink száma tekintetében is elég öröndetes a haladás. A mult 1880. évben 62 új taggal (köztük három alapító) szaporodott társulatunk, és így a mult év végén 437 volt társulati tagjainknak a száma.

Ha ezen kézzelfogható eredményekből kiindulva, ürkésszszük az okokat, hogy mi módokon sikerült ügyünk népszerűsítésében csak ennyire is előrehaladnunk, a siker bizonyára üléseink tárgyi és alaki mivoltában keresendő. Mindjárt kezdettől fogva tisztán fogtuk fel tudományunk népszerűsítésének helyes módját, midőn a tudományos előadásokat mindig szemlélődő oktatással kötöttük egybe. Mult évben is több százra ment azon eredeti régiségek, vagy rajzok és vázlatok sokasága, melyekhez magyarázatainkat fűztük, és így nemcsak a képzelethez szólt szavunk, hanem a néző nyomról-nyomra kísérhette a magyarázatot. Míg tehát ez által egyrészt minden kutató szakférfiúnak lehetővé tettük, hogy ellenőrizze a magyarázatok hitelességét, másrészt a laikus közönséget is lassanként beavattuk tudományos kérdéseink titokszerűnek látszó tömkelegébe.

Tehát egyik tudományos főfeladatunk megoldására nézve nyugodtan azt mondhatjuk, hogy a két évi gyakorlat czélszerűnek bizonyult. Nem tartozik a társulat titkárára latolgatni azt, valjon az egyes előadások, magyarázatok, tudományos viták és alkalmi jelentések tudományunk különféle szakait mennyiben vitték előbbre, és ezért miként a mult évi jelentésemben csak arra szorítkozom, hogy azokról itt szakok szerint csoportosított sommás áttekintést nyujtsak.

Az (I.) ősrégészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

az 1880. jan. 27. ülésen: Pulszky Ferencz ismertette ifj. Storno Ferencznek Sopronváros kavics-bányáiban eszközölt ásataisait.

A febr. 24-iki ülésen Pulszky Ferencz bemutatta a borjasi (Torontálmegye) leletet, melyet dr. Szentkláray Jenő küldött be.*

A márczius 30. ülésen dr. Lipp Vilmos a keszthelyi sörházkertben rendezett régészeti ásataokról értekezett.**

Az apr. 27-iki ülésben: dr. Lenhossék József osztályelnök a rendes, rendellenes és eltorzított koponyákról értekezett; — Majláth Béla «a felső Vág-völgy védművei az őskorban» című értekezését olvasta fel; — gr. Zichy Jenő Gózon

* Arch. Ért. IV. füzet.

** Arch. Ért. III. füzet.

Imre szentgyörgyi tanítónak kő- és cserép-régiségeit ismertette; — Pulszky Ferencz és Kuliffay Adolf az ercsii bronz-leletet mutatták be.¹

A május 25-én tartott ülésen: Az elnök Lehoczky Tivadar beregmegyei régészeti kutatásairól szóló jelentését olvasta föl és bemutatta a podheringi bronzkardok fényképeit,² valamint az érdekes magyarbényei őskori arany karpereczet.³

A szept. hó 28-án tartott ülésen: Zsolnay Teréz k. a Pécsről a Pécs vidékén összegyűjtött házi ipari himzésekben és szövetekben álló gyűjteményét állította ki, és az akadémiai ülésterem ez alkalommal egy nagy és érdekes népipari gyűjtemény kiállítására nyújtott helyet. — A titkár a szilágy-nagy-falusi ásatásokról adott jelentést.

Az október 26-án tartott ülésen: Pulszky Ferencz a keszthelyi legújabb leletről szólt, — Tergina Gyula az ordasi népvándorláskori temetőről értekezett.⁴

A nov. 30-án tartott ülésen: Keleti Károly ismerteti a németországi kutatásokat a gyermekek haj- és szemszínéről, és értekezik e kutatások folytatásáról Magyarországon. — Zsilinszky Mihály a legutóbbi békésmegyei leletekről ad jelentést.

A decz. 28-án tartott ülésen: Br. Nyáry Jenő értekezett a magyarhoni őstelepeken, különösen pedig az aggteleki barlangban lelt kultur növényekről; — Wagner János a muhi pusztán rendezett régészeti ásatásról tesz jelentést. — Pulszky Ferencz a muzeum számára utóbb szerzett őskori rézszerszámokat ismertette, — titkár a Duna-Almásra tett kirándulásáról adott jelentést, és az ott talált urna-temetőre hívja fel a társulat figyelmét. Értekeztek tehát tizennégyen.

A (II.) antik emlék- és éremtani osztály körébe tartozó előadások;

1880. jan. 27-iki ülésen: Dr. Pasteiner Gyula a görög profilról.

A febr. 24-iki ülésen: Dr. Kammerer Ernő egyházashükkli Dervarits Kálmán alsó-lendvai (Zalamegye) régészeti kutatásairól adott jelentést.

Május 25-iki ülésen: Dr. Arányi Lajos a pilisi járásban tanulmányozott és összeírt (többnyire classikus) régiségekről értekezett.

Az okt. 26-iki ülésen: Dr. Thallóczy Bosniában és Herzegovinában a folyó évben tett útjának eredményéről adott számot.⁵

A nov. 30-iki ülésen Pulszky Ferencz bemutatja a felcsúthi, Tergina Gyula a budajlaki római sírleletet.

A decz. 28-iki ülésen titkár Ó-Szönyre tett régészeti kirándulásáról ad jelentést, és az ottani római kori emlékeket ismerteti. Értekeztek tehát heten.

A III. osztály körébe tartozó előadások voltak:

1880. febr. 24-iki ülés: Br. Radvánszky Béla: XVII—XVIII. századbeli díszhimzések és kelméket mutatott be, és e mutatványok fonalán értekezett azon korban divott himzési módokról. — Deák Farkas: XVI. századbeli zománczos ékszerműveket mutatott és magyarázott. — P. Szathmáry Károly: a régi magyar fegyverzettről értekezett, melyhez hozzá szóltak Thaly Kálmán, dr. Pulszky Károly és dr. Henszlmann Imre. — Dr. Thallóczy Lajos: egy gr. Bethlen András birtokában levő 1589. évből való tarackkot mutatott be és ismertetett;⁶ hozzá szóltak Pulszky Ferencz, dr. Pulszky Károly, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor.

A márczius 30-iki ülésben gr. Andrassy Manó gazdag régiséggyűjteményéből fehérvári, brassói XVI. századbeli ezüst ékszereket, valamint az Albert király sírjából való aranykincs nála levő részeit, továbbá a XVI—XVII. századbeli díszszerlegeiből és billikomaiból a történeti vagy művészeti szempontból legérdekesebb példányokat mutatta be. — Dr. Ballagi Aladár Killer Frigyes csanádi plébánosnak a régi Csanád fekvésére és történetére vonatkozó kutatásait adta elő. — Deák Farkas: egy XVI. századbeli zománczos násfát, és egy zománczos álló órát a XVI. század végéről, Szentiványi Zoltán egy XVI. századbeli 4 oldalt czímerrel ellátott ezüst szelenczét, egy zománczos zsebórát és egy XVII. századbeli zománczos mentekőtöt mutattak be.

¹ Arch. Ért. VI., VII. füzet.

² Arch. Ért. VI., VII. füzet.

³ Arch. Ért. VI., VII. füzet.

⁴ Arch. Ért. VIII—X. füzet.

⁵ Arch. Ért. VIII—X. füzet.

⁶ Arch. Ért. III. füzet, 130. lap.

Apr. 27-iki ülés: Pulszky Ferencz: Dobóczy Ignác ezüst poharát és Egger Dávidnak a Demidoff-féle gyűjteményből megvett násfáját ismertette.

Május 25-iki ülés: Dr. Henszlmann Imre a műemlékek országos bizottsága által rendezett rajzkiállítást ismertette. — Thaly Kálmán II. Rákóczy Ferencz régészet-kedvelését érdekes adatokkal illusztrálja.

Szept. 28. ülés: Deák Farkas: a külföldi muzeumokban őrzött műemlékekről szóló jelentését olvasta fel.¹ Értekeztek tizenegyen.

A IV. osztály köréből valók a következő előadások:

Dr. Czobor Béla a br. Révay Ferencz kincseivel a muzeum birtokába került beszterczei monstrantiát mutatta be. Az ápril 27-ki ülésen Varázséji Gusztáv Brandl Rudolf pozsony-szent-györgyi rajztanárnak rajzait mutatja be az ottani templomról és a rajzokat magyarázatokkal kíséri. A szept. 28-iki ülésen Wagner János a viski (Mármarosmegye) templomról értekezett.² P. Szathmáry Károly a nyáron tett utazása alkalmával útjába ejtett műemlékekről értekezett, különösen kiemelte a nyitrai székesegyházban őrzött érdekes ötvösműveket, melyeknek sikerült fényképeit a társulatnak bemutatta. A nov. 30. ülésen dr. Pulszky Károly bemutatja dr. Dankó József díszművét az esztergomi főszékesegyház kincseiről.³ Végül a december 28-iki ülésen titkár Nyitra megyében tett rég. útjáról adott rövid jelentést, és a nyitrai székesegyház kincstárát ismertette.

Értekeztek heten. Kilencz társulati ülésünkön tehát volt egészben. 39 előadás.

Társulatunk, mint olyan, a szó szoros értelmében vett irodalmi munkásságot nem fejtett ki, legfőlebb azon hivatalos jelentéseket sorolhatom ide, melyek a társulat közlönyében időről-időre megjelentek, és a távol levő tagoknak számot adtak munkásságunkról.⁴ Azonban az előadásokat feltűntető áttekintés eléggé mutatja, hogy a hazai szakirodalom mult évi emelkedése társulati értekezéseinkben és magyarázatainkban lelte súlypontját.

Mind-nki előtt fekszik szakirodalmunk főközlönye az «Archaeologiai Értesítő», mely dús gazdag tartalmával minden elfogulatlan szemlélő beismerése szerint a korábbi évfolyamokat messze túlszárnyalja, és minden figyelmes olvasó látja, hogy nagyobbára az itt, társulatunk kebelében bemutatott tárgyak adták hozzá az anyagot. De tartozunk elismerni, hogy közlönyünk az akadémiai archaeologiai bizottság jelentékenyebb anyagi támogatásában részesült mint eddig.

Az «Archaeologiai Értesítő» a nemzeti muzeum régiségtára is bőséges mértékben gyámoltotta rajzokkal és közleményekkel.

A mi társulatunk eddig csekélyebb anyagi erejéhez képest csak néha-néha járulhatott egypár illusztrációval a rajztáblák díszes sorozatához.

Folyóiratunkon kívül még mást is — évkönyveket vagy monographiákat — adni tagjainknak eddig nem volt elegendő anyagi erőnk; de el nem ejtjük szándékunkat, és mihelyt megnő a számunk és megnő az erőnk, irodalmi működésünket is kibővíthetjük.

Régészeti ásatásokra a társulat a mult évben nem költött, mert választmányi tagjai közül többen közkölségen úgyis több nevezetes ásatást rendeztek, és itt első helyen azt az ásatást említjük, mely az ó-budai emlékek földelésében bizonyára epochalis fontossággal fog birni, értjük a kormány költségén Torma Károly választmányi tag vezetése alatt folyt ásatásokat, az aquincumi amphitheatrum felderítését.

Ezen tudományos esemény, az amphitheatrum felderítése alkalmából Torma Károly választmányi tagtársunknak annak idején társulatunk is méltóképen fejezte ki örömét. Az ország más részében Szilágy-Nagyfaluban a megye költségén népvándorláskori halmok ásatása folyt mult évi augusztus hó elején, a melyeknél az intéző szerep társulatunk elnökére, az első osztály elnökére és a társulat titkárjára volt bízva.

Társulatunk másodelnöke Pilinben, kitünő tagtársunk gróf Sztáray Antalné pedig lúcskai jóságán nagy sikerrel rendeztek ásatásokat, Lipp Vilmos leletei pedig, melyeket a keszthelyi temetőben rendezett, a népvándorlási kor felderítésére nézve nagymérvű fontossággal bírnak, a miről a társulatnak a leletek

¹ Századok 1880. évf. VIII. füzet.

² Megjelent az Egyházművészeti Lap 1880. évfolyamában.

³ Arch. Ért. 1880. évf. VIII—X. füzet.

⁴ Adtunk jelentéseket az Arch. Ért. VII—XIII., XXI—XXII. és XXIX—XXX. lapjain.

bemutatásakor több ízben volt alkalma meggyőződni. Az ordasi temető leletei szintén ezen kor emlékei közé tartoznak; a társulatnak annak idején szintén be lettek mutatva.

Áttérve az anyagi viszonyokra, ezeket is kedvezőknek mondhatnók, ha társulatunk tagjai egyforma buzgósággal rónák le kötelességeiket.

Az ország felkutatása dolgában sokkal többet tehetne a társulat, ha az a jelentékeny összeg, melylyel t. tagtársaink hátrálékban vannak, a társulat pénztárába befolyna, mert a társulati pénztárnok kimutatása szerint, a két évi tagsági díj hátrálék egészben véve 1420 frtra rúg.

A társulati pénztárnok kimutatása szerint társulati alaptőkének 5000 frtra szállt fel, jövedelmünk a múlt évben 1993 frt 14 kr. volt, kiadásaink 1768 frt 84 krra rúgtak.

Társulatunk ez évben négy halottat gyászol. Tipray Tivadar, Dregán Péter, dr. Csorba Lajos és Hollósy Károly tagtársainkat veszítettük el, kik mind a négyen lelkes ügybarátaink voltak. Legyen áldott emlékük.

Végül úgy mint a múlt évi jelentésemben, ez évben is azt indítványozom, mondjunk köszönetet a m. n. muzeum érem- és régiségosztályának, azon szíves előzékenységeért, melylyel az intézet gazdag tárházát rendelkezésünkre bocsátotta, és azonfelül társulatunk ügyét lényegesen előmozdította az által, hogy évtizedek óta szerzett népszerűségével bennünket támogató t. és a hozzá érkezett érdekesebbnél érdekesebb leleteket társulati üléseink rendelkezésére adván, azokat oly élvezetessé tette. Köszönettel tartozunk még a m. t. akadémia archaeologiai bizottságának is, mely addig, míg saját erőnkől folyóiratot indíthatunk, az ő folyóiratát juttatja mérsékeltebb áron a mi társulatunk tagjainak.

E két intézettel karöltve fogunk ezentúl is, magunk elé tűzött nagy célunk valósítására törekedni. Fáradozásunk legszebb jutalma lesz, ha hazai régészeti tudományunkat virágzóvá és szakunkat népünk minden rétegében kedvelté, népszerűvé fogjuk tenni.

Budapest, n. muzeum, 1881 elején.

Hampel József, t. titkár.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁGÁNAK JELEN- TÉSE AZ 1880-IKI ÉVRŐL.

Tisztelt választmány!

A múlt 1880. évi decz. hó 30-án tartott választmányi ülés határozatából, mi alulírottak küldettünk ki jelzett év pénztári kezelésének s egyáltalán a pénztári állapot megvizsgálására. Mi a ránkruházott feladatot f. évi januárhó 24-én a társulati titkárnak is jelenlétében teljesítettük; az egyes kiadási tételeket mellékelte utalványainkkal egybeahasonlítottuk, a készpénz állapotot, nem különben a társulat alaptőkéjét képező értékpapírokat szemle alá vettük s ennek következtében az 1880. évben:

a bevételek rovatát 1993¹⁴ forinttal

a kiadások rovatát 1763⁸⁴ forinttal helyesnek s így a fenmaradó követelési egyenleget 224 frt 30 kr. készpénzzel correcte elszámolva találtuk.

A pénztári vizsgálat alkalmával meggyőződünk a kezelés helyességéről, a kiadások alkalmával követett utalványozási eljárásnak lényegileg véve szabatságáról, a bevétel és kiadási tételeknek a mellékletekkel való összhangzásáról s az értékpapírok gondos megőrzéséről:

minek következtében indítványozzuk, hogy Czanyuga József társ. pénztárnok urnak a t. Elnökség az 1880. évre a szokásos fölmentvényt kiadni, s a t. választmány pedig buzgó eljárásáért és hívséges kezeléseért köszönetét kifejezni méltóztassék.

T. választmány! Egy körülményre kívánjuk felhívni a társulat vezetősége becses figyelmét; arra, hogy a tagsági díjak lehetőleg az év derekán s bizonyos erélyességgel hajtassanak be, mert midőn izmos társulatok is e szokásos magyar

egyesületi bajban sínlődnek, fejlődésben levő társulatunknál kétszeresen kell praeservativ eszközökről gondoskodnunk.

Budapest, 1881. január 24-én

a T. Társulatnak

dr. Thallóczy Lajos,

a számvizsgáló bizottságnak jegyzője.

alázatos szolgája

br. Nyáry Jenő,

másodelnök.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1880. ÉVI SZÁMADÁSAINAK ÁTNÉZETE.

<i>Bevétel</i>			<i>Kiadás</i>
Pénztármaradvány 1879. évről	47.50	Igazgatási költségek	617.39
Alapítványok befizetése	300.—	Kiadványok	793.79
Alapítványi kamatok	110.—	Postabérek	68.65
Évdíjak	1100.—	Ásatási kiküldetés	50.—
Értékpapírok kamatai	277.60	Tőkésítés	319.46
Adakozások	150.—	Vegyes kiadás	9.55
Takarékpénztári kamat	8.04		
	1993.14	Kiadás	1768.84
		Készpénz	224.30
			1993.14

Budapest, 1880. deczember 31-én.

Czanyuga József, társulati pénztárnok.

VAGYONKIMUTATÁS :

Aranyjáradék kölesönkötvények	800.—
Földhitelintézetzi záloglevelek	1700.—
A m. kereskedelmi bank záloglevelei	2300.—
Szölváltási kötvény	100.—
«Pesti Lloyd» részletkötvény	100.—
Készpénz	244.30
Összesen	5224.30

Jelen kimutatás a társulat könyveiben elősorolt tételeknek — ezek helyesen elszámoltaknak találattván — megfelelőleg készült, mit is a megejtett pénztárvezetlással kapcsolatban ezennel hivatalosan megerősítünk.

Budapest, 1881. január 24-én.

Dr. Thallóczy Lajos, s. k.

a számvizsgáló bizottság jegyzője.

Br. Nyáry Jenő, s. k.

másodelnök.

A NEMZETI MUZEUMI RÉGISÉGTÁR ŐRÉNEK JELENTÉSE AZ ORSZÁGGYÜLÉS ÁLTAL KIKÜLDÖTT MUZEUMI BIZOTTSÁGHOZ.

Nagytekintetű országos bizottság!

Fölszólíttatván, hogy a n. múz. érem- és régiségosztályának végleges szervezése dolgában véleményes jelentést adjak; van szerencsém a nagytek. orsz. bizottság kíváncsalának a következőkben eleget tenni.

Már 1873-ban, midőn hasonló fölszólítás intéztetett az osztály akkori őréhez az országgyűlés által kiküldött szakbizottság által, készült osztályom részéről egy javaslat, mely egész kiterjedésében az akkori országos bizottság által el lett fogadva és annak hivatalos jelentésébe fölvétetett.

Az azóta letelt hét esztendő alatt némely akkor jelzett hiány meg lön szüntetve, többnemű kérésünk teljesült, de még sok kívánni való maradt a jövőre nézve.

I. Évenkénti jelentéseinkből, melyeket a múlt esztendők alatt a nagymélt. vallás- és közoktatási miniszteriumnak benyújtottunk, kitűnik, hogy osztályom évről évre nagyobb gyarapodást mutat. E gyarapodás tudományunk évről évre fokozódó népszerűségének, buzgó hazafiak áldozatkészségének és a személyzet ügybuzgalmának köszönhető. Osztályom hivatása levén az országban színre kerülő leleteket a tudomány számára lehetőségig megmenteni és tárlóiban megővni,

mindeddig erejéhez képest e hivatásának megfelelni iparkodott. Azonban attól kell tartani, hogy ezen hivatásának osztályom már a legközelebbi időkben sem fog eleget tehetni, ha az utóbbi időkben megváltozott viszonyok arányában nem növesztjük minden tekintetben erejét. Az által, hogy a közfigyelem a régészeti leletek felé irányul, már is oly hatalmas versenytársai akadtak az intézetnek, melyekkel a jelenlegi erővel meg nem küzdhetünk. Régiségkereskedők serege járja be az országot, mindenütt lesik a leleteket, a nagy verseny fölszágazta az árakat és ha meg is kínálják áruikkal a n. muzeumot: a régiségek nemzetközi árukká váltak és a muzeum kénytelen külföldi intézetekkel és gazdag gyűjtőkkel versenyre szállani.

A magyar törvények területén hiányos szabályrendeletek bizonyos pontig biztosítják ugyan a n. muzeumnak az értékesebb leleteket, de a fiskus 3-da leg-többször aranyművesek, kereskedők, gyűjtők kezére juttatja azokat titokban.

A n. muzeumot csak egy általános lelettörvény biztosíthatná hatályosan ily veszélyek ellen; hatálya csak oly törvénynek volna, mely midőn minden találót arra szorít, hogy leletét fölmutassa, nemcsak védi a jogos tulajdonost tulajdonában, de biztosít neki a rég. érték fejében bizonyos többletet. A fiskusnak 3-dáról le kell mondanía, mert ez a 3-ad örökös kútfeje minden titkolásnak, minden sikasztásnak.

Ha ilyenformán törvényhozásilag gondoskodunk a tudományos kincsek fönntartásáról, akkor tekintve, hogy az évente színre kerülő kincsek értéke, ha csak azokat vesszük szemügyre, melyeknek megvétele érdemes, jóval fölülmúlja a muzeum dotatióját. Természetesen első és föltétlen szükséglet, osztályom dotatiójának lényeges fölemelése.

Ha a nemzet törvényben kimondja, hogy a tudományos kincsek közkin-cseknek tekintendők, melyeknek megóvása első sorban a n. muzeumot illeti: akkor fölmerül az a kérdés, hogy az országban fönnálló nem országos muzeumok mennyiben részesülhetnek a leletekben.

Ez idő szerint semmiféle törvényes rendelkezés nem szabályozza a vidéki múzeumok competenciájának igen fontos kérdését. Eddig ezen intézmények egyesek buzgósa folytán emelkedvén vagy süllyedvén, néha a tudomány hasznára, máskor kárára voltak. Ezentúl törvény alapján legszorosabb orsz. fölügyelet alá veendő, mert akár adakozásokból, akár máshonnan gyűljenek össze bennök a tudományos leletek, e leletek megóvásához országos érdek fűződik s ezt nem lehet egyesek akaratától, szeszélyétől függővé tenni. Nem túlzott centralisatio érdekében, de káros verseny elkerülése czéljából és a tudományos közérdek helyesen fölfogott megóvása végett szükséges a vidéki múzeumok kérdését szabályozni. És azért e kérdést is ajánlom a nagytekintetű bizottság figyelmébe.

II. Midőn a n. muzeum számára ilyen formán a színre kerülő tudományos kincseket biztosítjuk, megtettünk annyit, hogy a mi színre kerül, el ne pusztuljon. A szerencsés véletlen kincsleletekkel bővelkedő hazánkban már eddig is hatalmas lendületet adott a tudomány ügyének. Tudományos rendeltetése öntudatával bíró intézet azonban ennyivel nem érheti be. Az összes ősrégészeti tudomány, tudásunk a rómaiak művelődéséről vidékeinken mindaddig nélkülözni fogja a kellő alaposságot, a míg menten a véletlen szeszélyeitől, öntudatosan nem nyomozzuk a lelhelyeket, fölkatatjuk a régi temetőket, sírhalmokat és telepeket, és míg azokban nem rendezünk tudományos ásátásokat.

A n. múzeumnak mindig oly csekély volt a dotatiója, hogy még a véletlen leletek nagy tömegéből sem menthetett meg mindent, a mi fontos volt. Rendszeres ásátásokra kedvező esetekben egyeseknek volt költségük; a n. muzeumnak csak nagy ritkán és más lényeges tételek rovására. Azért kérem a nagytek. bizottságot, adja meg az anyagi lehetőséget arra, hogy osztályom ezentúl ne pusztán a véletlenre, és ne pusztán egyesek szivességére legyen utalva, hanem öntudatosan törekedhessék tudományos földadata megvalósítására.

III. Az emlékek gyűjtése és megóvása nem egyedüli hivatása egy múzeumnak. Bármily gazdag vagy bármily szegény legyen egy muzeum: az, hogy méltó-e pártfogásra és megérdemli-e az áldozatokat, mindig attól függ, hogy a köz-műveltségnek általában minő hasznot hajt és a szaktudomány előmozdításához mennyiben járul?

A ki az érem- és régiség-osztály legközelebbi múltját ismeri, bevallja,

hogy a viszonyokhoz képest iparkodott megfelelni ez utóbbi két kíváalomnak. De a viszonyok ebben a két tekintetben is sok, igen sok kívánni valót hagynak. Legyen szabad a legfontosabb szükségleteket fölemlíteni.

a) Talán legnagyobb baj, mely ez évtizedben még tűrhető leend, de azontúl már alig lesz tűrhető, a *térhiány*. Abban az időben, mikor még senki nem sejtette a múzeum jövődöbeli gazdagságát, azt vélték, hogy az óriási épületben a legheterogenebb tudományok tárai talán egy évszázadra békésen összeférnek. Alig múlt négy évtized azóta, hogy az épület áll és íme, mindegyik osztály a másikat terjedésében megakasztja. Még ebben az évtizedben talán nagy nehezen megfér a soknemű gyűjtemény egy házban, de mi az érem- és régiségosztályt illeti, már most is szükséges arról gondoskodni, hogy a meglévő kiállítási térhez újabb helyiségeket nyerjünk. Mert mi haszna a közművelődésnek abból, hogy ősrég. gyűjteményünk egyike a leggazdagabbaknak Közép-Európában, ha annak jelentékeny részét tér hiánya miatt el kell zárnunk? Mi haszna a közönségnek abból, hogy egész Pannoniából összehordjuk a római fölíratú és domborműves emlékeket, ha raktárszerűen kell őket elhelyeznünk? Továbbá, hogy egészítsük ki az általános népízlés javítása szempontjából oly fölötté fontos antik gipsz-gyűjteményt, ha nincs hová helyezni az újabb növedéket? És hogy egy más gyűjteményt említsek, melynek megalapítását egypár év óta nagy gonddal célba vettük, hol férjünk el a hazai középkor és a renaissance szobrászati emlékeivel, vagy az emlékekről vett hű másolatokkal?

Itt csak négy emlékcsoportot említettem, de végig lehetne menni valamennyi specialis gyűjteményen, fegyvertáron, pecsétgyűjteményen, éremgyűjteményen stb. Itt-ott egypár évi növedéket, az eddigi arányokat tartva szem előtt, még belé lehet állítani a meglévő sorozatokba, de hová leszünk, ha az ország végre megadja nekünk azt az anyagi támogatást, mely nélkül, miként I. és II. alatt jeleztem, el nem lehetünk többé.

Azt tartom, hogy a múzeumi hátsó udvar egy emeleti vasszerkezetű üvegcsarnokkal való beépítése e szorultságban az egyedüli mentőeszköz. Az üvegház első emeletén az antik gipsz-másolatok foglalnának helyet, a ház földszinti termében pedig néhány száz római emlék fölállítására elég tág tér ajánlkozni. A többi gyűjtemények fölállítására ilyen formán megnyernők a VIII. számú termet és a hátsó udvar körüli első emeleti egész folyosót. Továbbá teljesen a magyar plastikának maradna a múzeum nagy előcsarnoka.

E jelentékenyebb rendkívüli költség mellett csekélyebbek azon rendezési és bútorzási költségek, melyeket osztályomban négy teremnek és három folyosónak kellő fölszerelése igényelne. Ezekre nézve csak arra kérem a nagytek. bizottságot, hogy az évente bútorzásra szánt múzeumi tételt fölemelni méltóztassék.

A javaslatba hozott módon meg lesz adva a lehetőség, hogy a mindenünnen beözönlő kincseket kellő fölállításban: tudományos rendben és a csiny igényeinek megfelelőleg tárjuk a közönség elé.

b) A kincsek beszerzése és célirányos elhelyezése föladatainkat nem meríti ki, de adminisztrationalis mindennapi munkánk jó részét igénybe veszi. Szóval és írásban fölkeresni a kutatókat, gyűjtőket és találókat; gondoskodni a leletek kellő beszállításáról; a szerzeményeket szakszerűen leltározni és kiállításra alkalmassá tenni s fölszerelni; ország-világnak mindennemű szakkérdésekben fölvilágosításokat adni stb.: ezekben és sok másfélékben telik el mindennapi munkánk jó ideje. Jegyzőkönyveink és naplóink ebbeli tevékenységünkről a nagytek. bizottságnak hozzátvető képet nyújtanak. Eddig 3 tisztviselőnek majdnem egész munkásságát emésztette föl e pillanatnyi elintézészt igénylő soknemű tevékenység.

Előre látható, hogy ha olyan mérvekben, mint az utóbbi időkbén gyarapodik az osztály, még ezen legszükségesebb teendőket sem fogjuk győzni.

Pedig méltán várhatja a nagy közönség, hogy a szeme elé állított kincsekről magyarázó lajstromot adjunk kezébe; méltán várja a hazai tudományos világ, hogy azok, kik a tudományos kincseket fölhalmozzák, e gazdag anyag tudományos értékesítéséről is gondoskodjanak.

Hogyan és mikor teljesítse az osztály e jogos kíváalmakat, mikor a kevés számú munkaerő csak megfeszített szorgalommal képes az előbb említett még

szükségesebb feladatoknak megfelelni? Már ezen indokból is fölötte szükségesnek tartom a személyzet szaporítását legalább egy tisztviselővel.

Más indok is elodázhatlanná teszi a személyszaporítást.

A jelen viszonyok közt olynemű szakfelosztás, mint az minden nagyobb muzeumnál fennáll, hogy minden egyes tisztviselő az arch. és érmészeti disziplinák széles köréből egy bizonyos csoportot szakszerűleg műveljen, nem volt lehetséges. E fonák helyzet hátrányait tudományos férfiak előtt nem szükséges bővebben részletezni. Megkivánni mai nap azt, hogy valaki az érmészet körében alapos szakember legyen és azonkívül az ősrégészeti, római, középkori stb. archæologia szakmáit egyformán bírja, lehetetlen kívánság. Intézetünk más osztályaiban minden tisztviselőnek megvan a maga speciális szakköre, csak az én osztályomban teszi eddig a mindennapi adminisztráció százféle sürgős szükséglete lehetetlenné, hogy tisztviselőim kimért szakok szerint dolgozzák föl az osztály tudományos anyagát.

Tehát a tudományos haladás is megkivánja a tisztviselők számának főlebb emelését.

c) Ha ilyen módon kellő munkaerőről gondoskodva leend, megindulhat az osztály egyes gyűjteményeinek tudományos közzététele.

Egyes oknyomozó katalógusok kiadására már az elmúlt években is történtek előkészületek és így kellő dotatió esetére már a legközelebbi években napvilágot láthatnak a nagy mű egyes kötetei, mire a következő sorrend volna megtartható:

- I. kötet. Ősrégészeti gyűjtemény.
- II. kötet. Antik gipszmásolatok lajstroma.
- III. kötet. Pannoniai római emlékek.
- IV. kötet. Népvándorlási kor maradványai.
- V. kötet. Keresztény közép- és új-kor gyűjteményeinek leírásai, fegyverek, ötvösművek, pecsétek stb. csoportjai szerint.
- VI. kötet. Éremgyűjtemény leíró lajstroma.
- VII. kötet. Szakkönyvtár lajstroma.

IV. Az előbbi pontok mindegyike alatt arra törekedtem, hogy a nagytek. bizottság előtt a n. muzeum tárgyi dotatiójának emelését indokoljam.

Utoljára hagytam azt a szükségletet, mely még sokkal inkább, mint az előbb felsoroltak, valóban égető szükséglet és melyre azért különösen bátorodom a nagytek. bizottság figyelmét irányozni.

Értem a személyes járandóságok emelésének szükségletét.

Az országot azt kívánja, hogy nemzetünk egyik első tudományos intézetének tisztviselői ez intézetnek szenteljék összes erejüket, egész életüket; a nemzet büszkesége kívánja, hogy ez intézet nemcsak relative az ő körében álljon a tudomány színvonalán, nemcsak azt kívánja, hogy a hazai tudományt szóval, tettel lankadatlanul előmozdítsa, de többet kíván. Kívánja, hogy a n. muzeum a világ népeinek hasonló institutiói közt is méltó helyet foglaljon, hogy szakférfiai az európai szakférfiak tanácsában megállják helyüket, és ugyanez ország arra kárhoztatja őket, hogy a mindennapi fentartásukról nagy ügygyel-bajjal gondoskodni kénytelenek.

A régiségtárban alkalmazott tisztviselőknél tudományos qualificatio dolgában a legszigorúbb mértékkel mérhet a nagytek. bizottság. Az osztály öre a m. t. egyetemen szakmáját 4 év óta tanítja, a segédőr hasonlóképp több esztendeje mint magántanár működik s az őrségéd bölcsészeti-doktor és középtanodai tanár. Mindhárman évek óta az irodalom terén működnek és számbavehető tudományos munkásságot fejtettek ki.

Nem méltánytalan kívánság részükről, ha a nagytek. bizottságot arra kéri, hogy az intézet újjá szervezésénél az őrnek rendes egyet. tanári, a segédőrnek rendkívüli egyet. tanári, az őrségédnek pedig fővárosi középtanodai tanári állás és fizetés biztosíttassék.

V. Egy végső kérelmem az osztály szolgaszemélyzetének szaporítását és sorsa javítását illeti.

Osztályom kétszer hetenként és azonkívül minden harmadik vasárnap a nagy közönség előtt nyitva lévén, a nagyterjedelmű helyiségek tisztántartása, a szekrényekbe nyomuló por eltávolítása és azon fölül sok egyéb hivatalos munka végzése a rendes hivatalos időben túlhaladja az osztálynál alkalmazott két szolgál

erejét, különösen a jelen viszonyok közt, midőn az egyik szolga egyúttal mint mintázó, idejének nagy részét a mintázó műhelyben kénytelen tölteni.

A hazai műtörténeti emlékek mintázása ily körülmények közt csak lassan halad, pedig igen fontos volna, hogy e néhány évóta megindult mintázás serényen haladjon és a hazai emlékeket lehető rövid idő alatt a muzeumban legalább hű másolatokban összegyűjtsük.

Ez úgy válnék lehetővé, ha az osztálynál e gipszmintázó egészen e fontos feladatnak szentelhetné erejét és magasabb képességének megfelelőleg jobb fizetésben is részesülne.

A szolgálknak pedig egyáltalában fizetésüket kérném emeltetni, hogy tisztességesen megélhessenek, mert fontos érdekek függnek az ő megbízhatóságuktól és mert a fönnemlített alantabb foglalkozásokon kívül (söprés, porolás), bizonyos fokú szakképzettség, idegen nyelvek ismerete kívántatik tőlük.

Ezek azon lényegesebb nézpontok és kérelmek, melyeket osztályom érdekében a nagytek. orsz. bizottság figyelmébe ajánlani bátorodom.

Egyéb kevésbbé lényeges, de szintén kívánatos újítások és javítások tekintetében bátor vagyok az 1873-ki muzeumi országos szak-enquête emlékiratára hivatkozni.

Dr. Hampel József,

a nemz. muzeum régiségtárának őre.

A PILISI JÁRÁSBAN FÖLLELT NEVEZETES RÉGISÉGEK

(EMLÉKÉPÜLETEK, ROMOK, RÓMAI FÖLIRATOS KÖVEK STB.)

LAJSTROMA,

MELYEKRŐL DR. ARÁNYI ALAJOS ÉRTEKEZETT 1880-KI MÁJUSHÓ 25-KÉN AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI TÁRSULAT ÜLÉSÉN.

A műemlékek ideiglenes országos bizottsága megbízásából 1875-ben egy segéd kíséretében Pestmegye *pilisi* és *váci* járásának valamennyi helységét azon célból útaztam be, hogy a régi műemlékeket keressem föl, és azoknak *lajstromát* írjam össze; — ha idővel a pénzviszonyok kedvezőbbek leendének, a megye valamennyi járásában történendének efféle kutatások, s végre az ország minden megyéjében, hogy az *egész haza műkincsei leltárával* bírassunk.

18 nap alatt beúztam a pilisi járás 46 helységét, és a felmerült nevezetességek bejegyzésére bizonyos hét hasábot használtam, a hasábok nevei ezek:

I. *Érdekes leletek*, és pedig A) történelemelőtti meg barbárkori tárgyak, B) rómaiak, C) román, D) átmeneti, E) góth vagyis csúcsíves koriak, F) oly tárgyak, nevezetesen épületek, melyek túlnyomólag a török által elpusztítván ú. n. czopf- (elkorcsúlt renaissance-)stilben tataroztattak ki.

II. Azon helyek, melyek az A) B) C) D) E) és F) alatt említett tárgyak érdekében *dsatdsokat* igényelnek.

III. Régi *anyakönyvek*re vonatkozó adatok.

IV. Régi *pecsétek*.

V. A buzgó *gyűjtők* lajstroma, megemlítvén az illető gyűjtemények különös érdekű tárgyait.

VI. A *nemzeti muzeum* számára megszerzett, és magammal elhozott, továbbá a megszerzésre ajánlatos tárgyak elősorolása.

VII. A félhold által kipusztított magyarság helyébe beköltözött nemzeti-ségek viszonyai egy népleírási térképpel.

Függelék, melyben a bevándorlott szerbek nagyszámú, nevezetesen szentendrei templomai, és érdekes egyházkerületei soroltatnak föl.

Tizenöt írott ívre terjed a szóban levő tárgyak leírása, és 12 folio-ívre a fölvilágosításra szolgáló rajzok és a néptani térkép. A terjedelmes szöveg kivenetát eme lapokba rakom le, rajzaimat pedig a műemlékek bizottsága levéltárának nyújtom át, hol azok az érdeklődtek szolgálatára, szokás szerint, mindenkör készen állanak.

A rajzok, bár kifestvék, csupán vázlataik, de az épületek méretei mégis pontosak.

Miután authodidakt úton és szapora külföldi útazásaim nyomán szerzett régészeti ismereteim túlnyomólag az építményekre, egyházi készletekre és fegyverzetre vonatkoznak: a római fölíratok olvasásában, és fejtegetésében az ú. n. «amateur», de buzgó amateur színvonalánál magasabbra nem emelkedhettem: gyámolításra kértem föl Torma Károly, és Hampel József szaktudósainkat, ők lehellettek értelmet és életet erőm szerint lemásolt darab fölíratos rómaikő-gyűjteményembe mely lovagias és kartársi eljárásukért ezennel hálás elismerésemet rovom le.

I. ÉRDEKES LELHELYEK.

A) TÖRTÉNELEMELŐTTI TÁRGYAK, AZ ILLETŐ HELYEK NEVEI:

1. *Perbál*, és pedig a malomtól kelet felé, miről Vásárhelyi Géza úr szíveskedett értesíteni.
2. *Tinnye*, nevezetesen a békási dülön, egy, valaha arra csavarodott de évezred előtt kiszáradt folyam partján. Ezen helyre is a vendégszerető és útbaigazító tinnyei birtokos Vásárhelyi Géza úr szíveskedett figyelmeztetni.

B) RÓMAI TÁRGYAK LELHELYEI:

1. *Béksmegyer* (korsók, fibulák, érmek, kőkoporsó).
2. *Kalász* (fegyverek és érmek).
3. *Pomáz*, találtattak itt is fegyverek és érmek; a «Glissza» dombon egy igen zömök falazatnak nevezetes (4 öl magasságú) maradványa áll, közel esik onnan éjszakfelé a «Csikóhegy» rajta pedig egy elpusztult várnak omladéka.
4. *Promontor*, hol római határkövet talált, és a n. muzeumba vitetett Rómer Flóris.
5. *Torbágy*, honnan fölíratos római kő, fegyverek, s érmek kerültek a n. muzeumba.
6. *Budakesz*, itt domborművű fölíratos kövek, szobortöredékek, érmek, és egy csinos római öblöny ásattak ki. Budakesznek éjszaki határán látszik a hajdani *sípszászi* román templomnak nyoma, nevezetesen galagonya-, mogyoró-, csipke- és kőkenybokrok között. Az ásátás nem volna érdeknélküli.
7. *Szt.-Endre*, domborművű és fölíratos kövek, és pedig a szerb püspök udvara közfalának belfelületén (az éjszagnak és éjszaknyugatnak tekintve).
8. *Sziget-Monostor* az ú. n. szent-endrei szigeten, ezen falunak délkeleti határán, egy római hídfőnek jég és ember által igen megrongált maradványa. Táb. ábra a köveknek nagy része a «Horányi csárda» építésére használtatott föl.
9. A *Tahi* nevű pusztán Sziget-Tótfaluval szemben, és pedig az ú. n. «Tormakert» mellett egy tisztán kivehető római kis vár (castrum stativum), melyet a nép *várad*-nak nevez, hol a fölötte elvonult 16 század folytán történt beiszapolás miatt másfél méternyi mélységre a sánczon belül és kívül ásván, lehetne antikályiákra bukkanni, mert a nép turkálgatott a várad belsejében s talált is, hol érmekeket hol fibulákat, — a falakat is mind elhordotta, csupán a délkeleti szegletnek déli oldalán fut el még néhány méternyre a fal, de ennek is hiányoznak faragott kövei.

A Tahipusztán létező ú. n. Pogonyháton Maróthi János tótfalusi gazda vályús téglákba beágyazott egy ólomcsövet talált valamely a földig lerombolt római épület alapfalai között, ezen hely irányában, de vagy 10 öllel magasabban, a közellevő hegyoldalba forrás létezik, valószínű, hogy a cső onnan szolgáltatta le a vizet a 3 hüvelyk átmérőjű ólomcsövön a hajdani római nyaralóba. Nemcsak érdekes, de értékes is volna az ásátás eredménye.

10. *A lánypusztán*: Tahitól délnek a Dunának jobb partján; itt sok a faragott kő és római téglák, találni 3 hüvelyk vastag téglát is, meg több, de fájdalom, összetördelt fölíratos követ. Igen ajánlatos lenne az ásátás.

11. *Bogdány*: a faluban fölíratos kövek; A falunak alsó vége alatt újra egy a Horányi-féle pusztabelihez hasonló hídfő, melynek köveit a szorgalmas bogdányi nép házépítésre nagyjából elhordotta — ezen hídfőt a nép «Bolhavárnak» nevezi. Igen sok falépítésre és házfedezésre szolgáló téglák hever a Bolhavár között, mit a Horányi-féle hídfőnél nem látni. Egy bogdányi sír fenekén egy nagy téglát leltek, fölírattal.

12. *Sziget-Tótfalunak*: délkeleti határán, a Duna bal ágának jobb partján

római hídfőmaradvány áll, de ez már annyira elhordatott a tótfalusi házak föl-építésére, hogy csupán alacsony vízállásnál látható, — láttam e tájon a függélyesen mutatkozó, és a víz által nem régiben elmosott parton, nevezetesen 5—6 lábnyira a mai talaj fölszíne alatt alapfalmaradványokat, és több ölnyi hosszúságban másfélhüvelyk széles sávokat (stráfokat), melyek a hajdani padozatot (talán mozaikot) ábrázolják.

13. *Pilis-Szt.-László*: domborművű és föliratos kövek de elpusztultak. 10 év előtt az odavaló J. N. gazda egy tenyérnyi aranyéremre bukkant, melyért a vevő házaló 2 frtot adott és 150 forintot kapott, mit a vendégszerető lelkész úrtól hallék.

14. *Pilis-Szántó*: igen sok domborművű és föliratos kő. a templom előtt pedig két igen elkopott betűkkel ellátott mértföldmutató féle oszlop.

15. *Vörösvár* domborműves és föliratos kő a templom déli oldalába befalazva, a kő nagyterjedelmű, és mind az alakok, mind a betűk igen jó állapotban maradtak fönn.

16. *Pilis-Csaba*: domborművű föliratos kő.

17. *Perbál*: domborművű föliratos kő, kőkorsó, hamvvedrek, téglák.

18. *Tök*: föliratos kő és érmek.

19. *Zsámbék*: érmek.

20. *Páty*: kiterjedt római falomladékok, részint kőből részint téglából épültek, látni a község udvarában egy afféle hipokauszturnál alkalmazott négyoldalú téglacsöveket, továbbá egyet a Várady-féle jeles gyűjteményben.

21. *Kis-Kovácsi*: föliratos kövek befalazva.

22. *Solmár*: egy föliratos kő bizonyos Brunquell konyhája előtt, — továbbá egy ódon kőmozsár, egy ódon malomkő. Egy bádoggbárcza «Buda 1624» fölirattal Pollák Mátyás jegyzőnél nem ugyan római tárgy, de érdekes. Végre az ú. n. «Krautgarten», és a «Steinriegel» nevű dülőkön sok római falmaradvány létezik és ajánlkozik ásátásra.

23. *Üröm*: a temető közelében egy föliratos kő. tábla, ábra.

24. *Csepel*: római érmek.

25. *Lóré*: föliratú kő, mely már a muzeumba került és hamvvedrek.

26. *Ó-Buda* (Aquincum): számos föliratú és domborművű kő, ú. n. fogadalmi oltárok az ismert D.O.M. = Deo Optimo Maximo cízzel, sírkövek a szintén ismert D.M. = Diis Manibus jelentő első betűkkel, kőkoporsók (sarcophagok), mértföldmutatók, a római *cohors* vagy *ala*-féle című katonai testületek nevét viselő téglák, párkányzati faragott kövek, egy jeles «hipocaustum» a Flórián-téren és sok alapfal, ezen falazatok tetemes számát a fáradhatlan Zsigmondi Vilmos mérnök úr kutatta, mérte és iktatta be aquincumi térképébe; különös figyelmet érdemlenek az egykori aréna, egy faragott kövekből épült s jó karban levő ódon falazat a ref. templom közelében, mely aligha nem castrum stativum maradványa, mert 1 és fél méterrel áll lentebb a mai talajnál, végre a római vízvezetéknek még néhány, bár fölötte megrongált, pillére, melyek szokásos faragottkő burkolatuktól megfosztottak, de valószínűnek tartom, hogy mintegy másfél méter mélységben a mai talaj alatt még reá akadhatunk a pillérlábazat kocka-köveire és a hajdani kövezetre, nemkülönben érdekes «anticagliákra».

Azon sejtelmet, hogy mintegy másfél méter mélységben rejlik az ős római kövezet, s ekként az utak és utcák fölszíne is, egy sajátzerű észlelet serkenti bennem, azt tapasztaltam t. i., hogy a rómaiak által lakott helyeken az azóta lefolyt 18 vagy 16 század alatt 1 és fél egész 2 méter magasságban rakodott le az ú. n. alluvialis vagy beiszapolási föld, ez föltűnt nekem magában *Rómban* (pl. az egykori forumon), *Trierben* (Trevirumban), *Darmstadtban*, *Wiesbadenben*, *Várhelyen* vagyis Gredistyén (az ős *Szarmisz Egethusában*) és végre *Ó-Budán*, többi között a hipocaustum táján, és az említett castrum stativum-féle falazaton.

Az említett beiszapolás majd lassan észrevehetlenül, majd rohamokban,

* Megemlítendő Vörösváron egy 1299-ben faragott és 1725-ben kijavított B.-Asszony szobor, a Jézuska görög áldást ad három ujjával, nevezetes végre szt. Margit oltára, mely a clarissa szűzek tulajdona volt, s melynek hátterén a szt. Margit szigetén levő hajdani templomok (ha nem családódom) történelmi hűséggel vannak lefestve.

hatalmas rohamokban, történt rendkívül erős felhőszakadások alkalmával, minőt 1837-ben és 1875-ben tapasztaltunk a főváros környékén, az utóbbi volt az, mely a Tabánon az »ördögárka« fölötti boltozatot és az arra épült néhány házat elsüllyesztette; pár hétre ama rémes tüneményre kezdettem meg ezen pilisi járási körútamat, és volt alkalmam látni, miként rakodott le pl. Ó-Buda és Békás-Megyer között 20—30 cm, (8—12 hüvelyk) magasságban a hegyekről (nyugatról) a Duna felé lejtő dülőkön az iszap.

C) ROMÁNKORI TÁRGYAK; AZ ILLETŐ HELYEK EZEK:

1. *Kalász*, és pedig az erdő azon részében, melyet magam ugyan nem kerestem föl, de a melyet a gazdasági igazgatóság kész a netalán kutatni kiinduló szaktudósnak megmutatni.
2. *Szigetmonostor*: az elpusztult monostor alapfalai között és körött.
3. *Hidegkút*: a puszta-templom körött.
4. *Pilis-Szt.-László*: az egykori monostor környékén.
5. *Pilis-Szt.-Kereszt*: az egykori monostor környékén.
6. *Telki* vagy *Telek*: az egykori monostor környékén.
7. *Sziget-Ujfalu*: (a Csepelszigeten) romok.

D) ÁTMENETI IDŐSZAKI TÁRGYAK.

1. *Békás-Megyer*: a puszta-templom határán. A békásmegyeriek a templom támadásakor a XIII. század közepén a mai nap egy magában álló templom körött laktak, de a Duna áradásai őket a múlt századelején a templomtól egy kilométer távolságban a hegyoldalra szorította. A XIII. század óta mindinkább növekedő áradások azt tanúsítják, hogy a Dunának medre folytonosan beiszapodik és *emelkedik*, s hogy a Dunameder beiszapodása gyorsabban halad, mint a partoké.

2. *Zsámбек*: a valóban magasztos puszta-templom és a hajdani monostornak pinczéje.

3. A budavári plebánia-templom.

E) GÓTH STYLŰ TÁRGYAK, ÉS PEDIG:

A) *Szentegyházak*, nevezetesen:

a) bántatlan eredeti alakban csupán egy létezik, t. i. a ráczkevei szerb templom.

b) Oly góth stylben épült egyház, mely tűz által (többnyire török fölperzselés folytán) rongáltatván meg, a félhold uralmának megszűntével, tehát 1686 után elkorcsult renaissance-stylben tataroztatott ki, van *nyolcz*, a helyek ezek:

1. *Budavár*, értven a helyőrségi templomot, melynek csupán *tornya* a régi, bár ez is csak belülről, miután kívülről nem kerülhetett ki az ú. n. elczopfosítás átkát.

2. *Téltény*, hol csupán a *toronynak alsó fele* maradt meg bántatlan.

3. *Torbágy*, hol a nyolczszög felével záródó, s kissé megnyújtott szentély hirdeti a reformatió előtti keletkezést.

4. *Tököl* (a csepeli szigeten), itt ugyan az *egész torony* megmaradt és góth stylű alakjában, de a templom renaissance szabású (innen egy 1470-iki jeles kazsula került Rómer F. buzgó közbenjárása folytán iparművészeti muzeumba).

5. *Makád* (a Csepelszigeten), 90 éves emberek emlegetik, hogy a templom, melyet ma a reformált atyafiak bírnak, a ráczkevei szerb templom módján emberi alakokkal (szentekkel) volt kifestve, tehát *régi*, jó keletelése is a mellett tanuskodik.

6. *Ráczeke*, és pedig a reformált templom, melynek tájmái tagozottak, s mely templomnak mai négyszögű ablakai között a bevakolt hajdani csúcsíves ablakok nyomait kívülről a gyakorlott szem észreveszi, a 8 szög felével záródó szentély belső fölszínén pedig a kívül simára bevakolt csúcsíves ablakok elég gazdag tagozatai tisztán láthatók.

7. *Szt.-Endre*, nevezetesen a r. kath. egyház, melyen csupán a *nyolczszög felével záródó szentély*, a tagozott *támok*, meg az *és lábazat* árulják el a középkori eredetet, — mind a boltozat, mind az alacsony ablakok megfosztattak egykori

csúcsíveiktől. A dombon álló templom valaha körfallal bírt, a templom, mint képzelhetni, igen jól keletelt.

B) *Világi épületek.*

Budavárban 75 oly házát sikerült fölfedeznem, melyek a XIV. meg a XV. század jellegével bélyegezvék és pedig: vagy a kapun, vagy a kapualjban, vagy az udvaron; ódon utczaí ablakot csak két házon találtam, — a házak belsejét nem igen nyílt még alkalmam rendszeresen kutathatni; — öt házban leltem csúcsíves, de donga boltozatot, ily hegyes boltozatú szoba két háznak első emeletén is mutatkozik. Fölötte érdekes az országház-utczában a Sztojaszkovics-féle házban egy földszinti szoba (a kapualj déli oldalán), mely valamely kápolnához hasonlítván, két járomra van (egy gazdagon tagozott heveder által) osztva, a jármakat négy-négy borda (körte-alakú átmetszettel) ékesíti egy-egy csínos zárkő.

Budavárban az említett 75 ház egész homlokzatán viselné csúcsíves párkányzat, kapuzat és ablakzattal a középkor jellegét, épen úgy mint a például maiglan jó karban álló bambergi, nürnbergi, kanstatti, trieri, égeri és egri,* kölni, szászvárosi, brassai, kassai, kolozsvári stb. ódon házak, ha az 1721-diki nagy tűzvész után, mely a vár valamennyi házát megrongálta, bekövetkezett renaissanc-féle kitatarozások ki nem vetkeztetik az épületeket tisztes és ékes ódon külemükből. Bárcsak egy *békés antireformáció* virradna a szerencsétlenül elczopfosított házak homlokzataira, hogy régi ékes szűz fényükben diszelegnének csúcsíves ablakaikkal, mérműveikkel, fiálos erkélyekkel, bonyolódott tagozatú kapuikkal stb.** mint hihetlen számmal a velenceiek, és jeles számmal az említett nürnbergiek, landshutiak, trieriek stb.

II. ÁSATÁSRA AJÁNLKOZÓ HELYEK.

Ásatásra (nevezetesen ősemlékek, római, román és csúcsíveskori tárgyak kiaknázása céljából) a következő helyek ajánlkoznak, és pedig:

A) TÖRTÉNELEM ELŐTTI TÁRGYAK ÉRDEKÉBEN:

1. *Tinnye* (a békási dűlőn).
2. *Perbál* (a malomtól keletnek). Útbaigazítónak ajánlkozik a már említett igen előzékeny és lelkes gyűjtő, a Tinnyén lakozó Vásárhelyi Géza birtokos úr.

B) RÓMAI TÁRGYAK ÜGYÉBEN, AZ ILLETŐ HELYSÉGEK NEVEI:

1. *Kalász*: a Bezda-hegyen.
2. *Pomáz*: a Gliszsza-dombon.
3. *Tahi*: Málnay tr. (jeles borászunk) udvarán.
4. Tahi éjszaki határán és pedig:

a) az ú. n. Pogonháton egy (mint már említém) Maróthy János, tótfalusi gazdának telkén a hegy menedékes oldalán, hol római alapfalak, sok fedélcserép és a hegyen levő forrás vizéhez vezető ólomcsövezet találatott, melynek csupán egy méter hosszúságú részletét ásta ki a közömbös gazda.

b) a nép által «várad»-nak nevezett valószínű római «castrum stativum», gyalog egynegyed óra az ú. n. *Torma*-kerttől éjszak felé, melynek köveiből (mint említém) csupán a délkeleti szegleten hagytak meg a Tahi nevű pusztát újból serényen benépesítő tótfalusi zselléremberek.

5 egy a Tahi és Leányfalu nevű puszták közt emelkedő jelentékeny domb, mely az országút és a Duna között fekszik, s melyet a nép még nem kutatott, míg a leányfalusi pusztán sok érdekes fölíratos követ talált, de mindent összerombolt, mert pénzt sejtett a betűk alatt.

* Az egri várban fenálló laktanya mutat egy a vajdahunyadi vár építkezéséhez hasonló, tehát 1540 körül támadhatott díszes pillérsarnokot.

** Ha a 75 ódon háznak birtokosai (hazafui lelkesedésből és az ősök iránti kegyeletből) csupán 300 frtot tőkésítették meg végrendeletükben (vagy akár még éltükben), hogy 100 év múlva az addig 40,000 forintra növekedett pénzzel ódon modorban restauráltatának meg házaik a város díszére és a haza dicsőségére, egy e czélra készítendő ú. n. aranykönyvben örökíthetnék meg nevüket. Miután itt közvetlen a városra, közvetve pedig az egész országra háramlanék a dicsőség; nem kellene az illető házbirtokosoknak azon törődni, hogy kicsoda birandja 100 év múlva az illető házat, vajjon a takarékos dédunokák-e vagy más emberséges ember!?

6. *Sziget-Tótfalu*: különösen az ú. n. péteri dülön (Sziget-Tótfalu szemben áll nyugotnak Tahival, keletnek Váczzal).

7. *Pilis-Szántó*: a «Dörfl» nevű dülön.

8. *Pilis-Szt.-Kereszten*: az egykori monostor helyén hol, mint a sipszári templom táján galagonya-, mogyoró-, csipke- és kőkenybokrok bujálkodnak.

9. *Perbál*: a malomtól kelet felé (fölvilágosítást Tinnyén kérhetni említett Vásárhelyi Géza úrtól).

Ismét *Perbál*: a temetőtől nyugatnak.

Megint *Perbál*: a Báréten vagy Bánréten. *Perbál* egy hasonló nevű jámbor szerzetestől kapta nevét, ki itt egy remetelakba húzódván meg, oktatta a hozzája zarándokolt népet, — még mai nap is élő monda szerint mise alatt szt. István király *szolgált* nékie a hányszor Esztergamból Fehérvárra lovagolván, *Perbál* remetelakát s illetőleg kápolnáját érinté.

10. *Tők*: a pinczék közelében, az ú. n. *Libamezőn*.

11. *Solmár*: a «Steinriegel» (Steinhügel) nevű dülön.

C) ROMÁN TÁRGYAK ÜGYÉBEN, A HELYEK NEVEI:

1. *Kaldsz*: az erdőben, a helyet tüzetesen a buzgó gyűjtő *Takács N.* úr szíveskedik megmutatni.

2. *Hidegkút*: a pusztá-templom körött.

3. *Sziget-Monostor* (vulgo: Monostor): az egykori zárda alapfalai között és körött.

4. *Pilis-Szt.-László*: az egykori zárda alapfalai között és körött.

5. *Pilis-Szt.-Kereszt*: az egykori zárda alapfalai között és körött.

6. *Zsámbék*: a templom környékén és a monostor pinczéjében.

D) GÓTH VAGY CSÚCSÍVES KORSZAKI TÁRGYAKRA NÉZVE:

1. *Budavár*: a díszpiacon, hol a vörös márványkút helyén valaha a szt. Magdolna című magyar plébániatemplom állott, s melynek környezetében egykori sírokra, s azokban részint góth, részint románkori ékszerekre (keresztekre, boglárookra, gombokra, fegyverekre) bukkanhatnánk.

2. *A budai várhegy nyugati oldalának* azon része, mely az 1849-ben tört résnek alján van, s hol 1860-ban több budai tanuló s köztük fiam is kardokra, rézből öntött ágyugolyókra, sarkantyukra stb. akadtak, de csakhamar eltiltattak a rendőrség által, midőn az oktalán ásókra nagy földtömeg omlott s egyiknek lábát is ketté törte.

3. a budavári plébánia-templom előtti téren, hol egy *kifestett* hajlék rejlik a föld színe alatt.

4. *Budavárban*: több pinczében lehetne elrejtett ódon tárgyakat találni, főleg azokban, melyek szokatlan mélyen 100—500 és még több ölnyire terjednek el a várdomb gyomrában, ilyen házak:

a) a díszpiacon a Jankovics-féle ház (szemben az udvari gyógyszer-tárral), melynek pinczejéből egy alagút a Szentháromság szobraig vezet, melyet 1826 körül falaztak a «fortificatio» meghagyására be.

b) egy alagút, mely a szt. György-tér déli végén 1830-ban beomlott, melyben „haszonvehetlen rozsdás réteket” leltek, s mely nyílást csakhamar betemettek;

c) a budai kapitánysági hivattal, a hajdani Margarics-féle házzal (melyben ma dohánytőzsde van) szemben, létezik egy némileg hátrahúzódt ház, melynek pinczejéből egy alagút a kapuczinusok zárdája felé vezet;

d) a városház-utczában egy háznak

e) és az országház-utczában egy háznak pinczéje annyira terjed, hogy azok végét a háztulajdonosok még nem ismerik;

f) a díszpiacon és

g) az úri utcában levő házak pinczéi azért igen nevezeteseek, mert tő létezik bennük;

h) a bécsi kaputól nyugatnak elterjedő bástyafal alatt 150 lépésre a kaputól a hatvanas években bizonyos alagút omlott be, mely kimondhatlan messze terjedt lejtőleg Újlak és C-Buda felé, de a kutatást eltiltotta a «fortificatio» és a beomlott nyílást is csakhamar betemettette.

4. *Solymár*; nevezetes a „*Teufels-Höhle*“ nevű alagútszerű barlang, mely állítólag a pilisi hegy barlangjával közlekedik, ebben özvénvízelőtti állatok csontjai és tatár meg törökkori tárgyak lappanghatnak; a kutatás minden esetre érdekes lenne.

5. *Makád* (a Csepel-szigeten): hol Mátyás király *nyereggyártó gyarmat*ot alapított és a budai oldalról a Duna, s így a sziget alá húzódó sziklába két kutat törtetett, azon kutak egyike, dacára hogy igen jó vizet tartalmaz, bizonyos babonás oknál fogva betakartatott, s melyet a község előljárósága mai nap is vonakodik fölbontatni. Nem lehetlen, hogy ezen mistificációból nem csupán valamely regényes adat merülend föl, hanem valamely tudományos is, ha azon értelmes egyének, kiktől ezen adatokat nyertem, óhaja szerint a megye meghagyásából bontatnék föl a kút, és tétetnék haszonvehetővé.

III. ANYAKÖNYVEK.

Ezekről régészeti tekintetben sokkal nem szolgálhatok, mert a török uralom *előttiek* elpusztultak; legrégibb a tinnyei reform. gyülekezete, mely 1663-tól kezdődik és a lelkészek névjegyzékét tartalmazza, a pátyi régiebb volt, mert 1640-ből származott, de fájdalom nem rég elégett.

A kathol. hiveket a török bitorlás alatt nagyobbbrészt vándor-szerzetesek dajkálták, még Mária Terézia alatt is a *trinitariusok* és *kapuczinusok* jártak el a pilisi járási egyházi ténykedésekre, mert a szóban levő falvak mind a budai anyai-templomoknak «*filiai*» voltak.

IV. PECSÉTEK.

Pestmegye a 60-as években a falusi pecsétek lenyomatát összegyűjtötte; e tárgyról is csak keveset mondhatok, megjegyezvén röviden a következőket:

1. többnyire ekét és egy nyaláb buzakalászt mutatnak föl czímerül a falusi pecsétek;
2. többnyire eme fölirattal bírnak: *Sigillum pagi N. N.* a megfelelő évszámmal;
3. legrégibb a visegrádi 1697-ből, latin fölirattal, aztán jő a makádi ezen körirattal «*Makád falu pecséti. 1711*».

V. GYŰJTŐK.

a) *Jelentékeny gyűjteménnyel bírók:*

Várady Pátyon, — *Vásárhelyi G. Tinnyén*, — *Takács I. meg Luppa Péter*, *Pomázon*, — *Ludaics Miklós*, *Ráczkevéen*.

b) *Alábbrendelt gyűjteménnyel ellátva:*

Molenta György (vendégfogadó) *Csábán*, kinél egy sz. László képével bíró arany is szemlélhető, — *Scholz Ferencz*, jegyző *Békás-Megyerén*, — *Pintér János*, jegyző *Sziget-Szt.-Mártonban*, kitől egy ódon velencei tükröt olcsó pénzen vásárolhatna meg a n. muzeum. Alig csalódom, midőn azt vélem, hogy a tükrő szavojai Jenő herczegnek hajdani ráczkevei palotájából került *Sziget-Szt.-Mártonba*.

VI. A NEMZETI MUZEUMNAK

csupán három — alábbrendelt jelentékű — tárgyat szerezhetem meg, úgymint:

1. *Török-Bálinton*: egy XVI. századbéli kulcsot, meglehetősen ékes lakatos művet, mely alkalmasint *Török Bálint* lerombolt várából való.
2. *Csobánkán*: egy ezüst érmet eme fölirattal: *Octo Grossi, Venceslaus II.*
3. *Pomázon*: egy terjedelmes vaslándzsát vagy kelevézt *Luppa Péter* ajánlókát, — de figyelmzettem újból a n. muzeum t. igazgatóságát ez említett 1299-ből származó boldogasszony-szoborra és a szt. Margit oltárképére, melyen az illető szigetbeli ódon templomok *valószínűleg* híven leábrázolvák; végre a tüstént következő VI. cikkben fölhozandó *pomádi* evangeliarumra (incunábulumra) és a szentendrei *pozserovácska* nevű templomban kellőleg nem becsült fa-filigrán ódon pacificaléra!

VII. A PILISI JÁRÁSI NEMZETISÉGEK.

1. A magyarok a törökök által elannyira kipusztítottak, hogy a hajdani 46 helység között csak 12 magyar maradt meg, a többibe német, tót és szerb telepedett le.

A *tótság* rideg bérczes honából lejövet a pilisi járásnak is legzordonabb erdős és bérczes részeit lakja. Pilis-Szt.-Keresztet, Pilis-Szántót és Pilis-Szt.-Lászlót lakják a tót atyafiak, kiknek foglalkozásuk: mészégetés meg facsempészés.

A *németek* (túlnyomólag württembergiek:) ama jeles gróf Zichy Ferencz által hivattak meg, ki Budavár visszavételénél fényesen tűntette ki magát, és számos faluval fényesen is jutalmaztatott meg. Összesen 24 német falu van a pilisi járásban, ezek számra, de vagyonosságra is túlnyomók. A német szántóvetők az eladósodott régi földes urak jószágait nagy számmal vásárolgatják, fiaikat (Csabát kivéve:) nagy buzgalommal küldik «magyar szó» tanulásra cserébe, és iparban, takarékoságban s tisztaságban tútesznek a többi három nemzetiségen, — de örömmel tapasztalni, hogy néhány magyar falura is ragad a német szorgalom és a tisztaság, valamint a németre a magyar vendégszeretet, ha nem volnék bornemissza, jócska bort üríthettem volna ezen körútam alkalmával a németeknek jó szívvel följárlott kancsóiból.

A szerbek hol németekkel, hol magyarokkal vegyest 8 faluban vannak mai nap elszórva, de nagyon fogynak, és Solymáron már 130 év óta egészen kihaltak; letelepedésükről ezeket emlegetik «historia domus»-féle jegyzetek:

Az 1686-ban Budából kiűzött török igen kezdette sanyargatni Szerbia lakóit, kik a határtalan gyötréseket tovább nem tűrhetvén Magyarhonba *kérekedtek*, és *bevándorlási engedélyt* nagy Lipóttól nyervén, Csernájevics Arszen (nem Arzen) patriárcha vezérlete alatt seregesen be is vándoroltak az országba; a legvagyonosabbak Szt. Endrére költöztek, kik közül öt dúsgazdag család a már megvolt szerb püspöki és r. k. templom mellé még öt új szentegyházat emelt, egyet a görögök, és négyet a maguk számára, ezek saját, és pedig az odahagyott szerbiai megyékre vonatkozó névvel bírnak, úgymint: *Opozvácska*, *Pozserovácska*, *prezbrazsenszka*, *tyiprozvácska* (subintelligentur crkva = ecclesia). A szerbek letelepedési helyei nyolczan vannak, és ezek: Lóré, Ráczeke, Tököl, Kalász, Pomáz, Csobánka, Szent Endre és Izbég.

A szerbek a mi, hozzájuk képest éjszaki, éghajlatunkhoz nem bírnak szokni, és mindenhelyt, kivétel nélkül fogyton fogynak, s míg hazájukban erős brontesféle emberek, (mint a napjainkban beköltözgető *bolgár* konyhakertészek) lassan elcsenevésznednek, és falkánkint hálnak ki; szorgalomra nézve messze állanak a bevándorlott németektől, iparra alig szentelik magukat, de a vallási szertartásokat buzgóan gyakorolják, számos ünnepeiket törvényszerűen megülik, valamint gyakori, és hosszára elnyúló böjtjeiket is szigoruan szokták megtartani, melyek alól a beteg ember, és a gyermekágyas még a szoptató nő sincs föloldva! A keleti egyház böjti napokon a tej, sajt tojásevést is eltiltja.

Régészeti tekintetben érdekesek a szt.-endrei templomokban az ódon «pacificálék» a különféle szent célra szolgáló templomi ezüst edények, melyek a r. katolikusokénál, s annál inkább a — még kevesebb készlettel megelégedő — protestáns testvérekénél sokkal számosabbak, jelesek a dús keleti bekötésben ragyogó evangéliumos, és misemondó könyvek, jeles a szt. endrei görög templom sekrestyéjében 20 foliánsból álló könyvtár, de annak olvasására és templom látogatására *csak egyvelen egy görög hív létezik Szt. Endrén*. — A Pozserovácska nevű templomban nevezetes egy fa-filigrán alakokkal díszelő és aranyozott ezüst csipkézettel körül vett pacificále. A kalászi szerb templomról megemlítenő, hogy Elisabéthá (nem tázarovna, vagy cárítza — mint a szerbek mondják — hanem) *imperatritsa* egy igen drága bekötésű evangeliariumot ajándékozott 1700-ban, melyet egy ú. n. «cameriére» hozott arany brokád-kelmébe begöngyölgetve át, mely könyvről az a nevezetes, hogy 1554-ben nyomtatott, és gedig *stereotíp* modorban, továbbá *fa-klissével* vagyis xilografice. Ezen könyvet egy hasonló külemű újjal kicserélhetné a n. muzeum, valamint az említett sz. endrei pozserovácska templombeli fa-filigrán pacificalet is. Dixi, et salvavi animam meam.

JELENTÉS

A NAGYVÁRADI FÖLFEDEZÉSRŐL.

A nagyváradi várkaszárnya alapozása alkalmával egy régi templom nyugati homlokzatának maradványai födöztettek fel, melyeket N.-Váradon sz. László basilikájának tartottak. Erről Oláh Gyula tanfelügyelő f. é. aug. hó 27-kén ministeriumunkat táviratilag értesítette. A távirat és felhívás intézkedésre még az nap a bizottság irodájába érkezvén, Steinhausz László építész az ügy megvizsgálására rögtön kiküldetett.

Augusztus hó 29-én elnökünk gr. Zichy Jenő ugyan a lelet megvizsgálása végett kiküldötte Zsigmondy Gusztáv b. mérnököt.

Steinhausz aug. 30-kán visszatérvén és rajzait bemutatván, a nm. minister úr, ugyan az nap a közös hadügyministerhez táviratot menesztett, melyben kéri, hogy a laktanya további építkezése beállíttassék és az ásatások az igen tág udvaron, hová a templom terjed, engedtesse meg.

A szeptember 1-jén megérkezett válasz, a beállítás lehetetlenségét hangsúlyozván, ministeriumunk által a Nagy-Váradra kiküldendő megbízottnak értekezletét, illetőleg egyezkedését az ottani katonai hatósággal ajánlotta; hanem az ásatási engedélyről az udvaron nem szóllott.

Szept. 2-kán, ministeri rendelettel, Nagy-Váradra kiküldetett az előadó, ki is Steinhausz építész társaságában még az nap a helyszínére utazott.

Szept. 3-án előadó értekezik a káptalan több tagjával, a térparancsnokkal, a tanfelügyelővel, az építkezés vállalkozójával és főleg az építkezést vezető kapitánynyal; ki is egész készséggel nem csak megengedi, hanem elősegíti is a homlokzat déli torony-sarkának fölkeresését, mely már az építkezés mezejére esik, megengedi továbbá, hogy a közel levő régi kapuzat maradványai saját embereink által legnagyobb óvatossággal kiszedessenek; végre parancsot ad, hogy minden alakos és faragott régi kő, melyet a kiküldöttek megjelölnek, fentartás végett félretétessék.

Szept. 3-kán előadó táviratot intéz ministerünk ő Excellenciájához, melyben kéri, hogy általa az udvaron való ásatás engedélye, melyet a közös hadügyminister nem adott meg egyenesen, kieszköztessék.

Szept. 4-kén az előadóhoz az államtitkártól távirat érkezik, melyben az előbbi odautasítatik, hogy a helyszínelési tervet haladéktalanul küldje be, mit az előadó még az nap megtesz.

Szept. 5-kén az építkezési területet deszkakerülettel körülveszik,

de az előadónak és Steinhausz építésznek megadatik a közlekedés engedélye.

Szept. 6-án az államtitkár előadóval táviratilag tudatja, hogy az ásatási engedély végett ismét Bécsbe felírt.

Szept. 8-án előadó értesítést kap, hogy a bécsi hadügyministerium ismét csak általánosan egyezkedést a magyar kiküldöttek és az építkezési igazgatóság közt javasol. A megbeszélés eredménye az, hogy, ha a legnagyobb zavart elkerülni akarjuk, az ásatás az udvaron csak akkor kezdhető meg, ha majdan a laktanya felépülő szárnya készen lesz. A félretett faragott kövek átengedése az aradi Genie-Directio hozzájárulásától függ.

Szept. 11-kén Trefort ő Excellenciája az előadónak táviratoz, hogy Hegedüs ministeri tanácsos, az ügy elintézése végett, Nagyváradra ki van küldve, hogy előadó annak utasításához tartsa magát és a tárgyalások a tanácsos megérkeztéig függőben tartandók. A további tárgyalás eredményét adja a ministeri tanácsos jelentése, valamint az albizottság és az építési igazgatóság közt megállapított egyezség jegyzőkönyve.

A katonai laktanya, az úgynevezett nagyváradi várban tág, öt oldalú udvart fog körül. E laktanyának nyugati szárnyát, megviselt állapota miatt, földig le kellett bontani, és midőn új fölépítése végett új alapzatot ástak, 2,60 mnyi mélységben egy középkori templom nyugati homlokzatának maradványaira akadtak, melyek kapuzat és ikertorony aljából állanak. A kapuzat béléte néhány deciméter magasságban megmaradt s így a mesterív (archivolte) gerinczhordóinak kezdete megvan, melyekből eredetükre a XIII. század második felére következtethetni. A törmelékben a mesterívnek pár kis darabja is találtatott, melyet az egész ív reconstitúciójára felhasználhatni. Megvan a déli toronynak erős fala is, valamint annak egyszerű kajácsból álló talppárkánya. E toronynak délnyugati sarkát, ámbár ez már egészen az új épület területén fekszik, mégis az építést vezető kapitány előzékenységéből fel lehetett ásni s így az egész homlokzat szélességét 22,50-re meghatározni; mert ámbár az északi torony alapzata a még fennálló, hanem szintén lebontandó épületszárny alatt fekszik, mégis némely részére rá lehetett ismerni és feltenni, hogy a déli toronynak más, ugyanazon kiterjedésű északi felelt meg. E szerint a régi templom szélességi elterjedése meg levén határozva, annak irányát nyugatról keletre is pontosan lehetett megállapítani; miből kitűnt, hogy a templomnak csaknem egész teste, kivéve az északi torony kis részét, a tágas udvaron szabadon fekszik és hogy maradványainak kiásásában nincsen akadály, kivéve egy kutat, mely a templom keleti végén áll, ha t. i. az egyház hosszát háromszoros egész szélességére előlegesen és feltevőleg vesszük, a kérdéses kút még a szentélybe fog esni. Ezen föltevés némi igazolást nyer egy a Jankovics-féle gyűjteményből a nemzeti muzeuméba átszármazott drága

arany karperecz által, mely Jankovics följegyzése szerint «in puteo Varadensi», hihetőleg e kút ásása alkalmával régi sírban találtatott. Bunyitay Vincze, egyházmegyei könyvtárnok, ki «A váradi székesegyház» cím alatt a kérdéses templomról tüzetesebben értekezett az «Archæologiai Közlemények» XIII. kötetében (1880. évf.), e sírról azt jegyzi meg: «Midőn gróf Forgách Pál, váradi püspök, 1756-ban ama kútat ásatá, ásás közben megtalálták Nagy-Lajos királyunk leányának, Máriának hamvait, ki tudvalevőleg szent László sirja lábainál temetteték el».

Miután mult augusztus hóban a kérdéses régi templom nyugati homlokzatának maradványai megtaláltattak, ezeket sz. László basilikáénak tartva, nagy lelkesedés és az óhaj támadt a nagy király és nemzeti hős ezen emlékének egészbeni fentartására. Azonban a kapuzat stylje nem sz. László korára, hanem azon stylre mutat, melyet kora és szigorú csúcsívesnek nevezünk és mely nálunk a XIII. század második felének épületeit jellemzi. Hozzá járul, hogy sz. László épülete igen hihetőleg igazi, azaz oszlopos, kis mérvű basilika volt, mely az akkori szokás szerint, csak famennyezettel bírt s így a tatár pusztításban leégve, alapzatáig elenyészett. A tatárok visszavonulása után tehát új templomra és a kor kívánata szerint, tágabbra volt szükség s ennek alapítóját talán nem ok nélkül, a későbbben (1279-ben) az esztergami székre emelt, akkor még váradi püspöknek, a nagy-hírű Lodomeriusnak tulajdoníthatjuk. Bunyitay erre nem talált írott adatot ugyan, hanem a kapuzat stylje világosan eredetére a XIII-ik század második felében mutat. Későbbi okmányok Báthory püspököt (1329—1345), mint az újabb templomnak alapítóját említik, megjegyezve, hogy egyházát boltozatáig felvitte, melyet Meszesi Demeter, utódja, bevégezt. A törmelékben, építési anyagul felhasználva, fordulnak elő faragott és alakos kövek, melyek nem csak a XIII-ik századnál régibb, hanem a XIII., XIV. és XV. század styljét is elárulják, sőt láthatók ezek közt, pedig nem csekély számmal, renaissance-félék is, de ezeket kevésbé a templom, sem mint későbbben ennek szomszédságába épített palota maradványainak tekinthetni.

A fenmaradt különböző csúcsíves stylú faragott és alakos kövekből következtetjük, hogy a későbbi templom nem egyszerre és szakadatlanul épült fel, vagy legalább hogy többszörös nevezetes módosításnak volt alávetve s így csak rendszeres ásatás után lehetend meghatározni, vajjon a XIII-dik század homlokzata nem állt-e addig folytatás nélkül, míglen Báthory és Meszesi a templomot befejezték, melyen bizonyosan új módosítások történtek még a XV-dik század egész folytán, mit az e korból származó faragott kődarabok bizonyítanak. Bunyitay okmányokat idéz, melyek értelmében Báthory elébb a templomot keletfelé meghosszabbította, utóbb pedig annyira tágította, hogy építkezése sz. László basilikáját egészen körül fogta. Mindezek iránt csak is rendszeres és nevezetesen a mélybe terjedő ásatás

adhat kellő felvilágosítást. Ezen adatok nyomán sz. László basilikájának netalán fennmaradt alapját a későbbi templom maradványa közepén és alján kell keresnünk. Talán ott a legrégibb sírokat, bár nehezen érintetlen állapotban, fogjuk találni. A basilikának hajdani létéről e helyen mintegy kezeskedik több már eddig is napra került és építési anyagként felhasznált faragott kő, melyeket styljök és durva kidolgozások után sz. László régi korába helyezhetni, nevezetesen:

számos töredék, mely felső lapján igen szorosan egymás mellé helyezett oszlopkát vett fel, oldalán pedig a legrégibb félköríves fries-sel van díszítve;

van továbbá Rómer apát-kanonoknál egy igen durván faragott Sirena, mely e helyről származik;

hasonló jelképes jelentésű két phönix-madár, mely a kettő közé eső ürben mintegy kehely alakot veszen körül;

van továbbá egy kőlapra vésett byzanti abroncs koronával díszített durva rajzu fő, mely a fundatio legújabb idejében találtatott, végre még másokon kívül ide számíthatni

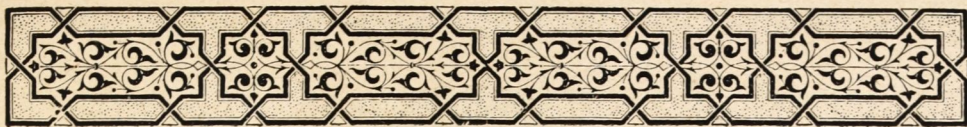
egy felirat-töredéket *ΘΘ+ΡΑΝΗΝ*, melyet talán Noe Ravenensisre kiegészíthetni és az építőmester sírkövének tekinthetni.

Mindezekből kitetszik, mily nagy reménynyel kecsegtet egy rendszeres ásatás, mely mindenesetre nem csak Báthory és a Báthory előtti templomnak igen érdekes maradványait, hanem hihetőleg sz. László basilikáját is annyira fogja megismertetni, hogy képesek leszünk azok alaptervét biztosan rajzban rekonstruálni és alkalmassint sírjaikban is régészeti és történelmi tudományunkat nevezetesen elősegítő példányokat újra meg újra napfényre hozni.

Budapest, 1881. szept. 24-én.

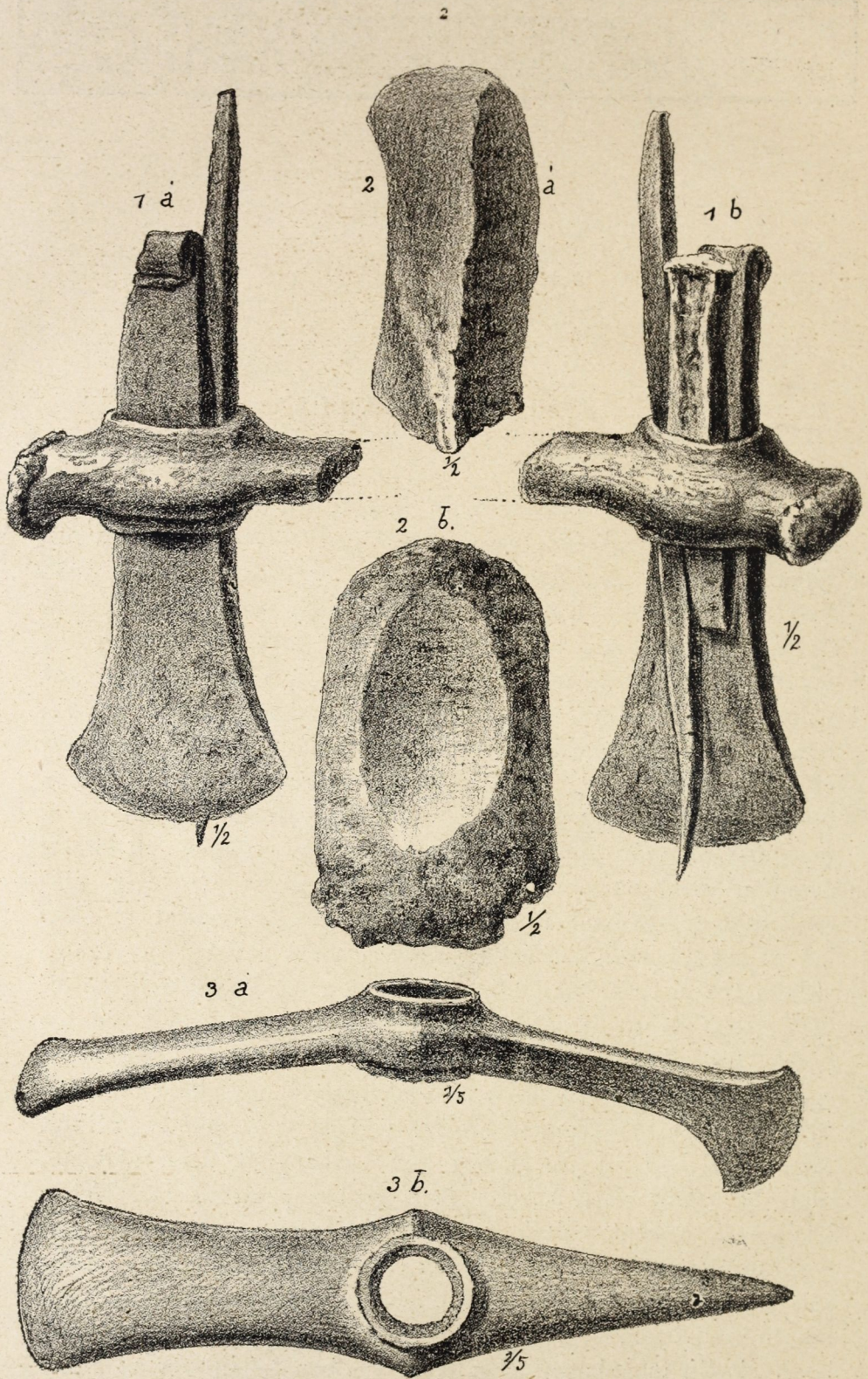
Henszlmann Imre,

a magyarországi műemlékek országos bizottságának előadója

SZEGEDI LELETEK.

A roppant földmunka, mely Szeged városának biztosítására és feltöltésére szükséges vala, napvilágra hozott egy darab történelmet is: a régiségekben, melyek Szeged határában több helyütt felásattak. Ezek bizonyítják, hogy ezen tájékat, már ős régi idők óta mindig lakták, és pedig nemcsak a magyarok bejötte előtt, az avar korban, de még a rómaiak s görögök idejét megelőzve már akkor, midőn az ember nemcsak a vas-, hanem még a bronzeszközöket sem használta — még a rézkort élte. Ismeretes dolog, hogy a rézkori emlékek sehol Európában nem találhatunk oly számban mint Magyarországon. -A m. n. múzeumban már a kétszázat meghaladja számok. Eddigél azonban rendszerint szórványosan, egyenként, kerültek elé; csak a horvátországi lippiki lelet volt nagyobbyszerű elrejtett kincs: nagyszámú réz balta, mind hasonló alakú; — rézkori sírleletet nem ismerünk eddig. Szegeden ezúttal napfényre került egy igen érdekes rézlelet, melynek rajzát a második oldalon adjuk. Ez sem sírlelet hanem kincs; áll pedig (I. táblán 1. *a, b*) három különböző alakú vésőből, melyek egy eltört csákány-nyél lyukába bele vannak szorítva; (I. 2. *a, b*) öntésre készült réz rögből; (I. 3. *a, b*) egy réz csákányból, azon alakban, mely bronzban soha, rézben igen gyakran, fordul elő. Nehéz elképzelni, miként voltak használhatók a réz-szerszámok, melyek természetök szerint lágyak; ez némileg azáltal ellensúlyoztatott, hogy sokkal nagyobb és súlyosabb alakban készültek, mint a bronztárgyak; de azért mégis a kopásnak nagyobb jeleit viselik magokon, mit a jelen esetben különösen az eltört

I-SŐ TÁBLA. RÉZLELET SZEGEDRŐL.

csákányon észlelhetünk, melynek foka a gyakori ütésektől egészen szétveretett. A nyél lyukába illesztett vésők közül az egyik egyszerű — lapos, alól széles — véső, melynek felső keskenyebb része, ott hol az a fogantyúba beleillenék, le van hajlítva. Ezen különös lehajlítás, melynek okát magyarázni nem tudom, gyakran fordul elő a rézeszközöknél, különösen a fegyvereknél; de gyakran a szerszámoknál is nemcsak magyarországi, hanem azon leleteknél is, melyeket Cyprus szigetéből Franks, a British Múzeum régiségtárőre, a stockholmi nemzetközi kiállítás Comptendu-jében közzé tett. Ezen lapos véső mellett látunk egy keskeny négyszögű vésőt, melynek foka az ütésektől szintén szélesebbre veretett, a mi használatáról bizonytságot tesz. A harmadik eszköz hosszú, hegyes, négyszög átmetszetű véső, mely akár fegyvernek is, például lándzsacsúcsnak, használtathatott, mert azon régi időkben minden eszköz úgy a háztartásban, mint harczban, hol szerszám-, hol fegyverkép szolgált.

A rézkor kérdése még mindig nincs tisztázva az archæologusok közt. Wylde, az írlandi tudományos Akadémia régiségyűjteményének őre, és a híres schweizi archæologus, Keller, voltak az elsők, a kik ezen kérdésre irányozták a tudósok figyelmét. Ezekre következtem én, az archæologiai nemzetközi congressus budapesti ülésében. Az ellenvetés mindig az volt, hogy a példányok nincsenek vegyelemezve, hogy az ónnak ideiglenes, localis híja kényszeríthette az embereket, hogy bronz helyett rézet használjanak gyártmányaikra, végre hogy bizonyos czélokra a rézeszközök alkalmasabbak lehettek a bronzeszközöknél. Az első ellenvetést régóta megczáfolták. A vegyelemzés, a régiségtárgyakra nézve, csaknem minden múzeumban megtörtént, s nemcsak a mindig vörösréznek tartott tárgyakat valóban azoknak, hanem sok múzeumban a bronztárgyaknak nézett lapos vésőket is tiszta vörösrézből levőknek bizonyította. A második és harmadik ellenvetésnek van némi súlya, mert a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumban a szent-erzsébetfalvi leletből csakugyan találtam egy-néhány karpereczet vörösrézből, melyek, munkára és díszítésre nézve, egészen hasonlóak az ott talált bronz karpereczekhez, de tökéletesen különböznek minden eddig talált réz régiségektől, melyeknek egyik főjellege a díszítésnek teljes híja, s a formáknak legnagyobb egyszerűsége. Ezek tehát csakugyan vagy

II-IK TÁBLA. CSERÉPEDÉNYEK SZEGEDRŐL.

az ön hiányából, vagy pedig azért készültek rézből, hogy színben különbözzenek a bronz karperecektől. Ez utolsó eset azonban csak díszítményeknél fordulhatott elő, mert nem képzelhető, hogy az, ki a keményebb s élesebb bronz fegyvereket és szerszámokat ismerte, rézből fegyvert vagy szerszámot készített volna. A rézalakok különben is nagyban különböznek a bronztárgyak alakjától és nagyságától. A rézeszközök t. i. sokkal nagyobbak és testesebbek, mint a bronzeszközök, s oly csákányok és balták, minők vörösrézből igen gyakran fordulnak elő, bronzban eddig vagy éppen nem, vagy rendkívül ritka példányokban találtattak. Jellemző a rézeszközöknél, hogy nyéllyuk van rajtuk, mi mindenesetre sokkal gyakorlatibb mint a bronzkori tok a vésőnél. Éppen azért tagadja Mortillet Gábor, a st. germaini múzeum őre, hogy a rézkor megelőzte volna a bronzkort, s az előbbi inkább a vaskorral hozza kapcsolatba, melyben a nyéllyuk és a balta gyakrabban fordul elő. Észrevételét azonban megczáfolja ismét nemcsak azon okoskodás, hogy a ki ismerte már a keményebb, s ütésre-vágásra alkalmasabb bronzeszközöket, az aligha fog visszamenni a lágyabb vörösréz szerszámokra, főleg azonban azon tapasztalás, hogy a réz és vas szerszámok és fegyverek közt nincs semmi hasonlatosság az egy baltát kivéve, mely egyébiránt elvéve bronzból is fordul elő.

A szegedi rézlelet mindenesetre hazánkban a nevezetesebbek közé tartozik s vetélkedik e tekintetben a lucskaival, hol egy réz csákány találtatott, kőkori eszközökkel együtt, mi bizonyoságul szolgálhat, hogy a rézkor a kőkorból fejlődött ki.

A negyedik lapon lerajzolt 18 edény és edénytöredék mind Szeged tájékán találtatott; mind korong nélkül, kézből készült; mind a bronzkorba tartozik. Nevezetesebb köztük az 5., 7., 9. és 11-ik szám alatt levő edények. Mindezekben oly kis fülek fordulnak elő, melyeken legfeljebb czérnaszál vagy húr vezetethetik keresztül. Alig képzelhetjük ezeknek más célját, mint, hogy keresztül vezetettvén rajtuk a húr, ezen akasztattak fel a falra, midőn használatban nem voltak. Még a 10. számú öblös edénynek csücskei és a 6. számú fődélnek füle is ily használatra utalnak. A díszítések a 4., 8., 9., 12. és 14-ik edényen mind a legprimitívebbek, egyszerű vonalak, belekarczolva az agyagba, melyeknél még a párhúzamosság sem sikerült. Ez már inkább megkísértetett a 13-ik edényen, melynek alakja azonban

nagyon idomtalan. A 3-ik szám alatti tárgyat meg nem értette a rajzoló s azt felfordította, ez ugyanis világosan női testnek felső része, kifejlett mellel; letört feje, fájdalom, nem találta meg. Mindenesetre nevezetesebb tárgy, miután ez az egyetlen, mely nem használatra készült. Nevezetesebb a 15., 16., 17. és 18-ik szám alatt látható kilyukasztott edények, minők az ország más részeiben is, ámbár ritkán, fordulnak elő. Ezeket, hol tömjénező, hol olvasztó edényeknek tartottuk, a lucskai lelet azonban bebizonyította azóta, hogy ezen átlukasztott edények nagyobb öblös edényeknek lábai s hogy a kilyukasztás csak díszítési tekintetből történt.

Pulszky Ferencz.

AZ ANTIK »TETRIX» ÉS ROVARTÁRSAI.

ADALÉK A ROVARALAKU ANTIK ÉKSZEREK ÉS ROVAR SYMBOLUMOK ISMERETÉHEZ.

Úgy érzem, hogy ha nem sikerül nekem e helyen a magam kimagyarázása, álláspontom helyességének kimutatása, sőt bebizonyítása, még pedig úgy, hogy ahhoz még a laikus kétsége se férhessen, nem egy hirtelenebb toll — kivált napi sajtónk tollait értem — legalább is szereplési viszketegről, hiúságról fog vádolni, természetesen abból indulva ki: «elvégre mi keresni valója van a régészet terén annak, a ki a recent állatvilággal foglalkozik? hiszen ez két merőben különböző, önálló tudományszak, mely szerves összeköttetésbe nem is hozható».

Ez a kiindulás azonban, bármily csábító színe legyen is, mégis-csak hamis egy kiindulás.

A ki az egyoldalúságig menő specializmus csábításának ellen tud állani; a ki akár az inductiv, akár a deductiv módszer alkalmazásánál a látszólag nem lényeges kapcsolatokat sem ejti el: legtöbbször épen e kapcsolatban találja meg a tudományszakok összefüggését s meg fog győződni, hogy minél nagyobb terjedelmet öltenek, minél nagyobb mélységet érnek el az egyes szakok vizsgálódásai, annál több az érintkezési pont is; s hogy elvégre is a tudományszakok különállása voltaképen csak munka-

felosztás; a viszony közöttök nem a különálló köröké, hanem a láncz szemeinek egymás közötti viszonya.

Áll pedig ez különösen a tapasztalati tudományszakokról.

A régészet az emberi társadalom letűnt korszakainak maradványaiban voltaképen az emberi társadalomnak, mint olyan-
nak, fejlődési menetét kutatja; az állattan hasonlóképen jár el az állatvilág tekintetében, a midőn a palæontológiához intézi kérdéseit. Eddig e két szak párhuzamosan, de önállóan halad. De mihelyt tekintetbe vesszük azt, hogy az ember, létének minden korszakában, szükségképen relatióban állott az élő természettel, melynek egyszersmind része is; hogy az élő természet tüneményei mindenkor hatást gyakoroltak reá, mely hatás azután műveiben is visszatükröződött: hamar megkapjuk a régészetnek az állattannal való érintkezési pontjait is.

Most pedig legyen megengedve, hogy kimutassam, miképen kerültem én állattani kutatásaim révén a régészetbe.

A nagy Linné rendszerének, a melyet az állat és növény világra alkalmazott, legnagyobb vívmánya s egyszersmind erős alapköve az úgynevezett binær nomenclatura, azaz: minden megkülönböztethető s jegyei szerint leírt állat vagy növény faj kettős elnevezése.

Az egyik név a «genust», tehát a nemet, a másik név a «speciest» tehát a fajt illette; az előbbi rokon fajoknak közös jegyek alapján való összefüggésén, az utóbbi a rokon fajok közötti különbségeken alapul.

Hogy ezt egészen villágossá tegyem, ime a példa: a ló, a szamár, a zebra, a quagga legfőbb közös jegye a lábnak egy-patás volta s ezen az alapon ez egy nem t. i. Equus; de egyébként fark, fül, színezet szerint különböznek egymástól, lesznek tehát Equus cabalus, Equus asinus, Equus zebra stb.

A rokonságnak és eltérésnek ily, névvel való rögzítése tette lehetővé a csoportok megalakítását, tehát a megismert alakok nyilvántartását is.

Szakasztott ez a rendszer az, a melyen a modern társadalom csoportosulása és nyilvántartása alapul. Egy család tagjainak közös vezetékeve a rokoni kapcsot, az összetartozást mutatja ki, míg az egyes tagok keresztnéve a fejenként való megkülönböztetést teszi lehetővé.

A család, a község, a kerület, a nemzet, nyilvántartásának

lehetősége ezen az elnevezési rendszeren alapúl s a párhuzamos-ság a Linné állat-növény és a modern társadalom rendszere közt tökéletes.

Noha nem tartozik ez értekezés keretébe, e párhuzamot érdekessége kedvéért mégis ide igatom, mert először állíttattik föl.

A TÁRSADALOMBAN :

Család : vérrokonságból kikelt családtagok foglalatja.

Község : több család foglalatja.

Kerület : több község foglalatja.

Ország : több kerület foglalatja nemzetiségi alapon.

A TERMÉSZETRAJZI RENDSZERBEN :

Genus : több rokonfaj foglalatja.

Familia : több genus foglalatja.

Ordo : több familia foglalatja.

Classis : több ordo foglalatja fundamentalis szervezeti s játtságok alapján.

Természetes, hogy millió állat- és növény-faj, illetőleg al- és főcsoport elnevezéséről lévén szó, neveket kellett szerezni s minthogy a nomenclaturának, a tudomány nemzetközi érdekeire való tekintetből, oly nyelvből kellett kerülnie, a mely Linné idejében a tudományban általánosan használatban volt, t. i. a latinból s részben, latinizálás révén, a görögből, tehát az ó-kor klasszikus nyelvforrásából, Linné első sorban fölhasználta azokat a neveket is, a melyek e két nyelvben mint állatok és növények nevei megvoltak; nemcsak, hanem hamar kifogyván a készlet, reá került a sor az Olympusra, Orkusra s elvégre a neveknek bizonyos szabályok szerint való szerkesztésére is.

Így *Proteus anguineus*, az adelsbergi barlangvizek híres vakgyikja, az alakoskodó, Neptun tengeri borjait örző, jósló tengeri istentől és az *anguis*-kigyótól kapta elnevezését; *Mulgedium*, egy növényfaj, a *mulgere* = fejni szótól ered s czéloz a növény tejszerű nedvére; *Taraxacum*, szintén egy növény nem, nevének származása: *τάραξις* = nyugtalanság és *ἀξέομαι* = gyógyítani, tehát physiologiai alapon: hascsikarást s az avval járó nyugtalanságot gyógyító növény stb. stb.

Elképzelhető az az etymologiai apparatus, melyet e nevek megköveteltek s megkövetelnek folytonosan.

Évekkel ezelőtt némely a sáskákra alkalmazott elnevezéseknek etymologiai megfejtésével s birálatával való foglalkozás közben reá akadtam a «*Tettix*» névre is, mely egy, csupa apró alakokból álló sáskanemnek adatott. A görög szótárak és a

commentárok azt a megfejtést adták, hogy «tücsök vagy cikáda; de cikáda alakú hajtű is, melyet a görög nők a konty megerősítésére s egyszersmind diszítésére használtak».

Ennek a magyarázatnak az eleje képtelenség, mert «tücsök vagy cikáda» ép oly kevésbé fogható egy kalap alá, mint akár a farkas a gerliczével. Ez paradox hangzású állítás, pedig sehogysem paradox, mert a cikáda szervezetileg ép oly messze áll a tücsöktől, mint a gerle a farkastól, lévén a cikádának szípjá, a tücsöknek rágószerve, ép úgy, mint a gerlének csőre, a farkasnak foga. A külső alak is elütő.

Nyilván való tehát, hogy a görög «Tettix» jelentésének eldöntése a biológia mellett csak a régészet segítségével történhetett s a megoldandó kérdés az volt: melyik állatra alkalmazták a görögök a «Tettix» nevet? Erre csak egy hajtű, vagy a régi classicusok leírásai, talán e leírások commentátorai adhatták meg a feleletet s így egyszerre benne voltam az archéológiában és természetesen folyamodtam a nemzeti Múzeum régiségtárához is.

Pulszky Ferencz mondja, hogy tettixes hajtű eddig nem találtatott — tehát merőben az irodalomra voltam utasítva. melylyel ismét dr. Hampel József szivessége bőségesen ellátott.

A Cicada ókori *irodalmának* legalaposabb ismerője *Milde* a Cicadáról mint hajdíszről ezeket mondja: (Die Singcicaden etc. p. 33. Naturg. Mittheilungen über Meran). «Mit den goldenen Nachbildungen von Cicaden wurden nun namentlich die in einen Schopf zusammengebundenen Haare verziert, sie sollen aber auch an der Stirne und am Schwertgriffe getragen worden sein. Diese Sitte stand in höchster Blüthe zur Zeit der Perserkriege und verschwand bei Beginn des peloponesischen Krieges mit der zunehmenden Ueppigkeit; es galt dieser Schmuck zugleich als Auszeichnung, welche nur Diejenigen zu tragen berechtigt waren, welche zu den freien und ursprünglichen Eingebornen (ᾠτόχθονες) gehörten. *Leider existiren weder Bilder noch Statuen aus jenen Zeiten, an denen man diesen Cicadenschmuck (τεττιγοφορία) bemerkt.*»

Mint idetartozót többek közt elősorolja

Virgiliust (Georg. 125. v.)

Ergo omnis caro residebat cura capillo,
Aurea solemni comptum quem fibula ritu
Crobylus et tereti nectebant dente cicadae.

Továbbá:

Aristophanest («Lovagok» 1331. v.)

ὅδ' ἐκείνος ὄρᾱν τετιγοφόρας ἀρχαίῳ σχήματι λαμπρὸς
 οὐ χοιρῶν ὄζων, ἀλλὰ σπονδῶν, σμύρνη κατὰλειπτος.

Milde nincsen jogosítva azt állítani, hogy a Cicadának semmiféle antik képe nem maradt reánk, a mint ezt alább majd látni fogjuk.

Weiss «Kostümkunde» 731-dik lapján többrendbeli görög női ékszernek rajzát adja ezek között egy állítólagos Tettix-hajtút is;* de az állat, a mely e tű tetejében ékeskedik, sem tücsök, sem czikáda, hanem pillangó (tábl. 12). Hogy hol található e tűnek az eredetije? ezt Weiss nem mondja meg s nagy a gyanu, hogy ez a tű csak úgy találomra van szerkesztve; mert hiszen az antik symbolica a pillangót Psyche-nek foglalta le s így föl sem tehető, hogy esetleg «Tettixnek» is elfogadta volna. De ez a rajz mégis bonyolította a kérdést.

Guhl és Koner,** a görög nők hajviseletéről értekezve, csak annyit mondanak, hogy a konty (κροβύλος) megerősítésére czikáda-alakú hajtúket használtak (pag. 193); továbbá (pag. 201) mondják: «bekannt sind jene mit der goldenen Cicade geschmückten Haarnadeln zur Befestigung des Krobylos, deren sich in Athen, wenigstens bis zur solonischen Zeit Männer und Frauen bedienten». Noha e tüket «ismereteseeknek» állítják, nem mondják meg, hol láthatók, mi a voltaképeni kinézésük? az a tű pedig, a melyet lerajzolnak, szarvasfejet ábrázol, tehát még bonyodalmasabbá teszi a megfejtést, mert már czikádával, tücsökkel, pillangóval és szarvassal gyülik meg a bajunk.

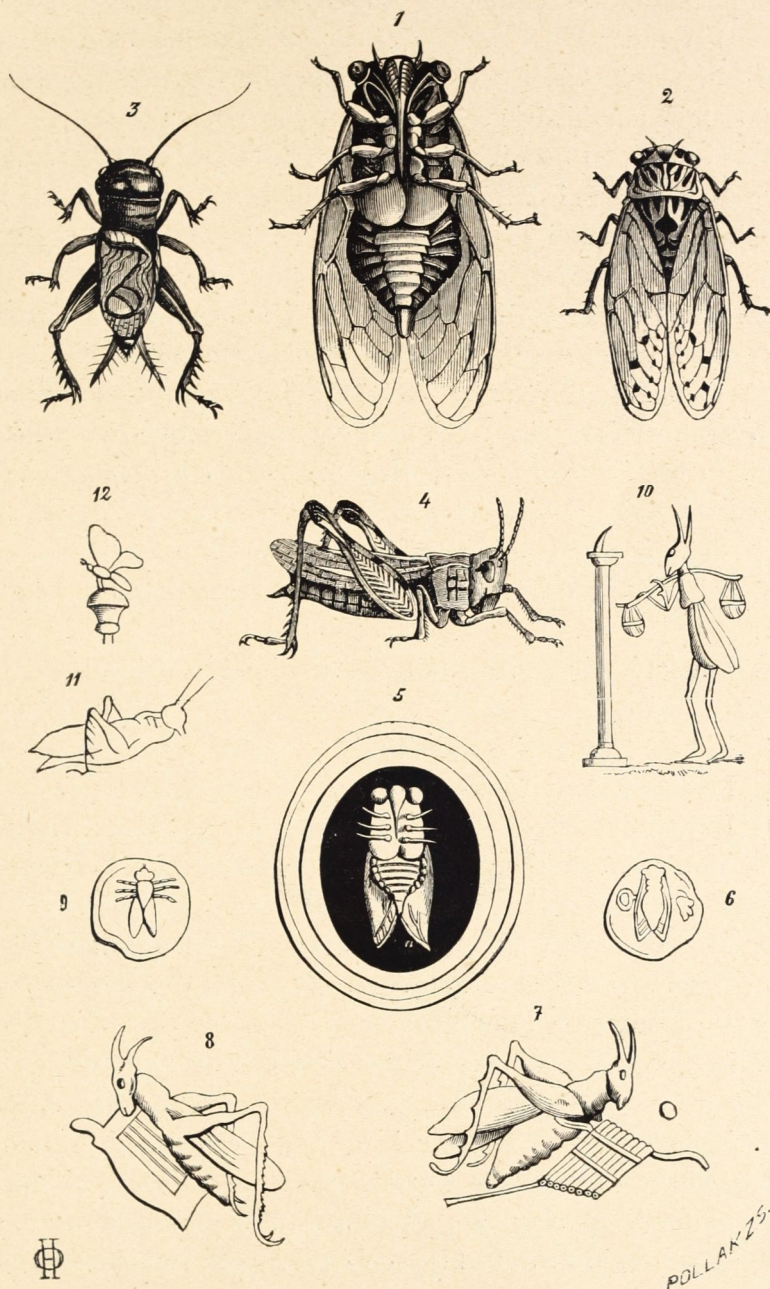
Nem boldogultam.

Ekkor dr. Hampel úr figyelmeztetett egy magyarországi arany leletre, mely rovaralakú fibulákból állott, s a mely Pulszky Ferencz meghatározása szerint, a római korból származik. Az első pillantás már arra tanított, hogy e fibulák egynek kivételével a valóságos Cicadától kölcsönözték alakjukat: a kidülő szemek, a fej és torj aránya a test többi részéhez, a szárnyak aránya és a végtest látható részének formája és végre a nagyság és a habitus csak a Cicadára vezethetők vissza. Igaz, hogy

* H. Weiss: «Kostümkunde» 1860.

** Guhl und Koner: «Das Leben der Griechen und Römer» 1864.

nem hajtük, hanem fibulák; de egy dolog mellett határozott tanubizonyságot tesznek, a mellett, hogy az antik ötvösség ismerte a Cicadát s föl is használta.

Hasonló alakokra rajzokkal támogatott hivatkozás történik az «Anzeiger für schweizerische Alterthumskunde»-ben (Zürich,

VII-ter Jahrg. 1874 p. 490 Nr. 190.) Az alakok Magyarországról valók s az ismertetés eleintén helyesen indul, a midön azt mondja; «... welche Cicaden vorstellen, wie aus der Form des Kopfes, der vorstehenden Augen und dem Thorax geschlossen werden muss.» De a végén nagy tévedésbe esik, a midön az egészet a tücskökre vezeti át, mert, a mint ki fog tűnni, e két alak teljesen kizárja egymást, egybe nem vehető.

Hasonlóképen cselekszik Jahn Otto «Ueber den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten*», a midön pag. 36 a sáskára tér s mindjárt úgy kezdi «Heuschrecke oder Grille» s pag. 37, jegyzet 31 «Heuschrecken oder Cicaden aus Onyx etc.»

Hamar beláttam, hogy a kérdés így nem tisztázható, leginkább azért, mert a commentátorok nem ismerik a különbségeket s a cikádát, tücsköt és sáskát hol egyazon alaknak veszik, hol összevisszatévesztik s hogy épen ennél fogva az eldöntés a zoológián múlik, a melynek legelső feladata, annak a meghatározása: mit különböztettek meg biztosan a régiek, s így tehát az elnevezéseik miféle alakokra vonatkoztak?

Evvel azután e következő kérdések szabták meg a kutatási irányt:

1. Ismerték és felhasználták-e a régiek a tücsök (Gryllus) alakját?
2. Mit tudtak a Cicádáról?
3. Mit tudtak a sáskákról?
4. Indokolva van-e tehát ezeknek az alakoknak szótárakban és commentárokban való egybefoglalása a «Tettix» vagy «Cicada» elnevezés alatt?
5. Melyik alakra alkalmaztatott a «Tettix» elnevezés?
6. Miféle alakokra alkalmaztatott a görög *ἀσπίδιον*, a latin Cicada és Locusta elnevezés?
7. Melyik alak alkalmaztatott a hajtűkre?

E kérdések megfejtésére kétféle biztos alap létezik, u. m. egyfelől az idevaló alakoknak rajzai, úgy a mint azok gemmákon s egyéb antik emlékeken mégis reánk maradtak; és másfelől azok a biológiai adatok, a melyek az antik classicusok irodalmi hagyatékában foglaltatnak. Minden egyéb csak találgatásra, önké-

* Bericht über die Verhandlungen des kön. sächs. Ges. für Wissenschaften zu Leipzig. Philolog. hist. Cl. 1855, I, II.

nyes magyarázatra, ráfogásra s eo ipso hibákra vezet, a mint ezt már fentebb ki is mutattam.

A feladatot végre csak az oldhatja meg, a ki az állatok habitusát, életmódját és elterjedését kellőképen ismeri: s így a feladat zoologiai is. Lássuk tehát a megoldást.

A valódi tücsök, *Gryllus*, még pedig akár a házi — domesticus — akár a mezei — campestris — után való puhatolás eredménytelen maradt; sem rajza, sem biológiájának valamely találó adata nem fordul elő. A tücsök alakja (11. old. 3. ábra) elég jellemzetes, hogy a legprimitivebb reproductionnál is kényszerítő hatást gyakoroljon. Egyfelől a hosszú csápokat, másfelől a vastag ugró czombokat úgy a végtest végén kimeredező, árszerű nyelecskéket is a stylizálás nem enyésztheti el egészen, mert a tücsök alakjának alapjegyei közé tartoznak. A szárnyalkotás is egészen sajátos, t. i. a szárnyak egymást fődik, tehát nem találkoznak széleikkel a test hossz tengelyének megfelelően varratszerűen össze; a hát felől tekintve, az elrendezés assymmetricus, holott a reánk maradt rovaralakok képeinél mindenütt symmetricus szárnyalkat fordul elő. Így állunk az alak dolgában.

A mi a biológiát illeti, a tücsök földalatti lyukakban rejtett életmódot folytat; rendkívül óvatos el-el tünedező alak s már ez sem ajánlhatta Apollon állatjának. És végre a mód, a melylyel hangját előidézi, úgy Aristoteles mint a többi természetrajzi író előtt is ismeretlen volt. E módra majd a saskáknál fogok visszatérni, itt erről csak annyit, hogy a szárnyakon lévő reszelős erek és hangzó dobhártyák adják a hangot.

A tücsökkel így állunk.

Másképen áll a *Cicada* = *Tettix* dolga, melynek szabatos meghatározására úgy a költők, mint a természetrajzi írók, valamint végre a reánk maradt alakrajzok is határozott alapot nyújtanak; a meghatározás tehát úgy a habitus, mint a biologia alapján is megejthető.

Vegyük elő a biologiai részt, melynek vázlata a déli Európában élő legelterjedtebb s legfeltűnőbb *Cicada* fajokra nézve a következő: a *Cicada plebeja* (11. oldalon 1. ábra, alulról nézve) és a *Cicada Orni* (11. old. 2. ábra felülről nézve) nyári jelenségek; a verőfényen, fákon és bokrokon tartózkodnak, hol a leveleket szurkálják, nedvet fakasztanak s a him erős, tücsökszerű hangját

hallasja. E hangot egy sajátos dobhártya szerkezettel idézi elő, mely a hasfélen két terjedelmes, pikkelyalakú fődél alatt rejlik (lásd az 1-ső ábrán a harmadik lábpáron alúl); a nőstény néma; alak szerint mind a két rovar tekintélyes, föltünő.*

Ezt tudva, vegyük elő Anakreont és Virgiliust s többeket. Anakreon a Tettixnek szentelt ódában** így énekel:

EIS TETTIFA.

Μαχαρισομέν τῇ τέττιγι
 'Ὅτι δένδρεων ἐπ' ἄκρων
 Ὀλίγην ὀρόσον πετωχίως
 Βασιλεύς ὅπως αἰδεῖται.

Tehát körülbelöl:

Boldog vagy te oh Cicada,
 Hogy a *magas fák*on élve,
 Harmatcsepptől lelkesedve,
 Királyilag énekelhetsz.

Az óda első négy sora már teljesen elégséges arra, hogy a Cicadát biológiai alapon fölismerjük. Sem a tücsök, sem a sáska nem szállja meg életmódjának rendes keretében a magas fát, tehát nem is ott hallatja hangját; a harmattal sem hozható kapcsolatba, mert nem fakaszt nedvet.

Halljuk Virgiliust:

Virgilius (Eclog. II. 9—13.)

«Nunc virides etiam occultant spineta lacertos,
 Thestylis et rapido fessis messoribus æstu.
 Allia serpyllumque, herbas contundit olentes,
 At mecum raucis, tua dum vestigia lustrō,
 Sole sub ardenti, resonant *arbusta* cicadis.»

Arbustum alatt a rómaiak egyáltalában faültetvényt, különösen pedig azokat a szális ulmus ültetvényeket értették, a melyekre a szőlőt fölfuttatták. A költő tehát csak a Cicadát, az Anakreon Tettixét érthette.

Homér, hőseiről ezt mondja:

ἀγορηται ἐσθλοὶ

τέττιγεςιν ἑοικότες οἷτε καὶ ὕτην
 δένδρεω ἐφεζόμενοι ὅπα λειριόεσσον ἱεῖσιν.
 (Nemes szónokok, hasonlóké a Cicadához, mely az erdő *fáin* ülve
 hallatja kellemes dalát.)

* A rajzon természetes nagyságban adom.

** Anacreontis Teii Carmina. Editio S. F. Fischer, Lipsiae 1776 pag. 108.

Theocrit (XVI. 95.)

„ναῖοι δ' ἐκπονέοιντο ποτὶ σπόρον, ἀνίκα
τέττιζ ποιμένας ἐνδίουσ' πεφυλαγμένους
ἐνδούσι δένδρεων ἀγροῖ ἐν ἀκρεμόνεσσιν.

(Oh bár szántatnék már vetés alá az ugar, midőn a Cicada a nyugvó pásztort lesve délben *fák csúcsán* dalát hangoztatja.)

Xenarchus (Athenæusnál Lib. XIII. cap. 10.)

„εἴτ' εἰσιν οἷσιν οἱ τέττιγες οὐκ εὐδαίμονες;
ὢν ταῖς γυναιξίν οὐδ' ὁτιοῦν φωνῆς ἔνι.

(Nem boldogok-e a Cicada hímek, hogy feleségeik hangtalanok.)

Ez a biológiai bizonyítás az antik költészet alapján.

Ennyit a költőkből.

Most pedig lássuk a természetrajz-írókat.

Aristoteles a «Tettixnek» két fajtát ismerte, tudta, hogy a nőstény néma, ismerte a hím hangszervét s oly leírást ad róla, hogy csupán csak a Cicadát érthette.

Plinius Secundusra nem tartozik semmi súly, mert Aristoteles plagiumot követett el.

Cl. Aelianus* az első, a ki a Cicadát a sáskafélékkel összevétel: —

Lib. X. Cap. XLVIII. «Cicadarum genus multiplex a petitis harum tetum et cognitum et nominatum est. Unum apellant ex colore Cinereum, alterum Mebrax, aliud Lacetas id est Argutum, aliud Cercope. Aliud Achetam aliud Acanthiam nuncupat etc.»

A tisztázás lehetetlen, legfeljebb gyaníthatni, hogy a «Cinereus» egy Oedipodára vonatkozik, az Acheta *ἀχέτας* = hangzó — alatt talán a tücsök rejlik.

A zavart az sem oszlatja el, a mit ez az író Lib. X. Cap. XXVI. mond, t. i. «Cicada mas canorus est,» mert úgy a Cicadáknál, mint a sáskaféléknél is a hím zenél, a nőstény néma.**

Aristoteles azonban elegendő, mert a midőn a Tettixet jelesen jellemzi; a sáskát is — a mint látni fogjuk — határozottan megkülönbözteti.

Most tehát következik a Tettix = Cicada meghatározása a reánk maradt alakrajzok alapján.

* De animalibus natura. Editio Gessner 1691

** U. o.

Kétségbevonhatlan bizonyíték arra, hogy a régiek a Cicadát alak szerint jól ismerték, mindenesetre a berlini muzeumban őrzött kis carniol gemma, melynek gipszlenyomata muzeumunkban is megvan s a melynek háromszorosan nagyított rajzát a 11-ik oldal 5-dik ábrája mutatja. A gemma, Pulszky Ferencz szerint, alkalmasint görög.

Itt a Cicada alulról tekintve s valóban remekül van adva, annyira, hogy kivált a végtest alakját és gyűrületét tekintve, bátran rámondhatjuk, hogy a művész előtt a Cicada plebejának egy kiszáradt példánya feküdt, t. i. olyan, a melyet az 1-ső ábránk mutat. Látjuk az árszerű szipcsört, a kidülő szemeket, a három pár lábat, hangszerv fedőjének jellemző formáját; sőt a szárnyerezeten is némi jellemzést.

A Tettix = Cicada habitusát így megtanulva, csak egy pillantást vetünk 6-dik ábránkra, melyet a «Monumenti inediti pub. dell Instituto di Correspondenza Archeologica.» (Roma. Tom. VIII. Tav. LII. fig. 415.) kölcsönöztem, mely az athenei numismatikai muzeum ólomnyomatai közül való s melyről a magyarázat azt mondja: «*Apis* (!) inversa alis clausis inter botrum et coronam», csak egy pillantás kell, hogy elmondhassuk: nem méh, hanem Tettix = Cicada.

A fejalak, a kidülő szem, a szárnyak magas kiindulása, vágása, aránya a testhez, az erezet, mely a körülfutó és nagy sejteket alkotó erezetet eléggé föltünteti, a végtest formája, még e primitiv kivételben is tökéletesen elégséges a Tettix = Cicada megállapítására.

Ez a primitive kivitt alak legjobb bizonyíték arra, hogy a habitusban vannak bizonyos kényszerítő vonalak és alakzatok, a melyek a kivitel alsó rendű fokain is érvényesülnek.

Így a 9-dik ábrát, melyet ugyanonnan kölcsönöztem, a honnan az imént letárgyalt Tettix-Cicadát, másnak mint légynek venni nem lehet, mert nemcsak a habitus szerint az, hanem kivált a lábak mondják annak. A művész t. i. a lábakon három ízet különböztetett meg s a lábakat egyenlő vastagságban tartotta; ha méh fekszik előtte s figyelme már a láb ízeire is kiterjed, akkor a harmadik lábpárt bizonyosan vastagabbra csinálta volna, mert a méh gyűjtő lába föltünő, és befoly a habitusra is. A magyarázat azt mondja: «*Musca*», ez helyes és azt bizonyítja, hogy a magyarázó ismerte a legyet; de nem ismerte sem a

Cicadát, sem a méhet, mert ha ismeri, nem magyarázza a Cicadát «apis inversa»-nak.

Evvel áttérhetünk a sáska meghatározására. Bevezetem egy rövid biológiai és orismologia vázlattal.

Az igazi sáskafélék a laicusnak okvetetlenül föltűnő két csoportot mutatnak u. m. a Locustidákat, inclusive Dectacidákat és az Acridium-féléket. A magyar ember az első csoportba tartozókat «sáskának», a másodikba tartozókat «szöcskének» mondja s ez utóbbiak tömeges fellépésük következtében az ismertebbek.

Itt is a hímek szólnak, a nőtények némák; de a hangszerv a két csoportnál merőben különböző. A míg ugyanis a Locusta-Decticus-féléknél, úgy a tücsöknél is, a hangszerv a szárnyakon keresztbe futó reszelő erek és rezgő dobhártyák képében van meg s a hang előidézése úgy történik, hogy a hím hangszeres szárnyait vízszintesen, ollómódra mozgatja és rezegteti, addig az Acridium-félék himjénél a harmadik, vastag ugrólábpárnak testfelőli oldalán s hosszában egy lemezszerű reszelős ér fut végig, mely tehát a szárnyakhoz s így azok eredetéhez keresztben áll. Az Acridium hím (II. old. 4. ábra) zenéléskor ugróczombjait függőlegesen állítja fel, a testhez szorítja, mi által az ugróczomb reszelős ere, a szárnyak kiálló fő erét megérinti. A hím erre ugró czombjait előre-hátra kezdi mozgatni s természetesen elő áll a serczegő hang.*

A mi a két csoport alak szerint való eltéréseit illeti, úgy ezek eléggé föltűnők, kivált azoknál az alakoknál, a melyek itt tekintetbe vehetők. A Locusta-Decticus-félék legföltűnőbb alakjainál uralkodik a hosszú csáp, a szárnyak a testhez viszonyítva, föltűnő hosszúsága, a fejnek a test tömegéhez képest alárendelt volta; ellenben az Acridium-féléknél a szárnyak legtöbbször csak igen kevéssel hosszabbak a végtestnél (lásd 4-dik ábra), a csápok rövidebbek, néha épen rövidek; a fej vaskos, lófejszerű volta jellemzetes s a habitusra nézve döntő befolyású.

Hogy ha már most biológiai irányban latoljuk Aristoteles és Aelianus adatait, úgy azt fogjuk találni, hogy egyikök sem ismerte a hangnak a szárnyak által való előidézését, tehát a

* A kik ez iránt közelebbről érdeklődnek, azok sziveskedjenek «A rét zenevilága» című értekezésemet, mely a Term. tud. Társulat közlönyének 1876-ik évi augusztusi füzetében megjelent, figyelmükre méltatni.

modern rendszerben szereplő *Locusta-Decticus*, illetőleg tücsök csoport éneklési módját; de mind a kettő ismerte a lábczombok által előidézett zenét, tehát a modern rendszer *Acridium*-ainak éneklési módját*; igaz, hogy Aelianus ezt a Cicadáról állítja, azonban tudjuk azt is, hogy ez az auctor a Cicadát és sáskát egy füst alatt tárgyalta, helyesebben kifejezve: összekeverte; elég, hogy e zenélési módot fölhozza.

Ebből világosan kitűnik az, hogy a görög *ἀκρίδων* és a latin *Locusta* alatt lábbal zenélő alak értendő, tehát a mi állattani rendszerünk szerint *Acridium*-féle, leginkább *Stenobothrus*-faj.

Forduljunk már most a reánk maradt alakrajzok felé.

A «*Monumenti inediti publ. d. Inst. di Corr. Archeologica*» VI-dik és VII-dik kötetének XXIX. tábláján a 10-dik ábrán egy tükör rajza van közölve, mely Belerophon indulását ábrázolja. Ott egy sáska is fordul elő.

Bármily gyarlók is e sáska-alak körvonalai, mégis nemcsak azt mondhatjuk ki teljes bizonyossággal, hogy sáska, hanem azt is, hogy *Acridium*-féle, t. i. a lábbal zenélők csoportjából való; bizonyítja pedig ezt az utóbbit az ugróláb czombjának alkata, a szár tüskézete — noha ferdén van rajzolva; — a csápok hossza és a szárnyak aránya. Az e rajzhoz tartozó szövegben p. 142 pedig Roulez ezt mondja: «Un peu plus bas nous apercevons un *grillon* (!) ou espece de *cigale* (!). Cet insecte annonce l'été, dont l'ardeur excessif redouble son chant (itt jegyzetben idézi Virgil mondását: . . . resonant arbusta cicadis); il était aimé d'Apollon et lui était consacré. Ces animaux étant l'un et l'autre des attributs de dieu de la lumière, se trouvent à leur place sur une représentation du héros solaire Bellerophon.» E magyarázatban az állat elnevezése merőben hamis, mert ha már «*grillon*» mond, nem mondhat «*cigale*»-t is, minthogy ez nem mindegy; de sőt «*sauterelle*»-t sem mondhatna, mert az állat *Acridium*-féle, mire a francziának megvan a maga szava, t. i. a «*criquet*,» mely egy értelmű a magyar «szöcskével».

Az e tükrön előforduló alak tehát arra tanít minket, hogy az Apollónak szentelt e nemű állat egy lábczombjaival zenélő *Acridium* = szöcskeféle volt, melyet sem a tücsökkel, sem a Cicadával összetéveszteni nem szabad.

* Aristoteles «*De animalibus stb.*» Lib. IV, Cap. 9.

A midőn tanulmányommal ennyire haladtam volt, egy szerencsés véletlen egy könyvet játszott kezembe, a melyben fölfogásom helyességére nézve nem egy bizonyíték van letéve.

E könyv, dr. Ágai Adolf úr birtoka, címe: «histoire de la Caricature antique par Champfleury, Paris, Dentu, deuxième edit. 1867.» E könyvben össze van hordva sok mindenféle anyag, u. m. reánk maradt antik szobrok, papyrus és fresco rajzok, gemmák stb.; az anyag szellemesen, francziásan, tehát jól is, rosszúl is, van felhasználva, mert tény, hogy némely ott karikaturának bevett alak épen nem az.

Többek között előfordúl számos állat-alak s ezek között sáskaféle is.

A 92—93-dik oldalon képét adja egy karikaturának, melyet egy a flórenczi muzeumban őrzött gemmáról vett, s a mely egy vizet hordó sáskát ábrázol (11. oldal, 10-dik ábra), a mint egy napóra az u. n. horologium solarium előtt elhaladva a napórára bámul. Ha e jól rajzolt karikaturánál a nem torzított részt t. i. a szárnyakat egybevetjük 4-dik ábránk szárnyai-val, fogjuk látni, hogy e torzkép alapját szintén egy Acridium adta.

Még érdekesebb s mint bizonyíték még nyomósabb, más két gemmának sáskaképe, melyet Champfleury a 95-dik és 96-dik oldalon ad, s a melynek másolatát táblánk 7-dik és 8-dik ábrája mutatja. Ezek szerintem nem karikaturák, hanem symbolizálásai a lábbal zenélő Acridiumok, tehát az Apollónak szentelt szöcskék zenéjének. A 7-dik ábra az Acridiumot a pánsippal, a 8-dik ábra Apollo lyrájával hozza összekötetésbe, tehát az antik világ legkedveltebb s legtökéletesebb hangszereivel. Mind a két gemma a flórenczi muzeumban őriztetik.

E két alak leghatározottabban Acridium = szöcske. A torj és végtest közötti arány, a szárny aránya s kivált a 8-dik ábránál a szárny metszete, továbbá ugyanennél az ugró-, illetőleg zenélő-láb szárának fogacsolása, minden kétséget kizárnak. A 7-dik ábra Acridiuma még azért is érdekes, mert a zenélés hevét is föltünteti: kissé szétbontott szárny, a fölhúzott ugró-lábczomb ezt bizonyítják s némely Stenobothrust pld. a St. miniatust megfigyelve, azt fogjuk találni, hogy szerelmi hevének tetőpontján csakugyan ilyen állásban zenél.

Nekünk, a mai kor gyermekeinek, kik a kifejlődött zene

íránt fogékonysággal és értelemmel viseltetünk, különösnek tünik föl az a magasztalás és megörökítés, a melyben a régiek a Cicadák csikorgó s az Acridiumok serczegő zenéjét részesítették; de ezt ki lehet vetköztetni a különösség színéből, ha meggondoljuk, hogy a régieknél a művészeteket a plastika dominálta, hogy az emberi társadalom akkori állapota kevésbé volt alkalmas a kedély, a hangulat cultusára, hogy az a kor nem a hangok, hanem a szavak hatalmának kora volt, hogy hódító, hatalmi volt az iránya is. Még ma is úgy tapasztaljuk, hogy minél nyersebb a hatalmi irányzat, annál primitívebb a zene: czin-czog ott a guzla s más ehhez fogható, nekünk fülsértő hangszer zenéje.

Ezek után a fölvetett kérdésekre ekképen adom meg a feleleteket.

A tücsök, *Gryllus campestris* vagy *domesticus* nem szerepelt a régieknél sem mint ékszer, sem a symbolikában.

A görög *Tettix* egy értelmű a latin Cicadával, typusa a *Cicada Orni* és a *Cicada plebeja*, melyek a Hemipterák Homoptera családjába tartoznak, tehát a sáskákkal össze nem téveszthetők. Hogy a régieknek föltűntek, ez nagyon természetes, mert alak szerint nagyok, nappali állatok s azonkívül messze hallható hangjukkal különben is magokra vonják a figyelmet; és úgy Görög- mint Olaszországban is közönségesek. Hogy alakjuk ékszerek képében utánzásra fordíttatott, ez is érthető, mert a szárnyak föltünő erezete épen úgy mint — kivált a *Cicada Orni*-nál — (II. old. 2-dik ábra) a torj és végtest stílszerű dísz, mely aranyos sárga alapon sötét rajzokat mutat, szinte csábította az antik ötvösséget az alak felhasználására.*

A sáskafélék közül az ókori classicus természetrajzi írók irataiban épen úgy, mint a symbolicában a lábbal zenélő szöcskék = *Acrididæ* szerepelnek s a görög *Acridion* egyértelmű a latin *Locustával*. Hogy ezek tűntek föl leginkább, az onnan van, hogy mindenütt közönségesek, ugrásuk által legott feltűnők, zenélésük könnyen megfigyelhető, mert a zenélő hímek néha tömegesen versenyeznek a nősténynek zenével való elbájolása körül s az affectus tetőpontján merőben megfélekednek minden óvatosságról.

* Ebből az is következik, hogy a *Tettix* névnek sáskára való alkalmazása az állattanban is hiba.

Legyen most megengedve, hogy végezetül azokra a rovaralakú fibulákra is közelebbről reá térhessek, a melyeket Pulszky Ferencz alább régészeti szempontból ismertet.

A Pulszky Ferencz értekezéséhez tartozó táblán, a 2-dik ábra kivételével, mely lényegesebb eltérést mutat, a többi alak mind biztosan a Cicadára vezethető vissza. Még azok a legprimitivább bronzok (4, 5, 6. ábra) is mutatják azt a magasan álló, kidülő szemet, a torj rövidségét, különösen pedig azt a háromszöget, melyet az összetett szárnyak, metszésöknél fogva, a végtest hátfelén megalkotnak, födetlenül hagyván a végtestnek megfelelő felső részét, a mint ez a Cicada Orni rajzán is látható (lásd 11. oldal, 2-dik ábra).

Mindenütt megtalálhatjuk a szárnyaknak magas beiktatását, a végtesten való túlterjedését, a symmetriát, a mi Cicadára vall.

Különösnek csak az tetszhetnék, hogy a midőn az élő Cicadánál az összetett szárnyak a test hossztengelyéhez meglehetősen (¶) szerűen állanak, a mi fibula Cicadáinknál kisebb nagyobb mértékben)(szerűen kifelé kanyarodnak.

Ennek oka háromféle is lehet. Először is mindenkinek, a ki rovarszárnyakat rajzol, a metszet körül épen azok a finomságok okozzák a legnagyobb bajt, a melyek a habitusra nézve döntők; ezeket csak úgy lehet sikerrel legyőzni, ha összehasonlító tanulmányokat teszünk, t. i. számos különböző metszésű szárnyakat, körvonalaik szerint pontosan tanulmányozva, rajzolunk. Westwood, egyike a leggenialisabb rovarrajzolóknak épen úgy, mint a régi Rösel von Rosenhof, csak így boldogultak.

A Cicada-szárnynál nagy bajt okoz az, hogy összetett állapotban a belső szél oldalt — kifelé kanyarodik, a külső ellenben befelé, e feladat pedig az, hogy e ki s be kanyargáson kívül még a szárnyvégnek jellemző elkerekítése is eltaláltassék. Olyanok, a kik nem összehasonlítás alapján rajzolnak, az egyik vagy a másik részt rendesen elhibázzák.

Annál a szép gemmánál is, a melyet a táblán 5. alatt adtunk s mely kétségtelenül természet után készült, a belső szélnek túlságos kikanyarítása a külső szél correctnességének rovására már szembetűnő, az)(már kivehető s a művész a külső széleket épen úgy, mint a végek elkerekítését már el sem talál-

hatta, miután a belsővel túlságba esett. Tehát az összehasonlító tanulmány hiánya lehet az egyik ok.

A másik okot kereshetjük az ornamentika kifejtésének követelményében, vagy inkább csábjaiban, a mire nézve a tábla 3. a Cicada-fibula igen tanuságos: a kikanyarított szárny több tért nyújtott a művész képzelő tehetségének s ornamentikai hajlamainak, mint nyújthatott volna a tipikus szárnymetszet.

A harmadik okot abban kereshetjük, hogy nem tehető fel, hogy minden Cicada-alakú ékszer természet után készült; a természetes alak sem szolgált mindenkor correctivum gyanánt; sőt inkább nem egyszer rossz eredeti ékszer után gyarló másolat s ennek még gyarlóbb másolata készült, szóval, az eredeti forma a sok másolat során elkopott. Nemcsak az ókorban volt ez így, hanem ma is ugyanezt tapasztalhatjuk a modern képek, szobrok és ékszerformák körül. Sőt még arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy azok az antik ékszerek nem készültek mind a Cicadák classicus földjén, hanem messze eső coloniákban is, a hol a correctivum nem kínálkozott úton útfélen.

Hátra van még az a kisebb rovaralakú fibula, a mely a táblán 2. alatt látható. Ennek habitusa elüt a többiektől, az a jellemző ∇ nincsen meg; ellenkezőleg, a szárnyak belső széle varratszerűen érintkezik s a mellett a külső szél, egészben, némileg tört vonalat mutat; — az alak kicsiny is, s a torj sincsen kifejezve. Engemet ez a fibula kevésbbe Cicadára mint inkább a reczés szárnyú s díszes Ascalaphus rovarra emlékeztet, melynek hazája szintén Európa déli része, mely fölfogás ellen csak egy körülmény szól, t. i. az, hogy e fibulán a szárnyak oldalt észrevehetőleg \wedge = házfedél állásúak mi Cicadára vall. Az eldöntés összehasonlítható anyag nélkül bajos, egy példányra való alapítása merészség volna.

Ez annak az archæologiai kirándulásnak, a melyre a «Tet-tix» elcsábított, — tudom, hogy csekély — eredménye; de hogy egy tanulság rejlik benne, arról bizonyos vagyok s ez az, hogy a recent állatok vizsgálata és ismerete összeköti a régészetet az állattannal, és hogy ha az igazság megállapításáról van szó, a minthogy a tudományban másról nem is lehet, akkor az egyik tudományszak reászorúl a másikra, s hogy így e két szak nem

haladhat mindig külön-külön, egymást ignorálva, még kevésbbé egymás ellenében, hanem haladnia kell karöltve s egymást kiegészítve.

A ki a régieknek finom forma-érzékét ismeri s tudja, hogy, kivált metszett köveiken, számos állatalakot oly tökéletességgel örökítettek meg, hogy még a faj szerint való meghatározás is lehetséges, azután pedig tapasztalja, hogy az archæologusok commentárai hogyan fejtik meg azokat az alakokat, az be fogja látni, hogy az igazság gyakran csorbát szenved, s hogy ez nem maradhat mindig így; sőt hogy a sok önkényes, hibás magyarázattal szemben már nagyon is el kell járnunk egy arany mondás értelmében; a mondás ez: «Détruire une erreur est plus que découvrir une vérité.»

Herman Ottó.

A BOSNYÁK CZÍMER ÉS ZÁSZLÓ-KÉRDÉS.

I.

Bosnia és Hercegovina teljes birtokba vétele után, a köz-igazgatás minden ágában osztrák-magyar minta szerint történt meg a szervezés. Tekintetbe kellett ugyan venni a specialis mohamedán, századokon át meggyökeredzett, institutiókat is; de az európai állami élet sokféle tényezőinek is csakhamar útát nyitottak. A két tartományt a Sarajevóban székelő tartományi kormány igazgatja, s ez a cs. és kir. közös pénzügyministeriumnak van alárendelve. A hivatalos érintkezés, s az élet csakhamar kitüntette, hogy a katonai megszállás alkalmával használt ú. n. császári pecsét nem elégséges, s a czélnek meg nem felel. Ez okból már a múlt év elején szükségét látta a cs. és kir. közös pénzügyministerium, hogy az a kérdés: vajjon tulajdonkép milyen Bosnia és Hercegovina országos czímere és melyek ama tartományok országos színei? mielőbb megoldassék.

E célból két rendelet intéztetett a bosniai s hercegovinai kormányhoz, 1880. május 29-én 2078. s ugyanazon év október 9-én 6711/B. H. I. szám alatt. Ebben meghagyás van arra nézve, hogy a Bosniában, Hercegovinában netalán előforduló történeti anyag alapján tegyen a tartományi kormány a szóban forgó kérdéssel jelentést. A bosnyák tartományi kormány legelőbb a horvát

báni kormányhoz fordúlt, mely a kérdés tanulmányozásával Rački Ferenczet, a horvát akadémia elnökét bízta meg. Ennek, több horvát írónak s a tartományi bosnyák kormánynak a kérdés tárgyában kifejtett munkálatai azután a közös pénzügyminister révén az Országos Levéltárral, a M. N. Múzeummal s a M. Tudományos Akadémiával közöltettek, hogy a kérdés iránt véleményt adjanak.

Minthogy mindhárom tudományos közeg a kérdés lényegét tekintve teljes egyetértésre jutott, czímertani tekintetben érdekesnek tartjuk az ez irányban tett kutatásokat e helytt közölni.

II.

A bosniai czímert illetőleg, hogy a kérdést minél inkább tisztázni lehessen, az országos levéltár anyagán és a hivatalosan mellékelt adatokon kívül figyelembe vétettek a fővárosi három nagy könyvtár: az egyetem, a Magy. Nemz. Múzeum s a Magy. Tud. Akadémia enémű s felhasználható adatai, továbbá az idevágó külföldi és hazai irodalom s az «Országos Régészeti és Embertani Társulat»-nak munkálatai, — minthogy e társulat a jelzett kérdést 1879. november 27-iki ülésén nyilvános tudományos vita tárgyává tette, — végre felhasználtattak a velenicei államlevéltárból, — Mircse János úr szívességéből — bosnya oklevelekről függő pecséteknek gypsöntvényei is, melyekről a tárgyalás folyamában bőven lesz szó.

Ha az említett nagyterjedelmű s egymásnak heraldikai s históriai tekintetben sokszor ellentmondó adatkészletet összeilleszteni, részleteikben megegyeztetni megkísértjük, két főtanúság, illetőleg vezérelv tűnik elő. Egyik az, hogy Bosnia királyainak 1463-ig, vagyis a török hódításig bizonyos conventionalis czímerök volt, melyet a magyar királyok mint fő hűbérurak ilyenül elismertek. Más körülmény, hogy a XVI. századtól kezdve Magyarország, illetőleg az általa uralt, s jogát ez elvesztett tartományaira soha föl nem adott királyi háza, Bosnia czímeréül mind máig, az 1463-ig használatban levőtől egészen elütő czímert ismert és használt államjogi actusoknál; — míg másfelől déli szláv, heraldikailag műveletlen hatóságok, tudákos szerzetesek és idealista közjogászok ismét egy más, indokolatlan cí-

mert hoztak forgalomba Bosnia részére, mely heraldikai művekbe is átment és a jelenlegi tartományi kormány alatt eleinte a közéletben is szélteben elterjedt.

E tanúsággal, illetőleg tapasztalattal szemben az 1463 előtti úgynevezett «régi» címerre nézve, s az azután érvényben levőre kell összeállítani az adatokat, construálni a címert s ennek alapján az ezentúl leendő államjogi használatra véleményyt alkotni.

A heraldikának egyik *főtanúsága*, hogy a mai, úgynevezett állami címerek eleinte az egyes államok, vagy tartományok akár teljesen souverain, akár csak hűbéres urainak voltak nemzeti címereik. Ilyen p. o. Baden, Württemberg stb. címere, s ilyen volt kétségkívül az ú. n. régi magyar országos címér is. Ez állami, szabatosabban szólva dynastikus címerek trón- vagy egyéb változás alkalmával szintén változtak, új birtokosaik címéréből bővültek, vagy pedig bizonyos alkatrészeikre nézve átalakultak. A heraldikai színjelzés általán elfogadott elveinek alkalmazása előtt, tehát a XV. és XVI. században nem szólhatunk szigorúan construált állami címerekről; az usus elvének megállapítása itt a fő, s a mi erre nézve útbaigazíthat, az háromféle kútfőre redukálható: *a)* a fennmaradt pecsétekre, melyek egyes oklevelekről függenek, vagy azokra rá vannak ütve, s ezzel kapcsolatban a címerek, illetőleg pecsétek leírása az oklevelekben, *b)* a régi pénzekre s *c)* a műemlékekre.

A terület, melyet ma Bosnia s Hercegovinának neveznek, mindaddig, míg a török hódítás az ottomán birodalom integráns részévé nem tette, kis időszakokat, Tomasevics István uralkodását (1460—1463) kivéve, mindig külsőleg befolyásolt mellék-tartomány, avagy hűbéres állam volt. Néha, s kivált Kálmán magyar király uralkodásáig (1096—1114), de azután is, Nemanics István idejében a szerb fejedelmek befolyása túlnyomó, bírnak közvetlen területrészeket belőle s Bosnia urainak címezik s címeztetik magukat (Rex Rasciæ, Dalmatiæ, Bosniæ). Kálmán király óta, ki egy 1103. jun. 15-én kelt oklevelében «Ramæ rex»-nek címezi magát (Farlati: Illyria Sacra III. kötet 164.), II. Béla 1135. és 1138-ban, II. Géza 1143. és 1157-ben, s III. Béla után már többi királyaink úgyszólván állandólag feltüntetik Bosniának függő viszonyát Magyarországhoz. II. Endre, 1198-ban Imre királyi bátyjának a déli vidéken

vezére, ugyancsak ez évben Chulmia (Herczegovina) vezérének írja magát. (Lucius: De regno Dalm. és Croat. Schwandtner kútfőgyűjteményében, folio-kiadás, III. köt. 234. és 255. l.) A hűbéres viszony tehát már Árpádházi királyaink alatt oklevelesen s köztörténeti adatokból bizonyítható, de heraldice már épen azért sem fejthető ki, mert Bosnia tisztán csak egyes területek conglomeratuma, melyeknek vezérei, ha éltek is külön címerrel s pecséttel, ez csak a családi heraldika szempontjából érdekelhet minket.

A mai Bosniának északi része ugyanis a Száva mentében, az Unnától talán a Bosna folyóig, Dubicza, Zana, Orbasz vármegyéket képezte és a tulajdonképi Magyarországhoz tartozott. Voltak azután bánságok, vagyis az ország határainak védelmére szolgáló katonai kerületek, jelesen az Árpádházi királyok alatt a bosniai, a sói és az ozorai bánság, később kisebb területeket, mint a jajczai várat s mellékét jajczai bánátusnak, a mai Tuzla vidékét, régebbi sói bánátust Szreberník központtal, szreberniki bánátusnak nevezték.

E területeknek külön pecsétjük s címerük nem volt, mindenkor az illető bán magánpecsétje alatt kel az azon vidéket érdeklő rendelet, mi természetes is; így Lóránt nádor mácsai bán, Máté bán, Ernyei sói bán, saját pecsétjüket használták. Ilyféle bánság volt a bosnai bánság is a Bosna völgyében, melynek egyik bánja István, Nagy Lajos korában szintén a maga pecsétjével él.

A mai Bosniának déli részét, mely a mai Herczegovinába s Dalmácziaába is benyúlt, Ramának nevezte a magyar diplomatika a Rama nevezetű, Herczegovinában eredő folyótól, mely a Narentába és azzal az Adriába ömlik. Ez már nem volt közvetlenül alávetve a magyar koronának, csak hűbérese volt és a szláv népiségek által szintén Bosniának neveztetett, míg Magyarország — mint érintők — e névvel csak az egyik bán-ságot jelölte.

Még tovább délre a határhegyeken túli tartomány neve, mely Dalmácia s Montenegro mai határai között majd kisebb, majd nagyobb területtel bírt: Zachulmia, Chelm, később szentszávai herczegség; azután mikor Kossačich István IV. Frigyes császár pártfogása alá adja magát 1440-ben, németbirodalmi herczegi címet nyer, a szlávok a herczeg szóból Herczego-

vinát csináltak tartománynévül, mely név korunkig megmaradt. E tartomány zsupánok kormányzata alatt állott, kik eleinte a szerb, később a bosnya, majd Mátyás alatt közvetlenül a magyar királyoknak voltak hűbéreseik. A zsupanátusok, ducatusok, melyek mint választott fejedelemségek a vagyonos dynastiák közt váltakoztak, természetsszerűleg mindig más-más család czímerét involválták. Herczegovina különben is a magyarok előtt sok ideig Rama tartozékaként levén ismeretes, annak külön czímerét sehol sem tüntették fel: együvé értetett Ramáéval, vagyis Bosniáéval.

III.

Messzevágó s a feladattól nagyon is elkalandozó történeti fejtegetésekbe kellene bocsátkoznunk, ha a bosnya s a hercegovcz uralkodók egymáshoz való, a hűbériség s a czímerhasználat viszonyáról tovább értekeznénk; az előbbiekből is kitűnik, hogy mily terület értendő 1528. előtt (Bosnia elvesztése előtt) Bosnia név s milyen Herczegovináé alatt, s eléggé kitűnik az is, hogy ezek, mint ú. n. tartományok annyira szét voltak darabolva, annyi befolyásnak kitéve, még önmaguk közt is egymásik olygarcha fél-függetlenséget gyakorolva, hogy itt ú. n. *országos czímer* fejlődéséről szó nem lehet.

A mi már most a fennmaradt pecsétek, érmek s emlékek alapján constatálható régi, azaz 1463-ig, illetőleg II. Lajos koráig használt ramai vagy bosniai czímerre vonatkozó adatokat illeti, főlemlíthetjük, hogy Bosnia souzerain fejedelmei igyekeztek állami czímereikben — ha annak nevezhetjük — Magyarország állami czímerét utánozni.

Magyarország mai állami czímerének, vagyis annak a czímernek, a melyben a nyolcz pólya s a hármashalom már együtt előfordúl, legrégibb ismert példánya az 1385-ből való. (Pray: De Sigillis Tab. X. Figura 9.) Oly czímeres pecsétek, melyek a magyar államot nemcsak a mai úgynevezett anyaterületre nézve, hanem egészében tüntetik elő, Zsigmond ideje óta fordulnak elő a magyar országos levéltárban lévő okleveleken szakadatlan sorban. A középkorban az egyes államok, provinciák czímereit rendszerint a *fő*, az anyaczímer köré, de külön pajzsban csoportosíták, mint az Anjouk utódai nagy pecséteiken

nálunk, a Jagellok Lengyelországban, a Valois-k Franciaországban, mint tették a Tudorok Angliában, s tették a nagy császári pecséteken a német-római császárok.

A nagy pecsét két részből áll: előlapján a király ülve ábrázoltatik, királyi pálczát tartva, trónja szögleteiben egyes provinciák címerei, rendszerint a felső jobb sarokban az ország címere; hátlapján pedig az ország főcíme s körötte jobbról-balról az illető melléktartományok (nálunk p. o. Slavonia, Dalmatia, Croatia, Luzatia stb.) címerei, jelképileg ábrázolván a viszonyt, melyben az anyaállamhoz állanak. (Láthatók ily címerek az országos magyar diplomatikai levéltárban Zsigmond idejéből, 1470., 1475., 1477., 1491. Lásd Pray: *De Sigillis XIII., XV., XIII. s XII. táblákat.*) Tvrdkoék pecsétjei, pénzei hasonlókép construálvák, bizonyos tekintetben a kir. család címerét tevéen középpontnak.

Mi volt ez a családi címer?

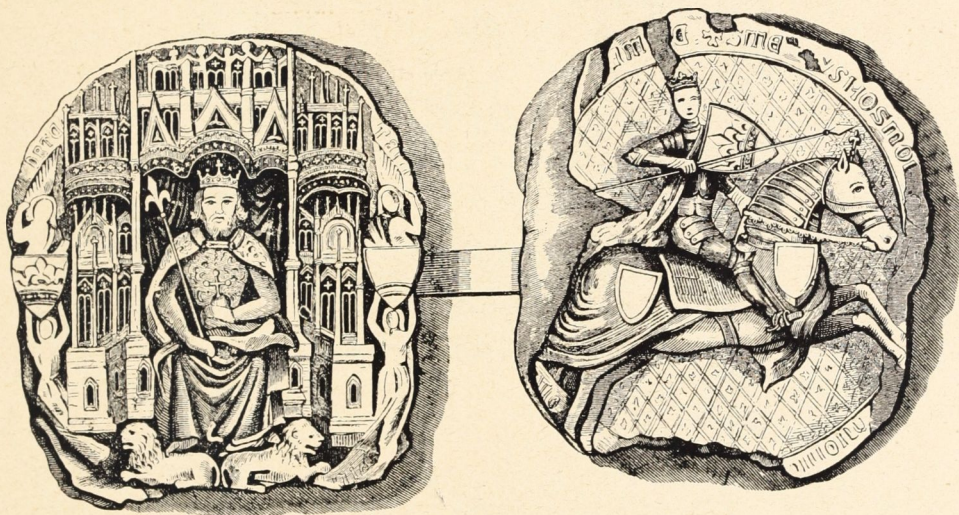
A horvát írók, jelesül Rački s dr. Bojničić Iván, mint ez utóbbinak a magyar országos régészeti s embertani társulathoz beadott értekezéséből kitűnik, mindössze 12 pecsétet ismernek, melyek részint a zágrábi gyűjteményekben őriztetnek, részint a déli szláv folyóiratokban vannak kiadva. Račkinak véleménye szerint a pecsétek s az érmek arról tanúskodnak, hogy Bosniának úgynevezett régi címere pajzsban egy három, illetőleg hat szirmú liliomos koronából állott. Ehez képest Rački mindjárt kész címertervezettel is áll elő, melynek vázlatából kitűnik, hogy kékben egy három, aranyliliomos szirmú, gyöngyös pártájú aranykoronát véleményez, melyből bíboros, hermelinbelű palást nő ki, kétfelől egy-egy aranyliliom állítatván elő. A pajzsot ugyanily minőségű s díszítésű palást köríti, pajzsékül hasonló alkatú korona, mint a pajzsban, levén alkalmazva. A királyi palást két szegélycsúcsához (Zipfel) a pajzsenti liliomok helyett aranyalma van illesztve. Bojničić Iván e vélemény ellenében más címert tart Bosniáénak. Először is tagadja Rački heraldico-sphragisticus adatainak bizonyító erejét, idézi a m. országos régészeti társulathoz beadott véleményében I. Tvrdko bán (1354—1376.) Osztója István király pecsétjét és ugyancsak I. Tvrdkonak (1376—1391.) mint királynak pecsétjét, melynek pajzsában «egy jobbra fekvő pólya látszik s e pólya fölött s alatt három-három liliom». Rački címerterve-

zetét elveti, mert szerinte heraldikai nonsens a koronát, mely csak sisakdísz, címér főalakként alkalmazni. Ugyancsak ő maga egy más tervezetet véleményez: vörösben három ezüstitliommal körített arany pantallért (bandelier). Dr. Krnsjavinak Račkit megtámadó «Obzor»-beli cikke s ennek a «Národne Novine»-ban foglalt felelete a kérdésre nem fontosak. A horvát kutatók, melyeket a 7977/B. H. ex 1880. bosniai kormányzósági fölirat igen szépen foglal össze, a kérdést illetőleg sok anyagot szolgáltatnak ugyan, de nem érik be ezzel tisztán, hanem mindjárt címértervezetekkel állanak elő, melyek a kritikát mint komoly, államjogi érdekű nyilatkozványok, nem állják ki.

Ezzel szemben mindazon adatokat soroljuk föl, melyek nálunk, részint közvetve, részint közvetlenül feltalálhatók valának.

IV.

1. A magyar királyi országos levéltárban őriztetik 1400 december 8-iki kelettel Osztója István királynak selyemzsínórról függő kettős királyi pecsége. (L. 1. sz.) E kettős kir. pecsét stílusára nézve teljesen megegyez a nyugat-európai egyéb sculptorok

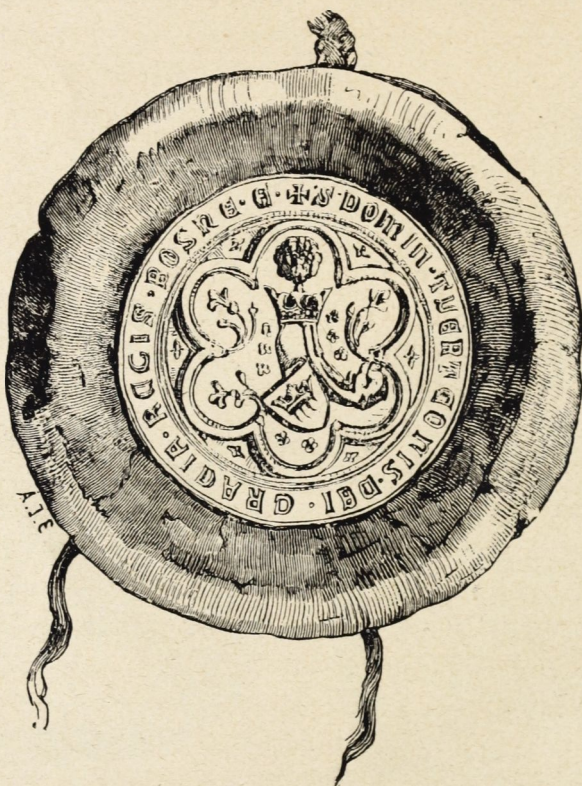

1. szám.

által vésettekkel. A pecsét mellső oldalán góth ízlésű mennyezetes trónuson ül a jobbában keresztes országalmát, baljában lilomos kormánypálczát tartó koronázott, palástos királyi alak, lábait két oroszlánra fektetve. Balra az alaktól, angyal pajzsot

emel, melyben a pártától elváló liliomos összenőtt sziromzat látszik. Ugyancsak a pajzsból angyal emelkedik ki. Baloldalt ugyanily alakulatot észlelünk, csak hogy az angyaltartotta pajzson tisztán a párta látszik. A pecsét hátsó felén damascirozott liliomos alapon jobbra vágató koronázott lovas alak látható, jobbában lándzsát, balján pajzsot tartva, melyben gyöngyös pártához három liliom-szirom van illesztve. Köriratából csak ez vehető ki: + ΣΤΗ (fan) VS ΗΘΣΤΟΙ (A) stb. Fajmetszetben közöljük ezen már Kukuljevics (Arkiv za jugoslavensku poviestnicu II. kötet. 1. 36.) s Érdy János által (A bosna és a szerb régi érmek. 1858. Pest. 1. és 7. l.) kiadott pecséttrajzát.

E rajz nyiltan azt mutatja, hogy Bojničić Iván hibásan hivatkozott e pecsétre, mint olyanra, melyen pólya, jobban mondva pan-

2. szám.

tallér látszik s fölötte három liliom. Korona az tisztán, s koronát jelez az angyal által a mellső részen tartott pajzs alakja is.

2. Ugyancsak az országos levéltárban őriztetik István Tamás (Christich) hártára írott, vörös selyemzsinórról lefüggő

sárga viaszfészkü vörösbe nyomott pecséttel (lásd 2. sz.) ellátott «Sigillum quo utimur» szövetséglevele, melyet Hunyady Jánossal kötött. (Orsz. Lev. Neo Registrata Acta Fasc. 1530. nro. 16.)

Hatos karámban jobbra dőlt pajzs látszik; abban három szirmú korona, mely alatt T betűt ábrázolni akaró ||¹ vonalzat tűnik fel. A pajzs fölött csöbör-sisak, e fölött pedig egy rózsás bogas ékítménynyel ellátott korona látszik. A koronából palástos uszály fejklik ki, a tér pedig, melyet e címér betölt, cifrázva, nagyjából damascirozva van. A körirat: ✱ S. DOMIN. TVRDTOMIS · DEI · GRACIA · REGIS · BOSNIE · R. ✱ E pecsét, illetőleg címér két szempontból nevezetes. A pajzsban szemlélhető korona, mely alatt a T betű alakja látható, bizonyítja, hogy ez a korona eredetileg Tvrdko vagy magyarosan Tvardko család monogrammjá T fölött került be a címérbe, mit a pénzekkel is igazolhatunk. Különben ugyancsak a Jablonovich s a Sandal hírneves bosnyák családok pecsétein is neveik kezdőbetűi szerepelnek címér gyanánt. (Velencei államlevéltár Busta 5.) Másodszor István Tamás, ki I. Tvrdko király törvénytelen unokája volt s Hunyady János pártfogása következtében jutott Bosnia trónjára, — épen a szóban forgó szövetséglevél bizonyítja — nem a maga, hanem öregatyja pecsétjét használja, bizonyos jogfolytonosságot akarván ezzel kimutatni. A velencei államlevéltár (Pacti Sciolti Secreta Senato V. Busta 5.) 53. számú okleveléről, ugyancsak meggyszín selyemzsinóron a rajzban bemutatott pecsét lóg. Ez oklevél, mely a velenczéseknek Bosniában biztosságot s mentességet biztosít, így kezdődik: «Stephanus Thomas Dei gracia Bozne et partis maritime Rex». Végződik pedig e címertanilag fontos záradékkal: «In quorum fidem et evidentiam plenioram præsens Privilegium fieri jussimus et Sigillo quoad præsens utimur privata ipsius condam Domini Tmerthko Regis patruí nostri, eo quod mihi Sigillum nondum sculptum est, fecimus communiri, quod quidem Sigillum quamtocius sculpetur, si opportunum fuerit, eciam præsentibus appendi faciemus». Kelt Jaýtzán, 1444. (A pecsét, melyről a rajz kissé gyengébben vétetett, tisztábban tünteti fel a T-t.) Kitűnik ebből, hogy bizonyos jogfolytonossággal bírt a Tvrdko-családbeli korona, mint címérbeli alak a bosnya vasallus királyok között, kik ha nem állottak is vérségi, vagy legalább törvényes vérségi viszonyban

vele, a királyság ideáját hozzá kötötték. Ez az István Tamás, 1461-ig tartott uralkodásáig mindig ezzel a még kiadatlan s itt rajzban közölt pecséttel élt, fiának pedig Thomassevicz István, az utolsó bennszülött bosnyák királynak pecsétje eddig nem ismeretes. Tvrdkotól tehát, ki 1376-tól kezdve uralkodott 1463-ig, mely időszak alatt Bosnia, habár önálló királyság nem volt is, de a sok török invasio s Magyarország elfoglaltatása következtében souzerainitása csak igen keskeny alapon nyugodott — királyi pecsétein, mint czímeralakot a koronát viselte.

Eddig a mi levéltári adataink.

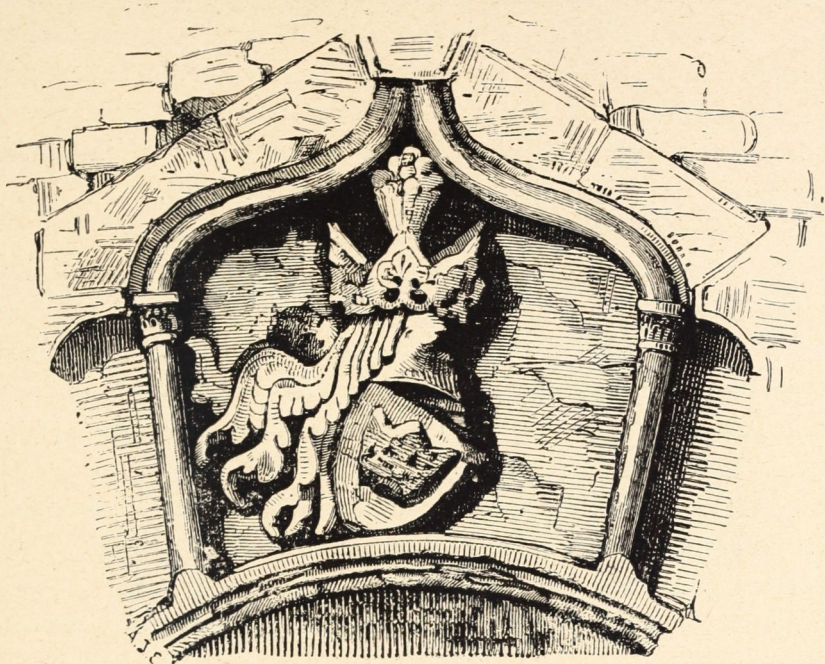
3. A magyar nemzeti múzeum kéziratárában őriztetik a b. Jeszenák-család levelei között Tvrdko bánnak, 1376-ban királylyá lett bosnyák királynak egy *báni*, illetőleg bán korából 1357-ből fennmaradt pecsége. E pecséten jobbra vágató felszerszámozott lovon jobbában hosszúnyelű, keresztes zászlójú lándzsát, baljában háromszögű, mezejében pantallért tartalmazó pajzsot tartó pánczélos vitéz látható. (Ez ábra megjelent az «Archæologiai Értesítő» XII. évfolyama 383. lapján.)

E pecsét Tvrdkonak csakis *családi czímerét* tartalmazza; mert a velencei államlevéltár Pacti Sciolti Doc. 49. okleveléről, melyben Tvrdko mint «Rex Rasciæ, Bossne, Maritimarumque partium» 1384-ben Suttesci aulájában beszél — oly pecsét függ, mely töredezettségénél fogva ugyan nem világosan, de eléggé sejthetőleg a *koronát* tünteti fel. Sőt ha — mi szintén nincs kizárva — a lenyomaton látható pantallér melletti három pont lilomnak vétetik, ez csak állításunk mellett bizonyít, minthogy Tvrdko családi, jobban mondva báni czímere a Ljubič által kiadott érmeiken a koronával (előlapon) gyakran előfordúl s így a királyság, melynek korona a jelvénye, mintegy abstrahálva van a Tvrdko-családtól.

4. A bosnyák tartományi kormány átiratában említetik, hogy Jajczában bég Kulenovics házában, a benyíló fölött egy czímertöredék van alkalmazva s annak egy rajza is mellékeltetik. Ezt, minthogy a múlt év nyarán Bosniát beútatván, láttuk s szintén lerajzoltuk a hivatalos melléklettel egyező rajza után, 3. sz. a. bemutatjuk, mely műemléki szempontból is érdekes.

Jajcza a XIII. században építtetett olaszok által s kivált

1463 után Mátyás király s a törökök közt vívott harcok s ostromok következtében lett hírnevessé. A Tvrdkok s utódaik harcaiban nevezetes szerepet játszott, s mindig királyi vár volt; innen a Tvrdko-czímer is. Az egyik még most is ép őr-tornyon a magyar czímer látható a hollóval, jeléül annak, hogy magyar királyi őrség szállója volt. A czímer, mint ilyen

3. szám

bizonyítja, hogy a Tvrdkok s utódaik czímerökben a koronát használták; jelen esetben pedig a czímer szerkezete épen a nálunk 2. sz. a. István Tamás-féle pecsét czímeréhez hasonlít s így valószínű, hogy ez időből való. A korona alatti T is elmaradt, e csak nagyjából kifaragott, lekopott, dombormívű czímerről.

5. A tárgyra nézve megemlítenünk tartjuk a két Ujlakynak: Ujlaky Miklós bosnyák királynak s fia Ujlaky Lőrincz bosnyák hercegnek sírköveit, melyek az illoki (ujlaki) minorita templom főoltára mellett láthatók, sírköveik rajzai pedig a «Hazánk» című folyóiratban közöltettek. Ujlaky Miklós, Mátyás király akaratából 1470-ben lett Bosnia hűbéres királyává, tehát hét évvel a török invasio, s az utolsó bennszülött király halála után. Síremlékén (1476.) látható a saját nemzetségi címere, a cseh czímer s két három-három koronás czímer; az egyikben

egy Y alakú jegytől jobbra s balra egy-egy fő látható. Fiának: Ujlaky Lőrincznek sírkövén a herczeg jobbájában tartott zászlón is észleljük a koronát. E koronák a régi motívumok, az Ujlakyknál a királyi méltóságot jelentik, bár nem azonos számúak a régi Tvrdko-symbolummal, mely 1384—1463-ig emlékéleg igazolható. De ebből is kitűnik, hogy a korona szerepelt Bosnia régi címérében; mert az, hogy egy, vagy két, vagy három korona ábrázoltatik-e, az épenséggel nem lényeges. Galiczia, Svéczia címereiben is folyton változik a koronák száma; erre a középkori heraldika súlyt nem fektet. Az Ujlaky verette pénzen azonban nem látjuk többé a koronát; aquilėjai utánve-
retek azok, az originalitás minden igénye nélkül.

S ezzel áttérhetünk az érmekre.

Az érmek a címertannak első rangú segédforrásai lévén, a szóban forgó tárgyra is világosságot derítenek. A déli szláv érmekre nézve kevés előmunkálattal találhatunk; legteljesebb még Ljubič gyűjteménye s egynéhány becses adatot foglal magában Érdynek a bosnyák érmekről szóló munkája (1858). Kiténik ezek közül, hogy

a) III. Tvartko (1396.) érmeinek képverete: letakart sisak fölött tobozfélével ékes nyílt korona, alól koronás T, a téren RT (Rex Tvartko) két változat.

b) István Tamás (1444.) érmeinek képverete ugyanaz, mint a fönntebbié, csak hogy a téren nem RT, hanem R és egy csatt látható, a pajzs koronája alatt pedig nincs T. A másik változatban B látható, egy harmadikon pedig egy lilium. Egy negyedik s ötödik változatban nyílt korona látható, széleiről szalagok lógnak alá, melyek fölfelé kanyarodván, liliumokban végződnek, a korona alatt ST (Stephanus Thomas) monogram látható (Érdy 4., 5., 10., 11., 12., 13., 14.). Megegyeznek ezzel a Ljubič úr Opis Jug. Nov. XVI. és XVII. tábláján előállított érmek is, melyek Rački dolgozatában is fölemlítettek. Megemlítendő még, mint döntő fontossággal bíró, a Rómában eltemetett Ilona bosnyák királynőnek síremléke, melyen a korona (XV. század) szerepel négy pajzsban.

Ezek alapján azt a nézetet valljuk, hogy 1463-ig a bosnyák gyér pecsét- s érememlékekből igenis a korona az a főalak, mely a címertpajzsban előfordúl, de mindazáltal nem tartjuk Rački F. úr címertervezetét elfogadhatónak, mert az

csak átalakítása annak a régi címernek, mely nem a mostani Bosniát illeti, mely egy rég letűnt alakulásnak volt a maga idejében sem általán elismert kifejezése, ízléstelen, és a címerszíneket önkényesen válogatja, még pedig — úgy látszik — szándékosan olykép, hogy nemzeti színnek a horvát vörös-kék-fehér tricolor kerüljön ki. Bojničić Iván nézete, bár egyes adatai a kérdés *historiai* oldalát megvilágítják, — a kritikát ki nem állja. Ő a Tvrdko-család *báni* pecsétjéből állít össze egy új címert, s e mellett az az ellenvetése, hogy a korona címerdísz levén, a pajzsban címeralakként nem alkalmazható, épen heraldikai szempontból nem áll. Ki életében csak egy címergyűjteményt lapozott végig, tudja, mit tartson ez állításról. És ezzel kapcsolatban Hercegovina (Chulmia) külön címerének kérdését is röviden befoglalhatjuk, a mennyiben Hercegovinában részint souzerainek, a bosnyák uralkodók hűbéresei, vagy mint Kossačich István Mátyás hűbérese, vagy régebben kisebb olygarchák bírván a hatalmat, államosítás sohasem forgott fenn a szónak csak a középkori Bosniára alkalmazott értelmében sem. A velencei és firenzei államlevéltárakban a sz.-szávai hercegek csakis magánpecséteikkel — Kossačiché **négy** csíkolat — ellátott okleveleik maradtak. S itt Hercegovinában nem levén meg a látszólagos folytonosság sem az uralkodó házban — egy bizonyos használt címerről szó sem lehet. Később Hercegovina a törököktől Bosniához kapcsolatván, a XVI. s XVII. század heraldikusai rendesen három-négyféle címert — de egy hitelest sem — véleményeztek a Hercegovináénak.

Nyilatkoznunk kell még Bosniának, jelesül inkább a Sarajevo városa által fölvetett címerről, s a Bosniában előforduló stećakok (emlékkövek) címerészeti fontosságáról.

Bosniának most használt címere Skorojevics Márk genealogiájában fordul elő legelőször. Ábrázol két kulcsot (inkább megfordított pártás szálaknak nézzük), arra két koronázott hosszú üstökű szerezcsenő van feltűzve, a kulcsokon vörös mezejű pajzsban félhold és csillag. Tény az, hogy a XVII. s XVIII. század monographusai Du Fresne (*Illyricum vetus et novum*), Ritter *Stemmatographiája*, Schimek (*Gesch. Bosniens*), továbbá Zsefarovics Krisztofor (*Stemmatographia*, 1741.), Occhievia Fülöp (*Epitome Vetustarum Bosnensis provinciae*. Ancona,

1776.) stb. ezt a czímert tartották Bosnia czímerének. A wojniczai kolostor főnöke a Rubcsics-féle, legföljebb XVII. századbeli czímer-compilatióból ezt közli, mint Bosnia czímerét; a hozzáírott magyarázat — mely az ott őrzött czímer-compilatiót XVI. századbelinek véli — naiv kísérlete a jóakarató Miličičnek.

E czímernek, daczára, hogy használtatott, semmiféle jogsúlttsága nincs:

- a) mert semmiféle historiai adat sem támogatja,
- b) mert hivatalosan eddig soha sem használtatott.

Egyszerűen a múlt század egymással s a geographiai elnevezésekkel tisztában nem levő heraldikusoknak valamely letűnt tartomány vagy máshonnan vett czímerről való csinálmánya egy tudományosan, még pedig ok nélkül octroyált czímer, melyet a két tartományban bőven előforduló emlékköveken (L. Arch. Ért. 1880. f. 303. l.) látható czímerforma sírkövépeken nem támogatnak. Bosniában s Hercegovinában az ilyen mindenféle adatokat, helylyel-közzel címereket is magukon viselő nagy stečakok, síremlékek igen gyakran s nemcsak Čitluk vidékén, hanem déli Hercegovinában s keleti Bosniában is előfordúlnak. Heraldikai szempontból e síremlékbeli címerek nem bírnak nagy jelentőséggel; az előkelőbbek (knazok) sírtömbjein majdnem mindegyiken a kard, a félhold, a csillag s a kereszt fordul elő, ú. n. címerdaraboknak vagy combináltabb címereknek semmi nyomuk. Ezeket tehát kútfőül felhasználni a jelen tárgyra nézve nem lehet. Még felhozhatnók azt a körülményt is a most használatban levő «grb»-(czímer)-re, hogy Ujlaky Miklós följebb említett síremlékén jobbról a felső címerpajzsban két karó-féle alak mellett egy-egy fej látszik, de ennek jelentősége eddig ki nem puhatoltatott s így kénytelenek vagyunk e czímertől minden historiai nexust megtagadni.

Ugyancsak kevés actualis bizonyítékot nyújt a gr. Somssich Imre szívességéből bemutatott, s az Orsz. Rég. Társulatnak is praesentált Grüneberg-féle címerkönyv (Constanzt, 1485.) lapja. Az ehez hasonló címeres könyvek, de még inkább címeres gyűjtemények sokféle egymástól elütő címereket imputálnak Bosniának, melyek mint úgynevezett változatok valamely heraldikus kérdés történelmi fejlődésének bibliographiai előadásánál tekintetbe jöhetnek ugyan, de jelen esetben nem.

Mindezek után a véleményünk megállapításánál döntő szempontokra térünk át.

V.

1528-ban Bosnia teljesen török kézre került. Magyarország minden viszonya megszűnt e tartománnyal, csak bizonyos közjogi ideál tartá fenn a hűbéruraság emlékezetét. A magyar királyok koronázási hitlevelük 5. pontjában ígéretet tesznek, «hogy az ezentúl *visszahódítandó* tartozékokat (Tenuta) és részeket (Partes)» bekebelezik. Ez az ígéret a koronázás alkalmával mindig kifejezést nyert. Az ország zászlósa a király személye előtt vitték mindenkor a magyar birodalom egyes tartozékainak s részeinek címerez zászlóit. A magyar királyi címben mindenkor előfordult a «Servia, Galicia, Ramæque Rex», s midőn 1804-ben gr. Cobenzl Lajos ezt ki akarta hagyni, a m. udv. kancellária 8246. s 8341. ex 1804. sz. a. felterjesztéseivel épen a koronázási hitlevélre hivatkozván, e cím megtartását továbbra is kieszközölte, hogy Magyarország *külön* nagy pecsétjében *Rama* címere is helyt foglaljon.

Itt tehát csak az jön kérdésbe, hogy hivatalosan mely címert tartatott Rama, vagyis a magyar értelemben vett Bosnia címerének?

A bajor államlevéltár adata szerint 1484-ben Rama név alatt egy címerez gyűjteményben kardot tartó kar fordul elő.

Az 1499-ben Innsbruckban restaurált címerez bástyán 40 címert közt Bosnia címere kardot tartó kart ábrázol; magán-értésülés szerint a kievi egyetemen őrzött szláv pecsétlenyomatok közt 1500-ból Rama és Hercegovina címere kardot tartó kart s Bosniáé három koronát ábrázol.

II. Lajos 1525-ben készült két nagy tallérján (Weszerle numism. táblái XV., XVI.) a kardot tartó kar jelezi 10 címert közt a Ramáét, ugyancsak az a II. Mátyás koronázási érmén 1608. (Wesz. VII. táb.), III. Ferdinánd egyik érmén (Wesz. IX. 5.). Magyar írók: Palma, Révay, b. Nyáry Albert, újabban Ivánfy, dr. Horvát Árpád, dr. Finály Henrik, Dobóczky Ignác heraldikusok s numismaták egyhangú véleménye oda irányul, hogy úgy magyar címerez-gyűjteményekben, mint emlékeinken a kardot tartó kar ábrázoltatik, mint Rama címere.

Sőt Dürernek az országos képtárban őrzött metszeteiben 1515. évben is a kardot tartó kar van «Bossen» Bosnia címereként feltüntetve.

Hivatalosan, adattal hárommal rendelkezünk. A m. k. budapesti egyetem 1780-iki inauguralis diplomájában Rama címerére nézve ez áll:

«In campo coccino brachium argenteum cataphractum strictam dextrorum vibrans frameam Ramæ seu Bosnæ». (Bíborban ezüst kar, mely kardot tart.)

Ettől eltérő az 1804. aug. 11-én kiadott «Neue Titulatur und Wappen Seiner Römisch und Oesterr. Kais. auch Königl. Ap. Majestät» 11. számozatlan lapján olvasható leírás:

«In dem grossen Wappenschilder der Könige von Hungarn finden sich die Wappen von Rama (*im güldenem Feld ein rother gewappneter Arm, der den Säbel in der Faust, aus weissen Wolken hervorragt*)».

Az 1836-ban «Wappen und Titel Seiner k. k. Apostolischen Majestät Ferdinand des Ersten Kaisers von Oesterreich. Fol. Wien, 1836.» kiadott hivatalos rendelet 14. számozatlan lapján ezt olvassuk:

„Zur Linken ragt im goldenen Felde am linken Schilderrande aus weissen natürlich gestalteten Wolken ein rother geharnischter Arm hervor, einen blanken Säbel in der blossen Faust schwingend, Bosnien oder Rama“.

A három leírás közül az 1804. s 1836. hiteles kiadás egymással megegyezik, mely szerint Rama vagyis Bosnia címere: *aranyban fehér felhőkből kinyúló vörös páncélos kardot tartó kar*. Az egyetemi diplomának leírásában az a passzus, hogy ott az arany mező helyett bíbor említettetik, nem lényeges, a mennyiben a múlt század barok-heraldikusai épen azok, kik a bécsi kancelláriáknál voltak alkalmazva, nem valami nagyon törődtek a színekkel s a pontos leírással.

Tény ennél fogva az, hogy Magyarország külön *állami címerében* a Habsburg-ház alatt folyvást, de lehet mondani, a bosna királyság végleges megszűntétől 1476-tól Bosna címerének a fenn érintett ramai címer tekintetett;

hogy a koronázás alkalmával, jelesül 1830. s 1867-ben,

hogy a m. k. udvari kancelláriának mint 1848-ig, illetőleg 1867-ig Magyarország legfőbb közigazgatási hatóságának nagy

pecsétjén ugyanaz a címér használtatott, ez, sőt a magyar közjogi szempontból mindig perhorrescált osztrák öszszbirodalom heroldjai is Bosnia címérét a magyar felfogás szerint ábrázolták:

nézetünk oda terjed, hogy nincs *semmi ok*, az eddig Bosniáénak tartott címert: *aranyos mezőben vörös vértetű felhők-
ből kinyúló kardot tartó kart* továbbra is nem használni, mint a jelenleg occupált tartományokét, *új címerek alkotása csak ott
lévén szükséges, hol a régiek vagy a gyakorlat, vagy a használha-
tóság elvének éppen nem felelnek meg.*

VI.

Véleményünk első része után a kérdés második részére: a nemzeti színek megállapítására térünk át.

A nemzeti színek megállapítása annyiban nehéz, a meny-nyiben nagyon kevés vezérelv kalauzol e tekintetben. A török uralkodás alatt csakis az ozmanli vörös lobogó volt érvényben, különben mint határszéli ország érintkezéseiben gyakran meg- esett, hogy mindenféle jelvényt használtak lakodalmas mene- tekben, s nem áll az, hogy a piros-fehér zászló a régi bosnyák uralom idejéből maradt volna fenn. A zászlók (Fahnen) színé- nek megállapításánál a heraldika egy, ugyan nem általán elfo- gadott, de eléggé indokolt elvet állapított meg:

*minden zászló t. i. azon színekből tételik össze, melyekből a
címér pajza áll.*

Jelen esetben, ha a szerény nézetünk szerint elfogadandó kardos címér lépne életbe: a zászló vörös és aranyszínű lenne. Ilyen színű vala különben a koronázási zászló is. Egyébként bármily színű zászló fogadtassék el, a horvát tricolor: a vörös- fehér-kék zászlónak mostani használatát semmi sem indokolja.

*

Tudjuk, hogy e tanulmány sok kívánni valót hagy hátra, de így összefoglalva az adatokat, későbbi fejtegetéseknek biztos alaplul szolgálhat.

Dr. Thallóczy Lajos.

GÁBOR ANGYAL.

✠ G
A R
V A
E ✠
✠ A
M ✠
A P
R L
I E
A N
✠ ✠

BOLDOGSÁGOS SZÜZ.

ORSZÁGOS KÉPTÁR.

RAPHAEL SANTI AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

I.

Egy ragyogó, igéző nő-alak világít a művészet útján. Vágyat ébreszt — hívét lelkesíti, erőfeszítésre ösztönzi és kegyes mosolylyal megjutalmazza. Ábrázolásaiból legközvetlenebbül szólnak hozzánk az európai művészet fejlődésének indító okai, a nyugat nagy nemzeteinek s hosszú koroknak legbensőbb érzelmei. — A boldogságos Szűz alakja ez. Az ő tiszteletére énekeltek a középkor költői. Festők ecsete, szobrászok vésője versenyre költ, hogy a legnemesebb képet, bájos színekben, tündöklő márványból, újra meg újra állítsa oda az áhitatos tömegnek.

«M H T H P Θ E O Y» az öskeresztyének «Istenanyja» és a renaissance „*Madonna*“-ja két, egymástól teljesen különböző fölfogás szülötte. Amannak — a vallás mysteriuma tiszteletet gerjesztő jelképének — láttára, meghajlanak a buzgók térdei. Emennél, az anya és gyermekének megható viszonya rokonszenves megindulást gerjeszt a megigézett szemlélő kebelében. A túlvilági helyébe az emberi lép — hódoló imádás nyomába rajongó szeretet.

Mária képének megalkotása — ez volt a keresztyén művészet első önálló tette; ezzel mondta ki a végleges szakítást a pogány hagyományokkal. Ez maradt a vezércsillag mindenkorra: mely pompásan felragyog a tökély megközelítése óráján; az aléltság idején pedig szelid fényvel aranyozza meg a hanyatló művészetet.

A szent Szűznek szentelvék a festés első diadalai: CIMABUE Madonnája — a RUCELLAI-ak számára — FIRENZE remekműveinek csodás családfáján a legrégibb ős. Benne fölismerte az Arno-parti város népe babérjának első hajtását; diadalmenetben, trombitaszóval, kísérte az oltárhoz, SANTA MARIA NOVELLA-ba. . . . «MATER SANCTA DEI — SIS CAUSA SENIS REQUIEI — SIS DUCIO VITA — TE QUIA DEPINXIT ITA» ez a fölírás ragyog DUCCIO DI BUONINSEGNA *Maestà*-ján, a rengeteg oltárképen, melyet SIENA ajánlott föl védaszszonyának. Népünnepélylyel ülték meg ennek elkészülését is — kivonult a főpapság, a köztársaság tiszti kara; a lakosság végtelen sorokban, fáklyát hordozva, csatlakozott hozzájuk; megkondultak az összes templomok harangjai.

Maria cultusa oly dúsan sehol sem virágzott, mint szent FERENCZ hazájában, a dombos UMBRIA-ban. Ott a MONTE CATRIO tövében szállotta meg DANTE ALIGHIERI-t a költői ihlet, mely a boldogságos Szüz dicsőítésére tört ki legmegkapóbban:

*Vergine madre, figlia del tuo Figlio,
Umile ed alta più che creatura,
Termine fisso d'eterno consiglio,
Tu se' colei, che l'umana natura
Nobilitasti sì, ch'èl suo fattore
Non disdegnò di farsi sua fattura.*

*In te misericordia, in te pietate,
In te magnificenza; in te s'aduna
Quantunque in creatura è di bontate.*

(DANTE PARADISO XXXIII. ÉNEK.)

*Oh szűz anya, saját fiad leánya,
Te legalázatosabb, legmagasabb,
Kit czélnak választott az ég tanácsa;
Az ember oly dicső lett általad,
Hogy az, ki minket megteremt, s téged
Leszállt a földre emberkép alatt.*

*Ami csak ékesíti a világot,
Jóság, kegyesség és könyörület
Tebenned isteni egységbe állott.*

(FORDÍTOTTA: RADÓ ANTAL.)

Miképen a közéletben: úgy a művészetben is érvényesültek az umbriai vérmérséklet sajátságai. Az apró tartományok *condottiere*-fejedelmek eladták katona tehetségüket, fegyveröket és

alattvalóik vérét, bármi fajta ügynek, Italia bármelyik államának. Ugyanitt születtek a festők is, kik a FIRENZE-ben lassan, fokozatosan, fejlődő művészetet elterjesztették a félsziget legtávolabb határáig: BORGO SAN SEPOLCRO-ban jött világra PIERO DELLA FRANCESCA, kinek merész, tudományos modora, a MARCA-k képírásába oltva, ott fanyar ugyan, de mégis sajátságosan ingerlő gyümölcsöket termett; FABRIANO szülte GENTILE-t — a kedvest — ki VELENCZÉT fölrázta a byzanti művészetnek hasisa-okozta álomból.

Az Apennineeknek ugyanezen tájékán látott napvilágot ASSISII SZENT FERENCZ. Az ő rengeteg hatalma előtt kénytelen vala meghajolni maga a pápa. Be kellett állnia az egyház fejének is a nagy vallási forradalmár követői sorába. Épen ezen meghódolása által szerzett ő új életerőt, új terjeszkedési képességet a tespedő ROMÁ-nak. A nép érzéseiben gyökeredzett ez a hatalom; abban a rajongásban, melynek hirtelen kitörései párjokat, azóta, csak az új világban lelték: a demokratikus fölfogásban, mely a hitvallást nem érti, nem magyaráztatja — hanem átérzi és megcselekszi.

Ugyancsak ezt ecsetelte OTTAVIANO NELLI és NICCOLO ALUNNO. Hogy a művészet haladásával lépést tartsanak; hogy az ember alakjának szerkezetét megismerjék; hogy a csoportosításnak, a távlatnak — még homályfödte — törvényeit megvilágítsák; hogy színhangulat elérése végett, a festés új kezelésmódjainak titkait kutassák: mindez nem vala czéljuk. Arra törekedtek, hogy kifejezzék hódolatukat, buzgóságukat. A Madonnát festették aranyos díszű bíbor köntösben; orcájáról fenséges báj sugárzik; mozdulatait áthatja gyöngéd szeretet. Térdein gyermek Jézuska ül, áldásra emelve jobbját, hivatásának teljes öntudatában. Körülöttük vidám angyalsereg hegedül, lantol; az övedző fénykörben pedig mosolygó seraphfejek úsznak. Benső érzés sugárzik a képekből; olyan, hogy még ma is egyaránt hat a naiv olasz parasztra, ki négy évszázóta alig változott; s a protestáns angolra, ki gondolkodásával és kedélyével messze távol áll a katolikus buzgóságtól: hiszen őt is megkapja az igaz kifejezésnek közvetlensége.

A XV-ik század második feléig még csak helyi jelentőséggel bírt ezen irány. Keletkezésétől fogva másfélszázad alatt nem is változott lényegesen. E földnek a művészetben előretörő fiai nem testvéreikre hatottak; hanem TOSCANA-ban és ROMAGNA-ban, LOMBARDIA-ban és VELENCZÉ-ben működtek. A számos idegen mester közül is, kik CIMABUE-től kezdve FRA FILIPPO LIPPI-ig diszítették itt a kolostorok és templomok falait — csak egy-kettő hatott PERUGIA, FOLIGNO, GUBBIO festőire; azok kik az umbriaiakéhoz hasonló felfogással adták elő a szent jeleneteket. Eltörülhetetlen nyomot hagyott a sienai TADDEO BARTOLI és mindennek fölött BENOZZO GOZZOLI, FIRENZE-ből, az istenes domonkos barátnak, a «FRATE ANGELICO»-nak tanítványa.

Két férfiú adta meg ezen iránynak az erőt hódításra, terjeszkedésre. BERNARDINO BETTI — IL PINTORICCHIO és PIETRO VANUCCI — IL PERUGINO.

Egyikök sem vala elsőrangú tehetség. Műveik vajmi ritkán tesznek fenkölt ihletről tanúságot. Munkálkodásuk fontosságát annak köszöni, hogy szűkebb hazájok területén túl, az olasz művészet legpezsgőbb központjaiban, ernyedetlen termeléssel, az umbriai festésnek sajátos vonásait megkedveltették s népszerűekké tették.

BERNARDINO BETTI kettőjük közül a hívebbik eredetéhez. Festésmodora, rajza szoros rokonságát bizonyítja BENEDETTO BONFIGLI-val, az első festővel, ki PERUGIA-ban a középszerűsége felülemelkedett.

PINTORICCHIO-nak figyelemreméltó sajátosága az, hogy műveiben a tájkép nemcsak fontos szerepet játszik, hanem néha már főczellá válik. Működése épen e miatt igényelheti méltán azoknak derekas figyelmét, kik az olasz művészet csodálatos föllendülésének — a XVI. század elején — indító okait fűrkészik; kik Raphaelnak és Michelangelonak halhatatlan dicsőségét nemcsak bámulni, hanem érteni is akarják. A jelenkor alig ismer egyet is efajta képei közül; csak VASARI-ból tudunk róluk; de a szavak, melyekkel említi, arról is meggyőznek, hogy föltűnést keltettek; nyomtalanúl, művész különcködéskép, nem veszték el: „1484-ben VIII-ik Innocentius pápa rendeletére a Belvedereben néhány termet és loggiát festett ki, hol — egyebek között — a pápa kívánsága szerint, az egyik loggiát puszta tájképekkel diszította. Romát, Milanot, Genuát, Firenzet, Velenczét és Nápolyt

*ábrázolta, a hogy jelenleg a flamandusoknál divik. Ezek — mert akkoráig ilyesmi nem készült — nagyon tetszetek.**

PIETRO VANUCCI érdekesebb egyéniség. Egyszer másszor, mikor jó napja van, műve úgy sikerül, hogy korának legjobbjai között méltán megilleti őt az első hely. Teljesen érvényre juttatja az umbriai festésnek szüz, lelkes kifejezését és egy-szersmind bírja a firenzei művészetnek nagyszabású felfogását; alaposan ismeri, a festés minden ágában, a kutatások legújabb vívmányait.

Ilyenkor áll előttünk PERUGINO, a művész.

PERUGINO azonban nemcsak művész, hanem *condottiere* is. Szoigálatába fogadja hazájának tehetséges festőit; a saját magával egykorúakat, s a fölnövekedő nemzedéket. Jól szervezett csapatjával számos föladatot vállal el. Falképeket készít FIRENZE-ben és PRATO-ban, ROMÁ-ban és PERUGIA-ban; oltárképeket fest a velencei tanácsnak, LODOVICO SFORZA-nak, ELISABETTA GONZAGA-nak, CARAFFA bíbornoknak. Ő maga utazik; szerez össze-köttetések, utánna jár a megrendeléseknek. Ezalatt pedig FIRENZE-ben vagy PERUGIA-ban, állandó műtermében, készülnek az ő rajzai szerint a képek, melyeket azután, egy-egy rövid hazarándulásakor, néhány órai munkával, saját műveivé tesz.

Némelykor gyöngé képet szemlélünk: compositioja PERUGINO-é; ismerjük a szép oltárt, hol először alkalmazta. Azonban a példánynak készítője, — mely előtt megállottunk, — nem érezte, tehát nem is juttathatta érvényre az arcok kifejezését; nem értette meg a redőzet részleteit; nem tudott helyesen bánni az új modorral: az olajfestéssel.

Máskor ellenben oly művekre akadunk, melyeknél nem ismerhetjük ugyan félre, hogy PERUGINO-nak csak üzletében termettek, és mégis méltán igényelhetik az elismerést. S ezt könnyen megérthetjük. Hiszen ebben az üzletben foglalkozást kaptak egyébkor önálló művészek is. Gyakran felöltik egy-egy képen PINTORICCHIO, DON BARTOLOMEO DELLA GATTA, GIOVANNI DI PIETRO-LO SPAGNA, RAPHAEL SANTI, GIANNICCOLO MANNI, EUSEBIO DI SAN GIORGIO, TIBERIO D'ASSISI kezevonása. Joggal

* Milanesi kiadása, III. köt. 498. oldal.

vesszük mégis PERUGINO munkáinak sorában az ilyen képet számba, mert ő alkotta meg a csoportozatot és a tájképet; ő állította össze a színeket, a tárgy természete szerint, kellő hatással.

A művészetnek ilyen üzletszerű gyakorlása nem vala teljesen újítás; hiszen a nagyobb munkákat: egész templomok kifestését, nem végezhatték sajátkezüleg a mesterek. PERUGINO eljárásában az a figyelemre méltó, hogy nem csak saját nevelését, tanítványait, használja fel segédekül; hanem független festőkkel majd szövetkezik, majd ismét elválík tőlök.

Az ő eljárása divatos a XV-ik század végén s a XVI-ik század elején. PINTORICCHIO és INGEGNO követték példáját, sőt RAPHAEL is, — úgy látszik már ifjúkorában FIRENZE-ben, utóbb azonban ROMÁ-ban mindenesetre — hasonló módon teljesítette a magára vállalt megrendeléseket.

Efajta üzletben készült országos képtárunknak Madonnája is (48-ik szám). Az új lajstrom nem fűzi hozzá mesternek nevét; csak annyit állít a néző tájékozására, hogy PERUGIA-ban készült a XV-ik század végén.

PYRKER egri érsek ajándékozta, egész képtárával, ezt a képet is a nemzetnek; 1844-től fogva 1875-ig a nemzeti muzeumban függött, azóta, a többi régi képpel, az országos képtárban. Korábbi viszontagságairól semmi nyom nem maradt; legföljebb annyit gyaníthatunk, hogy az egykori patriarcha VELENCZÉ-ben vásárolta, mivel a legrégebb lajstromban — melyet MÁTRAI GÁBOR szerzett, — LUIGI VIVARINI, a kora-velenczei festő, művekép szerepel. Újabban, LIGETI ANTAL-nak 1870-iki lajstromában, elnevezése jobban megközelíté a helyeset: PINTORICCHIO nevét viselte.

Ez a név csakugyan teljesen reá illik a kép keretének régi részein levő apró festésekre: az Angyali Üdvözletre. PINTORICCHIO rendes szokása szerint, ezen alakocskák temperával (enyvszínekkel) festvék; az arcok s kezek zölddel alákenvék; a bőr friss színet pedig úgy iparkodik előadni a művész, hogy a világos részeken, még a körvonalok mentén is, pirosuló ecsetvonásokat tesz. Mária haja valamivel hamvasabb szőke Gábor angyal fürtös fejénél. Mind a kettőnél a temperának, sőt a korai olajfestésnek, egy rendes fogyatkozását, nem kerüli el, — de nem is iparkodik elkerülni, — a festő; s ez az, hogy a haj nem könnyű, lebegő, lágy fölülettel bír, hanem megvilágított részei úgy elválnak a többi-

től, mint a drót. A szöveteken a ránczok éleit sárgával jelzi a festő; kéken, vörösön, sárgán egyaránt.

Mária ruhája nagyon egyszerű. A régi symbolikus színekbe — a hitébe s a szeretetébe — van öltöztetve: köpönyege kék, dereka vörös. Az ég küldötte már pompásabb mezben jelenik meg. Bö, ránczos sárga köntöse, ott hol a felső kart takaró szoros újj a vállba átmegy s második, külső, újjat képez, piros bélést láttat. A gallér **barna**. A kar alsó részét sötét kékeszöld szük újj fedi, melynek hasítékán a **fehér** ing tűnik elő. Jobb vállán keresztülvetve piros köpönyeget visel. **Kezében** a szokásos virító lilomszálát tartja.

Mindkét alakon fölismerjük PINTORICCHIO jellemző kezevonását. Tartásban kecsességre törekedvén a művész, majdnem a keresettség határát túllépi; a kifejezésben pedig **bensőséget** és áhítatosságot iparkodván ábrázolni, csaknem erőtleneknek, édeskéseknek alkotja meg személyeit.

A jelen keret nem tartozott eredetileg a Madonnához, melynél három-három centimeterrel magasabb is, szélesebb is. Abból tehát, hogy az Angyali Üdvözlés mesterét megnevezhetjük, a fő-kép meghatározását illetőleg, semmit sem nyerünk. Az első összehasonlító pillantás, melyet, szemeinket az apró ANNUNZIATAról fölemelve, a fél életnagyságú Madonnára vetünk, meggyőz, hogy hasonló ugyan, de mégis más festő készítette. Az UMBRIAszerte kedvelt, magasan ívedző szemöldököt, a nyílt homlokot mind a kettőnél megtaláljuk. A Madonna orczája azonban teljesebb, álla erősebb: ez teszi oly változatossá az arcz körvonalát. Ajakának kifejezése, a határozottan kanyarodó szélek daczára, lágy s még sem csucsorodik úgy, mint az alsó kis Máriáé; alacsony orra pedig emezénél kevésbé hegyes.

A művész eltalálta az ifjúkornak teljesen kifejlődött, de még síma, duzzadó formáit; hatásukat a karcsú nyak fokozza s a lágy szőke fürt, mely arczhosszant kígyózik. Vékony átlátszó fehér fátyol bujik ki vele együtt a fejet takaró nehéz szürkés-viola kendő alól. Nehéz, sötétkék köpönyeg takarja a Szűz vállait s karjai alá az övbe tűrve, elfödi termetét; a tompa ránczok bállásra vallanak, mely a széleken itt-ott kifordulván, sötétzöldnek bizonyul. A testhez álló ruha, szük kézfejiéig érő újjaival, karmazsinpiros. Széles, finoman bevéssett arabeskekkel ékeskedő, arany szalagok szegik be a köpönyeget s a ruhát.

MADONNA. PERUGIA XV-İK SZÁZAD VÉGE.

ORSZÁGOS KÉPTÁR 48. SZÁM

A Madonna két kezén bizton ül Jézuska; egész öltözetét a derekát övedző finom pólyácska képezi. Balkezét térdén nyugtatja; jobbával megáldja a nézőt, kire a képből letekint. Gömbölyű önérzetes arcza, határozott nézése, ellentétet képez anyjának alázatos, szüzsies, öntudatlan kifejezésével, mely minden ízén tükröződik: szemlesütve, gyöngéden símul fejével a Megváltóhoz.

Tündöklő fény közepette áll az isteni csoport. A sugarakat, melyek közül vörös lángnyelvecskék csapnak föl, *mandorla*-vá sötét csík foglalja össze. Egykor szivárványszíneket játszott külsőn szélein; de a régi restauratornak kiméletlen ecsete ezeket részben, a sarkak aranyalapját pedig teljesen, elfödte feketével. Nyolcz seraph, hat-hat vörös, sárga, kék és violaszín szárnyával tarkítja a mandorlát.

Képünk compositioja, az alakok részletei — igaz — nem térnek el lényegesen sem felfogásban, sem elrendezésben a MADONNA-nak számos egykorú ábrázolásától; de a biztos, a formákat oly helyesen jellemző, rajz és domborítás, az arcok és mozdulatok igaz érzése, a festő határozott egyéniségéről tanúskodnak. Régi módra dolgozott ez a művész; úgy a hogy még a tizenötödik század elején CENNINO CENNINI tanítja: „*Örömdet abban leld, fáradozzál azon, hogy a legjobbat, a mi nagy mester kezeiből kerül, lerajzoljad és akkor, — ha a természet tehetőségnek csak szikrájával is megajándékozott, — odajutsz, hogy saját modorod alakul, mely bizonyára jó is lesz; mivel kezed és értelmed, hozzászokván folytonos virágszedéshez, töviseket aligha választand.*“ *

PERUGINO-nak kortársai közül melyik festette vajjon ezt a képet? — mert, hogy ezeknek egyike készítette, a felől a rajz s a compositio kétséget nem engednek.

Némi útmutatást a színek kezelése ad. A képet részben temperával, részben olajszínekkel ecsetelte a művész. Amazokat a testekhez használta. Csiszolt gipszalapját szürkés zölddel egyenletesen vont be; ez, a hol födetlenül hagyja, félárnyékul szolgál; a világos részeket rózsásvörös s halaványsárga, a verőfényeket vékony fehér vonásokkal készíti; a gyér

* Trattato della pittura. Cap. XXVII.

mély árnyékot s a körvonalakat barnával jelzi. Az egész felület tükör-síma. A többi rész ellenben mind magasabban áll és egymással sem képez egy síkot, hanem a világosabb völgyet, az árnyékolt pedig dombot. Ezekben reá-ismerhetünk a tizenötödik század olajfestés-modorára; — az ilyen kevert eljárás mód Perugino üzlettársainak idősebbjeinél dívott.

ANDREA ALOYSII INGEGNO: ez az a festőnév, melyre képünket keresztelhettem volna, ha az országos képtár lajstroma készítésénél magasabb czélt nem tűzök magam elé, a szakirodalom színvonalán álló munka — a hogy tudósaink egymás műveiről oly szívesen mondogatják — végezésénél.

Kitünő külföldi tekintélyekre hivatkozhatnám, — pedig ez úgynevezett «komoly szaktudósainkat» mindig jobban meggyőzi, mint akármilyen eredeti kutatásra alapított, eredmény: — PASSAVANT-ra, Raphael életírójára; WORNUM-ra a londoni National Gallery örére, ki a lajstromot nagy gondnal szerkesztette; CHARLES BLANC-ra, ki «Membre de l'Institut», s a francia művészettörténetírók közül bizonyára a legnevesebbek egyike; CROWE-ra és CAVALCASELLE-ra, az olasz festés történetének, Európaszerte ismeretes, szerzőire.

Mindannyian INGEGNO neve alatt sorolják fel Madonnánk másait, melyek a képtárakban előfordulnak. Hét példányt említenek: SIR ANTHONY STIRLING-ét LONDON-ban; a NATIONAL GALLERY-ét (702-ik szám.); kettőt a LOUVRE-ban (jelenleg csak egy van kiállítva, a 435. szám, a másik a Musée Napoleon III-ban 175-ik szám vala); a nápolyit (egykor 84-ik szám); a BRERA-ét MILANO-ban; a Szt-Klára kolostorét URBINO-ban; nyolczadik az országos képtaré. Ha azonban figyelmesen elolvassuk a sorokat, melyeket a tekintélyes szerzők e képeknek s állítólagos alkotójuknak szentelnek, csakhamar meggyőződünk, hogy ők nemcsak a mester sajátságairól nem képezhettek határozott fogalmat maguknak, — biztos alap híján —; hanem az említett képeket sem hasonlították össze szorgalmasan.

CROWE és CAVALCASELLE elég határozottan szólnak: «a nevezettek közül legjobb és kétségkívül mindannyinak eredetije SIR ANTHONY STIRLING-é: Madonna félalakja, fél mandorla-alakú fénykörben, nyolcz Cherub-fejjel s az aranyalapba bevéssett sugarakkal. Bal karján hordja az áldást osztó gyermek Jézust, —

míg a többen ez jobb oldalt áll. Képünkön a kifejezés és mozdulat leglágyabb s leggyöngédebb, a formák legpontosabban alakítvák, a vonások legbeszédesebbek; a redőzet is legtermészetesebb s legjobb, a szín legkellemesebb, a rajz leghelyesebb. Ezáltal bizonyul a többiek előképének, melyeket különböző kezek készítettek s becsben úgy következnek egymásra, hogy a második helyen az urbinoi kép áll, a harmadikon a National Gallery-é; ezután a párisiak, a nápolyi s a milanoi következnek. A STIRLING-féle képet méltán tulajdonítják PINTORICCHIO-nak; de egyuttal mindazon vonások tűnnek föl rajta, melyek bizonyítják, hogy az ő modora FIORENZO DI LORENZO-étól származik. Mind ezek az említett Madonna képek FIORENZO-ra utalnak, csakhogy PINTORICCHIO közbenjárásával... Ha csakugyan INGEGNO-nak kell tulajdonítanunk a képek legnagyobb részét, akkor annyi bizonyos, hogy ez a festő FIORENZO tanítványa s PINTORICCHIO társa volt.»

Ebből azután mondja meg valaki, hogy az érdemes szerzők véleménye micsoda! FIORENZO, PINTORICCHIO vagy INGEGNO festette-e a képeket? Mert alig nevezhetjük másképp, csak a megoldandó kérdés kikerülésének, a pár sorral utóbb felhozott magyarázatot: «INGEGNO egyelőre fajfogalomként alkalmazható, mely alá az európai gyűjtemények számos képe tartozhatik».

INGEGNO bizonyára létezett; nemcsak VASARI említi, hanem okmányok is maradtak, melyeket aláírt. Nem szabad tehát őt fajfogalomnak használnunk; ha nem maradt reánk bebizonyítható műve, akkor ne alkossunk magunknak ferde fogalmat az ő egyéniségéről oly képekből, melyeket aligha készíthetett egy s ugyanazon ember. Ekkora igazságérzést megkövetelhet minden szellemi munkás az utókortól.

De nemcsak ennyi az érthetetlen CROWE és CAVALCASELLE fejtegetésében. Szövegükből az sem tűnik ki: hogy ezek a képek csakugyan egy compositió ismétlései-e, melyek egymástól csak lényegtelen apróságokkal térnek el? Úgy látszik a National Gallery képét (702-ik szám) összetévesztették tőle teljesen különböző szomszédjával (a 703-ik számmal), PINTORICCHIO művével, hol a Madonnát tájkép közepette látjuk szönyeggel letakart köpárkány mögött, melyen a gyermek áll.

Az urbinoi kép háttére is táj, s a Seraph-fejek a

mandorlával hiányzanak; egyébként azonban leírása megegyezik országos képtárunk Madonnájával.

Ily pontatlanul összeállított anyaggal szemben nem marad egyéb hátra, mint hogy kizárólag saját szemünknek higgyünk. A National Gallery (702) s a Louvre (435) példányokat ismerem. Com-

MADONNA. PERUGIA XV. SZÁZAD. -
PÁRIS. LOUVRE 435. SZÁM.

positiojuk s színezésük, még a redőzet részleteiben is, teljesen megegyezik a budapesti Madonnaéval; az eltérések csakugyan csak lényegtelenek: a londoni képen a Madonna jobb vállát s a mandorlát csillagok díszítik; a párisi képen a felső sarkokban még két Seraph-fejet látunk. Mind a kettőn, a gyermek Jézus derekát takaró lepel sokkal erősebb, kevésbé átlátszó szövet, mint a mi példányunknál. Az országos képtár Madonnáján a formák nemesebbek, a kifejezés bensőbb, mint akár a londonin, akár a párisinál. Mienk-e az eredeti, vagy mind a három egy közös előkép után készült-e? — oly kérdés, melyre csak okmányok, vagy a képeken levő évszámok felelhetnének határozottan; pedig teljesen híján vagyunk minden efajta bizonyítéknak. Be kell tehát értnünk azzal, hogy megállapítjuk, mely környezetből kerültek ki, mely időben készültek, ezen művek. És ha

ezzel nem is elégtjük ki teljesen a nézőnek jogosult kíváncsiságát, — legalább nem tudjuk be valakinek a más munkáját, melyet talán nem tartott volna magához méltónak; nem hamisítjuk meg egyéniségének képét töle idegen vonásokkal, és így eleget teszünk a kegyeletnek, melylyel a régi mestereknek tartozunk.

II.

«Mily jóságos és bőkezű némelykor az ég; miképen halmozza egyetlen személyre kincseinek végtelen gazdagságát; mind a kegyeket és ritka adományokat, melyeket máskor hosszú idő lefolyása alatt szokott számos egyén között fölosztani: annak világos tanúbizonyságát látjuk, a nem kevésbé kitűnő mint kedves, urbinoi RAPHAEL SANZIO-nál. A természet felruházta őt mind a szerénységgel és jóssággal, melyet néha azoknál tapasztalhatunk, kik a többiek közül kitűnnek természetüknek bizonyos kedves emberségével, s ehhez gyönyörű díszül megnyerő előzékenység járul; mely minden fajta emberrel szemben s mindennemű ügyekben édesnek és kellemesnek szokott mutatkozni. A természet ő vele ajándékozta meg a világot, mikor MICHELANGELO BUONARROTI keze által a művészettől legyőzve, RAPHAEL-ben a szövetkezett művészet és erkölcsöktől akart legyőzetni. És valóban! Minthogy az akkoráig élt művészek legnagyobb része a természettől valami hóbortosságot és vadságot kapott, a mi nemcsak szeszélyesekké s különczködökké tette őket, de oka volt annak is, hogy rajtuk gyakran inkább az árnyékoldalak s bűnök sötét foltjai ütötték ki magokat, mint azon erényeknek tiszta fénye, mely az embereket halhatatlannokká teszi; — helyén való volt tehát, ha ellentétül RAPHAEL-ben fényesen ragyogtatta a léleknek minden legritkább erényét, annyi kecs, szorgalom, szépség, szerénység és tiszta erkölcs kíséretében, a mennyi elegendő, hogy elföldjön minden bűnt, bárminő csunya is, s minden foltot bármekkora. Bizonyára mondhatjuk ennél fogva, hogy az, ki oly ritka adományokat nyert, minőket RAPHAEL D'URBINO-ban észlelünk, nem egyszerű ember, hanem, — ha szabad magunkat így kifejeznünk — halandó Isten; és a ki a hír könyvében, műveivel, ide lent köztünk, tisztelt

nevet hagy, az remélheti, hogy az égben fáradozásainak s érdemeinek megfelelő jutalmát kapja.

«Született tehát RAPHAEL URBINO-ban, Italia egy nevezetes városában, az 1483-ik évben, nagypénteken, kilencz órakor este. Apja GIOVANNI SANTI volt, nem nagyon kiváló festő; de jóra való, józan eszű ember, ki tudta gyermekeit azon helyes útra vezetni, melyet balvégzete nem engedett megismernie saját fiatal éveiben. És minthogy GIOVANNI látta, mennyire fontos a gyermekeket nem dajka, hanem édes anyjuk tején fölnevelni: mikor fia született, — kinek a keresztelésnél a RAPHAEL nevet helyes előérzéssel adta — megkövetelte, minthogy más gyermeke nem volt, s utóbb sem lett, hogy édes anyja szoptassa és hogy gyermek éveiben otthon az atyai erkölcsöket sajátítsa el inkább mint parasztházban, érdes emberek között, a kevésbe pallérozott, sőt durva erkölcsöket és szokásokat. És mikor a fiu fölserdült, festésben kezdte őt gyakorolni, mert észrevevé, hogy ezen művészetre nagy a hajlandósága és kiváló a tehetsége. Nem sok év múlt el s a még gyermek RAPHAEL már nagy segítségére volt GIOVANNI-nak számos művében, melyeket Urbino területén készített. Végre megérté ez a jó s szeretetteljes atya, hogy ő mellette már csak keveset okulhat fia; elszánta tehát magát arra, hogy PIETRO PERUGINO-hoz bejuttassa, ki, úgy hírllett, akkorában a festők között az első helyet foglalta el. E célból ment PERUGIA-ba, hol azonban PIETRO-t nem találta, s ezért, hogy kényelmesen bevárhassa, elkezdett SAN FRANCESCO-ban egyetmást dolgozni. Mikor PIETRO hazakerült ROMA-ból, GIOVANNI, ki kedves és művelt ember vala, barátságot kötött vele, s a mint a helyes időt elérkezettnek vélte, a legalkalmasabb módon előadta kívánságát. És így PIETRO, ki nagyon udvarias volt s kedvelte a szép tehetségeket, befogadta magához RAPHAEL-t; GIOVANNI tehát nagy örvendezve URBINO-ba sietett, magához vette a gyermeket s PERUGIA-ba hozta, daczára az anya végtelen könnyeinek, ki őt gyöngéden szerette. PIETRO, mikor meglátta RAPHAEL modorát a rajzolásban és jó erkölcsseit s magaviseletét, úgy ítélte meg, a hogy idővel az eredmény teljesen igazolta. Nevezetes tény, hogy mikor RAPHAEL PERUGINO modorát tanulmányozta, olyannyira utánozta, még a legapróbb dolgokban is, hogy képeit nem lehetett a mester eredetijeitől megkülönböztetni, s az ő s PIETRO műveit biztosan

nem tudták egymástól szétválasztani. Világos bizonyítéka ennek egynéhány alak, melyeket PERUGIA-ban, SAN FRANCESCO-ban, egy olajjal festett képen kidolgozott MADDALENA DEGLI ODDI számára; és ezek: egy a mennyekre szálló boldogságos Szűz és Jézus Krisztus, ki őt megkoronázza; alul pedig, a sír körül áll a tizenkét apostol, kik az isteni pompát bámulják.»

Ennyit — s többet nem, — mond el VASARI a nagy férfinak művészsze neveltetéséről. Pedig könyvét ő alig huszonöt évvel RAPHAEL halála után írta. Hittek is neki hűségesen harmadfél századon át. Nem gondolta meg egyik követője sem, hogy FIRENZE-ben és ROMÁ-ban élt, és az Italia többi részeiben történekekről vajmi keveset tud, — azt is csak zavartan. Nem vet-ték számba azt sem, hogy a két nagy városban már új nemzedéket talált; más viszonyokat, melyeket nem kötöttek össze a század első felével a hagyomány s az örökösödés folytonos szálai. Nem létezett már PIERO SODERINI-nek, a «non mai abbastanza lodato cavaliere» — soha eléggé meg nem dicsérhető lovag — FIRENZE-je, hol az ifjú RAPHAEL bámuló szemtanúja vala MICHEL-ANGELO BUONARROTI és LIONARDO DA VINCI működésének. Letűnt ROMA tündöklő aranykora is; az egykori szereplők közül a kevesek, kik megmaradtak, csak «siratták a sír felett, melyben X-ik Leo fekszik, az irodalom virágzását, a művészeteket, az általános jólétet, a friss vállalkozási kedvet, a vidám szellemet, szóval minden javakat». A rettenetes vihar, mely 1527-ben ROMÁ-t, 1530-ban FIRENZE-t érte, rombolt s pusztított; de a levegő azért nyomasztó maradt. A művelődés szerteszórt harcosai soha nem tudtak megint összecsoportosulni; az ő törekvéseiket nem kísérte többé a nemzet rokonszenve; terveik megvalósítása már nem képezte Italia legfőbb vágyát. Az új, erőtlen, elsavanyodott nemzedék pedig: bánatos, tehetetlen, sóvárgással hallgatta az elmúlt szép idők emlékeit; hőseit ember fölötti lényeknek tekintette, kiket a természet nemcsak a legnagyobb képességekkel ajándékozott meg, hanem a legkedvezőbb, soha többé meg nem újuló, alkalmakkal, a legszerencsésebb viszonyokkal; — bámulhatja őket, de nem utánozhatja s nem érheti utól.

De az írók, kik VASARI állításait készpénzül elfogadták, nemcsak azokkal a viszonyokkal nem törődtek, melyek az ő fel-fogását sugallták, hanem azokkal sem, melyek között RAPHAEL

nevekedett és működött. Hiszen ők nem a művészet történetét tanulmányozták: egyes képeket akartak híres festő művéül igazolni, hogy becsüket Europa-szerte elismertessék.

Mihelyest azonban komoly kutatás tárgyát képezte az olasz művészet fejlődése, tüstént kitűnt a XVI-ik századbeli szerző íratainak valódi értéke. Épen ötven éve múlt, hogy RUMOHR kimondotta e VASARI-féle életrajznak első részére a helyes jellemzést: «RAPHAEL nevelkedésének regénye» s kijelölte egészséges érzéssel az utat, melyen a művész ifjúkora valódi történetének megismeréséhez eljuthatunk: «Azon föltevésből kell kiindulnunk — így szól — hogy RAPHAEL, miután apja műhelyét elhagyta, sokkal függetlenebbül élt és működött, mint azt képzelni szokták, és alkalom adtával, majd PERUGINO vagy más festőnek szolgálatába állott, majd pedig önállóan dolgozott.»

A tudós, ki számos éven át tartózkodott Italiában, míg olasz érzés teljesen áthatotta, erre ez eredményre nem okiratok tanúságának összevetése útján, hanem RAPHAEL műveinek tanulmányozásából jutott, melyeket a VASARI nyújtotta vezérfonállal értelmesen nem rendezhetett. A mit ő helyes tapintattal eltalált s föltevéskép mondott ki, azt most már a szorgalmas kutatás bizonyossá tette. Ma már tudjuk, hogy MAGIA CIARLA, RAPHAEL anyja, 1491. október 3-án halt meg: tehát nem sirathatta, hogy fiát idegen városba tanulni küldték; hogy GIOVANNI SANTI 1494. augusztus elsején hunyt el, s hogy második feleségétől BERNARDINA PARTE-től egy leánya született; hogy PIETRO PERUGINO 1493-tól 1499-ig folytonosan utazgatott s székhelye ekkorában FIRENZE vala; hogy 1499-ig RAPHAEL állandóan URBINO-ban lakott. VANUCCI csak 1500-ban telepszik meg PERUGIA-ban, ugyanekkor pedig egy törvényszéki okiratban azt a megjegyzést találjuk, hogy SANTI elhagyta szülővárosát.

RAPHAEL tehát tizenhét éves korában kerülhetett csak állítólagos mesteréhez. Tanuló ő ekkor semmi esetre sem volt többé. Az olasz művészek nevelését, a tizenötödik században nagyon korán kezdték: nyolcz-kilenczéves korukban adták be a fiúkat a műhelybe; az inaskodás három-négy évig tartott, ugyanaddig a segédkezés, s így tizenhat-tizenhét esztendő fiatal ember kész, önálló művész lehetett.

Nem nagyon hosszúra nyult az idő, melyet RAPHAEL PE-

RUGINO üzletében töltött; mivel ez, 1502 végén, FIRENZE-be költözik ismét. PINTORICCHIO, a másik mester, kinek megállapított híre a fiatal festő önálló föllépését megnehezítette volna, szintén eltávozott UMBRIA-ból; 1502-től 1506-ig SIENA-hoz nagyszabású föladat kötötte: a PICCOLOMINI könyvtár kifőstése. A helyzet tehát kedvezett RAPHAEL-nek, ki ez időtől fogva nem segédkedett többé. Független működésének első korszaka ekkor kezdődik. 1504 októberig tart; mikor őt is elcsábította szülőföldjétől a művészetnek fővárosa: FIRENZE. Ezen két év alatt alkotta bizonyára a képeket, melyekből még teljesen hiányzik a toscan festés, — kivált LIONARDO, — hatásának minden nyoma; mert utóbb, az ARNO partjára érkeztek, ez őt tüstént hatalmasan megkapta. Modora ez időtájt két irányon alapszik: a perugiain, a hogy VANUCCI és BETTI kifejlesztették és a bolognain, melynek legközelebb FRANCESCO RAIBOLINI adta volt meg fontosságát. TIMOTEO VITI oltotta ezt RAPHAEL-be. VASARI hallott valamit a két festőnek összeköttetéséről egymással, de mert TIMOTEO-t gondolta fiatalabbnak, őt képzelet tanítványnak és a viszonyt RAPHAEL fénykorába: ROMÁ-ba helyezi. Pedig TIMOTEO már 1495-ben befejezte tanulmányait RAIBOLINI vezetése alatt, s kész mesterül tért haza URBINO-ba, épen akkor, mikor az elárvult RAPHAEL leginkább szorult festő oktatására.

RAPHAEL alkotásain ismételten kiüt a családi hasonlatosság RAIBOLINI műveivel. Nagy fejtörést okozott ez a tudósoknak, kik VASARI szemüvegén át vizsgálták az urbinoi mester fejlődését, kivált mert sokkal tartósabban nyilatkozik PERUGINO hatásánál. Jellemző vonás RAIBOLINI arczképein a természetnek gondos megfigyelése és hű ábrázolása; ez különbözteti meg mindenek fölött a rokon umbriai mesterektől, s épen ez adja meg RAPHAEL legelső alkotásainak a bájt, melylyel PERUGINO-t felülmúlja. A realistikus érzés, — s ezt TIMOTEO DELLE VITE ébresztette ifjú honfitársában —, tette őt oly fogékonyvá a festés valódi haladása iránt, melylyel LIONARDO és FRA BARTOLOMEO révén érintkezett firenzei tartózkodásakor.

RAPHAEL-nek reánk maradt képei közül mintegy tizen-nygyet kell ezen két év munkálkodása eredményéül elismernünk. Köztük legfontosabb a négy oltárkép: Tolentinoi Szent Miklós

megdicsőülése, a Feszület, Mária megkoronázása és Mária egybekelése Józseffel. A művész fejlődését legjobban megismerhetjük a Mária koronázásából — melyet, VASARI szerint, MADDALENA DEGLI ODDI megrendelésére, SAN FRANCESCO-ba PERUGIÁban festett, jelenleg pedig a VATICAN-ban őriznek — mert e képnek tizenhárom rajztanulmánya maradt reánk.

Jehosaphat völgyében áll a kősír; körülötte csoportosulnak az apostolok: balról hatan, élükön Péter; jobbról öten, Pállal, ki szemközt áll az apostolok fejedelmével és Jánossal az előtér legkiválóbb helyén. Közepütt a sarcophagus mögött hitetlen Tamást látjuk, kinek unszolására levették a sír födelét, s most bámulva vesznek észre Mária holtteste helyén virító liljomokat és fehér rózsákat. A csoda hiteléül, Tamás kezébe, magusból lehull a Boldogságos Szüz öve s az ilyenénkép figyelmessé lett apostolok elragadtatva csodálják a mennyei látomást: fenn az ég boltján teljesíti Krisztus ígérését; megkoronázza «Libanon menyasszonyát». Angyalok zeneszóval kísérik az ünnepélyes cselekedetet; a felhőkből, a felséges pár lábainál, imádkozó angyalgyerekek tűnnek elő; legfölül pedig a Seraphim udvara lebeg.

Az apostolok közül háromhoz találunk vázlatot RAPHAEL rajzai közt: Szt. Tamáshoz egy lapon a WICAR-féle hagyatékban, LILLE-ben (PASSAVANT-nak lajstromában RAPHAEL rajzairól 384. sz.); az apostol fejéhez, nyakához és övet tartó kezeihez. Szent János négyszer fordul elő: LILLE-ben (PASSAVANT 385. sz. verso) a ruha redőzetének tanulmánya; VELENCZÉ-ben a fej, nyak és könnyedén odavetve a csupasz felső test (PASSAVANT 57. sz.) — az arcz itt jobbról balfelé fordul, míg a képen fordítva áll —; OXFORD-ban ugyanaz a fej és nyak (PASSAVANT 555. sz.); és JOHN MALCOLM gyűjteményében (PASSAVANT 307. sz.) ismét ezen fej, csak hogy itt a ruha szegélyét, a képnek teljesen megfelelően, jelezte a rajzoló. A két utóbbi rajzot az eddigi kutatók: PASSAVANT, ROBINSON és RULAND, úgy tárgyalják, mintha Szent Jakab fejének tanulmánya volna, ki a képen Szent Jánossal szemben áll az előtérben. A két alak között a fő különbség az, hogy János állása sokkal szenvedélyesebb: épen előre lépett, — testének súlyát még egészen jobb lába hordja; bal kezét kebeléhez szorítja; önkénytelenül kinyitja jobbját s hátra, lefelé vetette. Hirtelen föltekintett, hátra szegvén fejét, úgy hogy kifeszült nyakát látjuk. Minden mozdulatából rajongó odaadás sugárzik. Szent

Jakabon inkább a meglepetés tükrödzik: nyugodtan áll mindkét lábán; jobbában könyvet visz; balját csodálkozó tartásban emeli; inkább tekintete, mint arcza irányul fölfelé, melynek éle ennek következtében csaknem függőleges. Az állnak rövidült rajza, a három említett tanulmányon, megegyezik Szent János arczával a képen, olyannyira, hogy pontos összehasonlításnál nem ismerhetjük félre.

A lillei gyűjtemény kis kréta-rajzát (WICAR lajstrom 720. sz.), PASSAVANT (412. sz.) és RULAND (331. old. II. A. XII.) leírják ugyan, de nem ismerték meg, hogy ez is Mária megkoronázásához tartozik. Nagyon részletesen kivitt tanulmánya az öreg hosszú szakállú apostol fejének, ki mindjárt Szent Jakab mellett áll, Pétertől pedig a harmadik helyen. Ez már nem közvetlenül a természet után készült, hanem csak az alakok egymáshoz viszonyított állásának pontos meghatározása után, mert Szt Jakab arczéle szerint, mely a jobb fület s a szakáll egy szélét eltakarja, a rajz üresen maradt.

A kép felső részéhez hét lapot ismerünk. A lillei gyűjteményben őriznek egyet (PASSAVANT 384. sz. verso), mely a középső csoportot ábrázolja: Krisztust a mint Máriát megkoronázza. A művész ezen a rajzon az alakok mozdulatát kereste. Két fiatal embert ültetett a kellő helyzetbe s le is kapta őket papírára, a mint voltak, hűségesen: testhez álló ruhájukban; a felső karon bő újjakkal; a széles, kerek csattos, övvel. Mária alakjában teljesen eltalálta azt a mi képzeletében leledzett; Krisztust ellenben kissé változtatta a kivitelnél, valamivel inkább szemben helyezte a nézővel; az alak ezáltal szélesebb: méltóságteljesebb hatást gyakorol.

A British Museum rajzán (PASSAVANT 440. sz.) a szélső, hegedülő angyal fejét és jobb kezét abban az állásban tanulmányozta RAPHAEL, melyet végül megtartott. Ugyanezen angyal egész alakját látjuk a lillei rajzon (PASSAVANT 383. sz.), csak hogy arczát itt velünk nem szembe fordítja, hanem egyenesen maga elé néz, úgy hogy oldalt látjuk. Mellette hasonló állásban ismételte őt RAPHAEL, hegedű helyet guitarret adván kezébe; itt is mintául valamelyik segédjét használta, szűk ruhában, s az angyal lobogó bő öltözetét utóbb rajzolta föléje. Egy másik lapon (PASSAVANT 385. sz.) ismét angyalfej-tanulmány van; egy harma-

dikon (PASSAVANT 407. sz.) a tamburát tartó angyal fejére ismerünk a fiatal fiú arczában, kinek fejét sapka takarja.

OXFORD-ban két angyalnak gondos rajzát, a természet után, találjuk (PASSAVANT 493. sz.). Az egyik ép úgy áll, mint a képen a szélső balra és szintén tamburint csörget; a kezek állása okozta a legtöbb bajt a művésznak, ki ezért újra oda rajzolta őket nagyobb mértékben, s külön megjelelte fehérrel a verőfényeket. A másik angyal guzsliczán játszik; csakhogy teljesen elüt attól, ki a képen ugyanezen hangszert kezeli; összeegyezik ellenben minden ízében, fejének, kezeinek, lábainak állásában azzal, ki az országos képtár kézrajzán hegedül.

Az országos képtár rajza — (PASSAVANT 240. sz.) 0.157 m. magas, 0.193 m. széles sepia tollrajz, — a kép egész felső részét ábrázolja; de Máriának nem megkoronázását, hanem mennyekre szállását. A Boldogságos Szűz, — fejét is betakaró hosszú köpenyben, melyet nyakánál csatt, derekán öv tart össze, — a mandorlában áll összetett kezekkel. Fölül a mandorla csúcsán egy, oldalt s alul két-két Seraphot látunk; a Madonna lábainál pedig két gyermek-angyal buvik elő. Négy angyal tamburával, hegedűvel, hárfával és guzsliczával kíséri Máriát itt is, miként a képen.

A MADDALENA DEGLI ODDI számára festett kép vázlatai között az országos képtár rajza külön áll. A többi tizenkét rajzban észlelhetjük RAPHAEL eljárását, ekkorában, egyes alak megalkotásánál. Az alakok, a mozdulatok, lábállások, kéztartások, melyeket PERUGINO és PINTORICCHIO állapítottak volt meg, s az umbriai festők szelvében használtak, — ezek töltötték el RAPHAEL-nek képzeletét. De míg a többiek, az öreg híres mesterek is, az egyszer megrajzolt alakot újra meg újra alkalmazták: SANTI nem elégedett meg a szolgálai ismétléssel, hanem beállítja mintáját; megfigyeli a világítás elosztását az alakon s megrajzolja pontosan a természet után az egyes formákat: mindent a mit csak meglát. Még segédjeinek sapkáit és czipőit, sőt véletlen fogyatkozásait, — például a kis fiú szemhéjján a sebet a lillei rajzon (PASSAVANT 407. sz.) — sem hagyja el.

Az országos képtár vázlata ellenben a képalkotás titkait árulja el. Oly észjárás első példája, melyet RAPHAEL utóbb is követett, és pedig azon alkalmakkor, mikor minden erejét megfeszítette: Krisztus sírba tételénél, ATALANTA BAGLIONI számára — hol az első vázlatokon Krisztus siratásával foglalkozott —;

RAPHAEL SANTI. MÁRIA MENYBEMENETELE. TOLLRAJZ AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

a képnél, melylyel FIRENZE-ben hírre szert tenni iparkodott, és utolsó művénél: Krisztus megdicsőülésénél, — melylyel síkra szállott MICHELANGELO és SEBASTIAN DEL PIOMBO ellen, kik együtt készítették Lázár föltámadását; — itt is más vala első szándéka: Krisztus föltámadását akarta festeni.

Mária megkoronázását nem írja le sem a theologus Jánosnak, sem az arimathiai Josephnek, sem a sardisi püspöknek: Melitonak, tulajdonított apokryph írás, sem végre Jacobus de Voragine könyve, s ez volt Olaszországban a szentek életére a legelterjedtebb kútforrás. Mindezek Mária mennybemenetelét tárgyalják. A keresztyénség terjedésével, mikor keletkezésének eseményei mindinkább fölébresztették az érdeklődést, szükségkép történt, hogy a szereplők sorsát, melyről a szent írás nem emlékezik, a népben leledző epikus hajlandóság, ismeretes jellemvonásaikból, részletesen kifejtse. Mária martyriumáról sehol semmi nyom, haláláról semmi említés. Természetes indoka ezen némaságnak az, hogy a Megváltó megóvta anyját az üldözéstől meg a haláltól, s hosszú kínszenvedéseit megjutalmazta: egyenesen az égbe vevén őt maga mellé. De nem csak lelke szállott mennyekre. Hiszen, hogyan hihetné gondolkozó, vallásos kedély, hogy annak teste, ki egykor szíve alatt hordozta az Urat, az a szentséges ereklyetartó, a férgek eledelelévé legyen, hogy szétbomoljék s porrá széthulljon mint a bűnös ember teteme! S ezen dicsőség tanúinak lenni: ez kétségtelenül egyike vala a lelkesítő örömeknek, mely a hü, áldozatkész apostoloknak jutott. «Isten, ki nagy jóságodban az egekből leküldted egyedül fogantatott fiadat, hogy alázatos személyemben időzzön és kegyeskedtél őt általam, alacsony által, megszületni: légy könyörületes a világgal és minden lélekkel, mely nevedet vallja. Urunk! az egek királya! az élő isten fia! fogadj be mindenkit, ki nevedet vallja, hogy dicsértessék a te születésed. Urunk Jézus Krisztus, ki mindenható vagy a földön s a mennyekben, ezen kéresemmel a te szent nevedre hívatkozom: minden időt és helyet, melyben nevedet említik, szenteld meg azt a helyet, és dicsőítsd azokat, kik az én nevemmel dicsőítenek téged, és fogadj el ilyen személytől minden fogadkozást, minden könyörgést, minden kérést», így imádkozik az apostolok kérelmére Mária, halála óráján. S az Úr felel: «Örvendezzék szíved és vigadjon, mert megadatott néked minden kegy és minden aján-

dék atyámtól, ki az égben van, és általam, és a Szentlélek által: a lélek, mely reád hívatkozik, az meg nem szégyenül, hanem könyörületet, vigaszt, támogatást és biztatást lel, atyámnak színe előtt, ki az égben van; mind azon a világon, mely most vagyon, mind pedig azon, mely lészen... Jer Libanon menyasszonya, jer s megkoronáztatol.» Ki kételkednék, hogy az Ur beváltotta szavát? Az áhitatos nép nem kételkedett; a festők megfestették; az egyház elismerte, odaállítván számtalan oltárra a boldogságos Szűz megkoronázását.

MADDALENA DEGLI ODDI Mária dicsőülését rendelte meg. A föladat megoldásánál, — bizonyítja a vázlat országos képtárunkban, — először a mennybemenetelre gondolt a mester. Ezzel a jelenettel oly behatóan foglalkozott, hogy már az angyalokat kezdte természet után megrajzolni (oxfordi rajz PASSAVANT 493. sz.); ekkor azonban elejti s megfösti a koronázást.

Ha a két jelenetet összehasonlítjuk, reá találunk RAPHAEL ezen elhatározásának valószínű okára: A mennybemenetelnél egymás fölött három emeleten oszlanak el a szereplők: alúl a sír körül az apostolok; fölöttük Mária zenélő angyaloktól környezve; végre legfölül, Seraphok seregének közepette, az Úr, ki a megdicsőültet áldással fogadja. A koronázásnál a főalakok és kísérőik, fönt, egymás mellé kerülnek; csak ez köti le a földön maradottak figyelmét: ez okozza minden mozdulatukat.

RAPHAEL-nek erős drámai érzése nyilvánul, mikor Mária mennybemenetelét mellőzi s helyette megkoronázását ábrázolja; mikor fölismeri, hogy mentől egyszerűbb a cselekvés, annál hatásosabb: minél inkább összpontosíthatja, mentől érthetőbbé teszi az összefüggést e közt s a személyek mozdulatai közt, annál inkább érdekli a nézőt. Ebben a művében megmutatja SANTI, hogy PERUGINO műhelyéből mikor kikerül, már nem csupán jól fösteni, hanem a tárgyakat kellően megalkotni is tudja.

III.

Miért hagyta el RAPHAEL 1504 végén a kedvező helyzetet, melyet, két év alatt, munkálkodásával UMBRIA-ban magának megteremtett; miért kereste föl FIRENZE-t, hol föltünni sokkal

nehezebb volt, mint bármely más központban, hol elismert mesterek versenyzése vonta magára a műértő közönség figyelmét? — mind ennek sem okmányban, sem a festő műveiben külső okát nem találjuk. A lélektani okot helyesen találja el VASARI, bár egy soha meg nem történt eseménnyel hozza összeköttetésbe: MICHELANGELO és LIONARDO DA VINCI nyílt pályázatával a firenzi nagy tanácsterem díszítésére. RAPHAEL érezte, hogy az umbriai művészet szűk határok között mozog; legfőbb feladata még mindig a kegyeletes kép, hol az egyház hagyománya s a nép megszokása áthághatatlan korlátokat állítanak fel. Az ifjú mesternek éreznie kellett, hogy ily működés mellett mesterembségre van kárhozthatva; hogy magasabb törekvéseinek nemcsak nincs alkalma nyilatkozniok, de még képzés híján idővel okvetetlenül el is vesznek. «Azon szeretet folytán tehát, melylyel a művészet magasztossága iránt mindig viseltetett, félretette munkáját, és minden reá nézve hasznosat és kényelmeset, s FIRENZE-be jött.»

Az ajánló levél, melyet magával vitt, egyaránt bizonyítja, hogy FIRENZE-ben egyéb célja a tanulásnál nem vala, s hogy hazájában már elismerésre szert tett volt: «Jelen sorok átadója RAFAELLE urbinoi festő. Művészetéhez nagy a tehetsége s elhatározta, hogy egy ideig FIRENZE-ben tanulmányok végett időzik. S mert apját, kitünő voltáért kedveltem, úgy fiát is, ki szerény és szeretetreméltó ifju, minden tekintetben nagyon szeretem s óhajtom, hogy majd szép előmeneteleket tegyen. Ezért ajánlom Nagyságodnak a lehető legmelegebben. Az én kedvemért kérem, legyen segítségére és kedvezzon neki minden alkalommal, mert mindazt a jót és támogatást, melyekben Uraságod őt részesíteni fogja, úgy tekintem mintha magam élveztem volna! és lekötelezve érzendem magamat attól, kinek most ajánlom magamat és búcsúzom.» Így ír GIOVANNA FELTRIA DELLE ROVERE, SORA-i herczegasszony, PIETRO SODERINI-nek, a firenzei köztársaság élethossziglan választott *gonfaloniere*-jének.

FIRENZE-ben élénk mozgalmak voltak napirenden a művészet terén. A mesterek, kik még a tizenötödik század modorával dolgoztak, már csak nagy erőfeszítéssel állották meg helyöket az új szereplőkkel szemben. FILIPPINO LIPPI utolsó nagy művében, — 1504 elején halt meg — a STA MARIA NOVELLA-i STROZZI-kápolna frescoiban, látjuk: mint iparkodik dramatikus

életet önteni a jelenetbe; erőteljes színhatással megkapni a nézőt; és mégis — csak kuszált cselekvényt, s virító tarkaságot ér el. SANDRO BOTTICELLI-től, LORENZO DE' MEDICI idejének termékeny mesterétől, a tíz év alatt, melyet a XVI-ik századból még megélt, egy nevezetesebb művet sem találunk többé. PERUGINO, a korábbi nemzedék kedvelt mestere, kénytelen volt hallgatva eltűnni, mikor MICHELANGELO nyilvánosan szemébe mondta, hogy «művészetben esetlen». Hiába fordult elégtételért a nyolczak tanácsához: azok BUONARROTI-nak adtak igazat.

A firenzei köztársaság bel- és külviszonyai megtisztultak volt. A közvetlen veszedelem, melylyel egyrésről CESARE BORGIA s a pápa fenyegették, VI. SÁNDOR halálával 1503-ban megszűnt. Másrésről PIERO DE' MEDICI vízbefult s ezzel a FIRENZE zsarnokságára törekvő háznak tetteje, egyelőre, megbénult. PIERO SODERINI megválasztása, élete fogytáig, a kormány fejéül, állandóságot biztosított a létező alkotmánynak: «érett koru ember vala, vagyonos, nagy nemzetségből; általán úgy vélekedtek fölöle, hogy hozzáférhetetlen s mérsékelt férfiú; a közügyekben sokat fáradozott, gyermekei pedig nem valának: s ezt nagyra becsülték, biztosítékául annak, hogy nagyobb hatalomra nem vágyik».

PIERO csakugyan szakított a MEDICI-ek pártoskodó önkényével a közügyekben; kinevezésekkel s titkos intézkedésekkel nem iparkodott oly követőkre szert tenni, kikre még az állam érdekeivel szemben is számíthatott volna; másrészt azonban elfogadta a MEDICI-kormány hagyományát, mely a művelődés ápolását az intéző személyek egyik főfeladatának tekintette. Két férfiút iparkodott visszaszerezni szülővárosuk művészetének: MICHELANGELO BUONARROTI-t és LIONARDO DA VINCI-t.

MICHELANGELO-t ekkorában Olaszországszerte elismerték legelsőnek a szobrászatban; de SODERINI a szakjába vágó megrendeléseken kívül másikat is juttatott neki: a nagy tanács terem egyik falának kifestését. A XVI-ik században semmi föltűnőt ebben nem láttak; hiszen nem festők, szobrászok és építőmesterek nevelkedtek, hanem művészek.

MICHELANGELO művészetét, fölfogását, ma anélkül alig méltathatjuk, hogy szemünk előtt ne lebegjenek a SISTINA frescoképei, hol ő az érzések és gondolatok nagyszerűségével DANTE mellé emelkedik. Benne önkénytelenül, mindig a renaissance-mű-

vészet eszmetartalmának leghatalmasabb profétáját látjuk. Pedig ha fejlődésének csupán első korszakát vesszük szemügyre, félre nem ismerhetjük, hogy egészen más nyomon járt: kezdetben pusztán alaki föladatokat megoldására törekedett. Híres Pietájában nem a hétszeres fájdalmak súlya alatt roskadozó anyát, nem a bűnös világot, saját kínszenvedéseivel, megváltó «ember fiát» látjuk; hanem az örök ifjú, rózsás újjú Eost, ki deli fiát, hős Memnont siratja. Davidja, «nem az alázatos gyermek, kit a filiszteus lenéze, mert ifjú vala» s ki csak az Úr nevében száll síkra; csak Istentől várja a győzedelmet: óriás az, fiatal Herakles, eltelve karja hatalmas erejének öntudatával.

A tanácsterem falának díszítésére szánt kép tárgyát a művész úgy látszik szabadon választhatta FIRENZE történetéből. Ő a CASCINE-i csatát ábrázolta —; de nem a küzdelem kétségbe esett erőfeszítését, mikor a diadal végzetes eldöntése egyes csoportokban, különféle árnyalatokban leli kifejezését. Csak véletlen eseményt rajzolt meg: firenzeieket, kik a tikkasztó hőség elől gondatlanul menekülnek az ARNO hűs vizébe; most pedig meghallván az ellenséges trombita harsogását, fölkapaszkodnak a meredek partra és sietve kapják magukra ruhájokat, fegyveröket. Általános elragadtatást keltett műértő körökben «az alakok szokatlan helyzete; minden izomnak és ínnak szembeszökő kidomborodása. Egyik harczos fölállt már, másik térdepel, harmadik lehajlik, a negyedik lehasalt, hogy társát segítse, ki föltörekszik a vízből s levegőben lóg — s mindezek a legnehezebb rövidülésekben tűntek föl a néző szemei előtt.» A jelenet nem drámai hatalommal kapta meg a közönséget; hanem mert «ezen a lapon MICHELANGELO elcsodálkozó és bámuló művész-társainak megmutatta a rajzolás netovábbját».

BUONARROTI mesterséges alkotása megkapta a méltó elismerést. LIONARDO DA VINCI működése azonban sokkal termékenyebb vala; mélyebb hatást gyakorolt — kivált az ifjú művészekre. ANGGHIAI-i ütközete évszázadokon át maradt kiinduló pontja a csatakép-festésnek; minduntalan találunk belőle merített részleteket és elrendezéseket. Ennél azonban még nevezetesebb tette a realistikus arcképnek megteremtése, mit szintén a XVI-ik század első éveiben vitt véghez, megfestvén MONA LISA-t, a bűvös-bájos asszonyt, kinek mosolya LIONARDO óta annyi festőt s annyi költőt elkábított: «Ez a fej könnyen meggyőz, mennyire

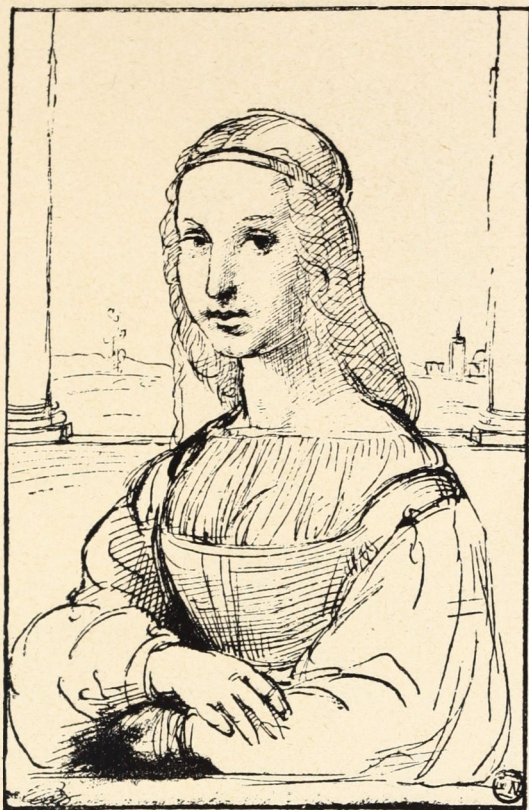
utólérheti művészet a természetet, mivel a festő ecsetelte a legfinomabb csekélysegeket is. A szemekben ott valának a csillogó verőfények, ott a rezgő nedű, melyet a természetben folytonosan észlelünk; körülöttök pedig a halovány rózsás színek, s a pillák, miket csak a legnagyobb ügyességgel lehet megfesteni. Természetesebbet képzelni sem lehet, mint a hogy ő mutatja a szemöldököt, hol megfigyelhetjük: miként nőnek ki a bőrből a szálak itt sűrűbben, amott gyérebben; miként feküsznek a bőr likacsai szerint. Az orr, szép, gyengéden pirosuló, nyílásaival élőnek látszik. A száj azzal a metszéssel s a rózsás ajkak, melyek az orcák pirjával oly finoman összeolvadnak: azt véljük nem színek, hanem élő hús. A ki figyelmesen szemléli, az az ér verését meglátja a nyak gödrében. Valóban elmondhatjuk, hogy oly módon festette meg, mely a legkitünőbb művészt, bárki legyen ő, megreszketteti és elrémíti.»

Mikor VASARI ezen szavait olvassuk, ne feledjük, hogy az egész XV-ik századon át festettek arczképeket aprólékos részletességgel, hogy nem általánosságban ezt hangsúlyozza a szerző. Oly részleteket említ ő, melyek nem csupán a mindennapi hasonlatosságot idézik elő, hanem a kedély hullámzását fejezik ki: a szemek olvadozó tekintetét, a lélegző izgékony orrot, a mosolygásra fakadó ajkakát. S ha a kép elé állunk, — daczára a vastag mázburoknak, mely színét fakóvá teszi, legfinomabb árnyalatait eltakarja, — ma sem vagyunk képesek az ígézetnek okára reámutatni, mert nem pusztán szép vonásokat festett a varázsló, hanem lelket: így oldotta meg a realistikus művészetnek legfőbb föladatát.

RAPHAEL fogékony lelkületére ellenállhatlan vonzást gyakorolt LIONARDO műveinek rejtélyes bája. Összhangra vágyó természete csak a fokozatos fejlődést tűrte meg. MICHELANGELO tehát, ki ekkor czélnak a művészet eszközeit tekintette, egyelőre nem hatott reá. Mikor PERUGINO-tól elszakadt, ő a betanult formáknak az életet iparkodott megadni, elvesván a részleteket a természettől, s ez megérlelte őt a kinyilatkoztatásra, mely LIONARDO képeiből sugárzik: hogy az emberi formákkal nem csak cselekvényt és szenvedélyt, hanem érző kedélyt is kell kifejezni. Hogy ő felfogta ennek mélyreható értékét, arról rajzai

tanuskodnak, kivált a tanulmány MADDALENA DONI arczképéhez, melyet jelenleg a LOUVRE kincsei közt élvezünk.

MADDALENA DONI. (RAJZ A LOUVREBAN.)

Az egyéni vonások érdekességét s hatalmas kifejezőképességét szemben az előzőktől átvett fejmintákkal, melybe minden művész legfeljebb saját szépség-eszményét szötte bele, szintén ekkor s ezen befolyástól indítatva, fogta fel RAPHAEL. Húsz éven át tartó munkálkodása alatt — tudtunkkal — huszonkilenc arczképet festett s ezek közül tíz készült 1504-től 1507-ig FIRENZE-ben. PASSAVANT és RULAND méltán sorolják ezek közé az ifjú férfi arczképét országos képtárunkban. Ők FRANCESCO MARIA DELLA ROVERE, urbinói trónörökös vonásait képzelik benne meglátni. Tüstént elejtjük ezt az elnevezést, ha meggondoljuk, hogy a fiatal herceg 1491-ben született, tehát 1508-ban is még csak tizenhetedik évét töltötte be. Arczképünkön ellenben megllett ifjút látunk, kifejlődött vállakkal, megállapodott vonásokkal s

higgadt, meggondolt, arczkifejezéssel. Az ő száján is ott honol a kelő mosoly — nem a határozott ötletről kitoró nevetés előzmé-

RAPHAEL SANTI. ANGELO DONI ARCZKÉPE.

OLAJKÉP FIRENZEBEN A PITTÍ-KÉPTÁRBAN.

nye, de inkább a megelégedett, kedves lelkek jele. Az alak elrendezése a képfölületen oly feltűnően hasonlít AGNOLO DONI arczképéhez, hogy ez maga elegendő bizonyítéka a két mű egykorú

Kész. Győfőnyk. Bpest.

RAPHAEL SANTI
FÉRFI ARCZKÉP KÉSZÜLT 1505—6 TÁJÁN.
AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN

alkotásának. Az ifju kezét, a kép széle mentén elhelyezett, kőpárkányra nyugtatja; mögötte kitekintünk a tájakra: távolban kéklő hegyekre, nyári lak koronázta dombra, melynek alján kanyargó folyó a tóba ömlik, — oly vidék, mely ha szelídebb is, hasonlít a LIONARDO-tól kedveltekre. A fiatal ember barna ujjatlan köntöst s alatta piros ruhát visel, melyet a nyaktól fodros ing széle választ el. Haja majdnem vállát éri, és sötét keretet képez a hosszú orcához. Fején piros biretumot visel; egészen a fajtát, minőt a bibornokok tesznek fel. Ez a rendes berretta-tól, mely akkorában dívott, azáltal különbözik, hogy semmi karimája nincs s négyszögletű alaprajzát, négy él jelzi. Az egykorú arczképeken, melyeket az akkori divat megállapítása végett átnéztem, csak egyházi méltóságoknál találtam a sapka ezen alakját, — hogy egy közel eső példát említsek, BERNARDO DOVIZIO DA BIBIENA-nál, kit RAPHAEL ROMÁ-ban festett le.

Ha csakugyan főpapra kell ezen ifjuban ismernünk, úgy ez kiinduló pontul szolgálhatna az ábrázolt egyén biztos meghatározására és talán világosságot deríthetne RAPHAEL pályájának leghomályosabb pontjára: összeköttetésére a pápai udvarral, mely alapját képezhette ROMÁ-ba hívásának s a gyors előhaladásnak, melyet II. Julius kegyeiben tett. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy a biretumot csak a tizenhatodik század közepe táján tették meg a bibornok-öltözet kiegészítő részévé; lehető, hogy korábban világiak is viselték. Épen mert ezen meghatározásra fontos feltevéseket lehetne alapítanunk, kötelességünk megkettőztetett óvatossággal eljárunk, s csak akkor megneveznünk az ifjút, ha szerencsés véletlen kezünkbe játszsa valamely fölírással ellátott arczképét, mely minden kétséget kizár azonosságáról.

LIONARDO a hívatott férfiú, ki végrehajtja a képzőművészet lényeges föladatát az újkor művelődésében. «Ő adta meg a mozgást s a lüktető életet az alakoknak. Ő rombolja le a vallásos hagyomány-szülte korlátokat — megható, elbájoló képeket fest, nem oktató, emlékeztető jeleket. Közvetlen előzői megszerezték a szükséges külső eszközöket; élő, de nem cselekvő embereket ecseteltek: az Utolsó Vacsoránál például a XV-ik szá-

zadban arra törekeshnek, hogy jellemeket juttassanak érvényre az egyes alakokban; a néző azonban nem az esemény visszatükröződéséből érti meg a jelenet értelmét: eleve kell már azt ismernie; — gondolatainkat és érzéseinket csak eszmetársítással költi fel a kép. LIONARDO kezébe veszi a tárgyat és drámaivá alkotja: halljuk Krisztus szavát: «Bizony mondom nektek, hogy egy közületek elárul engem»; látjuk az apostolok iszonyodó megdöbbenését, öngazolását, gyanakvását, magyarázgatását; érezzük, hogy nem pusztá szó, hanem esemény, melynek hullámcsapása messze túlárad az előttünk ábrázoltnak határain, korbácsolja fel így ezen férfiak lelkiületét.

Az ő koráig, legtöbbnyire az a gyermek-Jézus áll előttünk, kit Jakabnak protoevangéliumából, József asztalos történetéből, s a többi apokryphus írásokból ismerünk: a rettenetes fiú, kinek haragjától, a kit ér, az elszárad; ki még ha csak játszik is csodákat mível. Mikor a három keleti bölcs király eléje járul, vagy mikor megáldja az oltárképen körülötte csoportosuló szenteket, a színe előtt térdre boruló áhítatoskodókat: akkor tudja hatalmát, ismeri eredetét; anyja pedig s az angyalok seregei, az alattvaló alázatos hódolatával hajlanak meg előtte. Ennek a középkori fölfogásnak helyébe egy az újkornak megfelelőbb lépett LIONARDO képein: valósággal emberré vált az isten; gyermekkorában valóságos gyermek; pajtásaival, keresztelő szent Jánossal s az angyalokkal ártatlanul mulatozik; Mária önzetlen, hatalmas, áthasonító szeretettel ragaszkodik hozzá; gyermekké válik vele s bánatos megindulás mosolya gyaníttatja egyedül, hogy a jövő dicsőséges szenvedéseinek sejtelve terheli nyomasztóan lelkét. Ez a rejtélyekkel eltelt, sokoldalú kifejezés — mely oly nagyon megfelel a mester jellemének — érvényesül bájos képein, a «Vierge aux Rochers»-nál s a Szent családnál, hol Máriát, anyját Szent Annát s Jézust látjuk. *Mysterium* van itt is; de nem vallásé, hanem ember lelkeé.

FRA BARTOLOMMEO, — SAVONAROLA nemes kedélyű követője — és Raphael léptek e téren nyomába. A mystikus vonást, mely LIONARDO egyéniségéből nőtt, elhagyják s a renaissance szelleme szerint — mely a középkorral szemben a jelen élet becsét, az emberi érzések vonzó érdekességét, az emberi alak szépségét hirdette, — alkotják meg a Madonnát s gyermekét. Mint a lyrai költő, úgy RAPHAEL is, helyzeteket és érzéseket

ábrázol, nem eseményeket és cselekedeteket. Egyszerűek a helyzetek — de az érzés bensősége épen ezzel költ fel rokon-szenves megindulást.

Három főosztályba foglalhatjuk az ifju mester Madonna-képeit, a három szempont alapján, melyből alkotásukkor kiindult. Az egyikbe tartoznak az oltárképek — „*Sante Conversationi*“: a Madonna trónon ül gyermekével s körülötte — a megrendelő kívánsága szerint — szentek csoportosítvák, az egyháznak, a kápolnának, a felajánlónak s családjának védszentjei. RAPHAEL-t ilyenkor a szokásos elrendezés korlátolta; különbség efajta firenzei művei és az UMBRIA-ban dívók között csak az, hogy iparkodik, FRA BARTOLOMMEO példájára — mint a «Madonna del Baldacchino»-nál, — valódi épületben elhelyezni az alakokat, hol ezek egymás mellett s mögött összefüggő, egymás mozdulatát indokoló, csoportokat képezhetnek.

A második osztálynál azt tüzi ki magának célul, hogy egy adott, egyszerű mértani alak szerint rendezze a személyeket, úgy, hogy állásuk a helyzetből természetesen következék s a compositionalis föladat meg legyen oldva a nélkül, hogy a szemlélő figyelmébe tolakodjék. Így a berlini «Madonna del duca di Terranuova»-nál, és a «Madonna della Palma»-nál a mértani alak egy kör; a müncheni «Madonna Canigiani»-nál egyenszárú, a madridi «Szent családnál a báránynyal» derékszögű háromszög. Ezeknél rendszerint, épen hogy bonyolódottabb legyen a föladat, nemcsak Mária s Jézus, hanem kereszteselő szent János, Szent József és Szent Erzsébet is szerepelnek.

A harmadik osztályban érvényesülnek legtisztábban RAPHAEL-nek költői hajlamai; itt festi számos változatban az anya gondos szeretetét s a gyermek ösztönszerű ragaszkodását. Majd egymáshoz simúlnak gyöngéd ölelésben; — így látjuk őket a müncheni «Madonna Tempi»-n; majd nyugodtan tartja gyermekét a boldog anya — például a «Madonna del Granduca» s Lord Cowper panshangeri és Niccolini-féle Madonnái; majd himbálva mulattatja — az Orleans-ház Madonnája; majd könyvben olvas, s gyermeke szintén kíváncsian tekint belé — például, a valószínűleg még Umbriában festett «Madonna Solly» és «Madonna Connestabile»; vagy mozdulatával elvonja az anya

figyelmét az olvasástól — így a berlini «Madonna Colonna»-n. Számos rajz mindég más meg más ötletekkel tünteti föl ugyanezt a viszonyt, és tanúskodik RAPHAEL képzeletének kifogyhatatlan termékenységről.

Legnevezetesebbek azonban ama képei, hol egyaránt törekszik költői érzését kifejezni s nehéz festői föladatot megoldani. Firenzei működésének ezen legtükéletesebb gyümölcsei a bécsi «Madonna nel verde», a firenzei «Madonna del Cardellino», a párisi «Belle Jardinière» és a budapesti Madonna. Mind a négyen Mária szabadban ül gyermekével, és hozzájuk csatlakozott Keresztelő Szent János, Jézus kis pajtása; ki majd üdvözölve őt, térdet hajt, majd mulattatására játékszert hoz: kis madárkát vagy nádkeresztet. Egész sorozata a rajzoknak bizonyítja itt is, hogy a különböző helyzeteket, miképen fejlesztette egymásból, kötötte össze, és miképen rendezte ismét új compositióvá RAPHAEL; mint vette ismét elő a már földolgozott, de ki nem aknázott tárgyat s csekély módosítással hogy alkotta új mesterművé.

A bécsi képen Mária ül s támogatja kezeivel Jézuskát, ki megfogja a térdelő János által nyújtott keresztet. A firenzein mind a két gyermek áll; Jézus, anyja térdeihez támaszkodva, simogatja a madárkát, melyet neki pajtása nyújt. A párisin megint Máriához simúl Jézus s reá tekint föl hízelkedve, nem pedig az őt térdet hajtva néző Jánosra. A budapestin Mária térdel s tartja a parton ülő Jézuskát, ki kezeit a szintén térdelő János felé nyújtja ki.

Két vázlat képezi a kapcsot a «belle Jardinière» és budapesti Madonnánk között. Az egyiken (PASSAVANT, VILMOS hollandi király rajzainak lajstromában dd. RULAND: 67-ik old. XXII. 10. PHILPOT fényképei 1124. Ugyanez a compositio, csak részletesebben kidolgozva volt TIMOTEO DELLE VITE neve alatt kiállítva PÁRIS-ban 1879-ben. BRAUN fényképei 126. szám.) Mária úgy ül, mint a «belle Jardinière», csakhogy testének felső része inkább elfordul tőlünk: reánézünk bal vállára; feje pedig vissza fordul felénk, a mint a lábainál térdelő Jánosra tekint, úgy hogy szemben látjuk. És ugyanezt a bonyolódott tartást, — hol minden egyes testrész tengelye más-más irányban áll, miáltal a nyugodt mozdulat is szemet foglalkoztató változatosságot nyer, — találjuk még jobban kiaknázva az or-

RAPHAEL SANTI
MADONNA ESZTERHÁZY.

AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. MADONNA JÉZUSSAL ÉS SZENT JÁNOSSEL.

TOLLRAJZ FIREZEBEN, AZ UFFIZI GYŰJTEMÉNYBEN. (PASSAVANT 114.)

szágos képtár Máriájánál. János a rajzon megint emlékeztet részben a párisi képre, részben a budapestire; lábait s a hozzánk közelebb fekvő kart éppúgy rendezte el RAPHAEL, mint emezen; tekintete ellenben Jézusra fordul, mint a párisi képen, hol szintén arczélét látjuk. A rajz s a «belle Jardinière» Jézusában közös, hogy a földön állanak; de játszi mozdulata a vázlaton, melylyel félig elbúvik anyja térde mögé, s az, hogy figyelme pajtására irányúl, ismét egy lépés országos képtárunk Madonnája felé. Mint ezen a rajzon, úgy egy firenzein is (PASSAVANT 117.), János kutyát hozott magával; a Mária és János állása elüt ugyan attól, melyet az említett képeken látunk, Jézusé ellenben közeledik a budapestiéhez, Mária fölvette ölébe s ő most két kezét kinyújtva, simogatja az ebet, melyet János erőlködéssel fölemel hozzá. Teljesen a budapesti Madonna compositioját találjuk egy másik rajzon a firenzei gyűjteményben (PASSAVANT 114.); az egyedüli lényegesebb eltérés a tájkép elrendezésében van, mely a rajzon magasabbra emelkedik, úgy, hogy Mária fejének háttéréül szolgálnak a dombok, míg a képen a tiszta kék égboltozatot látjuk mögötte.

Még két rajz, egy s ugyanazon papírlap két oldalán, tartozik a budapesti képhez. Ezeket is FIRENZÉ-ben őrzik. PASSAVANT (116.) és RULAND (95. old. XXX. s 1., 2.) angyalfej tanulmányainak tartják; bizonyynyal a lobogó haj vezette őket félre, mert az angyaloknál az gyakorta fordul elő így kibontva. A fej s a vállak jellemző állása azonban, sőt a derék kivágása, mely a képen levő Madonna ruhájáéval megegyezik, nem engednek kétséget a felől, hogy itt csakugyan Máriánk fejének gondos tanulmányát, élő minta után, kell fölismerünk.

Az országos képtár Madonnája bevégezetlenül maradt; csak alá van festve: a domborítás és színezés félig készült el. Ez a körülmény szolgált eddigelé útmutatásul keletkezése korának meghatározásánál. Vasari említi, hogy mikor RÓMÁ-ba indúlt RAPHAEL — 1508 végén — műveit befejezetlenül hagyta FIRENZE-ben: például egy SIENÁ-ba szánt Madonnát — alighanem a «belle Jardinière»-t — s a nagy oltárképet, melyet BALDASSARE DA PESCIA számára megkezdett. Ezekhez sorozzák, nagy valószínűséggel, a mi képünket is.

Egy évezreden át volt már az anya és gyermekének méltó ábrázolása a művészet egyik legfőbb törekvése. Képeikben visz-

szatükrözödött hanyatló és keletkező eszmevilágok bíbora. Némelykor a tartalom volt olyan, melyet a festők ecsetelni nem tudtak; máskor a festés eszközei úgy elfoglalták figyelmöket, hogy a kifejezést elhanyagolták. Tartalom és eszköz RAPHAEL-nél volt egyensúlyban úgy, miként előtte senkinél s utána senkinél. Négy század egyhangú ítélete elismerte, hogy ő a festés legkiválóbb hőseinek egyike. — Oly igazság ez, melyet kétségbe vonni épp oly kevésbé mer a ki műveltség hírére igényt tart, mint hogy HOMEROS és SHAKESPEARE nagy költők. Mégis, a művészieken félművelt, közönségünk többnyire csalódást érez RAPHAEL műve láttára. Fölcsigázott igényeit nem gondolkodó tapasztalás termi, — rendkívülit vár, s fogalma nincs, hogy mi a rendkívüli. Tehetetlen képzelete minden alakot csekélyebbnek vél várakozásánál: a természeteset, közönségesnek; az egyszerűet, üresnek; a finomat, gyengének tartja. — Mert szembeötlőt nem talál s nem veszi magának a fáradságot, hogy számot adjon magának arról, hogy minő feladatot minő eszközökkel oldott meg a művész: azt hiszi, hogy a műremekben rejlik az ő benne gyökeredző jelentéktelenség.

IV.

A renaissance szelleme TOMMASO DA SARZANA-val, V-ik MIKLÓS-sal, ült a pápai trónra. Közvetlen elődei, IV-ik JENŐ és V-ik MÁRTON, élvezték ugyan már az egyház békéjét; de minden iparkodásukat arra kellett irányozniok, hogy RÓMÁT megint lakhatóvá, a pápa biztos székhelyévé tegyék. Hogy ez ismét a művelt világnak fővárosává legyen, ezt a feladatot az egyházfők kötelességéül csak MIKLÓS tűzte ki. A míg uralkodott, szüntelenül erre törekedett: maga köré gyűjtötte a legkiválóbb tudósokat, írókat és művészeket; alapított könyvtárt; megkezdte a pápa méltóságához illő palotának — a Vaticannak — s a római egyház hatalmának megfelelő templomnak — Szent Péterének — építését; s ezekből a mennyi elkészült, azt kidíszítette korának legelismertebb mestereivel. A rövid nyolcz év, melyet az apostolok fejedelmének székén töltött, nem vala elegendő, rengeteg terveinek végrehajtására. Halála óráján főgondját képzezte tehát a megmaradók lelkére kötni vállalatának folytatását;

meggyőzni őket, hogy ezek nem egyéni szenvedély, hanem átgondolt politika szülöttei: «Halljátok, halljátok, mondom, tisztelendő testvéreim, gondoljátok meg az okokat és szándékokat, melyek építésre és alkotásra reávittek s figyelmünket oly nagy mértékben fordították ezekre;» — így szól végrendeletében a bibornokokhoz — «kívánjuk, hogy Tisztelendőségeitek tudják és megértsék. Két főoka vala építkezéseinknek: csak azok látják át a római egyház tekintélyének legfensőbb és legnagyobb voltát, kik a történet tanulmányozásából ismerkedtek meg eredetével, és növekedésével; azonban a többi emberek valamennyien, az egész nagy tömeg, járatlan a tudományban, sőt teljesen szükölködik ennek híján. Gyakran hallják ugyan bölcs és tudós férfiakról, hogy a római egyház miképen eredt, mekkorára nőtt; el is fogadják valóságul s bizonyos gyanánt az ilyen véleményt; mindazonáltal gyenge, erőtlen alapon áll hitök, s idő folytán olyannyira vész, hogy bizonyára lassanként teljesen megsemmisül, ha csak szembetünő látványok nem hatnak rájuk. Bámulatra méltó ragaszkodás létesül és gyökeredzik meg, ha a tudós férfiak állításain alapuló közvéleményt naponta folyvást erősítik és igazolják nagyszerű épületek, állandó emlékek, mintegy istenalkotta, örökkévaló, tanubizonyságok. Így szállhat ez nemzedékről nemzedékre, melyek egyaránt szemtanúi a csodálatos alkotásoknak; így maradhat épen, így öregbedik. Mentől kiválóbb és tiszteleltre méltóbb, mind a többi között, az örök város; az összes keresztény népek, a legnagyobb odaadással, mentől inkább dicsőítik és bámulják; annál szükségesebbnek tartottuk biztosítását és díszítését; mindennek fölött, mert nem téveszthettük szem elől, hogy a mindenható isten az egyház fejedelmének állandó székvárosául, a pápai szentség örökös színhelyéül rendelte. . . . Eszünkben és szívünkben ekkora s efajta épületek terve ezen okok következtében fogamzottak; nem nagyravágyásból, nem fényüzésből, nem hiú hivalkodásból, nem dicsőség vágyából, nem hogy saját nevünk emlékét továbbra fenntartsuk; hanem hogy a római egyház tekintélye nagyobbodjék, hogy az apostoli székhely méltósága az összes keresztény népek szemében növekedjék. . . .»

Fenn a Vatican második emeletének termében, hol most RAPHAEL világhírű falképeit élvezzük, bolthajtás zárkövét díszíti a szerény MIKLÓS pápa címere — ki pajzsába nem családi

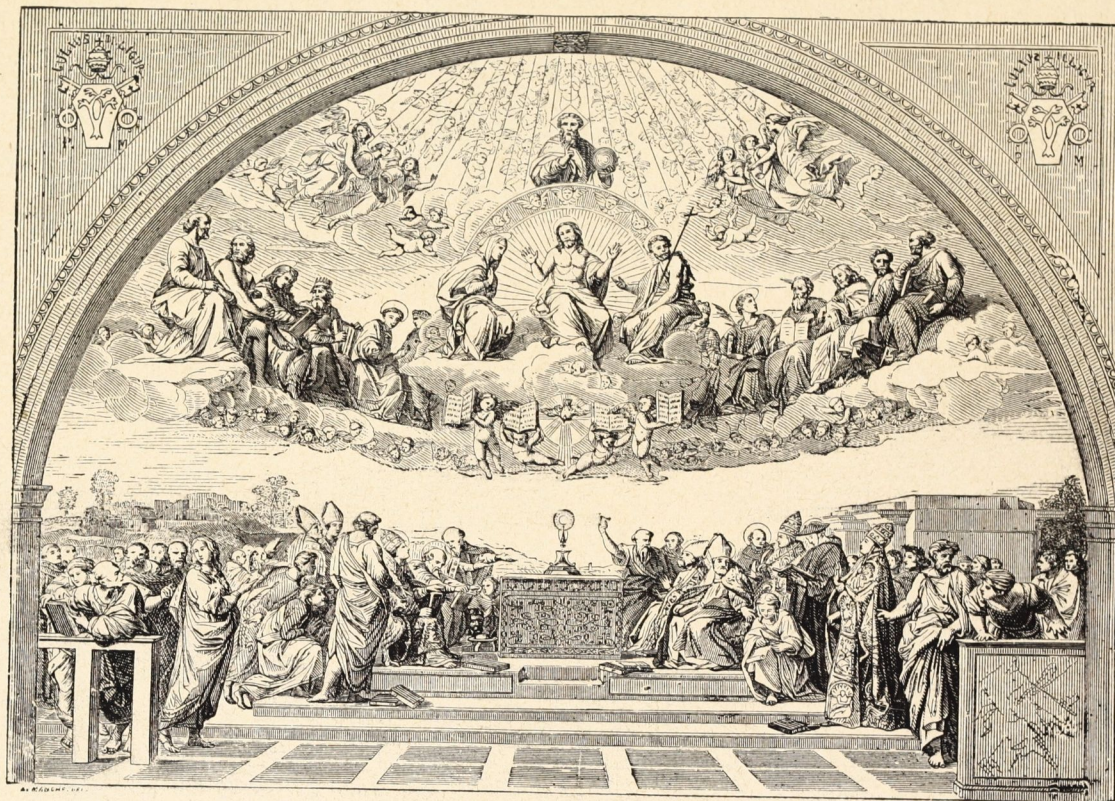
jelvényt, hanem szent Péter kulcsait tette, — hirdetve, hogy a renaissance legbüszkébb alkotásaiban a kezdeményezés oroszlán-része őt illeti. A falak nem állottak mind pusztán, mikor RAPHAEL 1508-ban RÓMÁ-ba jött. Már MIKLÓS számára dolgozott ott BENEDETTO BUONFIGLI, a perugiai mesterek Nestora; ANDREA DI CASTAGNO, a firenzei tudós festők közt a legmerészebbek egyike; foligno-i BARTOLOMMEO DI TOMMASO; PIERO DELLA FRANCESCA, a távlatban lángeszű megalapítója. Pezsgő művész-életet keltett a termekben II-ik GYULA, ki ide tette át lakását, hogy ne kelljen élnie még azon falak között sem, melyeket RODÉRIGO BORGIA-nak emlékezete megfertőztetett. PERUGINO, ANTONIO BAZZI, LUCA SIGNORELLI, BRAMANTINO SUARDI, LORENZO LOTTI és JAN RUYSCH munkálkodtak itt 1507-től fogva.

Mi hozta RAPHAEL-t RÓMÁ-ba? miképen részesült ő is a megbízásban? Erre nincs egyéb adatunk, csak Vasari állítása: hogy honfitársa a pápa kedvencz építőmestere, az urbinoi Bramante, hitta őt meg. Egy levele tanúskodik, hogy 1508 szeptemberben véglegesen letelepedett RÓMÁ-ban s hogy teljesen elhalmozták őt munkával. Bizonyos, hogy már ekkor kapott foglalkozást a Vaticanban; a pápa kegyét és bizalmát egészen megnyerte, olyannyira, hogy ez kész képeket leüttetett a falakról, hogy az övéinek helye legyen. Haláláig folyton foglalkoztatta őt a négy terem díszítése, — az utolsónak a «Sala di Costantino»-nak befejezését nem is érte meg: tanítványai végezték el az ő tervei szerint. Munkálkodását a «Camera della Segnatura»-ban kezdette, a teremben hol a pápa az eléje terjesztett okmányokat aláírni szokta. A bolthajtás csúcsától le a padlóig képekkel borította el a falakat. Ezek az emberi értelem négy legfőbb felfogásmódját ábrázolják összefüggően: a vallást, a philosophiát, a költészetet, a jogot. Általánosan elfogadott vélemény szerint — bár ez Vasari szövegének szó szerinti tanuságával ellenkezik — az ugynevezett «Disputa» volt legelső ezen terem frescoi közül. Az igazhivő egyházat varázsolja szemeink elé a festő: középpütt ragyog az Úrmutató egyszerű, négyszögletes oltáron. Minden oldalról széles lépcsőzet vezet hozzá, melyet elől a kép sarkaiban alacsony korlát

szegélyez; hátul a kép jobb oldalán magas talapzat áll; közé-
pütt messzire kitekintünk a lapályra, melyhez balfelé dombok
csatlakoznak; a legmagasabbiknak tetején serényen folyik nagy
épület építése. Az egész tért az oltár körül sűrű férfitömeg
lepi el, mely a lépcsőzeten szétoszolva, egyes csoportokká alakul.
Közvetlen az oltár mellett, két oldalt, székeken ül az egyház négy
doctora: JEROMOS, GERGELY, AMBRUS és ÁGOSTON. A többiek közül
a szentfény s a beléirt fölírás alapján megnevezhetjük aquinoi
szent TAMÁS-t és szent BUONAVENTURÁ-t. Hármassal koronát ketten
viselnek, püspöksüveget hárman. Babérkoszorú teszi szembeötlővé
DANTE-t. Fra GIROLAMO SAVONAROLA-ra egykoru arczképei által hi-
telesített, Fra GIOVANNI ANGELICO-ra pedig hagyományos vonásairól
szintén reáismerhetünk a tömegben. A négy főszemély: a doc-
torok, fejezik ki vagy okozzák mind a többi személy mozdulatát és
foglalkozását: Szent Jeromos a kinyilatkoztatást tanulmányozva
mélyed könyvébe; Szent GERGELY pápa elmerül az Úrmutató szem-
léletébe, hol az ostyában megjelenő Megváltónak alakja szemmel-
látható tanubizonysága az evangelista-idézte szavaknak: «vegyétek
és egyétek, ez az én testem»; Szent ÁGOSTON tanítói hivatásával
eltelve, toll alá mondja magyarázatait; Szent AMBRUS pedig
elragadtatva pillantja meg a fölöttük megjelenő dicsőséget.
Oda fenn megnyilott az ég boltozata s a mennyek teljes fénye
ragyog a nézőre. A kinyilatkoztatások velejét s tanúit ábrázolta
itt a mester: az Úrmutató fölött a Szentháromság tagjait; legalul
a Szentlelket fénykörben, mellette négy angyal tartja magasra
a kinyilatkoztatás könyveit; középpütt Krisztus ül, a megváltás
végrehajtásának bizonyságául mutatja a sebeket kezén, sera-
phokkal tarkázott, félkörű szentfény-ív alatt, melynek két végénél,
valamivel alantabb, helyet foglalt Mária s Keresztelő Szent János;
e fölött a könyörületes Atyaisten áldva emeli jobbját. Fénysugarak
töltik el a körülötte látható tért; csillogásuk között alig vesszük
észre a harminczegy cherubot, kik az Urat körülengik. Annál
inkább szembeötlő két oldalt a három-három nagy repülő
angyal, míg ismét a lábaiknál elterülő felhőrétegben lebegő hét
gyermekangyal csaknem eltűnik. Az égboltozatot lépcsősen elren-
dezett nehéz fellegek szelik ketté, kiindulva két oldalt a Szent-
lélek mellől; de nem villámmal s mennykövel rakodvák, hanem
számtalan mosolygó seraph-al és vidám gyermekangyallal.

Váltakozva ülnek ezen az ó- és újtestamentom hősei. Krisz-

RAPHAEL SANTI. A «DISPUTA». FRESCO A VATICANI CAMERA DELLA SEGNATURÁBAN.

tus jobbán, Mária alatt: Jeremias, Szent Lőrincz, Dávid király, Evangelista János, Ádám, Péter, velök szemben pedig Keresztelő János alatt: Macchabeus Judás, Szent István martyr, Mózes, Jakab apostol, Ábrahám és Szent Pál apostol.

Alakjainak a kellő helyet, a terem bolthajtása szerint ívedző falsíkon, RAPHAEL úgy szerzette meg, hogy félkörben rendezte őket el egymás mögé. Alul, hol az emberek egyháza tolong, egyes kiszögellő alakok törik meg az ív kanyarodását, melyek egyes, különbözően foglalkozó, csoportokká tagolják a gyülekezetet. Fölül az isteni egyház örök nyugalma hatásosan fejezi ki a szigor, melylyel a félkör vonala érvényesül; a középtérbe helyezett Szentháromságot, az egész jelenet valódi magvát, egyszerű fogással sikerült a művésznak szembeszökően kiemelnie: kissé előbbre hozza a kép középtengelyében az ív hajlásánál — alája pedig csupán a rideg élű, alacsony oltárt helyezi.

Tökéletesen a firenzei művészet fiának vallja itt magát RAPHAEL; az Itélet napján, melyet 1499-ben, SANTA MARIA NUOVA udvarán festett FRA BARTOLOMMEO DELLA PORTA megtaláljuk a Disputa elrendezésének minden elemét: a térnek félkörű kiaknázását, az ellentétet a felső rész nyugalma s az alsónak hullámozása közt, a symmetria elérését nem egymásnak állásban és taglejtésben megfelelő, hanem egyenértékű, néha ellenkező mozdulatú, egymást ellensúlyozó alakokkal. A kép-elrendezés nagy hagyományait, — melynek fejlesztése Giotto óta, két századon át, a firenzeiek legfőbb törekvéseinek célját képezte — LIONARDO-tól közvetlenül a domonkos barát örökölte; RAPHAEL az ő kezéből veszi át az örökséget, s a lelkiismeretes hűség, az őszinte nyíltság, melylyel első nagy művén, a Dispután, alkalmazza, bizonyítja, hogy mennyire segíti elő a művészet növekedését az egymást követő nemzedékek szoros összefüggése. Valódi virágzás idején, nem retteg az ép érzékű művész a plagium vádjától; nem negélyzi az eredetiséget; azt keresi, miképen oldhatja meg leghelyesebben föladatát; szívesen alkalmazza újra elődjeinek vívmányait, mert legfőbb célja nem az, hogy feltűnjék, hanem hogy tárgyát művészien megértse, művészien megfesse: hogy művészi eszközökkel hasson a szemlélő értelmére és kedélyére.

ESZTERHÁZY herczeg gyűjteményében RAPHAEL nevét viselte a lap, melyet itt eredeti nagyságban közlünk. Mind a két oldalán vannak alakok. PASSAVANT a rajzok lajstromában hallgat róla, valószínűleg nem hitte, hogy a mester kezének műve. Ugyanígy vélekedtek — úgy látszik, — azok is, kik 1878-ban az országos képtárból kiválogatták a leghíresebb művészek vázlatait, hogy a bécsi világkiállításon meggyőzzék a szakértő közönséget gyűjteményünk figyelemre méltó voltáról: nem vették ezt a lapot a sorozatba. RAPHAEL-t csakugyan nehezen juttatja eszünkbe, tárgyánál fogva, a szembeötlőbbik rajz. Szobormű tanulmányának látszik. Szakállas férfiút ábrázol; ez fölemelt jobb-
jában lándsavéget (? vagy villámot) tart; balját csípőjére teszi; tekintetét oldalt fordítja; lépése határozott; karcsú testének mozdulata változatos; állása merész, kihívó. Lábainál fegyverzet: pánccél, paizs, hever. Lépcsőfokon áll, mely széles talapzaton nyugszik. Ennek szélén szárnyas gyermeket látunk, ki kezében valami nyelet tart. A talapzat felső és alsó párkánya erősen kiszökellik. A sarkok díszítését két változatban kísérté meg a rajzoló: bal oldalt emberfejű sárkány kapaszkodik; jobb oldalt pedig koponya fekszik.

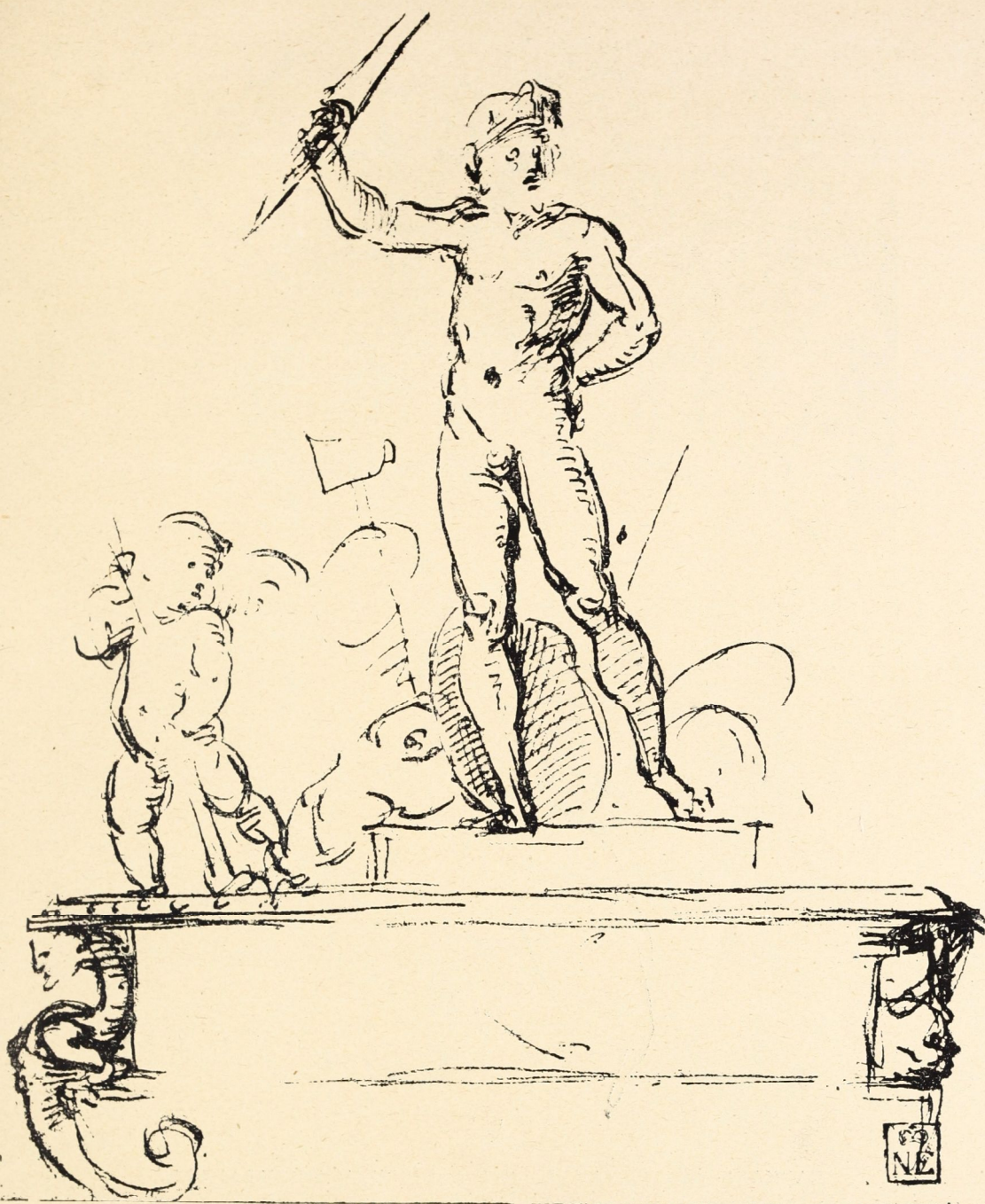
RAPHAEL-nek egyik művével sem hozhatjuk kapcsolatba ezen ábrázolást; szobormű-tanulmányok szokatlanok nála — mintegy hatszáz ismeretes vázlata közül alig húszon akadunk ilyesmire; — tollrajzunk pedig oly könnyedén van sepiával odavetve, hogy bizonyíték híján, pusztán a kézvonásról ítélve, aligha mernők a nagy mester nevét számára igénybe venni. A szükséges bizonyítékot szerencsére megjeljük: ott a túlsó oldal szerény alakjaiban, melyeknek jelentését az eddigi kutatók nem vették észre.

A felső sarokban — rézsút fölfelé irányuló, szakadozott, határvonal fölött — kilencz gyermekangyalka szorong. Alább egy kifejlődött ifju felső testét látjuk, csak alig egynehány vonással jelezve; de a lobogó haj s a nyak jellemző állása mégis elegendő heves mozgásnak kifejezésére. A ki RAPHAEL kézrajzait apróra ismeri, ennek láttára tüstént megemlékezik a Disputa angyalainak egyik tanulmányáról az oxfordi gyűjteményben (PASSAVANT 503, RULAND 182 oldal 91.), melyen ugyanezt az alakot, valamivel gazdagabban megrajzolva, találjuk. Ezzel megszűnik minden kétség, hogy hova tartozik lapunk s ha szorgosan megvizsgál-

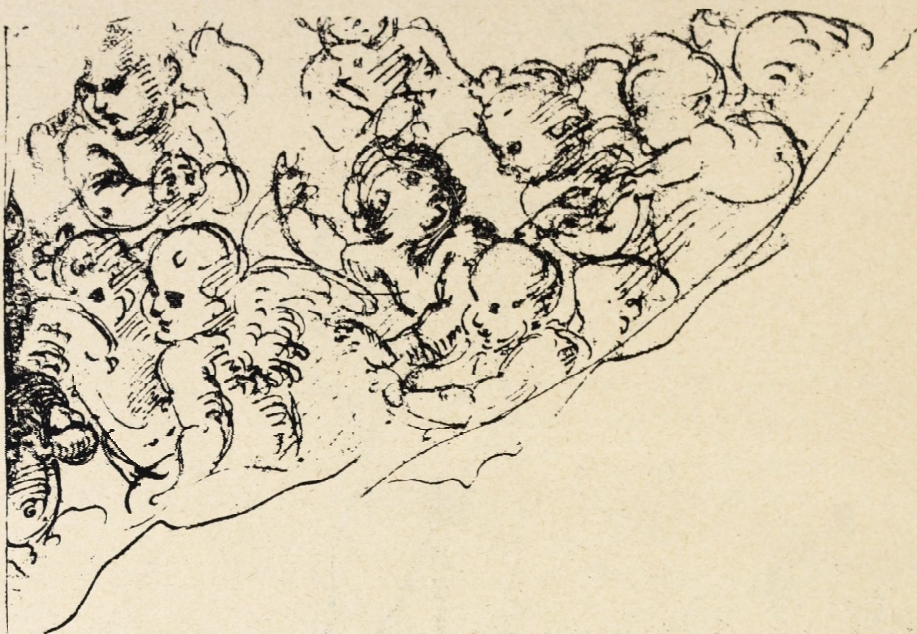
juk a falképet, csakhamar meggyőződünk, hogy a rajz felső sarkán vázolt gyermekek tanulmányai a frescón az Atyauristen körül, a fénysugarak közt, csoportosuló angyaloknak; az a melyik elől ül, háttal a nézőnek s fejét visszafordítja, változatlanul megmaradt a képen is.

Országos képtárunk rajzgyűjteményében még egy a Disputára vonatkozó tanulmányt őrzünk. Ezt már régóta fölismerték: PASSAVANT lajstromában 241. szám alatt, RULAND művében a 183-ik oldalon, 111. szám alatt írta le, a következő megjegyzéssel: «valószínűleg régi másolata az előbb említett rajzok egyikének,» — tudniillik a PÁRIS-ban GASC úr, vagy a CHASWORTH-ban a devonshirei herczeg gyűjteményében levőnek. Oly tényre irányozza ezzel figyelmünket, mely SPRINGER-nek is föl-tűnt RAPHAEL és MICHELANGELO-ról írott könyvében, épen a Disputa tárgyalásánál. Ő a következő szavakkal igyekszik ezt megmagyarázni: «Csakhamar gyakorlati rajziskolául használják RAPHAEL római vázlatait; az ifjabb művészek nagy gonddal és pontossággal másolják őket. A Disputához tartozó tanulmányokat, úgy látszik, előszeretettel ismételték, úgy az egyes alakokra, mint a kép bal alsó részére vonatkozókat.» Ez a magyarázat csakugyan az egyedül valószínű, mikor egy s ugyanazon tanulmány nyal ismételten találkozunk, s az egyes példányok vonásról vonásra megegyeznek a nélkül, hogy a rajzoló saját kezejárását palástolni igyekeznék; ez kizárja a föltevést, hogy hamisítások előtt állunk. Érdekes eredményekre jutna az, ki a XVI. század első feléből reánk maradt kézrajzokat megvizsgálná s iparkodnék egyenként meghatározni az ifjú mestereket, kik RAPHAEL és MICHELANGELO vázlatait tanulmány végett ismételték; ki összeállítaná, minő compositiok érdekelték őket leginkább. Ebből tisztán számot adhatnánk magunknak a nagy változás létrejöttének részleteiről, melyet a művészet elszenvedett, mikor RAPHAEL és MICHELANGELO kezeiből BENVENUTO CELLINI és GIORGIO VASARI-éba jutott. Országos képtárunk rajzát illetőleg, azt hiszem, nem tévedek, ha RULAND megjegyzését azzal egészítem ki, hogy készítője GIOVAN BATTISTA FRANCO. Föladatomban azonban itt nem e rajzot a most jelzett szempontból méltatni; inkább az, hogy kijelöljem helyét és jelentő-

RAPHAEL SANTI. RAJZ AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTA ANGYALAIHOZ.
AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTA ANGYALAIHOZ.
 OXFORDI GYŰJTEMÉNY PASSAVANT 503.

ségét — illetőleg az eredeti mintáét — a Disputa előkészítő tanulmányai sorában.

RAPHAEL egyetlen művének megalkotását sem ismerjük oly részletesen, mint a Disputáét. RULAND 40 tanulmánylapot említ föl; ehhez a fényképekben közzétett rajz-készletből legalább még négyet vehetünk hozzá. A legelső gondolattal három lapon ismerkedünk meg: a windsorin (PASSAVANT 429., RULAND 180. oldal 69-ik szám), a compositio baloldalát látjuk; az oxfordin (PASSAVANT 501., RULAND 181. old. 73-ik szám) a felső részt; AUMALE herczegén (PASSAVANT 356., RULAND 182. old. 98.) az alsót. Ezeknek összevetéséből látjuk, hogy RAPHAEL eleinte az égben levő alakokat, egymás fölött három emeleten — nem kettőn, mint a falképen magán — akarta elhelyezni: legfölül az Atyaúristent; középuitt Krisztust, teljes fénykör közepette, jobbján Máriát és két szentet, balján Keresztelő szent Jánost s megint két szentet; legalúl, Krisztus alatt, Szent Pétert s Szent Pált, kik mellé jobbra s balra két-két evangelistát ültetett. Alul egy épülőfélben levő oszlopcsarnok udvarán, melyet hátul alacsony korlát kerít, — úgy, hogy rajta keresztül dombos tájra tekintünk ki — ül az egyház négy doctora; mögöttük csoportosulnak az álló alakok. Az egyházatyák könyveikbe néznek vagy föl az égre; kísérőik vagy az ő mozdulataikat lesik, vagy gondolatokba merülve állanak. A csarnok közepén ifjú áll; fölmutat az oszlop fejéhez erősített czímerre; ő a képből ki, a néző felé fordul s épp oly kevéssé törődik az udvaron levőkkel, mint ezek ő vele. A jelenet alakjai nem függenek össze: mozdulataik semmikép sem indokolvák; értelme ugyan felfogható, de voltaképen nincs kifejezve. Az örök egyház trónol fönt az égben; alúl azok gyülekeztek össze, kik ennek diadalmáért a mulandó világon küzdöttek; a pápa pedig a római egyház dicsőségének hirdetésére emel pompás épületet.

RAPHAEL nem elégedett meg az ábrázolás ezen alakjával; de azért szorgosan tanulmányozott már egyes fejeket, mozdulatokat és redőzeteket a természetben. Bizonyítja ezt — ha nem tévedek — az egykor HIS DE LA SALLE gyűjteményében, jelenleg a Louvre-ban őrzött lap (PASSAVANT 361., RULAND 333 old. XXVII.), hol a vén borotvált arcú férfiúra ismerünk, ki az AUMALE-féle rajzon, előre hajolva, Szent AMBRUS könyvébe pillant.

A frankfurti STAEDEL-féle intézetben találunk egy tanulmányt, (PASSAVANT 280 RULAND 182 oldal, 101. sz.) hol az elrendezés már sokkal inkább megközelíti a véglegest annál, melyet az említetteken találtunk. A jelenet alsó részének bal oldalával foglalkozik a mester; a compositio még nagyon különbözik a falképétől: tizenhét alak képezi itt a csoportokat, melyekben utóbb huszonhárom szerepel; mégis a leglényegesebb módosítások már végrehajtvák. A tért hátul határoló épület, a benne álló női alakkal együtt, elmaradt. A windsori rajzon, hol szintén csupán a kép baloldalát látjuk, a földi egyházat csak tizenegy férfi képviseli. RAPHAEL azonban nemcsak megszorította számukat, de elhelyezésüket is gyökeresen megváltoztatta. Első vázlatain egy síkon csoportosítja őket; a főalakoknak, az egyházatyáknak, helye a félkörív vonalába esik: mindakét oldalon az egyik, a nézőnek hátat fordítva, az előtérben; a másik, szembefordulva, a középtérben ül; előttök üres hely marad, a többi álló alak mögöttük szorong. Több tért nyerni az alakok elrendezésére, nagyobb mélységet adni a képnek, hogy a compositio alapvonala, a félkörív, hosszabb legyen, s így hasson, még ha élnékiítés kedvéért számos alak alkalmazása által meg-meg töri; erre törekedett a művész, a frankfurti lap tanúsága szerint. Jeromos és Gergely most egymás mellett foglaltak helyet az emelt síkon, melyhez minden felől, szabad lépcsőzet vezet. Székök mögött három alak áll, előtte a következő fokon hárman térdelnek, s ugyanezen, a háttérben, ismét hárman állanak; közvetlenül az egyházatyák előtt, a kép közepén, két férfi társalogva jön fel hátulról a lépcsőre. Az előtér bal sarkát, mely most szabadon maradt, négy férfi tölti meg; egymással beszélgetnek; a főcsoporttal csak az, hogy a lépcsőre fölindulnak, és reáutaló kézmozdulataik kötik őket össze. Mivel ők hozzánk legközelebb állanak, méreteik a legnagyobbak; de még sincsenek, formailag sem, túlsúlyban az értelem szerint való főalakok fölött, mert, habár ezek középtérben ülnek, a lépcsőzet amazok fölé emeli őket. Az alakok itt valamennyien meztelenül ábrázolvák: a művész lelkiismeretesen számot vet minden egyes tag igazi helyzetével, nehogy utóbb, mikor a ruházat ezt elfödi, fejeket és végtagokat ábrázoljon ott, hol a megfelelő test valósággal el nem fér.

Ismét egy lépéssel közeledik RAPHAEL a végleges megoldás-

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTÁHOZ A VATICANBAN. AZ ORSZÁGOS KÉPTÁR RAJZGYŰJTEMÉNYÉBŐL. PASSAVANT 241. SZÁM.

hoz azon tanulmányán, melynek négy példányát ismerjük : a devonshiri herczegén (RULAND 183 oldal 108.); Gasc urén (RULAND 183 oldal 109); a louvrein (RULAND 183 oldal 111) és az országos képtárén (PASSAVANT 241, RULAND 183 oldal 110) A korlátot, melyre utóbb a bal sarkon álló csoport fölalkja majd reá támaszkodik, már jelzi; a csoportot magát függetlenebbé tette — kerekébb: a hozzánk legközelebb eső alak baljával mutat a középpont felé, nem jobbjaival, s így a nagy gestus, melynek következtében karja beleért a középső csoportok közé, elmaradt; a háttérben, most négy alak társalog, miáltal be van töltve az ür, mely eddigelé az elő és középtér között tátongott. Gergely széke mögött itt is hárman állnak és hárman térdelnek, mint a frankfurti rajzon; mozdulataik is csak alig különbözöek. A két egyházatya valamivel távolabb ül most egymástól s köztük, hátul, egy fej látszik; Jeromoson túl pedig, mint a frankfurti rajzon, szintén kettő, de más, — szembeötlőbb.

A legfontosabb haladás, melyet e rajzon észlelünk az, hogy a kép alsó részének középpontját — úgy formailag mint értelmileg — RAPHAEL most határozza meg először: az egyházatyák előtt ott áll az oltár, rajta a kehely s az ostya.

Ezzel sem elégszik meg a mester; a csoportosítás még nem eléggé változatos: elől csupa álló alak, középtűt a három térdelő, azután az ülők —; a mesterség nagyon is szembeszökő. Ujra előveszi a korábbi vázlatok szerencsés ötleteit: a Gergely trónusa előtt térdelők közül a leghátsó föláll s reáhajlik társaira, mint a legelső tanulmányokon. A szép ifjút, ki itt az oszlopok közül a pápa czímerére fölmutatott, RAPHAEL most előrehozza, az előtérben álló csoport szélére, — annak helyére, ki hátat fordított; ezt pedig a térdelők elé, a lépcsőzet harmadik fokára, állítja. A trónus mögött beszélgető három férfi közül a középsőt, ki kezének hatalmas gestusával mutat az oltárra, kiveszi s Jeromos mellé állítja; ezáltal a csoportot teljesebbé teszi, a néző figyelmét: határozottabban irányozza a középpontra. Az elrendezésnek ezt az állapotát találjuk a bécsi (PASSAVANT 199 RULAND 183 oldal 113), a milanói (RULAND 183 oldal 112), a turini (RULAND 184 oldal 115) és a firenzei (RULAND 184 oldal 110) rajzokon.

A falképen végre ismét megszorodik az előtéri csoport. RAPHAEL megint oly alakokat alkalmaz, melyek a rendezkedés folyamatán kiszorultak. A frankfurti rajzon Jeromoson túl két

férfiut láttunk; az egyik föl s vissza néz társára, ki följe hajolva szól hozzá. Ezt támasztja most legelöl a korláthoz; könyvet ad kezébe, melybe válla fölött el, a másik belenéz. Mögöttük még három új fej tűnik fel, úgy hogy a csoportban, hol eleintén csak négyen állottak, most kilenczet látunk. A csoportokat tehát folytonosan élénkíteni iparkodik a művész; az élettelen tárgyakat ellenben mind egyszerűbbekké teszi, megfosztja minden szembetűnő díszről. A korlát a rajzokon, csinosan tagolt támaszokon áll: a képen ezek síma, négyszögű pillérek. A lépcsőzetnek négy foka volt; az utolsó, a legmagasabbik, mely a trónusok talapzatát képezi, középutt, az oltár előtt három kisebbre törik, hogy járhatóbb legyen: a képen ez is egyszerűbb, a lépcsőzetnek három a foka, s a legfelső középutt csak ketté válik. Az oltár a budapesti és bécsi rajzokon valóban gazdag: párkányos talp felett a sarkon angyalt látunk, kinek fején nyugszik az asztal lapja; első mezőjén fölírásos táblát látunk, egy-két szöggel megerősített szövet előtt, mely fölött seraphfej van kifaragva; a képen egyszerű koczka az oltár, beszótt diszítésű síma kenderével leterítve.

Az ábrázolás jelentősége is határozottabbá válik a képen: az oltáron nem kehely s ostya áll, mint a rajzokon, hanem az Urmutató, melyben szemmel láthatólag megtörténik a *transsubstantiatio*. RAPHAEL következetesen arra törekszik, hogy mentől elevenebben mozgassa, természetesebben csoportosítsa szereplőit. Az alaprajzot, melyen compositióját elhelyezi, mentől változatosabban akarja kiaknázni; egyszersmind azonban kifejleszti s pontos kifejezés által érdekesebbé igyekszik tenni a gondolatot is. Föladata e képben úgy látszik az vala, hogy dicsőítse szent Péter templomának, a római egyház emlékszerű megtestesülésének, építését. A nagy vállalat ünneplésére jelenik meg az égboltján a diadalmas, és csoportosul a földön a küzdő egyház. Az első vázlatokon ezt látjuk. A különböző tanulmányok bizonyítják, hogy RAPHAEL érezte e tárgy művészietlen voltát. A halhatatlanokat összefüggésbe hozni oly muló eseménynyel, minő az építkezés; megjelenésüket úgy indokolni, monumentalis képen nem való. A vonatkozást ellenben mindazok, kik a tényt tudják, csekély jelből is megértik. El is ejtette első szándékát: hogy az emelkedő csarnokokat szembeötölően ábrázolja. A frescon csak távol a háttérben látunk készülő

falakat, s ez elegendő, hogy eszünkbe juttassa II-ik GYULA pápa nagyszerű vállalatát. Legfőbb céljául azt tűzte ki, hogy valósággal érthetőkké tegye a szereplőket. Századok óta dívott a mód efajta gyülekezetekezt azzal ábrázolni, hogy a hagyomány szentesítette főalakokat egymás mellé sorakoztatták: közébe adva, vagy melléjük helyezve az ismertető jeleket — ezek híján, melléjük írva nevöket: így fölfoghatta a néző, hogy együttvéve mit jelentenek. A symbolikában járatos katolikus tudta, hogy az a bíbornok az oroszlánnal, az szent JEROMOS; az a püspök korbácscsal kezében, az az eretnekek nagy ellenfele szent AMBRUS; az a másik püspök, lángoló szívvel kezében, az szent ÁGOSTON; az a pápa, madárral a vállán, az szent GERGELY; s tudta, hogy öök négyen együtt a küzdő egyházat képviselik. RAPHAEL-t az ilyen ábrázolás nem elégítette ki; ö odatette a gyülekezet látható indokát: a keresztény istenitisztelet legfőbb szertartásának, — az úrvacsorának — eszközeit: a kelyhet és az ostyát. Ennek értelmén tünödnek, ennek magyarázásán fáradoznak a szereplök mind. Végül még határozottabban fejezi ki magát: az oltáron ott ragyog az Urmutató s benne az ostya s az Ur vérévé, az Ur testévé válik. Így lesz az alakokkal való írás, melyet csak nagy nehezen betűzhet a hagyományok részleteiben tájékozatlan néző, az ö kezei közt közvetlenül fölfogható, élettéljes, jelenetté; így szünteti meg az állítólagos korlátokat, melyek az úgynevezett symbolikus és az úgynevezett realistikus művészetet egymástól elválasztják; így teszi semmivé teremttő lángeszével az újkör æsthetikusainak betűkből s szavakból összetákolt tanait.

V.

Egy tehetséges festője a tizenhatodik századnak, GIOVANNI PAOLO LOMAZZO, szeme világát már harmincz éves korában elvesztvén, azzal iparkodott tovább is szolgálni a művészetet, melynek eddigelé életét szentelé, hogy tapasztalása eredményeit írásba foglalta. Könyvei a bennök előforduló, nagy mesterekre vonatkozó, számos adaton kívül, kivált azért érdekelnek, mert híven visszatükörözik korának elméleteit a művészetről. Az *Idea del Tempio della Pittura*-ban, melyet MILANÓ-ban 1590-ben

írt, phantastikus mezbe öltözteti elmélkedését: templomnak képzelet, s a részek leírásával tárgyalja a festést: «Miképen hét planéta kormányozza és intézi a világot, — hét oszlop gyanánt, melyeknek mindenike az eredeti világosságtól, Istentől, kapja fényét s idelelni, a megteremtett dolgok javára, szerteszéjjel elterjeszti — : úgy ezt az én templomomat is hét kormányzó támogatja és intézi, hét oszlopként . . . Szobraikat körben állítom fel . . . élethíven ábrázolom őket; kezökbe adom a műveik megalkotására használt szerszámokat; elkészítésükre anyagul oly természetű és tulajdonságú fémeket alkalmazok, melyek a természetük és tulajdonságuk uralta planétának megfelelnek . . . RAPHAEL, az ötödik kormányzó, rézből való; a mi kedvességére, gyönyörűségére, kecsességére és szeretetreméltóságára utal . . . RAPHAEL, VENUS csillag arányait fogadta el, a leghelyesebbeket és legalkalmasabbakat, mindannyi közül. Az ősrégi babyloniai matematikusok, kik minden planétának, természetével megegyező, állatot adtak, ezért tulajdonították VENUS-nak az embert». Embernek, a többi művészekhez hasonlítva, helyesen mondja RAPHAEL-t szerzőnk — embernek a humanisták felfogása szerint. Mind a többi lénnyel szemben, melyek egy-egy tulajdonság képviselői, az ember egyetemese. RAPHAEL-ben saját kora már fölismerte ezt az egyetemességet, fogékonyságot bármilyen eszmére és irányra; ezt a képességet a multnak eredményeit tárgyilagosan felfogni — LOMAZZO scholastikus hasonlatát így kell értenünk —; az utókor pedig ebben az újjáalkotó képességében leli okát, hogy mindig ő tűnik fel a renaissance legtökéletesebb személysítőjéül.

Mikor RAPHAEL RÓMA-ba érkezett, PERUGIA-ban az umbriai vallásos képírók között kiküzdötte volt magának az elsőséget; FIRENZE-ben megszerezte volt a monumentalis festésnek századok érlelte termését; még a klasszikus művészet hagyományait kellett meghódítania, hogy kora elismerje őt a művészet eszménye megvalósítójául. A renaissance előképe az ókor vala; de törekvése nem az, hogy másolja — ezt önérzete sem engedte — hanem, hogy folytassa annak barbárságtól félbeszakított fejlődését; hogy versenyre kelve vele fölül is múlja. Maga RAPHAEL kimondja X. Leo pápához intézett, RÓMA ó-kori műemlékeinek fönntartását tárgyaló, jelentésében: «Szentséged föladatainak sorában méltán nem a legutolsó ama kevésnek gondozása, mi az olasz névnek és dicsőségnek ősanýjából reánk maradt. Hiszen ez tanúbizonysága

a férfiak fenségének, kik ma is, pusztá emlékezetükkel, fölkeltik, és erőfeszítésre ösztönzik a köztünk leledző tehetségeket. Meg kell azt menteni, hogy nyomtalanúl el ne pusztítsák és szét ne rombolják a gonoszak és tudatlanok. Eddigelé már nagyon is megsértették a férfiakat, kik vérükkel annyi dicsőséget hoztak a világra, hazánkra és mireánk. Szentséged hagyja állva az ó-korból maradt előképeket; törjön gyorsan elérésükre és felülmulásukra. Ezt cselekszi ugyis a nagyszerű építkezésekkel, a törekvések élesztésével és pártolásával, a tehetségek fölkeltésével, és a szent mag hintésével a keresztény fejedelmek között. A háboru csapása szüli a romlást, minden tudománynak és művészetnek vesztét; békéből és egyetértésből születik és éri el tetőpontját a népeknek boldogsága. Szentséged istenadta bölcseségétől és hatalmától várjuk mindannyian, hogy ez a mi századunkban megtörténik.»

Mindig emlékeznünk kell erre az önálló felfogására, ha az olasz renaissanceot meg akarjuk érteni. Hiába keressük itt antik formáknak szolgálai másolását. A ki nem könyvekből, hanem ama kor emlékeiből, ismerkedik meg vele, meglepette győződik meg mily csekély a hasonlatosság a firenzei s velencei és az athéni s kis-ázsiai művészet között. A renaissance nem sokszorosította az ó-kor szobrait és képeit, hanem — mert új világnézettel ismerkedett meg, mikor újra fölfedezte az antik műveltséget — művészete céljául az eddigiektől különbözöt tűzött ki. A keresztény világ szenvedésnek tekintette az életet, a renaissance a pogányoktól tanulta, hogy élvezet; legfőbb erénynek a szellemi munkával való szerzést tekintette, s nem a lemondást; gondolatai nem túlvilági mysteriumok megfejtésén, hanem földi jelenségek megértésén fáradoznak. A művészet föladata tehát nem vala többé isten dicsőítése, hanem az emberek formaérésének kielégítése; nem vallásos tanok és csodák népszerűsítése, hanem az emberi test és a természet szépségének hirdetése.

«A bevégzettségre, arra a bizonyos valamire a mi még hiányzott — így szól Vasari — arra reájöttek a művészek, mikor a földből előkerültek a már Plinius-dicsőítette ó-kori szobrok: a Laokoon, a Hercules, a nagy belvederi torso, a Venus, a Kleopatra, az Apollo.» Ezen leletek épen RAPHAEL-nek RÓMÁ-ba érkeztekor történtek; sőt az ó-kor festéséről s díszítésmodoráról is

tiszta fogalmat ekkor adott Titus thermáinak föltalálása. De csalódunk, ha ezen szerencsés véletlenségnek tulajdonítanók a renaissance-szellemet legjellemzőbben megtestesítő művek létrejöttét. Események nem változtatják meg a művelődés folyását, ha nekik hatalmas egyéniség meg nem adja a tevékeny súlyt. Az antik művészet csodáinak RAPHAEL előzői és kortársai közül számosan lehettek volna szemtanui. Ők azonban nem láttak keresztül a hagyomány, elfogultság, megszokás alkotta sөvényen; nem vették észre a termékeny tájakat közvetlen szomszédságukban, hol éppen azok a virágok nyilottak, azok a gyümölcsök termettek, melyeknek keresésére ők hasztalan indultak el a körben futó, régóta bejárt, ösvényen. Csak nagyon kevesen sejtették, hol rejlik a várva várt ige, kevesen betűzték ki s csak alig egynehányan szentelték magokat az urbinói mesterrel együtt a korszak legtükélete-sebb földadatának: a formai szépség kinyilatkoztatása hirdetésének.

Miként SATURNUS veszedelmes magzatait, úgy nyelik el az emberek közül kimagasló alakok versenytársaiknak emlékezetét. Az anthropomorphismus, mely arra készteté a népeket, hogy vallásukban emberhez hasonló lények tulajdonságaival és cselekedeteivel magyarázzák a természet tüneményeit, érvényesül a történet szokásos felfogásában is: ha korszakokról, fejlődésekről szölnünk, mindég határozott egyének képe lebeg előttünk. Ez a kép pedig rendesen többet mutat annál, a mi a valósággal létezett személyekben meg vala; mert beléjük képzeljük koruknak minden jellemző vonását, nagy eredményeit és fogyatkozásait. Régóta nött, kalászt vetett, érett a termés; nem ők vetették, ők csak learatták. Mikor a renaissance művészetet említjük, három alakra szoktunk csak gondolni: LIONARDO-ra, RAPHAEL-re, MICHELANGELO-ra. A fogalom, mely így nyer kifejezést, helyes: ők csakugyan képviselik idejük legfőbb művészi törekvéseit. Csak az ő alakjuk nem felel meg a valóságnak: kisebbek is nagyobbak is mint a mekkoráknak képzelni szoktuk, mert embe-riebbek, egyéniebbek valának. Mentől behatóbban tanulmányozzuk történetüket, annál érdekesebbeknek látjuk őket: meggyöződünk, hogy számos művésznemzedék munkálkodása hozta létre az övékének föltételeit; hogy az elsőséget nem egy könnyen vívták ki: versenyezniök kellett méltó társakkal, kik soká

kétségessé tették a diadalt, mely épen ez által válik még fényesebbé. Alaposan csak úgy méltathatjuk őket, ha számba vesszük pályájoknak nemcsak eredményeit, hanem körülményeit is.

GIOVANNI ANTONIO BAZZI — il SODOMA fejlődésében és művészetében hasonlít RAPHAEL-hez, s egy úton haladva vele, alig maradt el mögötte. Született valószínűleg 1477-ben, a művészet központjaitól távol eső savoyai Vercelliben, hol még helyi jelentőséggel is alig bíró mesteremberfestőtől MARTINO SPANZOTTI-tól csak a művészet elemeit tanulhatta. LIONARDO DA VINCI hatása nyilvánul művei közül a legrégiebbeken, melyeket ismerünk; valószínű, hogy 1497-től fogva 1500 végéig, azon időben, melyből semmi reávonatkozó adatunk nincs, MILANO-ban tartózkodott. 1501-ben már SIENA-ba kerül s itt az umbriai művészet két főbb mesterével érintkezik közvetlenül: PINTORICCHIO-val, ki a PICCOLOMINI könyvtárt díszíti nagy falképsorozatával, és LUCA SIGNORELLI-vel, kivel együtt fest a MONTE OLIVETO MAGGIORE-ban CHIUSURI mellett. 1507-ben vagy 1508-ban viszi őt ROMÁ-ba AGOSTINO CHIGI, a dúsgazdag bankár, ki neki, — mikor a Vaticanból többi művésztársaival együtt RAPHAEL elől kiszorult — foglalkozást adott.

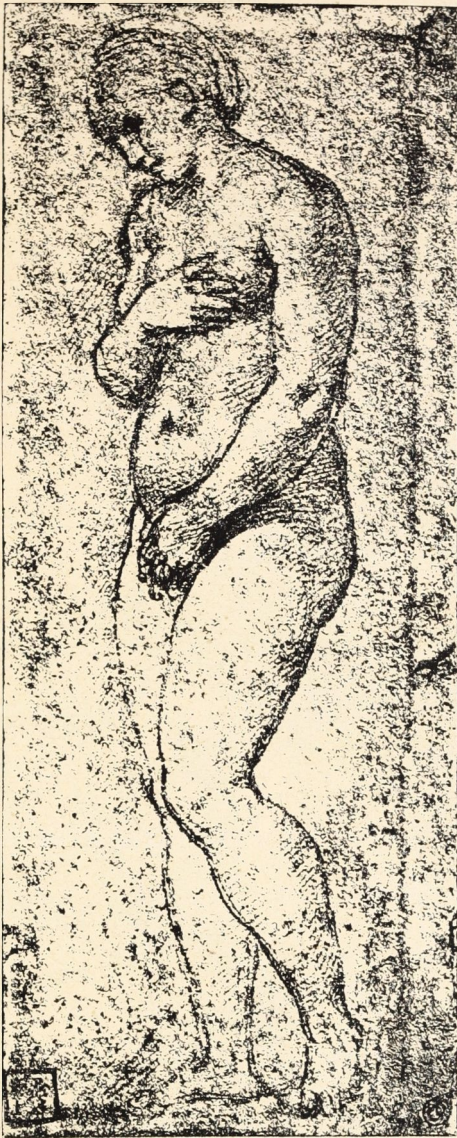
A CHIGI — ma Farnesina név alatt ismeretes — villa termének falait díszíti Nagy Sándor és Roxane menyegzője; a kép, melylyel alkotója, ha egyebet sem teremt vala, már biztosította volna helyét a művészek legkitünőbbjei között. A tárgy megválasztása s földolgozása egyaránt jellemző példája a renaissance és az antik viszonyának. LUKIANOS leírásából (*AETION H HPOΔΙΟΤΟΥ*) ismerjük AETION híres képét: «Gyönyörű szobát látunk, benne menyasszonyi ágyat; rajta a legbájosabb szüz, Roxane ül: szégyenlősen süti le szemét a belépő Sándor előtt. Mosolygó Erosok közül az egyik, ki mögötte áll, lehúzza fejéről a fátyolt s megmutatja Roxanet a völegénynek; egy másik, szolgálatkészen siet saruit leoldani, hogy lefeküdhessék; egy harmadik Eros megfogta Sándor köpönyegét és teljes erővel vonszolja, vezeti őt Roxanehoz. A király maga a koronát, melyet kezében tart, odanyújtja a leánynak. Mellette áll a vőfély: Hephaistion; égő fáklyát tart; gyönyörű ifjúra támaszkodik — azt hiszem ez Hymenaios. A kép másik részén játszadozik a többi Eros Sándor fegyvereivel: ketten lándzsáját czipelik s

utánozzák az ácsokat, kik gerendát hordva fáradoznak; másik kettő egy harmadikat hoz paizson — ez is a királyé — melyet fogantyújánál fogva visznek. Még másik belebujt a hátul heverő vértbe, mintha lesné, hogy azokat ha közelébe jutnak, megijeszthesse.»

SODOMA képen megtaláljuk az ókori leírás minden lényeges vonását, ő még csak kiczifrázza a jelenetet, mint a hegedűművész az egyszerű dallamot. A terem nyílt ajtóin oszlop-csarnokokra kilátunk, s messze dombos tájakra, melyet tavaszi ártól duzzadó patak ketté szel. A pompás ágy domborműves párkányain nymphák, tengeri lovak és kentaurok faragvák; a mennyezet redőzetét bűvösdit játszó Erosok tartják; társaik pedig a levegőben rajzanak s czélozgatnak, édes sebet okozó nyilaikkal, a szerelmes párra. ROXANE az ágyon ül, lesütött szemekkel; már csak vékony fátyol ruha maradt rajta; ez is lecsúszik már válláról s csak egy kis Eros, ki mellette áll, tartja még egy perczig. Szüzi elfogultságában nem is veszi észre, hogy az Eros, ki jobb lábáról a czipőt lehúzza, nem komolyan végzi kötelességét, hanem komikus erőlködésével csak halogatja; sem a másikat, ki ballábát simogatva, hamiskásan pillant hátra a távozó szolgálókra, melyek közül az egyik, egy néger nő, visszafordul s fölgerjedve, bámuló szemeket vet a völegényre, ki szintén elfogulva megállott. SÁNDOR hódolva nyújtja menyasszonyának a koronát; bő köpönyege csücskébe fogódzik Eros s vonszolja előre. Fegyverzetét letette; ezt is Erosok foglalják el: a király mögött lihegve emelget egy darabot az egyik; a másik a lándzsát czipeli; ketten viszik a paizsot, melyről a harmadik lefordul, mert hordozói egyszerre hátrafordultak pajtásuk felé, ki nehéz vértbe bujva csak most érte őket utól. Közöttük állanak Sándor kísérői Hephaistion és Hymenaios.

SODOMA a kíséret kifejezésével a SÁNDOR-t s ROXANE-t elszédítő megindulásnak okait magyarázza meg, mely viszatükröződik a szolgálók s kísérők arczán, az Erosok játékán. Nem hangsúlyozza úgy, mint LUKIANOS, ennek komikus ellentétét a szereplők komolyságával. Az ókori író felfogásával a renaissance egy másik művén találkozunk, mely reánk egy frescoban, egy metszetben s egy három példányban létező kézrajzban maradt. A kép egykor az úgynevezett VILLA

RAFAELE-ben volt, jelenleg BORGHESE herczeg tulajdona. Kétségtelen, hogy RAPHAEL valamelyik tanítványa festette. A metszetet JACOPO CARAGLIO készítette, MARCANTONIO egyik követője. A rajzok közül azt a példányt, melyet Bécs-ben az Albertinában őriznek, mindig RAPHAEL művéül elismerték. Csak ujabban szólalt fel MORELLI, SODOMÁ-nak tulajdonítván a rajzot: a CHIGI-vilabeli fresco tanulmányának véli. MORELLI jártassága a kézrajzok meghatározásában oly ismeretes, hogy egyszerű tagadással nem szállhatunk szembe tekintélyével, LÜBKE és FÖRSTER pedig csak ezt tették, mikor azóta szerzett műveikben ragaszkodnak a régi felfogáshoz. Egy berlini tudós (valószínűleg LIPPMANN), ugyanezen véleményben osztozkodik; azzal igyekszik támogatni, hogy a RAPHAEL-nek tulajdonított elrendezés egy antik composition (MILLIN 541) alapszik, s az ilyen felhasználása régi műemléknek RAPHAEL-nél gyakran fordul elő, míg SODOMÁ-nál egyetlen egy ízben sem bizonyult még be. A hasonlatosság azonban az ókori és renaissance mű között oly csekély — miről gondos összevetés tüstént meggyőz — hogy aligha jogosít fel a kettő közt összefüggésre következtetni.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY ÉLŐ MINTÁRÓL
A ROXANE-HOZ.

ORSZÁGOS KÉPTÁR RULAND 317. XXXI.

Döntő tanubizonyságot vélek azonban az egykorú író,

RAPHAEL SANTI. NAGY-SÁNDOR ÉS ROXANE.
RAJZ BÉCSBEN AZ ALBERTINÁBAN.

LODOVICO DOLCE szavaiban találni. ARETINO című párbeszédében így szólanak PIETRO ARETINO és FRANCESCO FABRINI:

ARETINO: «Látta-e ön barátunknál DOLCE-nál ROXANE rajzát, RAPHAEL keze művét, melyet már rézbe is metszettek?»

FABRINI: «Nem emlékezem reá.»

Erre következik a rajz hosszú leírása, s ez nem hagy semmi kétséget, hogy csakugyan az egyik reánk maradt példány — talán az, mely most a Louvreban van — feküdt a szerző előtt.

LODOVICO DOLCE könyve 1557-ben jelent meg, PIETRO ARETINO halála évében, ki a munkát, — melynek éle MICHEL-ANGELO ellen fordul — sugallotta volt, s bizonyára ismerte a kéziratot. ARETINO jó barátja volt SODOMA-nak, ismerte RAPHAEL-t is; ott élt velök RÓMÁ-ban, pártfogója, AGOSTINO CHIGI, házában. Bizonyára, ha a rajz SODOMA műve, ő helyreigazította volna a velencei író.

Ha tehát ennek alapján teljes megnyugvással tulajdoníthatom RAPHAEL-nek a bécsi rajzot, úgy ez bizonyítéku szolgálhat, hogy szintén RAPHAEL művét bírjuk az országos képtár kézrajzában: a bájos kis nőalakban, mely ROXANE-nak tanulmánya élő minta után. RULAND említi ezt lajstromában (317. oldal, XXXI. szám), de nem ismert reá, hogy mit ábrázol. Feje, felső teste, bal keze tartása teljesen megegyezik a bécsi ROXANE-val; a telt formák minden izökben hasonlóak, a jobb kar s a lábak eltérő helyzetét pedig indokolja az, hogy a budapesti rajzon ROXANE áll, a bécsin ellenben ül, mivel itt a compositio is elkészült; a többi alakok is már megrajzolvák.

Miként SODOMA, úgy RAPHAEL is AGOSTINO CHIGI villájában dolgozott fel legmesteriebben antik tárgyat. Híres GALATEA-ja díszíti az egyik földszinti termet. Még jellemzőbben érvényesíti azonban tehetségét PSYCHE történetében, melylyel a másik terem egész mennyezetét elfödte. Az ívezetekben mondja el a mesét: A halandó versenytársára féltékeny Venus ellenét Cupidonak megmutatja (1); célját azonban nem éri el, mert fia, nem hogy üldözné a bájos leányt, sőt inkább elragadtatva dicséri a Graziaknak (2); Venus az új sérelmet hiába panaszolja el Junonak s Ceresnek (3); most bosszútól lihegve indul magához

Jupiterhez (4), és könyörög igazságszolgáltatásért (5); ez kérését meghallgatja; útnak indítja Mercurt, hogy keresse meg Psychet s szolgáltassa ki Venusnak; a serény hírnök útra kél (6); Psyche a büntetésül reászabott vésteljes föladatok legnehezebbikét megoldotta; fölhozta az alvilágból Proserpina szépségkenőcsét; diadalmasan viszik őt Amorok Venus elé (7) s ő átadja üldözőjének a kívánt ajándékot (8). Cupido sem maradt tétlenül ezalatt, ő is nagyapjához fordul, s Jupiter megsajnálja a szerelmes ifjút; megindulva csókolja meg (9) s ismét elküldi szolgáját Mercurt, ki csakhamar hozza Psychet (10). A megoldást a mennyezeten magán, két nagy képben látjuk: Az istenek tanácsa összeült s meghallgatják a két felet: Venust és Cupidot; Mercur végrehajtja az egyhangú ítéletet, odanyújtja Psychenek a halhatatlanság italával, ambrosiával, telt serleget (1). A szerelmesek mennyegzői lakomája fejezi be a jelenetek sorozatát: az asztalfőnél ül a boldog pár; a Graziak balsamot hintenek reájok. Mellettök Jupitert és Junot, Neptunt és Amphitritet látjuk, velök szemben pedig Herkulest és Hebet. Vulcan a nyárson éppen behozta a sültet, hitvese pedig, teljes kibékülés jeléül, kecses tánczczal mulattatja a társaságot, Pan furulyájának és a musáktól környezett Apollon lantjának zenéjére. A bort Ganymed és Bacchus kezelik s a vidám Horák virágot szórnak a mulatókra.

APULEIUS meséjét használta itt RAPHAEL, de önálló fölfogással — két jelenetet szőtt bele, melyekről az író nem tesz említést: Cupidot, mikor szerelmét bevallja a Graziaknak és Psychet, mikor az Amorok diadalban hozzák az alvilágról. Psyche szenvedéseit nem ábrázolja; ő Cupido szerelmét Psyche diadalát hangsúlyozza, míg a neoplatonikus szerző éppen Psyche kínzását tárgyalja legnagyobb kedvvel. RAPHAEL nem egyszerű illustratora az antik mesének, hanem annak elemeiből új költeményt teremt: a megpróbált szerelemnek és boldog házasságnak dicséneket.

AGOSTINO CHIGI termeiben korlátlanul alkothattak a renaissance nagy művészei. Egyéni érzelmeiket közvetlenül nyilváníthatták itt. Itt nem feszélyezték őket uralkodóra, hivatalra, megrendelő felfogására való tekintetek. Villájában AGOSTINO még

csak bankár sem, — otthon ő pusztán *humanista* : egy kép sincs vonatkozással kereskedésre; Poseidon, Hermes, csak a többi istenekkel együtt szerepelnek. Az ókor pompás fényűzését akarta ő új életre kelteni; nem csupán régi művek gyűjtögetésével, hanem hasonlóaknak létrehozásával. Házában gyülekezett a római társaság színe java s ha ő igénybe vette vendégeinek tehetségét nem a dúsgazdag pártfogó szerepét játszotta; hanem a barátét, ki rokon ízlésével fokozza a művész kedvét, értelmes tanácscsal támogatja, finom ítélettel irányt ad neki az alkotásnál. Ez jogosít fel, hogy a festők szabad választását észleljük az itt ábrázolt tárgyakban; ezért következtethetünk belőlök méltán költő képességükre.

MICHEL ANGELO első műve a LAPITHÁ-k csatája, — RAPHAEL-é MADONNA. Amannak utolsó nagy szabású alkotása a végső ítélet, — emezé PSYCHE története. A firenzei mester a küzdelemnek — az urbinoi pedig az áhitatnak ábrázolásával kezdi; amaz az ítélettel végzi, emez szerelemmel. De RAPHAEL nem azt a szerelmet dicsőíti, mely annyi s oly bájos művekre lelkesítette VELENCZE művészeit: ő nem VENUSnak és PÁRISnak végzetes, rejtett, szerelmét festi, mely emberek és istenek visszavonását okozza; hanem CUPIDONnak, a férfi világhódító hatalmának egyesülését a nőnek áldozatra kész, gyöngéd kedélyével — PSYCHE-vel. Épen abban rejlik a bűvös ígézet titka — melyet még most is, elsápadva, kontár kezektől elcsúfítva, gyakorol RAPHAEL-nek ezen műve — : hogy itt nem festői előadás a fődolog, hanem költői alkotás; nem ecset ügyessége mulattat, hanem igaz érzelem kelt a nézőben rokon megindulást.

S a festő méltóan koronázza munkáját koroknak elfogultságától, nemzetnek történetétől, felekezetnek felfogásától, egyének ízlésétől független tárgy előadásával, azon érzelmeket dicsőítvén a legbájosabb alakban, melyek minden emberi kedély legbenső magvát képezik.

Pulszky Károly.

DÜRER A. «FÁJDALMAS FÉRFIA»,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÚGYNEVEZETT KIS-PASSIÓRA.

Hazafias dolgot végzett mindenkor az, ki szépművészetünk nemzeti nyomait követni vállalkozott, hogy egybegyűjtven emlékeit, belőlük kulturtörténelmi álláspontunkat kijelölje. Lettek légyen a művészet termékei hazai földön, vagy idegen ég-alj alatt, de magyar kezeiktől alkotva, egyaránt miénkül tekinthetők, és így nem kevésbbé hazafiasan vélekedünk cselekedni, ha tanulmányunkban egy hírneves magyar származású művészszel foglalkozunk. Ezen férfiú, ki mesteri hírével korát eltöltötte DÜRER A.

Magyar származásának ő maga adja tanúságát az 1524-ik évről vezetett naplójában, hová sajátkezüleg következőket jegyezte: «Albrecht Dürer der Aeltere ist aus seinem Geschlecht geboren im Kœnigreich Hungarn, nicht fern von einem Stædtlein genannt Julia, acht Meil Wegs weit unter Wardein, aus einem Dœrflein zunächst dabei gelegen mit Namen *Eytas*». (Fr. Campe, Reliquien von A. Dürer. Nürnberg. 1828. 1. l.)

Magyar volt tehát minden ízében, vér a mi vérünkből, csupán családnevét fedezte homály, míg a «Századok» 1873-ik évi foly. 70 és k. lapjain közzétett véleményünkkel — mely Dürer legújabb kritikai életirójának, THAUSING M. hozzájárulását is megnyerte (l. Beil. zur Wien. Abendpost. 1878. 237. sz. 945. l. Zeitschr. für bild. Kunst. Leipzig. 1879. 41. és k. l.) — Dürer fennebbi sorainak nyomain indulva, megállapítanunk sikerült, hogy tulajdonképen «Thürer»: AJTÓSY-nak nevezték. E mellett szólnak nemcsak czímere, hanem különösen, eddig figyelemben nem részesült névalírásai is.

Azon híres fametszete például, mely «der Triumphwagen des Kaisers Maximilian» (B. 139.) elnevezés alatt ismeretes, s a német renaissance legszebb alkotásai közé számíttatik, első, t. i. az 1522-ik évi, — gyűjteményünkben is egy példányban őrzött — kiadásának homlokán, következő feliratot viseli: «Dieser

wagen ist zu Nürnberg erfunden gerissen und gedruckt durch Albrechten THUERER, im jar M.D.XXII.»

Okmány ez, mely a németre fordított magyar névnek azonosságára, viselőjének pedig származási helyére, Ajtós községbe vezet.

Haan L. (Dürer Alb. családi nevérol s családjának származási helyéről. B.-Csaba. 1878.) e nyomokon igyekezett okmányokkal igazolni: hogy az ajtosi Ajtós nemes család Békés vármegyében még a XV. és XVI. században létezett, s a Gyula mellett fekvő Ajtós helységnek földesura volt; megkísérlette továbbá bebizonyítani azt is: hogy Dürer ezen nemes család czímerével élt, s így a magyar nemes Ajtosi család tagjának tartotta és tudta magát.

Jelenben kitűzött czélunkhoz nem tartozik ez irányban buvárkodni, nekünk elég, hogy magyar származású, és minden ízében művész volt, nem a szó köznapi, hanem annak nagyszabású értelmében, kiről a művészet történelme általában elismeri nagyságát a rajzban, compositióban, különösen pedig tragikai erejét, és a csendéletnek kedélyteljes felfogásában nyilatkozó művészi érzékét.

Tragikai compositióinak értékes hagyományát képezi «Passióinak» négy cyklusa, melyek minden idők mesterei és szakértői által nagy becsben tartattak, és ilyekül tekintetnek maig, különösen az úgynevezett „*Kis Passio*“ képei, melynek *czímlapját* itt, az alább felsorolandó okoknál fogva, tüzetesen megismertetni feladatunk.

Dürer A. német-alföldi utazásairól vezetett naplójában (Fr. Campe, Reliquien von A. Dürer Nürnberg. 1828. 116. l.) kis fametszet-Passiónak „*Klein Holz-Passion*“ nevezi azon képsorozatot, mely a teremtés történetét, a megváltás művével az utolsó ítéletig tárgyazza, és 1509—11. évek folyamán egymásután harminczkét képben (B. 16—32.) megjelent, mintegy ellentétben az Apokalypsis, Mária élete és a nagy fametszet-Passióval.

Valamint a Vaticán loggiáinak tizenhárom kupolájában szemlélhető ötvennégy festmény Rafael-biblia néven ismertetik (v. ö. J. D. Passavant, Rafael von Urbino. Leipzig. 1838. II,

203.) úgy a kis-Passió cyklus méltán megérdemli, hogy Dürer-bibliának neveztessek.

Ezen sok kiadásban ismételt fametszetek C. H. v. HEINECKEN állítása szerint (*Neue Nachrichten von Kuenstlern und Kunstsachen*. Dresden. 1786. I, 70. és ismét, Leipzig. 1804. I. W. Heinsius, *Allg. Buecherlex. u. o.* 1812. II, 313.) első kiadása negyedrért íven szöveg nélkül jelent meg. Címlapja, melyen a szenvedő üdvözítő alakja egy kövön ül, Dürer névjegyével van jelölve, fölötte: «*Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi*» olvasható, ezt követi az egyes képek sorozatjegyzéke, azon rendben, mint azt Bartsch A. (*Le Peintre Graveur* n. ed. Leipz. 1866. VII. 119—121.) Heinecken által megállapítva átvette.

Heinecken Dürer A. fametszetei felett készített jegyzékében (l. m. f. 161. 1.) eleve megjegyzi: hogy e munkájánál más egyéb gyűjteményeken kívül, a «Marietti»-féle általa kitűnőnek tartott gyűjteményt kiváló figyelmébe vette. Heller J. kinek szavatossága Dürer metszeteinek kérdésében még mindig kitűnő értékű, ezen jegyzéket igen tökéletesnek tartja. (*Das Leben und die Werke Albrecht Dürers*. Bamberg. 1827. II, 2. 307. 1.) A jegyzékbe foglalt Dürer-metszetek mindannyi lapjait közvetlenül szemlélte, amelyek pedig szemei elé nem kerülhettek, azokra nézve pontosan kijelöli a forrást, honnan tudomást szereznie sikerült. J. Ch. Brunet (*Manuel du Libraire*. V. ed. Par. 1862. III, 82.) Heinecken leírását mint «*fort exactes*» dicséri.

Hausmann B., Dürer műveinek kitűnő ismerője azt írja, (*Albrecht Dürer's Kupferstiche, Radirungen, Holzschnitte und Zeichnungen*. Hannover. 1861. 63. 1.): Heller is Heinecken után* egy szöveggel ellátott kiadásról tesz említést, melynek fametszet címlapján, fölül e szavaknak. *Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi*, végén pedig: *finis impressum Noribergæ*. 1511. kellene állani, és hozzáadja, hogy hasonló kife-

* Különös, hogy nem csupán Hausmann, hanem Bartsch A. (m. f. 28. l. 12. sz.) és Heller is mindenütt e műíró nevét «Heinecke» írják, míg Brunet «Heinecken»-t használja. A «*Nachrichten von Kuenstlern und Kunstsachen*» 1789. május 3-dikáról kelt előszavában a szerző: Carl Heinrich von Heinecken-nek írja magát. A *Dictionnaire des Artistes*. Leipz. 1788. II. kötetének előszavában C. H. DE HEINECKE, olvasható.

jezús soha sem került szeméi elé, sőt nem is lehet hiteles, mert Dürer valamennyi művén latin szövegben olvasható «impressum Nurnberge», de soha sem «impressum Noribergæ».*

Kár, hogy Hausmann, Hellernek idézését Heinecken sorai-
val nem hasonlította össze. Itt meglelhette volna (m. f. i. Nachr. 172. l.): «Ezen kis-passió *újabb* kiadása e cízzel nyomatott: «Passio Christi ab Alberto Durer Norimbergensi effigiata, cum varii generis carminibus fratrum(?) S. Benedicti, Chelidonii, Musophili» hátulsó oldala szöveggel van ellátva, végén pedig olvasható: «finit impressum Noribergæ».**

Heinecken itt a passió-könyvecskének egy szöveggel ellátott második kiadása felől beszél, azonban nem eléggé pontos címének leírásában, mely így hangzik: Passio Christi ab Alberto Durer Nu||renbergensi effigiata cu vary generis carmi||nibus Fratris Benedicti, Chelydony||Musophili.

Ezen értekezésünkhez facsimilében mellékelt «Ecce homo» fametszetének alján következő distychonok állnak:

O mihi tantorum . iusto mihi causa dolorum
O crucis O mortis causa cruenta mihi
O homo sat fuerit . tibi me semel ista tulisse
O cessa culpis me cruciare nouis.
Cum privilegio.

Az utolsó vagyis a 38-ik lap homlokán a *κολορών* áll, Impressum Nurnberge per Albertii Durer Pictore || Anno Christi Millesimo quingentesimo undecimo. Ezen záradékon kívül, mely a kiadvány helyét, idejét és a nyomdászt is kijelöli, következő figyelmeztetés olvasható: Heus tu insidiator . ac alicui laboris . ut ingeny surrep || tur . ne manus temerarias his nostris operi || bus inicias . caue . Scias eni a gloriosissi || mo Romanoru impere-
rature . Maxi || miliano . nobis cocessum esse || nequis suppositicys for || mis . has imagines imprimere || seu impressas per imper || ry limites vendere audeat . q . || si per cotemptum . seu

* Ich habe — így szól Hausmann — einen solchen Schluss nie zu Gesicht bekommen, er kann aber nicht echt sein, da bei allen Dürer'schen Werken mit lateinischen Text steht impressum Nurnberge, niemals impressum Noribergæ.

** «Diese kleine Passion ist von *neuem* gedruckt worden, mit dem Titel : Passio Christi ab Alberto Durer Norimbergensi effigiata, cum varii generis carminibus fratrum(?) S. Benedicti, Chelidonii, Musophili, mit Text auf der Rueckseite, und am Ende : finit impressum Noribergæ.»

auaricie cri || men . secus feceris post honorum con || fiscacionem . tibi maximum periculum sube || undum esse certissime scias.»* Mindamellett ámbár a «Kayserlige Freiheit» mint AREND H. C. magát kifejezi (Das gedechtnisz der ehren eines derer vollkommensten Kuenstler seiner und aller nachfolgenden Zeiten Albrecht Duerers. Goszlar. 1728. §. 9.) kellőleg fedezte e munka utánzását, még is egy olasz hírneves rézmetsző, ki a latin figyelmeztetést nem értvén, vagy érteni nem akarván, Velenczében (?) valamennyi metszetet utánozva kiadta, neve Marcus Antonius. Kiről később szólandok, most Heineckenhez visszatérünk.

A lapok első nyomatai közül, minden szöveg nélküli igen jeles példányok egész sorozatát, nemcsak nyilvános, hanem magángyűjteményekben is lehet találni, de mindenütt hiányzik a címlap. Az amsterdami muzeumban egy példány őriztetik, melynek ívrét alakú minden egyes lapján négy kép van, azonban itt is hiányzik a címlap. Hausmann azt tartja: *ez szöveg nélkül soha sem jött árusforgalomba*, de nyomban hozzáveti «ennél fogva csak is a szövegezett kiadás számára készült». Legyen hite szerént, de meg kell engedni, hogy Heinecken ellenében nem eléggé alapos az «impressum Noribergæ» után kiinduló következtetés, mert eltekintve attól, mikép «Noribergæ» toll-hiba nagy nevű bibliografoknál** is előfordúl, Heinecken az 1511-ik évi szöveges kiadásról szól, nem pedig arról, mely szöveg nélkül jelent meg, és melyről feltennünk kellene: hogy a metszet első nyomatának címében Dürer neve teljesen mellőzve lett. Való, hogy a műtörténésznek okmányokkal kell állításait igazolni, innen nézve hát a dolgot, feltétlenül be kell ismernünk: hogy ezek Heineckennél hiányzanak, sőt azt sem említi: hol látta a szöveget megelőző címlapot.

Bizonyára a képsorozat fogalmazása, fára való átvitele, rajza és metszése közt több idő telhetett el; úgy látszik, mintha a művész önmagával elégedetlenül, a már kész famet-

* Hasonmását híven adta Lempertz H.: Bilderhefte zur Geschichte des Buecherhandels. Coeln. 1862. II. á.

** Pl. G. W. Panzer, Annales typographici ab Anno MDI. ad Annum MDXXXVI. continuati. Norimbergæ: 1799. VII, 450. No. 77. — J. G. Th. Græsse, Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique. Dresde. 1861. II, 453.

szeteken is javitgatott volna. Hausmann szerint (R. Naumann, Archiv fuer die zeichnenden Kuenste. Leipzig. 1855. I, 54.) azon lap, melynek tárgya: Ádámnak és Évának kitiltása a paradicsomból* (B. 18.) kétféle nyomásban fordul elő, melyen Éva alakjának hátgerincz rajzában egymástól eltérnek. Az akademikus Didot A. Firmin híres gyűjteményében (Catalogue des dessins et estampes. Paris, 1877. 39. l. 282. sz.) egy szöveg nélküli kiadást bírt, melyben Krisztus születése (B. 20.) minden eddig ismert példányoktól, ha mindjárt némi csekélységben is, de különböző vala. Hogy Dürer Krisztust az Olajfákhegyén (B. 26. és 54.) két példányban fogalmazta, az itt tárgyalt sorozat számára, ez általában elismert tény. (M. Thausing: Dürer, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst. Leipzig. 1876. 345. l.).

Terentianus Maurus szerint a könyveknek is meg van történetük „*habent sua fata libelli*“.** Külbecsüket nézve, ez általában időről-időre változó; egészben véve, nagy mesterek műveinél emelkedik, kisebbeknél pedig süllyed értékük. Azon adatoknak, melyek Dürer metszeteinek és műveinek árfolyamáról tanúskodnak, kultúrtörténelmi fontosságáról meggyőződve levén, remélem, hogy a művészet barátait érdeklendi, ha itt fogja találni az amatőrök versenyére és a műlapok becsértékére vonatkozó árjegyzékeket is. Dürer idejében a műdarabok elárúsítása felette kezdetlegesen történt; művészünk helyben bocsátá piacra munkáit, utazásai alkalmával mint árucikkeket hordozta magával; tulajdon anyja, a jó Borbála asszony pedig azon napokon, midőn a nép vásárra gyülekezett, a réz- és fametszeteket nyilvánosan értékesítette. Ezt bizonyítják fiának velenczei levelei. Életének eme derültebb napjaiban sem feledkezik meg Pirkheimer W. barátjához 1506. ápril 2-ikáról szóló kelettel imigyen írni: «Hy mit last mich ewch befohlen sein vnd sagent meiner Muter daz sy awff daz *Heiltum**** feil las

* Egy renaissance-kori latin költő következő epigrammot írta felőle:

«Angelos hős cernens, miratus dixit: ab horto
Non ita formosos vos ego depuleram.»

** C. H. de literis, syllabis, pedibus et metris. 258. v.

*** Campe, Reliquien 19 l. Hertelln így olvasta, mit Eye, Leben und Wirken A. Dürer's. II. kiadás, Nördlingen 1869. 504. l. «heiltm» az összevont Heyligtumb, után kijavított. A középkor késő századaiban s a renaissance idejében a sz. ereklýék művészileg kidolgozott foglalatban és pompás szekrényekben a templombeli karzaton

haben.» Dürer egyes műlapjainak árkeletéről németalföldi úti naplójából meríthetünk tudomást, hol bevételeit szorgalmasan elkönyvelve találjuk, itt azonban csak a kis-passióra vonatkozó tételeket ismételjük.

Dürernek e jegyzetei 1520-ik évről így hangzanak: «Item Sebaldt Fischer hat mir zu Antorff (Antwerpen) abkauft 16. kleiner Passion pro 4 fl.» (Campe, m. f. i. 81. l.) Nagyobb figyelmet érdemel azon jegyzék, melyet Brandau, portugalli kereskedelmi ügynöknek (factor von Portugal) ajándékozott műdarabjai felől pontosan állított össze: «ein kleines geschniedenes Kindlein, — így kezdi a művész és ekép folytatja — Mehr habe ich ihm geschenkt ein Adam und Eva, denn Hieronymum in Geheisz, den Herculum, den Eustachium, die Melankolj, die Nemesin. Darnach auf dem halben Pogen drey neue Marien-Bild, die Veronicam, den Antonium, die Weynachten und das Creutz. Darnach die besten aus dem Viertelbogen der sind acht stuecklein. Darnach die drey Bücher unser Frauen-Leben, Apokalypsin, und den grossen Passion, darnach den *Klein-Passion* und den Passion in Kupffer, das ist *alles werth* 5. fl.» (Campe, 87. 88.) Továbbá bejegyezve találjuk: «Ich hab gelöst aus zwey Adam und Eva, ein Meerwunder, j Hieronymus, j Reuther, j Nemesin, j Eustachium, j ganz Stueck Holzwerk, sieben Stueck des schlechten Holzwerks, 2. Buecher und 10. *Klein Holz Passion*, alles umb 8 fl.» (Campe, 106.). Ezenkívül még egy ízben említi, hogy: «Ich hab 3 fl. aus dem Klein Holz Passion gelöst.» (Campe, 106.) E napló művészünknek általában ismert nemes természetéről is tanúskodik, mely ösztönözte őt, hogy barátjait kedves emlékekkel lepje meg, azokat pedig, kik szolgálatokat tettek neki, jutalmazza.

Az elsőkhöz számította *Graphæus*, tulajdonképen Schryver Cornélt, Antwerpen város jegyzőjét,* kit 1521-ik év februárhó

«heyltumbstuel» állíttattak ki közszemlére. Így például Bécsben sz. István templomában «alle iar an son tag nach dem Ostertag». (V. ö. Denis, Wiens Buchdrucker-geschicht. Wien. 1782. 15. l.). A bécsi templombeli karzat — Heilthumstuhl — 1483-ból 1700-ik évben bontatott szét. Ábrája közölve van: Mitth. d. Alterthums-Vereines. Wien. XVI, 35. 47. kép. — Lœhner G. W. szerint: die Personen-Namen in A. Dürer's Briefen aus Venedig. Nürnberg. 1870. 9. l. a Quasimodo-geníti vagy is fehér vásárnapot követő pénteken, mely 1506-ban ápril 19-ikre esett, az ereklyék és a koronázási díszletek közszemlére állíttattak ki.

** Graphæus, polyhistor, V. Károly cs. 1520. Antwerpenben történt, s újabb

7-én a kis fametszet-Passió egy példányával megajándékozott, mely példány ezen jegyzettel van ellátva: Albertus Dvrer pictor opt. max. C. Grapheo dono dedit propria ipsius manv. VII. die Febr. an. DDD.XXI. E példány később az ismert Aldus és Etienne-k életírója, Renouard A. A. könyvtárába jutott.*

Áttérvén a Dürer halála utáni idők árkeletének történetére, midőn e fametszetek értékét nyomoznánk, nem akarjuk tanulmányunkat a számoknak gépies egymás mellé állítása által a szegénység unalmasságáig torzítani. Kulturtörténelmi adatok ugyan soha sem lehetnek szárazak, mert a nevek és számok értékes utmutatóul szolgálnak a kutatás tágas mezején; azonban az ide tartozó anyag megválasztása, határának felismerése, nem egy nehézséget gördít elénk; ennél fogva, ámbár nagy áldozatok árán sikerült kivált a XVII. és XVIII. század adatait összegyűjtenünk, még is mivel bármi törekvő magán igyekezett, a kulturtörténelem adatainak gyűjtésénél vajmi sovány eredménnyel állhat meg, viszonyítva a nagy és nyilvános gyűjteményekkel szemben, nagyon ajánlatos marad tehát azok számára, kiket szerencsés végzetük a művészet és műtörténelem központjainak tűzhelyéhez állított, annak, mit nekünk nehézségekkel teljes kutatásaink közt elérni sikerült, bővebb adatokkal való gyarapítása.

SANDRART Joákim «Teutsche Academie» című művében nem egy alkalommal hívja fel figyelmünket Dürer munkáinak jelességeire, de mi alapot sem nyújt e műveknek a kereskedésben folyó árukra nézve. Pauli J. G. nyolczszázharminczhat (?) Dürer réz- és fametszetből álló gyűjteménye Boroszlóban a 18-ik század első felében 400 frtra becsültetett.** Jean de Julienne, francia műkedvelő (1686—1766.) háromszáz darab kitűnő Dürer metszet birtokában volt, köztük százegy darabra rúgott a rézmetszetek száma, s mindezért 1767-ben csak silány 201 livrest lehetett a vételárból nyerni.*** Ide vonatkozó forrásaink

időben sokszor megbeszélt bevonulásához vitt egy «Gratulation»-t. V. ö. Froppens J. Biblioteca Belgica. Bruxell. 1739. I, 201., hol G. jellemző Larmessin N. által metszett arczképe is látható.

* V. ö. Catalogue de la Bibliothèque d'un amateur, avec notes bibliographiques, critiques et littéraires. Paris. 1819. I, 20.

** Heller, das Leben und die Werke Albrecht Dürer's II, 1. Zeichnungen, Gemaelde, Plastische Arbeiten. Bamberg. 1827. 150. l.

*** L. Clément de Ris, les amateurs d'autrefois. Paris. 1877. 311. l.

kimerítőbbek kezdenek lenni a múlt századból, midőn az 1790-ik évvel Frauenholz Frigyes nürnbergi műkereskedő katalogjait közrebocsátani kezdette (I—IX. 1804.) avégből, hogy a rézmetszetek és műtárgyak kedvelőit, kereskedelmi nyilvánosan tartott árveréshez édesgesse. A készpénzben teljesítendő fizetés a conventiós pénzláb szerint történt, s provisió fejében 12 százalék fizettetett. A kezünkben levő példány pontosan jelezvén az árakat, azon helyzetben vagyunk, hogy azokat megismertethetjük, mi annálfogva sem fölösleges, mert Hellernél, a kis passio-nál, elő nem fordulnak, a ki pedig más Dürer lapoknál a Frauenholz-féle árakat idézi.

Frauenholz katalogjának több éven át megtartott czímét imitt közöljük: «Verzeichniss einer beträchtlichen Kupferstich-Sammlung alter und neuer groestentheils seltener Blätter aus allen Schulen nebs Kupferstich-Werken und Kunstsachen welche den 21. Mertz 1791. in der Frauenholzischen Behausung in den gevoenlichen Vor-und Nachmittags-Stunden oeffentlich gegen baare Bezahlung in Conventionsgelde sollen versteigert werden. No. I. Nürnberg. 1790. k. 8. — Hatodik lapjának 75-ik száma alatt találjuk: 36. kis-passió kép, teljes példány, címlap nélkül; eladatott; 4 frt. 30 kr. Ugyanezen év november 21-én (II, 12. 172. sz.) hasonló példány már csak 2 frt. 30 kr. kelt el. 1793-ik év szeptember hó 30-án (IV, 13. 173. sz.) «37. Ps. La vie de Jésus, où la petite passion, pet. 4. suite complete et bonnes epreuves» 37. frt. és «Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi, première édition avant le texte» 1797. február havában 16 frtért árusítottatott el. (VI, 20. I. 186. sz.)

A legjobb és keresettebb rézmetszők, mintázók és könyomdászok munkái felett egybeállított legkitünőbb katalogok közé tartozik a *Weigel*-féle műkatalog, melynek 28. évi folyama, 1838 — 1866. harmincz részben e címmel 8-adrét jelent meg: «Catalog von Kunstsachen und Bechern, welche in der Anstalt für Kunst und Literatur (R. Weigel.) in Leipzig vorrätthig oder durch dieselbe besorgt werden». A fametszet kiadású könyveknek ily gazdag készletével szemben, igen feltűnő jelenség az, hogy Dürer kis passió-ja, az évek ily hosszú folyamán keresztül teljes példányban csak egyetlen egyszer (2790. sz. II, 106.) 37 kép 1511-iki címlappal, mint latin szövegű, körül

nem vágott nagy szélekkel, eredeti hártakötésben jegyeztetik és 15 *tallérért* kínálják!

A sokat emlegetett Posonyi Elek-féle Dürer-gyűjteményben, melyet 1876-ban Hulot Párisból vásárlott meg, és ismét 1877-ben a berlini metszettár számára 100,000 frtért elárúsított* befoglaltatott a szöveges kiadás, az eredeti címlappal és az «impressum»-mal, 38 képpel. (Catal. No. 133. 20. l.) Posonyi e példányt Münchenben a Pokorny-féle árverés alkalmával 226 frton szerezte. Brentano-nál Frankfurtban, 1870-ben (24. l. 254. sz.) egy szöveg előtti kiadás, címlap nélkül 255 frton a londoni műkereskedő *Colnaghi* javára üttetett le. *Durazzo* Jakab marchese, egy teljes, szöveges régi préselt bőrkötésű példány birtokában volt; ezt Gutekunst 1872-ben (I, 181. 1858. sz.) 400 frtért adta el. Az 1511-ik évi 38. kitűnő lenyomatú szöveges kiadást 1876-ban C. E. Liphart (480. sz. 46. l.) 201 markért adta, míg a következő év december havában F. A. C. Prestel frankfurti műkereskedő a C. Marschall-féle szöveggel előzött nyomatokat (17—52. kép. 259. sz. 17 l.) szinte szöveggel ellátott kissé piszkos címlappal 370 markért adta el. G. I. Schwabe, Catalogue de livres rares No. VI. Paris. 1879. 276. lap. 2221. sz. a. Bisuccio D. velencei kiadását 250. franc-kal jegyezte.

A tudományos irodalom és a művészet nyomait mindenkor zsákmányejtő szabadcsapatok követték, tapasztalhatta ezt Dürer is minden császári szabadalmak és szigorú tilalmak daczára. Hisz Nürnberg városháza alatt, tehát szemláttára, házalt szemtelenül egy idegen az ő compositióinak utánzásait árusítván, miért is kényszerítve levén a hatóság védelmét igénybe venni, a nürnbergi tanács 1508-ik év január 8-ikáról következő határozatot hozta: «Item einem frembden Mann, so unter dem Rathhaus Kunstprif feyl hat, vnd vndter denselben, die Ime betruglich nachgedruckt seyndt, soll man in Pflicht nehmen, dieselbe Zeichen alle abzuthun und deren keines hier fayl haben. Oder wo er sich des widern würd, soll man ihme dieselben Prif alle als ein Falsch aufheben und eines Rathsh hanndten nemen.» (Campe m. f. i. 183.) *Marc Antonio Raimondi* nem átalotta a kis passio képeit Dürer névjegyének elhagyása

* Kunst-Chronik. XIII. J. Leipz. 1878. 14. sz.

mellett utánmetszeni, s azokat üres táblácskákkal ellátva három különböző lenyomatban terjeszteni,¹ melyek az eredetiekkel egybevetve merevek és életnélküliek. Bartsch A. XIV, 401—16. pontosan leírja őket.

Külön értekezés tárgya lehetne, ha a kis-passiónak valamennyi másolata felől behatólag szólni akarnánk; e célra a térrel nem rendelkezhetvén, meg kell elégednünk: hogy azokat időrendben felsoroljuk. 1553-ban a V. Geysler által rendezett «Passio vnsers Herrn Jhesu Christi» kiadásban már *Virgil Solis* másolatai jelentek meg.² I. Osta és P. Valgris velencei nyomdászok 1557-ben az általuk kiadott «Contemplatio vitæ et Passionis Domini nostri Jesu Christi» számára egy névtelen által másoltatták Dürer képeit. Lufft J. 1558-ban a «Wittenberger Betbüchlein mit Calender und Passionel D. M. Luth.» számára kisebb másolatokat készíttetett. Hasonlókat tartalmaz a «Novi Testamenti æditio postrema per D. Erasmus R. Frankf. 1560. Verig.» Han. Az 1565—9-ik évek kiadásaihoz tartoznak a G jeggyel élő mongrammatista³ műdarabjai. Ezekre következnek az 1571-ben *Solis Miklós* által közzétett másolatok.⁴ Heinecken (m. f. i. 173. l.) egy 37. lapból álló rézmetszet másolatáról tesz említést e címmel: «Passio Christi ab Alberto Durero effigiata, I. A. Colon. exc. A. B.» hasonlóképen Wæsbergen exc. Az augsburgi másoló *Hopfer Lambert*, mint ezt ismét Heinecken állítja a XVI-ik század első harmadában ugyanezen kis passiónak 18. lapját újra metszette.⁵ Küssel Menyhért a Wæsbergen-féle copiókat másolta.⁶ 1644-ben Mommart Józsefnél Brüsszelben egy negyedréti kiadás jelent meg, e címmel: «Historia Passionis Dni. nri. Jesu Christi ab

¹ Ezt G. Vasari is, bár mesésen, megemlíti: Marc-Antonio Bolognese, le vite de' piu eccellenti pittori, scultori ad Architettori. Firenze. 1880. V, p. 405. seg. Milanesi ezen Vasari-féle mesét jogosan «novella»-nak jellemzi. E tárgyban C. Th. Murr «description du Cabinet Praun.» 1797. a valót helyesen ismerte fel, és a 88. l. ki is fejtette.

² Többire nézve v. ö, C. K. Nagler, die Monogrammisten. München. 1879. V, 267. l.

³ Nagler u. o. III, 165. e másolót a baseli és berni «Todtentanz» 1576-ban készült fametszeteinek mesterével azonosnak tartja.

⁴ V. ö. Passavant J. D. le Peintre-Graveur. Leipz. 1863. 4, 127.

⁵ Bartsch VIII, 526. és reá hivatkozással Andresen A.: Handbuch fuer Kupferstichsammler. Leipz. 1870. I, 694. csak 15 lapot említenek.

⁶ Heller, m. f. i. 610. l.

Alberto Durero delineata.¹ Napjainkban végre Berlinben valamennyi metszet-lapok 1862-ben Burchard A. által fénynyomatban; 1868-ben pedig hiven fára metszve Deis C. által adattak ki.²

Még az eredeti famintákról kell megemlékeznünk, melyekről Heinecken (m. f. i. 172. l.) hitelt érdemlőleg állítja, hogy Velenczébe vitettek, és itt új kiadás készítettett utánnok: Weigel 1837-ben e kiadás egy példányát birta 5603. sz. a. I. 4, 38. tüzetesen leírja és 15 tallér áron hirdeti. E könyv teljesen tartalmazta a 37. képsorozatot e címmel: «La Passione di N. S. Giesu Christo D'Alberto Durero.» Hátulsó lapján Moró M. verseivel. In Venetia. 1612. Appresso Daniel Bisuccio. 4. 42. l. Dürer arczképével aczélmetszetü körképben. Brunet, Manuel II, 911. a Didot-féle példány után behatóan ismerteti. Szerinte 1839-ben a felette elhasznált famintákból 36 darab Londonba a British Museum birtokába jutott, hol maig is őriztetnek. Henry Cole 1844-ben galvanoplasztikus mintákat készített róluk, melyek lenyomatait az «Events in the life of Jesus Christ» felhasználta. Weigel 1845. XVI. 73. 14593. sz. a. a közönséges kiadást 7, árnyékos nyomatát (Tondruck) pedig 10 és fél, a hártanyomatot ellenben 21 tallérra tartotta.

Dürer metszeteinek sorozata közt a kis passió fametszetei vannak legjobban elterjedve, kivált a második szöveges kiadás; azonban mint a legilletékesebb tanu Hausmann (m. f. i. 63. l.) állítja, címlap nélkül «die vollständigen Folgen mit dem echten Titel ausserordentlich selten, wie den von dem reichen Wiener Sammlungen (1861.) diejenige des Erzherzogs Albrecht allein eine solche besitzt, und keine der Muenchener Dürer-Sammlungen einen echten Titel aufweisen kann.»³

A dolog természetéből folyik: hogy ez a magángyűjteményekre nézve nagyobb mértékben alkalmazható, hol többnyire egy újabb másolat vagy kézrajz pótolja a címlapot.⁴

¹ E másolókhöz nem sorolható Altdorfer Alb. 40 képeinek azon 38 darabja, melyek 1604-ben Hamburgban ezen álczímmel: «Alberti Dureri Noriberg. Germ. Jcones sacræ» jelentek meg.

² Eichstätt és Stuttgart. Eye A. 1872-ben magyarázó szöveggel látta el.

³ Ez állítás igazságáról személyes tapasztalatok után meggyőződén, mellette tanúságot tehetünk.

⁴ Praun P. (Murr, Cab. 138—7. sz.) gyűjteményében volt egy teljes példány,

Annyi és oly sokféleképen írták le, rajzolták, festették, metszették és faragták az üdvözítő Krisztusnak alakját, mint a «fájdalmak férfiát», hogy nem volna csekély feladat a műbuvár részére, az ezen alakítások nyújtotta anyagot csak általában is felölelni. A szenvedő üdvözítőnek mint «fájdalmak férfiának» (Ecce Homo) eme különböző ábrázolása, valamint a Veronika kendőjén előforduló arcza az Úrnak, Izsajás proféta látományainak (53, 3.) felfogásában, és a négy Evangelista (Máté 27, 26. 30. Márk 15, 15—19. Luk. 23, 25. Ján. 19. 1—6.) leírásaiban leli alapját. Izsajás látja a megkínzottat, kit a fájdalmak maguk emberének választának. Az új szövetség szerint pedig a római kormányzó katonáinak adja át, hogy megkínózzák; ezeknek durva erőszakosságaihoz fűződik a zsidó királyság gunyolása, a tövisekkel való koronázás, és bibor palást alkalmazása által. Pilátus hogy az ekép szánandóan megkínzott iránt, a törvényház előtt egybesereglett és felindult népben a szánalmat felköltse, Jézust e szavakkal mutatta be: «Ihol az ember!» A latin fordítás szerint: Ecce Homo!

A fájdalmak férfiának művészi motivuma tehát a megváltás egyszerű történetében található, és innen indulva, már Dürer előtt régen művészi alakítások tárgyául szolgált, már a nyomdászat kezdetleges korában is. Ezen időről Weigel I. O. gyűjteményének katalógja szerint (Leipzig 1872.) a kora idők nyomtatványai közt hat különböző kép az 1450—1500 évekből soroltatott fel (108, 50; 163, 73; 365, 184; 456, 228; 472, 235; 486, 241. szk.), melyek többnyire Krisztust a koporsóban angyalok közt állva ábrázolták. Az 1466-ik évi E. G. gót betűkkel jegyzett mester egy Dresdában' létező rézmetszete Krisztust mint «Ecce homo»-t ábrázolja. (Passavant II, 58. 155. sz.) Ugyanettől való egy más kép 1467-ről, mely az üdvözítő arczát sz. Péter és Pál által tartott kendőn ábrázolja.

mely az összes gyűjteménnyel Frauenholz birtokába jutott 1801-ben. V. ö. Deutsches Kunstblatt 1854. 23. 204. szk. A Didot-féle «triage non decrit» Cat. Par. 1877. 282. sz. 39. l. árverés alkalmával visszatartatott. Címlap nélküli, tehát esonka példányok, következő műbarátok gyűjteményeiben találtattak: Derschau (Nürnberg. 1825.), Fumée G. (Bécs 1826.), Held M. (u. o. 1826.), Stöckl F. X. (u. o. 1838.), Cicognara L. (u. o. 1839.), Petzold B. (u. o. 1845.), Otto E. P. (Lipce 1851.), Jungmeister A. W. (u. o. 1852.), Ackermann W. A. (u. o. 1853.), Sprinkmann B. (u. o. 1853.), Mechel K. (u. o. 1854.), Eissenhart J. J. (München 1861.), Endris J. C. (Bécs 1863.) és Böhm J. D. (u. o. 1865.).

(Nagler, Monogramm. II, 660.) Egy régi névtelen mester Heinecken szerint (deutsche Kupferstichgeschichte, neue Nachr. I, 309.) Krisztust fején töviskoronával, a kínszenvedés eszközeit tartó angyalok közt állva ábrázolta. Ugyancsak általa említettik egy dörzskép hasonló alakkal, valamint az üdvözítőnek egy mellképe töviskoronával, kezei mellén keresztbe téve. Hires továbbá Schongauer Márton «Ecce homo»-ja* formai szépsége, és a belőle kisugárzó mély érzelem által. Ezen mester és Dürer között benső művészi rokonság van. Mindketten tárgyalták a kínszenvedés tragédiájának ama jelenetét, midőn Krisztus a kereszttel vállán a Golgothára vitetik, s kinjaitól kimerülve a kereszt terhe alatt lerogy. Ha Dürernek e jelenetet ábrázoló és Schongauer motivumaival a cselekvényben egyező nagy fametszet-passió képét (B. 10.) Schongauernek hasontárgyú ábrázolásával (B. 21.) egybevetjük, kétségtelenné válik, hogy Dürer Schongauernek műlapjait nemcsak ismerte, hanem tanulmányozta is.

Ha a kora művészetek barátjának figyelmét nem kerülte el a körülmény, mily szívesen választotta már kezdetlegességének idején tárgyal a «fájdalmak férfának» arczát, egyszersmind szemébe kell tünni: hogy Dürer ezen eszmény felett az ábrázolásoknak egész sorát alkotta, melyek ügyesen ismételtettek ugyan, de soha mások által túl nem szárnyaltattak.** Nevezetes műtörténelmi tény marad az is, hogy Dürer ezen egy tárgyat oly gyakran dolgozta fel, anélkül hogy a sivár ismétlés hibájába esett, vagy a fenséges eszme munkája közben legkevesebbé is lapossá vált volna.***

Az írónak, ki napjainkban a művészetről szól, a bizonyítási anyag legcsekélyebbje sem engedhető el. Ennélfogva kitüzött határainkon belül Dürernek valamennyi tárgyunkhoz tartozó

* 69. kép, Würzbach A. M. Schongauer. Wien, 1880. 94. l. e képet 1470—73. évre teszi. A Didot-féle 1877-ik évi májusi árverésen e metszet 1500 frcon ütöttet le.

** S. G. Dehio, die Komposition von Raffaels Spasimo di Sicilia und ihre Vorläufer, Zeitschr. für bild. Kunst, Leipz. 1881. XVI, 255.

*** Grimm V. ítélete Dürernek Veronika és Ecce homo képei felől: «In den Holzschnitten, die wenige und harte Umrisse verlangen, hat er vorzugsweise den Typus beibehalten, aber den herben und ungefaelligen in den Kupferstichen sucht er mehr gemeine Naturwahrheit, die oft unschoen ist.» (Die Sage vom Ursprung der Christusbilder, Abhandl. der Berl. Akad. Phil. Hist. Kl. 1842. 167. l.) minden alapot nélkülöz.

eddig ismert műveit felsoroljuk. Megkezdjük ezt rézmetszeteivel, karczolataival és fametszeteivel, melyek időrendje és hitelessége megállapítvák, ezt követendik azután kézrajzai és festményei, utóbbiak a Dürer-tanulmányok nevezetes részét képezvén; azonban sok a csalit e téren, Hellernek megbízhatlan állításai pedig rendező kezekre várnak. Az ujabbkori buvárlatok ugyan nem egy érdemes adatot derítettek fel, egész-

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 20.

ben véve még is inkább Dürer kézrajzaival semmint festményeivel foglalkoztak, mi azonban megelégszünk itt általában a nevezetesebb alkotásokat egyszerűen szemléltetni, csak is a fametszet kis-passió címlapját, és egy birtokunkban levő kézrajzot méltatandván, annak művészi és beltartalmára tekintvén.

Mindenek előtt egy a «fájdalmak férfiát» ábrázoló Krisztuskép (B. 20. rézmetsz.) kiterjesztett karokkal tűnik fel.

Thausing (Dürer, 174. l.) kifogásolja benne az anatómiai hiányokat, a fej és szemek rajz-hibáit, és a véső bizonytalan kezelését oly felötlőnek tartja, hogy készültének idejét 1497-ik év előtti időkre hajlandó visszavezetni; míg Hausmann (m. f. i. 13. l.) az előtérnek szorgalmasan kidolgozott voltát emeli ki, és az érzésnek a kifejezéssel egybefolyó összhangjánál fogva (B. 21.) azt az 1512-ik évből származottnak hiszi. Retberg ellenben (m. f. i. 90. sz. 40. l.) teljes joggal 1507-ik év körüli időkre teszi. — Következik az 1509-ről keltezett rézmetszetű passio címlapja: a «fájdalmak férfja» töviskoronázottan sebhelyektől fedve, keresztbe tett kezekkel áll a kín-oszlop mellett, jobbájában ostort, baljában vesszőt tart. (B. 3.) Ehez sorakozik a felséges, csak is az Albertinában és Drezdában látható sz. Veronika, mindkét kezével tartván a kendőt, melyen az Úr képe látszik. Ezen karczolt lap 1510. évszámmal van jelölve. (B. 64.) A kis passio Veronika-képe (B. 38.) szinte 1510-ről van keltezve. Ugyanezen évszámmal van ellátva a fametszetű nagy passio azon képe (B. 9.), mely a töviskoronázott Urnak a törvénycsarnokban való kiállíttatását ábrázolja. Ezen nagy passio képsorozat címlapja az ülő «fájdalmak férfja» amint kinzói által gúnyoltatik (B. 4.) 1511-ik évről való, valamint a kis passió fametszet címlapja (B. 16.) és ugyanezen sorozat képe, mely azon jelenetet ábrázolja, amint Pilátus a megkinzott Krisztust a népnek bemutatja. (B. 35.) 1512-ik évre esik az ő összekötött kezekkel rajzolt «Ecce homo» (B. 21.) és a «fájdalmak férfja» a rézmetszetű passióból (B. 10.). A két angyal által tartott kendő Krisztus arczával (B. 25.) 1513-ra vall; a töviskoronázottan ülő üdvözítő alakja pedig (B. 22.) az 1515-ik; az angyal által lobogtatott kendő Krisztus arczának karczolatával (B. 25.) 1516-ik évekből valók. Végül megemlítjük a nagy Krisztusföt, melyet Bartsch (VII, 182. Ap. 26. cz.), Retberg (m. f. i. 120. l. Ap. 141. sz.) a kétesek közé; Heller (m. f. i. 613. l. 1629. sz.), Eye (m. f. i. 516. l.) és Thausing (m. f. i. 363. l.) ellenben a művész hiteles lapjai közé sorolnak.

Alig lehet ez alakokat gazdagabb képzelődéssel alkotni, mint azt Dürer teszi vala a „fájdalmak férfjának“ itt felsorolt tizennégy ábrázolásánál. Kitünő tehetsége mind azt, mit metszeteiben előadni akar, mindenütt az eszközök legszigorúbb ökonomiájával

viszi véghez, rajzai mintha csak sziklába lennének vésve, az eszméből mindig a leglényegesebbet tükrözik vissza, hogy a történelmet nyugodt nagyságában világítsák meg. Ezen előnyé-

Passio Christi ab Alberto Durer Au-
renbergensi effigiata cū variij generis carmi-
nibus Fratris Benedicti Chelidonij
Musophilii.

O mihi tantorum iusto mihi causa dolorum
 O crucis O mortis causa cruenta mihi.
 O homo sat fuerit tibi me semel ista tulisse.
 O cessa culpīs me cruciare nouis.

Cum priuilegio.

A KIS PASSIO CZÍMKÉPE.

ben fekszik kétségtelenül művészi erejének fő érdeme, mely Dürer typusaira a csodás szépséget lehelli.

És most vessünk vissza egy pillantást a fametszet kis passionak czímképe.*

* Eredetink, mely egy német államgyűjtemény szöveges másodpéldánya, s melynek papírja a magas korona víznyomatát mutatja, kitűnő nyomatú, csak az sajnálandó: hogy szélei körülvágvak. Az itt felsorolt czímlap-másolatokon kívül vannak

Krisztusnak, mint a «fájdalmak férfiának» az egyszerű ábrázolása, mint a mellékelt másolatból látható, nem vonásokból álló rajz, hanem természet és élet.* Az amateur és műbuvár szemlélődvén, egyaránt merítenek ez apadhatatlan kútfor-

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 22.

rásból, melynek conceptiója felől alapos és nagy készütségű műtészek osztatlan csodálattal nyilatkoznak. Hotho G. H. (Geschichte der Deutschen und niederländischen Malerei. Berlin. 1842. I, 118.) szerint e kis passió című lapja a tartalom és hangulat kifejezésének mélységét nézve, lehetőleg elérhető

még egyesek a képsorozatban, melyeket Heller 552. l. idéz. A legjobbak közé sorol-
tatik Retberg R. 129. sz. a. kiadott másolata.

* H. C. Arend f. i. h. egész naivul így szól: «Ich wollte noch mehr stuecke von besagten 1511-ten jahre anfueren, wenn nicht durch anschauung des gebundenen Jesu mein zum Zaertigsten mitleiden bewogenes gemüt mir stat jener lauter passions-
stücke vorstellte.»

tökélyig jutott. Springer A. (Bilder aus der neueren Kunstgeschichte. Bonn 1867. 197. l.) azt jegyzi meg: hogy Virgil «Arma virumque cano» ismert kezdő versei, mint eposz bevezetése, legkevesebbé sem mulják fölül Dürer képét, mert elbeszélésének hőse erősen jellemző vonásokban lép elénk. Eye A. szerint (Erlaeuter. 18. l.) Dürernek e lapja minden munkái közt a legátgondoltabb és legmélyebben érzett. A művész eszményi felfogása a «fájdalmak férfiat» jelentékeny, symbolikus szentképpé alkotta; s legyen bár az allegoriák ideje meghaladott álláspont, *valamint elhalványultak a jelképek, s magyarázatuk mulékony*, az ki ez alakítást megérteni akarja, annak Dürer álláspontjáig kell emelkedni. Ha t. olvasóink türelmét edzeni hatalmunkban állana, úgy annak értelmét mi e képben csodásan elénk tárul, theologikus magyarázattal elemeznők, ettől azonban megkíméljük, elkerülvén mind azt mi képünk megértéséhez feltétlenül nem szükséges.

Dürer a töviskoronázott Krisztust háromsugaras nimbuszszal köríti, a mint ülén, fejét jobb kezébe hajtja, nagy fájdalommal az emberi nem bűnei fölött, mégis telve irgalommal azok iránt, kikért a megváltás munkáját elvállalta és emberré lön. Sz. Pál szavainak közvetlenségével (Gal. 3, 1.) ki szerint «úgy szemeink elé iratott Jézus Krisztus, mintha közöttünk feszítettet volna meg»; magába mélyedt arczáról pedig ama (Zsid. 6, 6.) komoly intelem szól: hogy az Isten fiát újra fel ne feszítsék és gunyolják. A természet jelenségeit, építési* és más dolgokat, általában mindazt, mi által a külső érzék a lélek beléletét szemlélheti, előre kiszámított elhatározással mellőzte. Kimeríthetetlen levén az Isten-ember csodálatos és megfoghatatlan szenvedéseinek alakokban gazdag fogalmazása, rajzolása és festése, itt mégis az üdvözítő cselekedetei hogyan-mikéntjének előadásától tartózkodik, csak egyetlen alakban engedvén a figyelmes szemlélőnek az isteni erő és emberi szenvedés eposzába pillantani.**

* Marc Anton (B. 584, 1.) az üdvözítő alakját egy renaissance kapu alá állította, melyről egy üres felirattábla zsinórokon lóg alá.

** Messmer J. A. Dürer kis passiójának címlapja felől szólván (Mitth. der Centr. Com. Wien. 1861. VI, 218.), ennek külső motivuma mellett állapodik meg, és az ülés nyugalmaiból indulva ki, távol eső történelmi adatok mesterkelt elővonszolásával akarja a compositió művészi oldalát feltüntetni.

Dürer «fájdalmak férfja» az idő hosszú során népszerű szent-kép maradt, mert a nép megértette alakját. Nálunk és a külföld hegyvidékein, országos és mezei utakon, hegyeken úgy mint a völgyekben, mindenütt Dürer eme hasonlíthatatlanul szép fogalmazásának utánzásaival találkozunk, gyakorta Jeremiás siralmainak következő verseit olvashatván alatta: «Oh ti mindnyáján, kik átmentek az uton, figyelmezzetek és lássátok, ha vagyon-e fájdalom, mint az én fájdalomam» (1, 12.) Jézusnak ezen, az egész világot felrázó fájdalomára gondolt Chelidonium B. midőn a címleap számára föliratkép a fenidézett verseket készítette.*

A kézrajzokra térvén át, előre kell bocsátanunk azon általános észrevételt: hogy ez azon tér, melyen Dürer művészi fejlődésének menetét megismerhetjük, s képződési körének történelmi valamint æsthetikai méltatása mellett teljes figyelmünkre érdemes. Be kell azonban vallanunk, hogy a manap előttünk fekvő anyag hiányos volta mellett, még nem juthattunk oly helyzetbe, hogy kedvencz művészünk fejlődését biztos léptekkel követhetnők. Tagadhatatlan hogy az ide vonatkozó kiegészítő buvárlatok Heller ideje óta lassú léptekkel haladnak, különösen a Dürer festette képek kritikailag történelmi megítélését nézve, hiányzik minden biztos utmutatás, habár HAUSMANN és THAUSING sokat kutatt és fáradoztak.

A tárgyunkat ábrázoló Dürer-féle kézrajzok közül eddigelé következők ismertetnek. Az IMHOFF gyűjteményben 1588. két «Ecce homo» «gargnet» volt. (Heller II, 1, Dürer's Zeichnungen, Gemælde, plastische Arbeiten. Bamberg. 1827. 79. l.) Sandrart Joakim 1679. (Akad. II. H. Th. II, 89.) azt állítja, hogy műtermében lett volna a világhírű Dürer kézrajzai közül egy «Ecce homo», mit schmerzhaften Angesicht, fleissig mit schwarzer Kreide gezeichnet». A Heller-féle bambergi gyűjteményben volt (75. 76. sz. m. f. i. 33. l.) egy eredetére nézve

* Chelidonium Ben. benedekrendű szerzetes 1515-ben a nürnbergi szent Egyedről címzett zárdának tagja vala, később a Miasszonyunkról címzett bécsi «Schotten» apát. M. Denis die Merkwürdigkeiten der garellischen Bibliothek (Wien 1780. 567. 8. l.) munkájában pontos adatokat nyújt felőle. Wiens Buchdruckergeschichte u. o. 1782. 2012. l. — Aschbach J. die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter K. Max. I. Wien. 1877. 82. 250. 369. l. megemlékezik felőle, anélkül hogy a szorgalmas Denis adatait eléggé figyelembe vette volna.

kétes «Ecce homo» összekötött kezekkel, s mellette volt egy más hasonló tárgyú «mit vieler Einsicht und grossen Geist» készült tollrajz tanulmány. A berlini királyi rézmetszettárban van egy névjegygyel ellátott «Ecce homo» tollrajza: itt Krisztus, Mária és János alakjai között mennyezet alatt ül, melyet 15 férfiú tart. Továbbá látható itt egy töviskoronázott Krisztusfő, arany al áttört zöld mezőben, névjegygyel 1510-ről kelezve. (Hausmann B., A. Dürer's Kupf. Rad. Holz. Zeichn. 116—7. lapokon.) A dresdai rézmetszetgyűjtemény egy 1510-ről rajzolt «Ecce homo» képét örzi, melyet Grüner fényképezett s közkézre bocsátott. (Eye, Leben Dürer's 327.) Dauthe J. C. Fr. Lipcsében 1817-ben egy tollrajz birtokában volt, mely az ostromozott üdvözítőt ábrázolta. (Heller, II, 1. 47. l.) Legujabban a berlini rézgyűjtemény egy Krisztust mint fájdalmak férfiát bolt alatt állva ábrázoló vázlatrajzot szerzett. (Izsa. után 63, 2. Lásd: Katalog einer Ausstellung von Zeichnungen alter Meister im Kupferstich-Cabinet. Berl. 1881. 5. l. 2. sz.) Az erlangeni egyetem könyvtárának Dürer rajzai közt egy aquarelle fordul elő: az ülő «Ecce homo»; 1614-ben Krüger Th. Nürnbergben metszette. (Hausmann m. f. i. 127. l. Heller II, 2. sz. 2260. 843. l.) A British Museum printroom-ja, egy töviskoronázott, szemeit égre emelő Krisztusfőnek van birtokában, 1503. évszámmal ellátva, e fölirattal «während Krankheit gez.» (Hausmann, R. Naumann's Archiv fuer die zeichn. Kuenste. Leipzig. 1858. IV, 36.) Silberrad I. G. a néhai buzgó műbarát egy szürke alapra rajzolt «Ecce homo» birtokában volt, mely később a Nagler-féle gyűjteménybe Berlinbe jutott. (Heller m. f. i. 91. l.) 1793-ik év szeptember havában Frauenholz J. Fr. a Welser-féle nürnbergi gyűjteményből egy «Ecce homo» képet 5247. sz. a. (Cat. IV. 396.) 166 frtéért árusított el; a következő 5248. számot, a töviskoronázott üdvözítőt, az Albertina 275 forint 30 krért vásárolta meg. A Caylus kabinetben szintén látható volt a megkötözött Krisztus, (R. Weigel, Die Werke der Maler in ihren Handzeichnungen. Leipz. 1665. 192. l.) A weimari képtárban két nagy szorgalommal kidolgozott «Ecce homo» rajznak kell lennie. (Heller, m. f. i. 95. l.) A bécsi Albertinának kiváló kincsei közé tartozik Krisztus kiállítása az úgy nevezett *zöld* passióban. (Braun. Fényk. 553. sz.) A herczeg Eszterházy képtár kézrajzgyűjteménye 1827-ben egy

DÜRER A. TANULMÁNY AZ ECCE HOMO-HOZ (B. 20.)

DANKÓ JÓZSEF GYŰJTEMÉNYÉBEN.

1522-ről keltezett s névjegygyel ellátott «Ecce homo» példányt mutatott fel. (Heller, m. f. i. 122. l.) Ezen évről birtak még kézrajzokat Birkenstock J. M. műbarát, és Lefevre F. az Albertina felügyelője. (Heller, m. f. i. 120 — 132. l.)

Dürernek egy részben ecsettel kidolgozott, 17 cm. magas, 10 cm. 4 mm. széles tollrajzát birom. Tárgya a «fájdalmak férfja». Ezen erős, egymástól 3 cmt-nyire eső, sodronyvonalakkal, valamint széles tojásdad körbe foglalt szokatlan kigyó alakú víznyomattal ellátott merített papírra rajzolt kép tüzetes leírását pótolja annak ide mellékelt másolata, hozzácsatoltatván a rézbe metszett B. 20. czinkographiája is, mert Dürer e compositióját, mint azt már fenebb említettük, rézbe metszette, azonban tollrajzunk minden elfogulatlan bíráló előtt felötleni kell.

Napjainkban egy eddig ismeretlen Dürerrajz-lelet méltán ébreszt kételyeket, és e tagadásnak ép úgy meg van jogosultsága, mint az állításnak. Oly esetben tehát, hol biztos adatok hiányában a mű eredetéről számot adni nem lehet, a kétely megoldásának kulcsa lelkiismeretes összehasonlításban fekszik, ugyanazon mesternek más, minden kételyen fölül álló, hiteles kézrajzával, mely munkánál azonban a művésznek nemcsak előnyei hanem gyengei is figyelembe veendők. Nem egy ízben volt alkalmunk tanulmányozni a legnevezetesebb nyilvános gyűjtemények Dürer-kézrajzait, mindazáltal birálatunk biztosságára, vagy érvényére nézve, szívesen engedünk másnak, csupán azt vevén bizonyításunk alapjául, mi indokaink tárgylagos folyományából következik; hisz a régi mesterek kézrajzainak legkitünőbb ismerői is nem egy alkalomnál tévedésbe estek.

A kérdéses rajz teljes benyomása valódisága mellett szól, s a compositióban Dürer névjegye mellett mintegy sajátos kézírása nyilatkozik, egészben véve, a mesterhez érdemes kezelésből. A «fájdalmak férfjának» alakján nemcsak a legegyszerűbb természetesség ömlik el, hanem a mellékes dolgokban is jól kiszámított és sikerült öszhang uralkodik. Ha ezt a metszettel egybevetjük, tapasztalni fogjuk: hogy Krisztus a rajzban sokkal finomabban van érezve, sőt kidolgozása is szorgalmasabb, amiben pedig a metszet eltér tőle, az kirívóan rosabb. Ugyanis az alak itt nyugtalanabb és kevésbé arányos, részleteiben pe-

dig, hátrafelé hajló bal karja merev, jobb lába durva, térde sem domborul ki eléggé, míg jobbjára nélkülözi az erőt és hatást. Mondhatlanul sikerültebb ennél a rajz, nézve kivált a ruházatot és más részleteket is. Nem tehető fel az sem, hogy valamely másoló az ábrát az eredetinel (a metszet 10 cm. 4 mm. magas, 7 cm. széles) nagyobb méretekben dolgozza ki. Önkénytelenül: hogy a szakértőknek előttemi ítélete elé nagy érdeklődéssel nézünk.

Rövidebbre foghatjuk értekezésünket Dürernek a «fájdalmak férfiát» tárgyazó festményei felett. Az eddig ismert, de többnyire kétes művek következnek. Az augsburgi városházán őriztetett 1822-ben egy Dürernek tulajdonított «Ecce homo». (Heller, II. 1. 138. l.). A Hopfeld-féle gyűjteményben Boroszlóban található volt 1741-ben szintén egy «Ecce homo» 1512-ik évről keltezve. (Heller, m. f. i. 150. l.) A brémai műcsarnok szerencsés egy 1514-ik évről keltezett, valódi és jól megőrzött «Ecce homo» képet Dürer kezétől felmutatni. 1514-ben Burtin-nél Brüsszelben állítólag egy hasonló tárgyú képe találtatott. Az egykoron Drezdában és Flórenczben kiállított Dürer-féle «Ecce homo» képek pedig már régen eltűntek. Heller (1805. 1822. 170. l.) a Wendelstadt-féle frankfurti gyűjteménynek egy képét, mely a «fájdalmak férfiát» ábrázolja, és egy másikat a göttingeni egyetemi képtárból mint finom és szorgalmasan kezelt munkát, említi fel. Josch Linczben egy 1512-ik évről keltezett névjegygyel ellátott, és az egykoron ismeretes Pirkheimer Charitas apácza-fejedelemasszonynak ajánlva volt «Ecce homo» birtokában vala. (Heller, 186. l.) Thausing szerint a Dogepalota, nemkülönben a milanói Casa Trivulzi «Ecce homo» képei Dürer műveinek sorozatából törlendők lennének. (Dürer, 271. l. 1. sz.) Nürnbergben, hol az idős Imhof H. egy kis «Ecce homo» képet őrzött, Praun (Catal. 90. sz. 11. l.) a kis passió ábrázolását vászon alapon olajba festette. A Móríczkáporna Dürernek tulajdonított «szenvedő Krisztusa», hamisítvány. (Eye, m. f. i. 405. l.) Alig lehetett hitelesebb a Zappi L. M. által 1821-ben Rómában fölfedezett «Ecce Homo» kép, melynek árát csinos kereksumban 1500 frtra tűzték. (Heller, m. f. i. 241. l.) A napokban tűnt fel egy mainzi ódondásznál «Schmerzentsantlitz des Erlösers mit der Dornenkrone» Dürer névjegyével és az 1505-iki évszámmal. E kép Veit Ph. (†1877.)

hagyatékából került ide, azelőtt pedig a sachsenhauseni német urakházának majnai Frankfurtban képezte tulajdonát. (Allg. Zeit. 1881. 69. sz. 1008. l.) Végre meg kell még emlékeznünk a Dürer festette Pietá-ról a donatorral. Zahn (Jahrbücher für Kunstwissenschaft. Leipzig. 1868. 11. l.) a British-Muzeum Dürer kéziratai közt (III. 73. l.) egy munka-megrendelést talált, melyet gyorsan lemásolt s mit mi itt átveszünk: «Xps soll in der Kaltr. sten, Maria soll zw der rechten seiten stan, dy engell zw der linken seiten, der Korher for Maria kniet, petrus unden.» Lippmann innen kiindulva a berlini metszettárban őrzött, itt fennebb említett kézrajzra nézve azt tartja: hogy ez lett légyen az imént említett «Chorherr» által megrendelt kép vázlatrajza, de hozzáadja egyszersmind, elkészítette-e Dürer és ezután, megrendelt munkáját nyílt kérdés marad.

Ha Dürer sikereire tekintünk, fel fog ötleni, hogy magas tehetségeit nem találhatjuk a szellemével rokon monumentalis festészet terén oly eredménynyel, mely Olaszhon vele egykorú cinquecentistáinak nagyszabásu alkotásaihoz egyenlő joggal lehetne sorozható; mindamellett ha ezeknek és Dürernek befolyását az utókorra tekintetbe vesszük, az olaszoknak minden nagyszerűségök mellett is be kell vallanunk: mikép Dürer concepcióinak, réz- és fametszeteiben, a következő századok művészetére kiható befolyása amazokét messze meghaladja. Ez azon tér, hol művészetével a képzeletet és kedélyt megragadva, maradandó becsü műveket alkotott. A paloták és kunyhók, az iskola és család néma szentbeszéde lett az ő «fájdalmak férfának» fenséges alakja, minden időn keresztül népszerű és szívet emelő.

Dankó József.

Az országos képtár rajzgyűjteménye tanulmányozásakor az olasz osztályban, a meg nem határozott lapok között találtam a kis rajzot, melyet itt eredeti nagyságban közlök. Első pillantásra mindjárt DÜRER-t juttatta eszembe s az összehasonlítás meggyőzött, hogy az 1512-iki összekötött kezű Ecce homo-t ábrázoló rézmetszet tanulmánya fekszik előttem; az arc, a fej, nyak és felső test tartása, a jobb vállról lelógó köpönyeg megegyeznek

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 21.

DÜRER A. TOLLRAJZ.

TANULMÁNY 1512. ECCE HOMOHOZ. ORSZ. KÉPTÁR.

a rajzon s a metszeten. El-
téréseket mellékes dolgok-
ban észlelünk: a rézmetsze-
ten egy fát látunk tiszta égen
s Krisztus feje körül három
felé sugárzó szentfényt, a raj-
zon dombos tájék képezi a
háttért, a szentfény pedig
hiányzik. DANKÓ úr érdekes
cikkéhez, mely éppen DÜRER
Ecce homo-ival foglalkozik,
kiegészítésül csatolom a met-
szetet s a rajzot, mely DÜRER rajzainak lajstromát egy eddigelé
ismeretlennel szaporítja.

Pulszky Károly.

HAZAI ADATOK AZ ARCHAEOLOGIÁHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Népvándorlaskori telep Csallóközben.*
1876 elején Csallóközben az árvíz rendkívüli mérvet öltött, rom-
boló hatása többféleképen nyilvánult, a dunai védtöltéseket és zsili-
peket megrongálta, sok helyen az épületeket ledöntötte, a vetéseket
kimosta, néhol az árkokat betemette, máshol a termőföldet elsodorván,
örvényt kotrott vagy teknős völgyet hagyott maga után. Ez utóbbi
eset történt saját ekeli birtokom déli végében is. A legrövidebb út,
mely Ekelből Ócsára visz, Ekeltől nyugatra negyedórai távolban az
ócsai Érikertek déli végénél szeli át a Szántó-ért, mely itt északdéli
irányban halad. Az ekeli út és Szántó-ér érintkezési pontjától 240 méter

távolban, délfelé, utóbbinak keleti partján terül földbirtokom azon része, hol az árvíz a termőföld felszínét elsodórván, azt a Szántó-érbe separta. Az így alakult völgyeletben 140 méter hosszú, 40 méter széles területen, tömördek csont és cseréptöredék borította a felszínt, itt-ott néhány lépés távolban egymástól kisebb-nagyobb terjedelmű hamu és égett-föld keverékű vörösesbarna foltok mutatkoztak s ily helyeken a csont és cseréptöredék is bővebben fordult elő. A csontok nagyobb emlős-állatok csontjai, melyek itt eledelül voltak fölhasználva, bizonyítani látszik ezt ama körülmény is, hogy a csontok kisebb darabokra voltak tördelve s némely darabon az égés nyomai is észlelhetők. Tanulmányozás végett összegyűjtöttem ezekből 1 koponya, 1 szarv, 6 áll, 2 csigolya, 1 borda, 1 lapoczká, 6 szárcsonttöredéket és 9 fogat. A cserépek régi agyagedények durva töredékei, ilyeneket százsámra szedtem össze, hogy megkísértem az összeállítást de a darabok apró volta és hiányossága miatt az nem sikerült, azonban e töredékek úgy anyagukra, mint díszítési motívumaikra nézve igen változatosak és érdekesek lévén, leírok közülök néhányat a következőkben.

1. Szabadkézzel idomított durva kerekalakú csészének felerésze, magasságá 6 és fél cm. oldala 11 és fél cm. szélesre öblösödik s 4 és fél centiméter átmérőjű kerek talpba fut össze; egy füllel volt ellátva melynek — mint a törés helyén látszik — szélessége 2 cm. vastagsága 9 mm. volt, karimája kissé kihajló és síma, oldalát szakadatlanul körül-futó csavarszerű bordázat ékesíti, falazatának középvastagsága 6 mm. anyaga rosszul égetett vagy inkább csak szárított, igen apró homokkeverékű szürkésfekete agyag, felülete kívül-belül grafitl van fényesítve. Hasonló a somlyói leletben is fordult elő.

2. Szabadkézzel idomított kerekalakú durva kis csésze, magassága 3 cm. átmérője karimájánál 7 cm., élesen kiszögellő oldala alul fölgömb-alakulag fut össze, hol 18 mm. átmérőjű kerek csekély behorpadás képezi a csésze fenekét, füle egy volt, de letörött, szélessége 14 mm. vastagsága 3 mm., karimája kissé kifelé hajlik és síma, falazatának középvastagsága 4 mm. anyaga rosszul égetett homokkeverékű szürkésfekete agyag, felülete kívül-belül máztalan és díszítetlen. Az egész leletben ez a legépebb gölöncsérmű, csupán füle és kissé a karimája van letöredezve. Hasonló a somlyói leletben is fordult elő.

3. Egy durva kis bögrének negyed része: egész magassága 8 cm. nyaka 2 cm. magas s ezt csekély hajlatú síma karima szegélyezi, öblös oldala 4 és fél cm. átmérőjű kerek talpba fut, falának középvastagsága 5 mm., anyaga homokos, szürkésfekete, rosszul égetett agyag, felülete máztalan és díszítetlen.

4. Egy 7 mm. vastag falazatú edénytöredék 18 mm. széles, 5 mm. vastag füllel ellátva, anyaga mint az előbbié, máz és díszítmény nélkül.

5. Egy nagyobb öblöny töredéke, melynek 4 és fél cm. magas nyaka felül kissé kihajló síma karimát képez, közvetlen a nyak alatt díszes szalag fut körül, mely áll három vízszintesen körülfutó félhen-

ger pálczatagból s ezek közé beosztott két sor lánczbenyomatból; anyaga homokkal és apró kavicscsal kevert szürkésfekete agyag, felülete kívül grafittal fényesített, belül fénytelen, falának vastagsága 4—8 mm. közt változik.

6. Homokkeverékű szürkésfekete agyag edénytöredék falának vastagsága 7 mm., belül fénytelen kívül grafittal fényesített, felületét párhuzamos vékony karczolatokból képezett, egymást szelő, szalagok ékesítik.

7. Fínom keverékű fekete agyag edénytöredék, függélyesen álló 1 cm. magas nyakát vékony hengerded karima szegélyezi, falának vastagsága 3 mm. kívül-belül grafittal van fényesítve, külső felületét rendetlen sorokban apró tojásdad behorpadások ékesítik.

8. Grafittal fényesített fekete agyag edénytöredék, a karimát az oldaltól vízszintesen körülfutó síma pálczatag választja el, az oldal falazata gyenge hullámzatosságot mutat, középvastagsága 5 mm.

9. Apró, kavicsos homokkeverékű, fekete agyag edénytöredék, falának vastagsága 5 mm., felülete síma, grafittal fényesített.

10. Apró lyukú szűrőedény darabja, falának vastagsága 6 mm., anyaga homokkeverékű fekete agyag, felülete egészen be van vonva szilárd földkéreggel. Hasonló a szegedi leletben is fordult elő.

11. Kívül-belül grafitmázzal bevont síma edénytöredék, falának vastagsága 4 mm., anyaga homokkal és aprókavicscsal kevert, rosszúl égetett barna agyag.

12. Fínomabb homokkeverékű, rosszúl égetett, barna agyag edénytöredék, falának vastagsága 4—8 mm. közt változik, felülete diszítetlen, kívül-belül grafittal fényesített.

13. Durva, kavicsos homokkeverékű, barna agyag edénytöredék, falának vastagsága 8—11 mm. közt váltakozik, külső felülete göröngyös, durván grafitozott s három sor apró háromszög benyomattal diszített.

14. Homokkal és apró kavicszemcsékkel kevert, fekete agyag edénytöredék, falvastagsága 6 mm., fénytelen felülete egy-egy központtól távolodó, bekarczott, többszörös negyedívalakú diszítést mutat, mely az egész felületet halpikkelyszerűleg borítja.

15. Diszítési motívumra nézve az előbbihez tökéletesen hasonlító edénytöredék, de ennek anyaga sokkal durvább kavicskeverékű fekete agyag, falvastagsága 14 mm.

16. Kavicskeverékű szürke agyag edénytöredék, falvastagsága 9 mm. felülete egyenetlen, külseje kevésbé fényesített s egymás fölötti kajszasorokban futó, bekarczott, többszörös ívalakú diszítést mutat. E diszítési motívumot illetőleg, analogia a szegedi leletben található.

17. Kavicsos homokkeverékű, fekete agyag edénytöredék, fala 7 mm. vastag, felülete fénytelen, külsejét egyenes sorokban párhuzamos, rövid bevagdálások ékesítik.

18. Fínomabb homokkeverékű agyagedény töredéke, melynek

külső és belső felülete téglavörös, közepe fekete, külseje fényesített, falának középvastagsága 14 mm.

19. Durvább kovaszemcsés feketeagyag edénytöredék, felülete kívül fényes téglavörös, belül fénytelen fekete, falvastagsága 1 cm.

20. Finomabb homokkeverékű agyagedény töredéke, 1 cm. vastag falazatának belseje fekete, felülete kívül-belül barna és grafitlaltal fényesített.

21. Igen durva, nagy edény töredéke, anyaga rosszul égetett, homokos, szürke agyag, 12 mm. vastag falának felülete belül szürke, kívül téglavörös, külsejét sűrűn egymásra következő, igen durva, egyenes bekarcolások borítják.

22. Egy durva nagy edény nyakrészletes anyaga, falvastagsága, és színe mint az előbbié, laposra metszett, karimájának széle kiszögölő csücsösödést mutat.

23. Durva nagy edény nyakrészlete, anyaga, falvastagsága mint 21. számé, törése mindkét szélén barna, belsejében szürke színt mutat, karimájának kissé kihajló széle durva benyomkodásokkal van cifrázva.

24. Igen durva edénytöredék, anyaga rosszul égetett, kovaszemcsés szürke agyag, melynek külseje téglavörös, falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik, mely ujjak durva benyomkodásával van cifrázva.

25. Durva fedő darabja, anyaga rosszul égetett, homokos agyag, törése mindkét szélén téglavörös, közepén szürke színt mutat.

26. Durva fekete agyag edénytöredék, külseje téglavörös, 6 cm. hosszú, 2 cm. széles dudorodást mutat.

27. Fekete agyag edénydarab, 3 cm. hosszú, 2 cm. széles dudorodással.

28. Barna agyag edénydarab, 2 cm. széles, 7 mm. vastag füllel, felülete síma, grafitlaltal fényesített.

29. Durva fekete agyag edénydarab, 3 és fél cm. széles 1. cm. vastag füllel.

30. Szürke agyag edénydarabka, keresztben átfűrt dudorodással.

31. Téglal színű agyag edénydarabka, hosszában átfűrt dudorodással.

32. Fekete agyag könyökalakú lapos edényfüll grafitlaltal fényesítve. — Ugyancsak a felszínen szétszórt cserepek és csontok között találtam 20 kisebb-nagyobb gömbölyded meg szögletes kavics- és kődarabot, diónagyságtól ököl nagyságig, 3 békateknőt egészben s kettőnek töredékét és 1 obszidiák töredékét. — Ily eredmény után felismerve a telep régészeti fontosságát, jónak láttam azt behatóan átkutatni. Az itteni ásatásom eredményét következőkben jegyeztem föl:

A Szántó-ér partjától keletfelé 52 méter távolban terült az 1-ső vörösesbarna folt, melynek hamu és égettföld keverékű anyagát egész terjedelmében kiásattam s az így támadt ür egy négyszögletes gödör alakját mutatta, melynek mélysége 60 cm., hossza 3.80 m., szélessége

2'30 m. volt, fenekét természetes sárga agyag képezte, melyen a tűz vöröses foltot hagyott. E gödörben a hamu és földkeverék között számos kisebb darabra tördelt emlőszállat csontját találtam s ezekből tanulmányozás végett összeszedtem 6 szár, 3 áll, 2 bordacsont töredéket és 2 fogat. Találtam mintegy 15 gömbölyű és szögletes kavics meg kődarabot, diónagyságtól ököl nagyságig, valamint számos edénytöredéket, melyek között érdekesebbek a következők:

33. Egy fazék részlete, melynek nyaka és kissé kihajló karimája síma, oldalát négy vízszintes, sorban körülfutó, ujjak hegyével eszközölt, kerek benyomkodások ékesítik, alját kúszált vonalakban egymást szelő bekarcsolások borítják, anyaga kavicskeverékű, rosszul égetett, barnaszínű agyag, falának vastagsága 10 mm.

34. Egy fazék nyaktöredéke, kissé kihajló karimájának széle ferde, párhuzamos bevagdálásokat mutat, nyakán ujjak hegyével eszközölt durva benyomkodások egy vízszintes sorban futnak körül, anyaga kavicsos szürkésbarna, rosszul égetett agyag, falvastagsága 6 mm.

35. Rosszul égetett, barna színű agyag edényke töredéke, grafittal fényesítve, melynek 3 cm. átmérőjű, kerek behorpadása képezte az edényke fenekét, fala 4 mm. vastag.

36. Igen durva, szürkésbarna agyagedény töredéke, a felületből kiemelkedő hullámzatos vonaldíszszel.

A 2. gödör az elsőől délkeletre 28 méter távolban terült, mélysége 70 cm., hossza 2'50 m., szélessége két m., feneke mint az első gödöré. Tartalma hamu és földkeverék közt szétszórt néhány kövecs, állatcsont és edénytöredék.

A harmadik gödör a 2-től keletre 6 m. távolban feküdt, mélysége 90 cm., hossza 4 m., szélessége 4 m., feneke mint az első gödöré.

Tartalma hamu és föld közé kevert állatcsontok, — melyek közül összegyűjtöttem 2 szár, 2 borda és egy csigolyacsontot, — továbbá 7 kavics és kődarab, diónagyságtól ökölnagyságig, valamint számos edénytöredék melyek közül legérdekesebbek a következők:

37. Kovaszemcsés, barnaszínű, rosszul égetett agyag edénytöredék, falának vastagsága 7 mm. felületét egymást szelő függélyes és ferde, durván bekarcsolt széles vonalak borítják.

38. Szürkésbarna durva agyagedény töredéke, felületét körömbenyomkodások díszítik.

A 4. gödör a 3-iktól északkeletre 6 méter távolban terült, mélysége 90 cm., hossza 3 m., szélessége 2 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

Az 5. gödör a 4-iktől délkeletre 5 m. távolban, mélysége 50 cm., hossza 3'50 m., szélessége 2'50 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma hamu és égett föld keverék közt szétszórt állatcsontok, ezekből összeszedtem 1 csigolya és 2 állcsonttöredéket, továbbá 2 kisebb kődarab és sok edénytöredék, melyek közt legérdekesebb a következő:

39. Igen durva edénytöredék, anyaga rosszul égetett, kovaszemcsés

szürke agyag, melynek külseje téglavörös; falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik, mely ujjak durva benyomkodásával van cifrázva.

A 6. gödör az 5-től délkeletre 20 méter távolban esett, mélysége 70 cm., hossza 3.50 m., szélessége 2.50 m., feneke mint a 2. gödöré.

A 7. gödör a 6-iktól keletre 11 méter távolban esett, mélysége 65 cm., hossza 3.50 m., szélessége 2.50 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

A 8. gödör a 7-től északkeletre 6 méter távolban feküdt, mélysége 80 cm., hossza 3 m., szélessége 2 m., feneke mint az 1. gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

A 9. gödör a 3-iktól délre 10 méter távolban esett, itt az árvíz a kulturföldet a gödör tartalmával együtt elsodorta, csupán a sárga agyag fenekén az égés vörös foltja volt látható.

A 10. gödör a 9-iktól délnyugatra 10 méter távolban terült, mélysége 50 cm., hossza 2.50 m., szélessége 2 m., feneke mint 1. gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

Az első gödörtől keletre pár lépés távolban átlag 20 cm. mélyen a kulturföldben egy az eke által részben már megbolygatott sírt találtam — amennyiben az állcsont egy része kiszakítva a felszínen hevert s az edények szét voltak törve, — a temetkezés pusztá földbe történt, koporsónak semmi nyoma sem látszott.

Az emberi csontváz fejjel nyugotnak fordítva, hanyatt fekve, kinyújtott tagokkal, testhez zárt karokkal volt elhelyezve; a koponyát eredeti helyén, de sértett állapotban találtam, a csontváz más részei épek.

A tárgyak melyek a csontváz mellékletét képezték, következők: mellén egy 6 cm. hosszú bronztű, melynek felső vége kis tekercscsés szélesbül oly módon, mint a népvándorlaskori leletekben talált függők-nél pl. a nemes-ócsainál (lásd Arch. Ért. XIV. k. LI. táb. 5. sz.) vagy a szécsényiek és letenyeieknél; sajnálatomra a tű feje később letört és elveszett.

Baloldalánál egy hegyes csúcsban végződő, rozsdamészített vas tör, pengéjének hossza 29 cm., legnagyobb szélessége 5 cm., markolata lapos csücskös gombocskában végződik — hasonlólag a nemes-ócsai kardhoz — s ezen szövet maradványai; a penge oldalán pedig a tok famaradványai szemlélhetők. Lábainál durva edények széttört darabjai, melyek anyaguk és diszítványeikre nézve megegyeznek a felszínen és a gödrökben találtakkal pl. a következő (40. sz.): igen durva edénytöredék, anyaga rosszúl égetett kovaszemcsés, szürke agyag, melynek külseje téglavörös, falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik ujjak durva benyomkodásával; továbbá hat apró kovaszilánk és két lapos fehér gyöngyszem alabastromból.

Mint a gödrök tartalma mutatja, azok a telep lakóinak tűzhelyei voltak; a bennök talált edények főzőedényeik; az állatcsontok pedig a

tápszereikül használt emlősállatok csontjai, melyek között túlszámmal van az ökör, ló, birka és disznócsont.

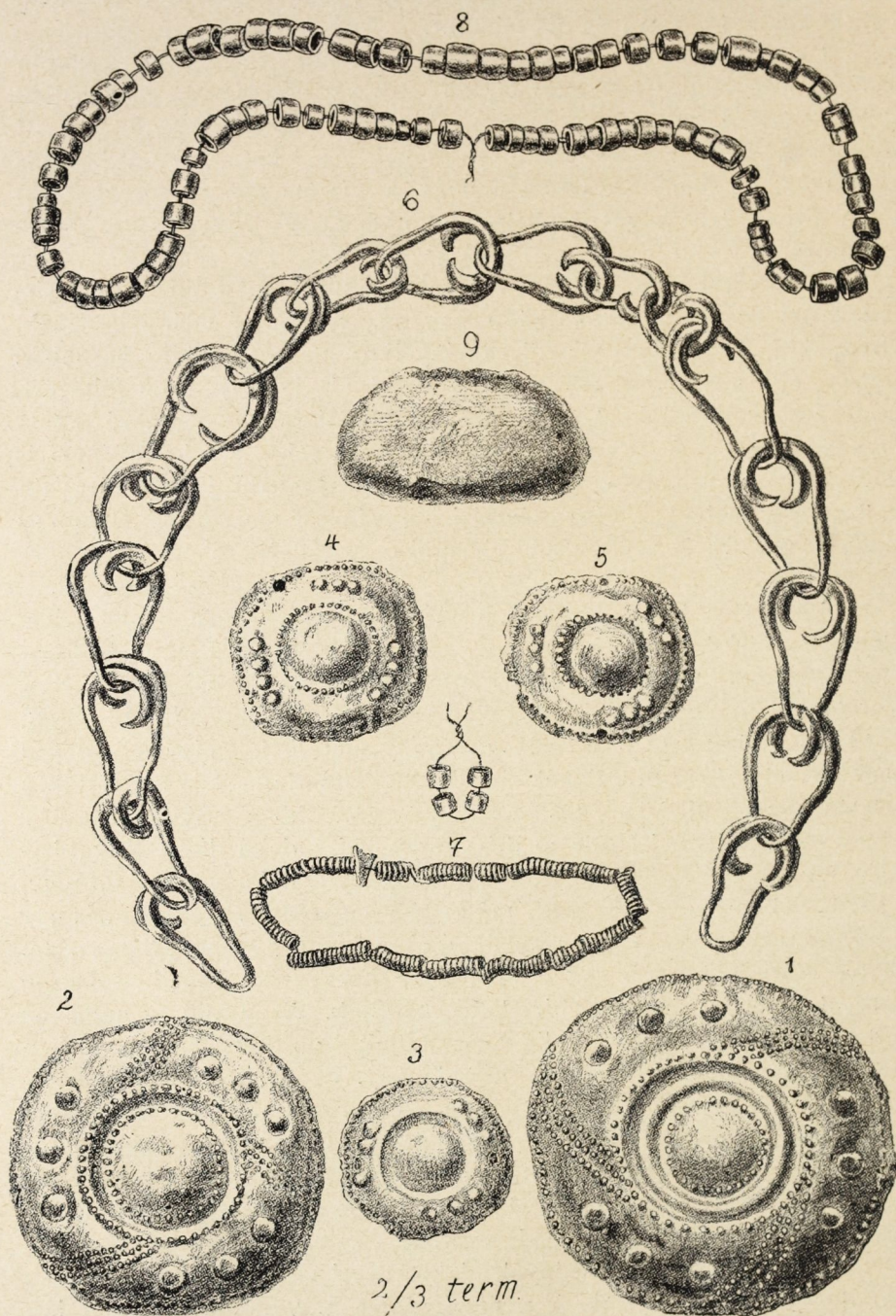
Ily durva főzőedényekben, mint az itteniek — melyek gyakran 10—14 mm. vastag falazattal bírnak — a víz csak lassan melegedhetett; valószínű tehát, hogy a kavicsok és kődaraboknak — melyek itt egy gödörből sem hiányoztak — céljuk az lehetett, hogy megtűzesítvén, az edénybe vették, hogy a víz melegedését gyorsítsák. — A sírban lelt kovaszílánkok, úgyhiszem, tűz kigyújtására használtattak.

Ama körülmény, hogy a földszínen, a tűzhelygödörökben és a sírban talált edények, különösen a 24., 39., 40. számú edénytöredékek, anyagukra, égetésükre és díszítményeikre nézve annyira hasonlók, mintha egy ugyanazon edény részei volnának, igazolja azon föltevést, hogy azok egykorúak, következésképp a temetkezés is egykorú a tűzhelygödörökkel. A sírban vastör találtatott, tehát a telep edényei is a vaskorba tartoznak, e vastör, valamint a bronztü is oly tárgyakkal analóg, melyek a népvándorlási kor végéről származnak, tehát az ekei telep kora is a népvándorlás utolsó századába tehető.

Végh Adorján.

(*Aranylelet.*) Somogyomon, Kisküküllő vármegyében, a múlt évben oláh földművelők szántásközben egy agyag edényre akadtak, melyet tüstént széttörttek, s mely a m. n. muzeumba került töredék után ítélve, nem korongon, de kézből készült elég durva készítmény volt. Az agyag edényben rejtett egy bronz edény, vékony lemezből, melynek alakja a classicus régiség culturájának befolyását mutatja, ezt is széttörték a találók, feneke hibázik s testének egy része. Ebben csakugyan arany kincs volt elrejtve, jelesen 26 drb. kerék pajzs-alakú díszítmény (*phaleræ*) három különböző nagyságban, 18 drb. szívalakú arany láncszem, 13 drb. vékony sodronycsavar, 158 kisebb-nagyobb gyöngyszem, és egy 43 grammot nyomó rög aranyból, ezeken kívül 5 ezüst gyöngyszem. Szily, Kisküküllő vármegye alispánja, közvetítése következtében e tárgyak a m. n. muzeum birtokába kerültek. Az arany, a mint az erdélyi leleteknél majd mindig tapasztaljuk, nem tiszta, hanem részben ezüsstel van vegyítve, miért színe halavány. Ez azonban nem mesterseges, szándékos előállítás. Nagyágon és Vöröspatakon az arany most is ezüsstel keverve találatik s ugyanolyan színű, mint az arany régiségek, melyeket e vidéken találunk; a lakók nem foglalkoztak az ezüstnek elválasztásával az aranytól s ékszereiket egyenesen oly aranyból készítették, a minőt a bányából nyertek.

A pajzs alakú díszítmények alakjukra nézve hasonlók egymáshoz, két darab nagyobb. Alakjuk a 134. oldalon 1. szám alatti rajzból látható: közepén a domború kerékdudort kiverő gyöngysor körveszi, ezt körülveszi egy keskeny domború karima, melyen túl a paizsalakú boglárt kiegészíti a széles domború karima, alól-felül gyöngysorral; a felőlől hárántékosan az alsóhoz hármassal gyöngysorral három vonal, mely

SOMOGYOMI ARANYLELET.

a boglár mezejét három részre osztja, s annak mindegyike ismét három nagyobb kivert gyönggyel van díszítve; súlyuk 19—1 és 18—9 gramm; a 13 középnagyságu phalera alakja ugyanazon tábla 2-ik számából kivehető: ezeknél elmarad a keskeny domború szalag, a középső két gyöngysor közt, melyek csak egy kis mélyedés által választatnak el egymástól; súlyuk változik 9—3 és 10—9 közt, a legkisebbek közt, melyeket 3., 4. és 5. sz. alatt lerajzolva látunk négy különböző változatot találunk: 1) két gyöngy-körözettel, az egyikkel a karima végén, a másikkal a középső dűdoremelkedés körül, hol három, hol négy nagyobb gyöngyből álló háromszor visszakerülő díszítéssel a széles karimán (134. old. 4—5. szám); 2) az alak hasonló az elsőhöz, de a belső gyöngykörözet elmarad; 3) a belső pontkörözet megmarad, de a hármas gyöngy elmarad; 4) mind a belső pontkörözet, mind a hármas dudorok hiányzanak. Ezeknek súlya 4—2, 4—4, 4—5, 4—6, 4—7 gramm, 4 és 3—9. Mindezen huszonhat pajzsalakú díszítmény felül és alul közel a karimához, keresztül van lyukasztva, hogy felvarrathassék, látszik tehát, hogy ruhára alkalmaztatott. Tudjuk, hogy a római katonák ruhájok felett ily phalerákat hálóformában összevarrt szalagokon viseltek kitüntetésül, sőt, hogy ily phalerák, melyekről De Linas bővebben értekezik,* a késő római császárok ruházatán is fordulnak elő. A római írók azonban nemcsak a pectorálén említik a phalerákat, hanem a lószerszámnál is. A barbár népek, melyek nem rendelkeztek oly erős házakkal és szekrényekkel, mint mi, aranyukat, melynek becsét ismerték, ékszerekre szokták felhasználni, melyeket személyökon hordhattak és megvédelmezhettek. De ezeket oly alakban szerették készíttve látni, mely értékesítésöket is könnyíti. Több író kimutatta már, hogy az ókor barbárjai gyűrűket, karpereczeket, láncszemeket használtak nemcsak csereeszközü, de valóságos pénzü s ezt csakugyan bebizonyítva láttuk több leletnél, melyek hazánkban találtattak: így jelesül a szigeti leleteknél, mely egész kiterjedésében jutott a muzeumba, hol annak csak egy része vétetett meg, megmérlegelhattuk az egyes darabokat s azt találtuk, hogy azoknál is 9 és 10 gramm közt változott a karikák súlya, voltak aztán 18 és 20 grammosok, végre 50 grammosok, mindez mutatja, hogy készítésöknél volt tekintet a súlyra, s hogy a különböző nagyságúaknál volt bizonyos arány, mely különösen megfelel a macedoniai pénzlábnak. Különös, hogy a somogyomi phaleráknál is ugyanez arány uralkodik, itt is találunk 4—5 grammos, azután 9—10 grammos, végre 18—20 grammos díszítésekre, melyek tehát mind a két célnak megfeleltek, ékszerek is voltak s pénzdarabok is.

Ugyanezt mondhatjuk a szívalakú lánczról, melynek 18 tagja együttesen 167 grammot nyom, alakjuk a mellékelt tábla 6. száma alatt látható. Ily alakú aranylánczok gyakran fordulnak elő hazai leleteinkben

* Orfévrie mérovingienne, les œuvres de Saint-Éloi, etc. Paris 1864. 105.

és szintén úgy ékszerű, mint pénzül használtattak. A 7-ik szám alatt látjuk a sodronycsavarokat, a 8 ik szám alatt az arany gyöngyöket s a 7-ik szám felett a 4 ezüst gyöngyöt, mely annyiban érdekes, hogy a lelet korára némely világot vet. Az ezüstnek elválasztása más fémektől, melyekkel keverve találtatik, már nagyobb tudományt és magasabb culturát tételez fel, mint az arany díszítések, melyeknek anyaga könnyebben ki volt olvasztható az anyaköböl, sőt mely hazánkban sokszor termésalakban is fordul elő. E szerint e lelet nem tartozik a régi bronzkorhoz, mire a bronz edény alakja is vall, sőt bizonyítja, hogy e barbárok összeköttetésben voltak már a civilisáltabb nemzetekkel akár a rómaiakkal, akár a görögökkel, de a lelet korát és nemzetiségét szabatosabban meghatározni nem bírjuk, azt tehát nem tudjuk, vajjon a dákoknak vagy keltáknak tulajdonítsuk, ámbár ez utóbbiak díszítményei közt találkozzunk néha hasonló alakokkal, mint a mi leletünknel. A lelet legnagyobb része a muzeum tulajdona, az erdélyi muzeumba és a nagyszebeni Bruckenthal-muzeumba egy-egy boglár a közép nagyságúakból, a kisebbek változatából egy-egy láncszem s gyöngy jutott.

Pulszky Ferencz.

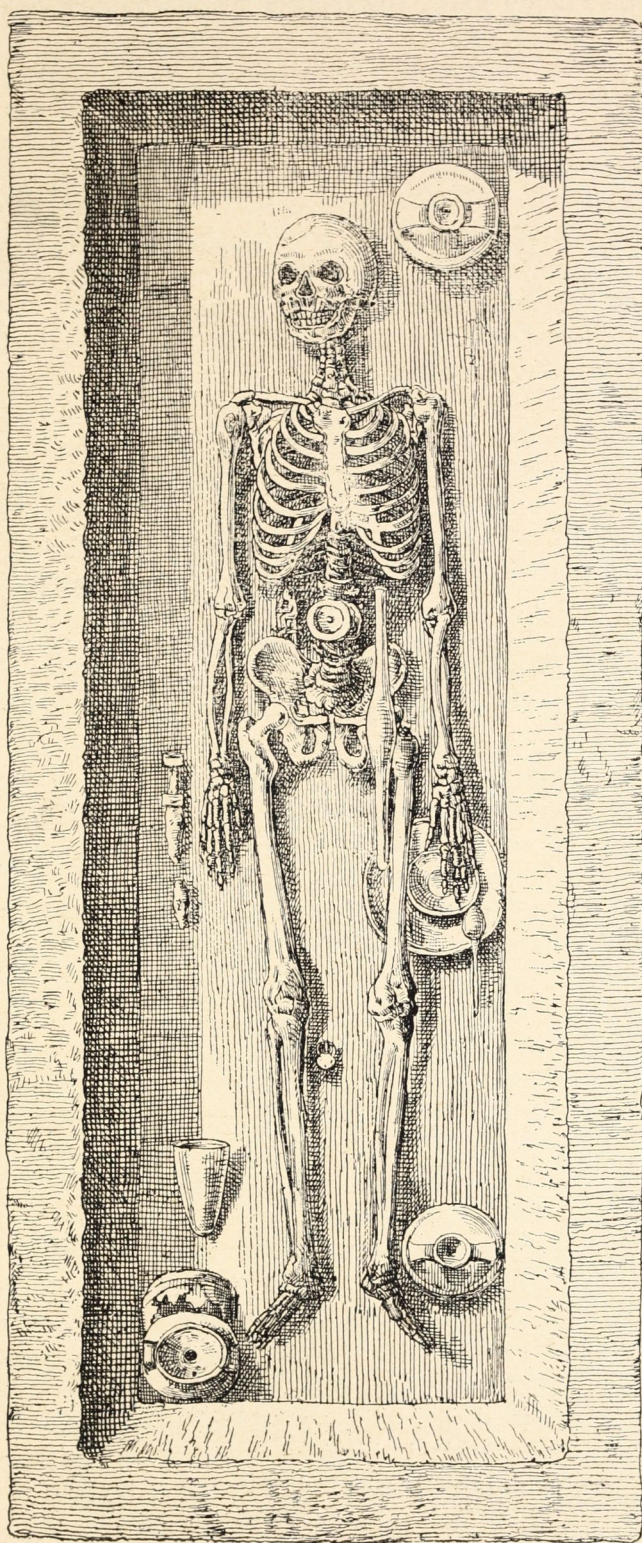
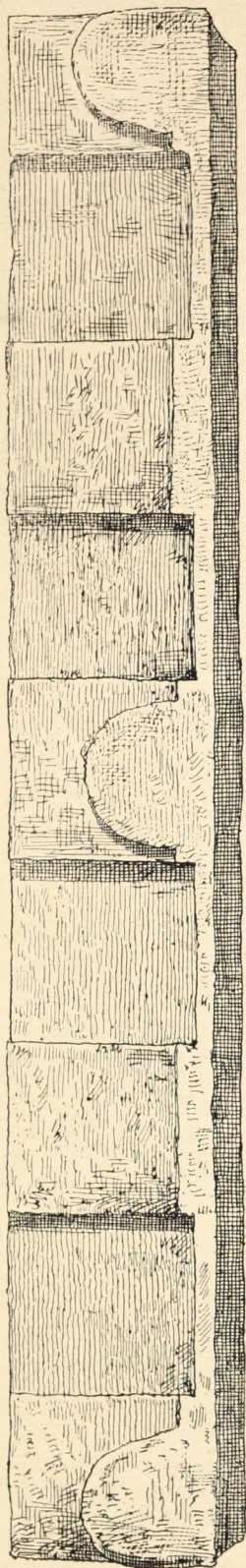
(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Római sírok Pannoniában.* Nem gyakori dolog Pannoniában, hogy ugyanegy esztendőben két ép római sírra akadjunk. A múlt év ily ritka, szerencsés esztendő, mert megtörtént, hogy Budán november elején fölbonthattunk egy elzártágában teljesen érintetlen sarkophagot és alig néhány héttel utóbb Felcsuthról hasonlót jelentettek a muzeumnak. Egyik esetben sem lehettem kincskereső, a szerencsében csak annyi a részem, hogy mindkét kincset őrizhetem a muzeumban — azért a szemtanuké a lelet történetének elmondása, reám csak az ismertetés és némi magyarázat terhe nehezül.

I. *Budauijlaki török-utcai lelet.** A lelet körülményeit dr. Tergina Gyula így adja elé: «1880-ik évi november hó 3-án a II. ker. Török-utczában éppen Gül-Baba sírja alatt, és a «Gyógyforráshoz» címzett szállodától 100 lépésnyi távolságra, a Lukács-fürdő közelében, csatornaásás közben a munkások egy római kőkoporsóra bukkantak.

A fővárosi mérnöki hivatal a leletről tudomást szerezvén, dicséretre és követésre méltó gyorsasággal tett a m. n. muzeum igazgatóságának jelentést, úgy hogy a régiségosztályi őr távollétében az igazgatóság engem küldvén ki, már novemb. 4-én megjelenhettem a helyszínén, a hol a koporsót bántatlanul hagyták addig, míg a muzeumi kiküldött megjelenik.

A kőkoporsó 1'65 cm. mélységnyire volt a földben. Miután az egész kőkoporsót, annak nagy súlya miatt az nap délutánján kiemelni már úgy sem lehetett, felbontatlanul hagyni pedig az egész éjen nem volt tanácsos, nehogy valaki kirabolja, Havas Sándor és Peccári

* Előadatott a Rég. és Embertani Társ. 1880. évi nov. 28-ki ülésén.

BUDAUJLAKI RÓMAI SÍR.

alkapitány urak jelenlétében hozzáfogtunk a kőlap kiemeléséhez és a sír felbontásához.

A kőkoporsó fedele fölemeltetvén, egészen beláthattunk annak belsejébe, és csakhamar örömmel győződünk meg arról, hogy itt egy egészen ép és teljesen sértetlen római sírlelettel van dolgunk, a melyben a tárgyak érintetlenek voltak, úgy a mint azok a halott mellé eltemettetése idejében helyeztettek el.

Elkezdettük tehát a sír kitakarítását. A koporsóban mely éjszakaról délnek feküdt, a csontváz is ilyen éjszak-déli irányban volt elhelyezve, de a beszivárgó iszapos föld által csak nem egy lábnyi magasságra eltöltve találtuk. Miután tehát a földet rétegenként gondosan eltakarítottuk, magában a sírban a hulla mellett a következő tárgyakat találtuk elhelyezve. (Lsd. a rajzot 137. old., mely a nyitott koporsót felülről mutatja; oldalt a földél keskenyebb lapja látszik). A hulla fejénél jobb oldalt egy 38 cm. magas 12 cm. átmérőjű üvegedény volt, dült helyzetben, ugyan ilyen magasságú és méretű üvegedény volt a sír alsó részében is a váz lábainál jobb és bal felől, de a bal oldali üvegedény mellett még egy 14.5 cm. magas üveg pohár is feküdt. (Lsd a 139. oldalon 1, 2, 3, 5 szám alatt.)

A fej melletti és a sír alsó részének jobb oldalán talált üvegedények épek voltak, valamint az ivópohár is, de a sír alsó részének bal oldalán fekvő üvegedény a benyomuló föld által összezuzatott.

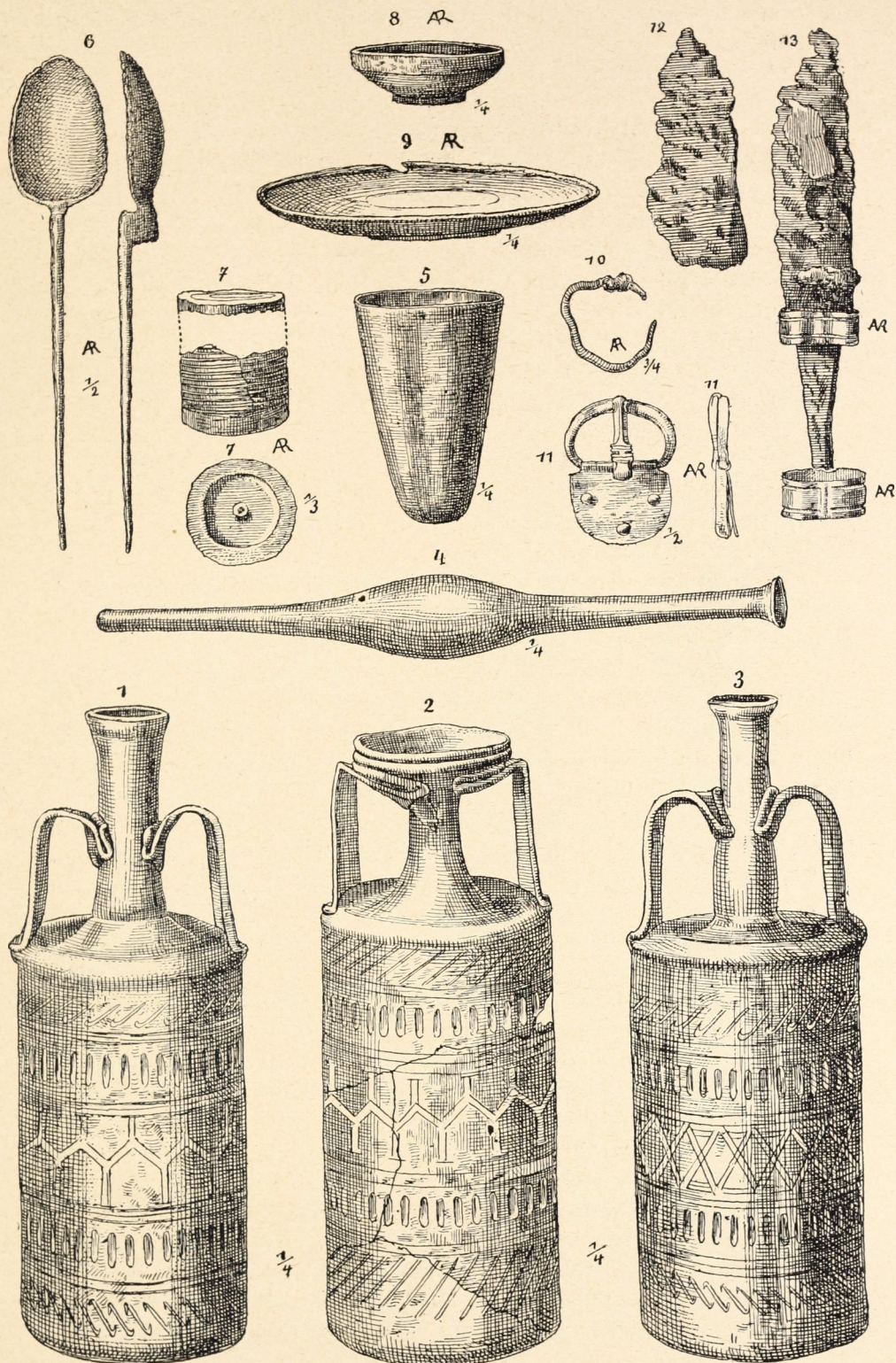
Az összetört részeket azonban az iszaptól gondosan kiválogatva, az egyes darabokból sikerült ez üvegedényt is egészen összeállítani és összeragasztani, s azután kitűnt, hogy alakra nézve ez is csaknem egészen egyenlő az előbbiekkal, és csak az edény fülei vannak valamivel durvábban készítve.

A földrétegeket tovább szedve, a csontváz jobb keze mellett egy 12.8 cm. hosszú vaskést találtunk, a melynek pengéje egy 2 cm. széles arany karikával van a nyélhez erősítve, mellette pedig egy 2.1 széles arany karika feküdt, mely minden kétséget kizárólag a késhez tartozik és a kés nyelének zárfoglatatául szolgált. (139. oldalon 13. sz. ábra.)

A bal kéz mellett egy 20.7 cm. átmérőjű ezüst tányér egy 8 cm. magas, 9 cm. átm. ezüst csésze és egy 14.5 cm. hosszú ezüst kanál feküdt. (u. o. táblán 9., 8., 6. számú ábrák.)

A hulla dereka táján leltünk egy 12 cm. magas feketés anyagból készült szobrocskát (141. oldalon) és egy bronz dobozt (139. oldalon 7. ábra), a mely porszerű feketés anyagot, talán illatszert tartalmazott. A mell táján egy 38 cm. hosszú vékony, nyakú üvegedény feküdt (u. o. 4. szám); a térdcsont mellett pedig egy arany csat. (u. o. 11. ábra.)

A sír alsó részében a földből még egyes üvegtöredékeket szedtem össze, melyek hihetőleg egy üveg csészének részei voltak, de oly apró darabkákra voltak töredezve, hogy e részecskékből az egész

BUDAUJLAKI RÓMAI SÍRLELET.

edényt, mint ez az előbbinél sikerült, teljes lehetetlen volt összeállítani.

A sírnak kitakarítását este jó későn fejeztük be, a lelt tárgyakat pedig, magát a teljes csontvázat is, mely egy jól kifejlett, erős és magas, 30 éven túli római férfi lehetett, a muzeumba szállítottam.

Másnap, nov. 4-én, az utazásról megjött régiségosztályi őr jelenlétében, magának a koporsónak kiemeléséhez fogtunk hozzá, a mely nagy súlyánál fogva csak is emelő gépek segélyével volt eszközölhető, és még így is egész napi munkát vett igénybe, de este felé ezt a munkát is sikerült bevégezni, a kőkoporsót pedig teljes épségben a muzeum udvarára szállítani.

A kőkoporsó méretei a következők:

Egész magassága 1 m.,
az alsó rész magassága 70 cm.,
az alsó rész hossza 2·20 cm.,
tetejének hossza 2·25 cm.,
az alsó rész szélessége 9·2 cm.,
tetejének szélessége 1·12 cm.,
az oldalfal vastagsága 6 cm.,

a sarkophag áll egyszerű négyszögletű sírládából, és egy mindegyik oldalán 3—3 (összesen 6) félgömb alakú dudorral ellátott háromszögű keresztmetszessel bíró tetőből.

A koporsón a szépen kifaragott mező el van készítve a felirat számára, maga a felirat azonban hiányzik arról.»

Dr. Tergina úrral bizonyára mi többiek is méltán sajnáljuk, hogy a gazdag kincs egykori tulajdonosát nem méltatták utódai arra, hogy nevét a már kisímitott mezőbe vésették volna.

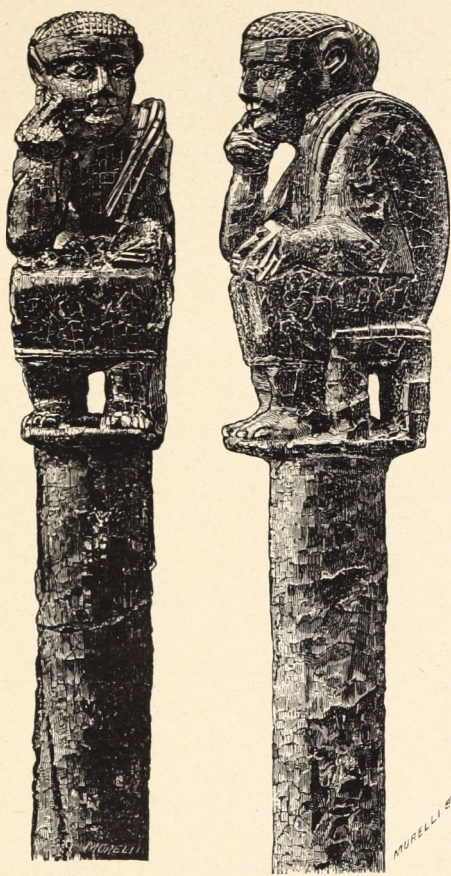
Még is fontosabbnak tartjuk azonban, hogy legalább meg van a kincs, olyan kincs, melynél érdekesebbet római sír azóta, hogy Rómérünk 1863-ban felbontotta a Drasche-féle telken lelt híres sarkophagot — a muzeumnak nem jutott.

Ha a csontváz nem hirdetné, hogy férfi volt a sír lakója, a lelt tárgyakból alig sejtenők.

Az aranylemező, gyöngé markolattal ellátott apró vas török (139. oldalon 12., 13. számú ábrák) inkább nő mint férfi kezébe valók, az ezüst karika (10. sz. ábra), a piperés szelencze (7. ábra), a hosszúkás illatszeres üvegedény (4. ábra) szintén nőre vallanak. Mint rendesen történt, a mit a halott életében használt, fegyvert, ékszer, eszközt stb. sírjába raktak. Gazdag, előkelő egyén lehetett, mert a kanál, a csésze és tányér ezüst; arany a szíjcsat, a tör markolatán a penge tövét övedző szalag s a végső tok. A nagy üvegedények sem kerülhettek ki szegény ember háztartásából; szokatlan nagyságúak és egész felületök vésett ornamentekkel van borítva. Ez üvegedények használatát síremlékekből ismerjük, Rajna melléki domborműves sírtáblákon az ágyon kényelmesen heverő alak lábainál

a háromlábú asztal (tripodium) s az asztal mellett magas, füles, ily fajta edények állanak a földön, víznek vagy bornak.*

Legérdekesebb az egész leletben egy gagatból** faragott kis szobrocska. Morelli Gusztáv mesteri vésője oly fametszetet készített róla, mely a legszebb külföldi metszetekkel vetélkedik. Természetes nagyságban. Egy öreg ember gondolatokba merülve számolyán ül, arcának támasztja jobbja három ujját, balkeze pedig nyitott könyvet fog. Feje aránytalanul nagy, szemei dülledtek, fülei nagyok és magasan ülnek, haja rövidre van nyírva, törzsökös teste javában meztelen, csak bal válláról csüng alá a köpeny, mely czombjait meg térdeit is takarja. A mint itt előttünk ül az öreg, rómaiaknál szokásos görög nevelőt képzelünk benne. Inkább szolga a mi emberünk, mint philosophus, bár könyve s elmélkedő magatartása is annak sejtethetné, de lényében semmi méltóság. A szobrocska kemény, de fölötte ügyes alakítása még leginkább a chinai régibb elefántcsontgombok genrealakjaira emlékeztet. Csak legvégül említjük, hogy maga az anyag is figyelemre méltó. A régi korból, csak elvétele is, mint ritkaság kerül elő a gagat. Ha megtörténik, hogy egy gyűjteményben — mint voltak pl. a Schaaffhausen - Mertens asszonyében — néhány gagatgomb, gyöngy, karika, stylus és pálczácska van, társaink a Rajna mellett értekezésekkel ünneplik e ritka eseményt. Szobrocskát ez anyagból semmi európai muzeumban nem láttam és már e nagy ritkaság miatt is sajnálni való, hogy nem maradt teljes épségében. Megártott neki az átmenet a nedves sírból a száraz levegőre, a szén természeténél fogva repedezni kezdett és egy

GAGATSZOBOR A BUDAUJLAKI RÓMAI SÍRBÓL.

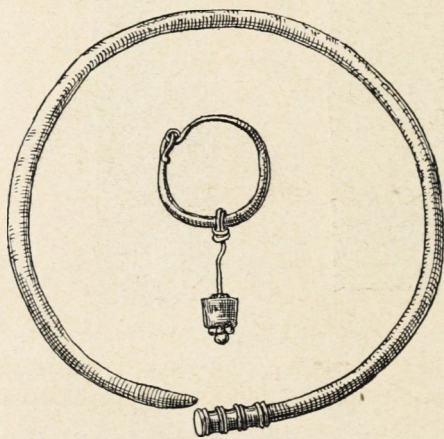
* Jahrb. J. V. f. Rheinlde IX. füzet, VI. tábla és Urlichs «Röm. Grabsteine in Köln» u. o. XXXVI. füzet 1. és 4. tábla.

** Dr. Krenner F. József meghatározása szerint.

túl buzgó szakkedvelő el is ejtette, onnan a kagylós törésű csorbulások az egyik oldalán. Most gelatinoldatban áztatva békében ott büszkélkedik osztályom harmadik szobájában. Morelli a mindenféle hiányokat is mesteri kézzel reprodukálta. A kerek pálcza, melynek végét az ülő alak ékíté, csak néhány cent.-rel hosszabb, mint itt rajzban mutatkozik; véglapja egyenetlen s így nem tudni mennyi tört le belőle, hogy minő hosszú lehetett a pálcza és mi volt tulajdonképeni rendeltetése.

Ha végig nézünk a sarkophagon s a benne megőrzött régiségeken, nem találunk bennük támpontot, melyből kiindulva korukat közelebbről meg lehetne állapítani. Legfőleg annyi mondhatni, hogy egész hasonló üvegedényeket a Rajna vidékén harmadik századbeli sírokban találtak s hogy az aranycsat nagyon közel jár azon idomhoz, mely népvándorláskori leletekben maradt fenn. Mint adat az aquincumi topographiához szintén fontos a törökutczai sírlelet, elősegíti a dunamelléki út pontos megállapítását, a mely, miként utóbb a vízvezeteki csövek lerakásánál működő munkafelügyelőtől megtudtam, csakugyan egész közel a sarkophag mellett vonul el. Állítólag kevés mélységre a mai lóvasúti sínek alatt, alig két-három lábnyira reáakadtak. E sír végre új bizonyíték arra az állításra, hogy a Lukácsfürdő tájékán nem terjedt túl a római város.

b) *A felcsuthi sír.* Múlt évi októberhó 23-án, őszi szántás alkalmával Veisz Mór birtokos földjén kőtáblában ütközött az ekevas. Falun kívül esik a hely, nem messze egy hajdani tótól, közel a malomhoz.

KARPERECZ ÉS FÜLBEVALÓ A FELCSUTHI SÍRBÓL.

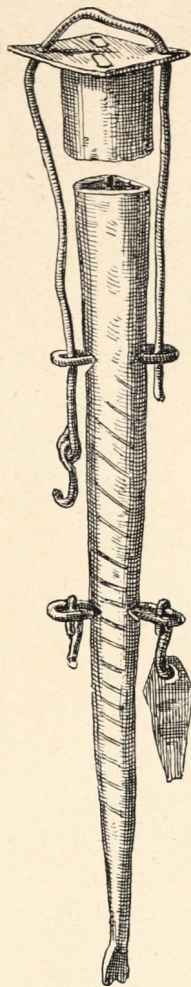
Azon a vidéken máskor is találtak már római nyomokat, téglákat s hasonlókat, de útról mely arra tartott volna, nem tudott a birtokos hírt adni. Mégis minden valószínűség szerint arra vonúlt a pannoniai belföldi utak egyike az Óbuda - Csákvári-Aquincum-Florianæ-i út. A sírt négy egyszerű kőtábla alkotta, mely kőlappal volt fődve s az így alkotott koporsó alja téglákkal volt kirakva. A 69 cm. széles és 212 cm. hosszú felső kőlapot mintegy 80 cmnyi földréteg borította, melyet az eke-

vas áthasított. Dicséretre méltó a birtokos óvatossága: személyesen jelen volt a sír felbontásánál és csak így történhetett, hogy a teljesen ép sírleletből a csontvázon kívül, összegyűjthette az egész tartalmat, melyet Szinnyey Otmár úr közbenjárásával kérésre rögtön a n. muzeumnak küldött. Veisz úr azt mondja, hogy a koporsó

hossztengelye éjszakedélnek állott; a halott koponyáját délfelé lették. A csontváz mellett fölszedett tárgyak nő sírjára vallanak; vannak köztük: aransodronyú fülbevaló, apró gyöngyszemek aranyból, van bronz karperecz (142-dik oldalon), két bronz gyűrű, egyik nyílt másik zárt, és födeles illatszertartó tok (183-dik oldalon); oda utal végre a fénynyomatban idezárt ékszerszekrény oldala. Kaptuk még egy bronz lemezű csésze töredékét, rozsdás vas pálczákat, sárgás-zöld mázu füles korsót (144. oldalon) és két apró bronz érmet I. Valentinianustól,* melyek a lelet korául a negyedik század első felét állapítják meg. — Miként a budai leletben a kis öreg pædagogus szobrocskája adja meg az egész kincsnek főértékét, úgy itt az ékszerszekrényke, mely egész oldalán domborművekkel van díszítve.

A szekrényke fából van készítve, az alakok bronzpléből vannak kidomborítva. Mint a kulcslyuk mutatja, megvan a szekrény homlok oldala födelelétől, oldalát két sor alak és közepett keskenyebb fries, födelét szintén egy sor alak díszítette; másik három oldalából csak számba vehetetlen töredékek maradtak. Négy egyforma nagyságu kép tölti be az alsó közt. Mindegyik lesbosi kymával van bekeretelve. Az első három alak bacchikus tánczot járó férfi és két nő, az utolsó muzsa. A görbe pásztori bot, mely kezében van, nem eléggé jellemzi a mûzsát, az öltözet is a szokásos felső és alsó öltönyből áll, de hogy a tragoedia muzsája legyen, fölötte és mellette kidomborított név MELPOME | NE mutatja. A tánczoló férfi meztelen, csak chlamys szállong tova bal válláról. Jobbra fordul, de egyuttal visszatekint s így a három elkülönített alak benne csoporttá egyesül. Kinyújtott kezében a görbe pásztori bot, baljával fogja a kecskebakot, lába alatt a kigyós szekrény (cista mystica), melynek félig emelt födele alól kibúvik a kigyó. A női bacchansok is ily jelző symbolumokkal vannak ellátva. A jobbik fûrtöt tart egyik, thyrust másik kezében, párduczmacska ágaskodik előtte. A vele szemközt lépdelő nő mellett is látunk ily macskaidomu állatot, míg egyik kezében a görbe bot, másik kezében a veder (simpulum).

A felső sorbeli szélső alak, billikomot tartó férfi még szorosan e körhöz csatlakozik. A tulsó végén ismét mûzsát látunk, ezuttal határozottabb jellemzéssel, mert kezében van a parókás, víg álarcz,

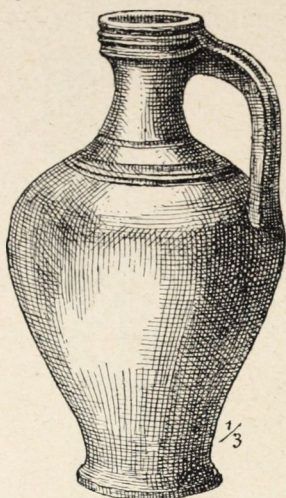

ILLATSZERTARTÓ A FELCSÚTHI SÍRBÓL.

* Cohen VI. 405. l. 55. sz. — 404. l. 50. sz.

a vígjáték műzsáját jelezve, miként a THALIA felirat is bizonyítja.

A kulcslyuk tájkán csupasz lemezek borítják a fát s ezekre nyilván nem kezdettől fogva voltak a kisebb négyszögű képek reáillesztve. A gyöngé bronzkéreg bizonyára már több helyütt rozszant volt, mikor a fődél széléről e két kisebb lemezt ide rakták; a kulcslyuk mellett balra álló lemezen az alak derékáig erő bemetszés legjobban tanuskodik e tatározási szándékról. A kisebb lemezek tárgyuk szempontjából épúgy, mint stylistikai tekintetben a nagyobb képekkel járnak. A férfialak, mely az öt annyira-mennyire ép képen hol jár, hol lép, hol görbe kürtöt, hol állatot tart, majd meg keresztbe rakott póznán szőlőfürtöket hord s néha a görbe pásztori botot fogja, mind a Bacchus környezetéhez tartozó legény.

RÓMAI MÁZAS KORSÓ A
FELCSÚTHI SÍRBÓL.

Ha megvolna a szekrény többi három oldala, nyilván e két előállítási körrel találkozánk ott is. Meglelnők a műzsákat és bizonyára vele Apollot is, úgy hogy e körből minden oldalra jutna két alak, míg a bacchikus kört hat-hat alak képviselte, tehát összesen huszonnégy, melyek alighanem mindig hármásával voltak csoportosítva s egyikben valószínűleg Bacchusé volt a főhely. A fedél keretfája, melyből két ép oldalunk van — mindegyik 33 cmnyi — bizonyítja a szekrény rendes quadratikus idomát és adja a combinációkra az alapot. E szerint a kisebb lemezekből mind a négy oldalon huszonnyolcz férhetett el és talán nem tévedünk, ha föltesszük, hogy minden oldalon ugyanaz a hét alak szerepelt. Hasonlóképp azt vélem, hogy a keskeny állatfries számára is, mely az egész szekrény körül vonúlt, csak egy minta készült.

Mielőtt a felcsuthi szekrénykét közelebből méltatnám, két más analog emléket kell említenem. Egyik a Bezeredy Miklós püspök tulajdonában lévő lovasbalatoni szekrény, mely a publicatiót évtizedek óta várja. Dr. Rómer F. Ferencz szíves közléséből tudom, hogy technika, stylus és kor tekintetében teljesen összevág a felcsuthival.

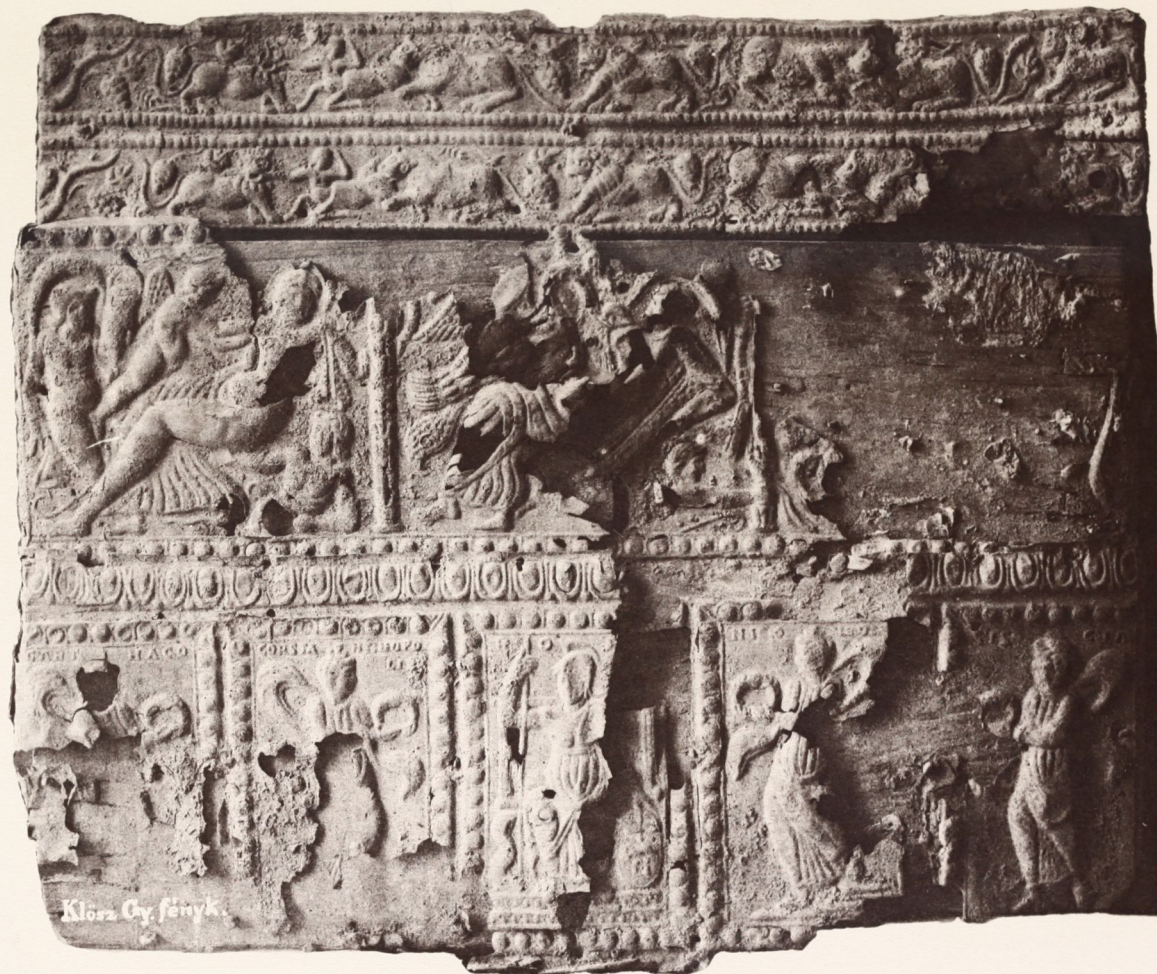
A másik — a pécsi scrinium — régóta ismeretes s ha itt közlöm fénynyomatát, nem azért történik, mert rajza kiadatlan, de mert mindkét kiadásnál tökéletesebb a jelen publicatio. Egyik kiadása 1858-ban a bécsi akadémia közleményeiben foglalt helyt.* A színes könyvomat ellen az a fő kifogás, hogy még durvább mint az eredeti, IV. századbéli mű.

* Sitzgsber. 57. I.

FELCSUTHI SCRINIUM

A NEMZETI MUZEUMBAN.

Klász Gy. fényk.

PÉCSI SCRINIUM

A NEMZETI MUZEUMBAN.

Apróbb részletekben is van hiány. Hogy csak egyet említsek: a ki rajzolta, a hattyú nyakát nem ismerte föl, a szomszéd mezőben rosszúl oda bigyesztett lemezen. A Beszédes-féle fénynyomaton * csak a szín ellen lehetne formai kifogás, mert a tárgyról hamis fogalmat nyújt. Annál több kifogás van a szerző ellen, ki megfejtkezett az állatfriessel díszített fődélről, a fries egy darabját meghagyta a szekrény oldalán, a harmadik mezőben éktelenkedő töredék hovátartozását nem ismerte föl, pedig ez a második mező jelenetében a hattyút szépen egészíti ki stb. Most a mennyire lehetséges, teljesen kapják olvasóink a pécsi szekrényt és meg van adva a lehetőség, hogy a felcsuthival összehasonlítsák.

Mindkét szekrény gyári munka. Első pillantásra is mindenki felismeri rajtuk, hogy egy időből valók és talán ugyanegy helyen készültek. A pécsi szekrény kétségkívül a különbik, mert gazdagabb, tartalmasabb compositiók ékítik. Ha fölteszszük, hogy a másik keskenyebb lapon is három compositió volt s a hosszoldala csak olyan nagy volt, mint a felcsuthié, akkor az előbbi hat mezőhöz még nyolcz csatlakozik, tehát összesen 14 váltakozó jelenet volt a felső soron kidomborítva. Hozzájárul az alsó sorban hasonló arány szerint 26 alak. — Tehát egészen 36 különféle tárgyú mezőt kell föltételeznünk, mely egyenként önállóan terebelve van; minő szegény ehhez képest a felcsuthi (különben is kifoltozott) szekrény, melyen csupán egyes alakok szerepelnek, s azokból is a kisebbek csak két mintával vannak préselve. Változatosabb az állatfries is, mert míg amott hat különböző állatidombból van combinálva az egész sor, emitt csak három állat üldözi egymást; nem is tekintve azt, hogy amott a küzdelem több és változatosabb motívumokra nyújt alkalmat.

Alakítás dolgában nem oly jelentékeny a különbség: mindkét esetben az iparművészet alakítási képességét körülbelől egyformán az aggkor stádiumában találjuk. Ez a stadium nemcsak az életben hasonlít a gyermekkori tehetlenséghez, de a művészetben is. Tényleg azt tapasztaltam, hogy néhány gyakorló művész első pillantásra assyr izlésű, korai műveknek nézte a szekrényeket. Az emberek és állatok mozdulatainak conventionalis feszessége, gyakran hibás arányaik, az öltözet ügyetlen kezelése, nevezetesen a redők schematikus elrendezése, mind e sajátságok az állatfriesek soros idomításával együtt juttatják a néző emlékébe assyriai elemekkel megrakott archaikus görög edények compositióját. A mint azután közelebbről nézzük és a felhasznált motívumokat tekintjük, más a benyomásunk. Sok száz esztendőn át dolgozott rajtuk a művészet, más századokban az ipar is ezerszerte alkalmazta s utóbb mikor a művészet már elhaló félben van, múzsái, tánczoló bacchansai, hősei s hősnői, idealis személyesítései, löemberei stb. szóval mindazok az egyes alakítások, melyek itt

* Desjardin-Rómer ismeretes művében XIV. táblán 89. sz. a.

is szemünk elé lépnek, a római műhelyben általánosan használt és önálló, teremtő gondolkodás nélkül utánzott diszítési elemekké válnak. A végső kimerülés nincs messze — még egy század s az antik minták utánzásai keleten ép úgy, mint nyugaton alig élvezhető torzképekké fajulnak.

S ez elhaló iparművészetben mégis mennyi a dicsérni való! E satnya domborművek, mint domborművek minő korrektek! Jobb művészeti epochák vannak, melyek nem képesek különb domborműveket alkotni.

Még dicsérendőbb a technikai ügyesség. Az empaistikát a negyedik keresztény században még oly kitűnően bírják, mint akár egy vagy kétezer évvel előbb. Tudjuk, hogy a terebelés homerosi technika és tudjuk, hogy a Kypselos ládája e műág egyik őspremeke, mennyi szívrósság van tehát ez antik műveltségben, hogy ezer éveken át híven adja nemzedékről nemzedékre technikai ügyességét.

A római imperium körében kevés ornamentalt szekrényke maradt reánk, mint nagy ritkaságokat ír le kettőt a *Revue archéologique*-ben Longpérier úr.* A szekrények jobb korból valók, mint a mieink — első századbéliak — de távolról sem oly érdekesek, mint akár a felcsuthi, akár a pécsi. Egyszerű lemezekből álló *scriniumok* gyakoriak, ilyenekre hazánkban is gyakran akadunk; volt Szegeden, Ó-Budán, Szombathelyen és másutt. Végül szükségtelen az ily szekrénykéek használatát fejtegetni. Ha nem tudnók síremlékekből, antik frescokból, írók leírásaiból, maga az ékítés minemősége az alak- és nagyság egyaránt sejtetné rólok, hogy kincstartó ládácskák lehettek.

Hampel.

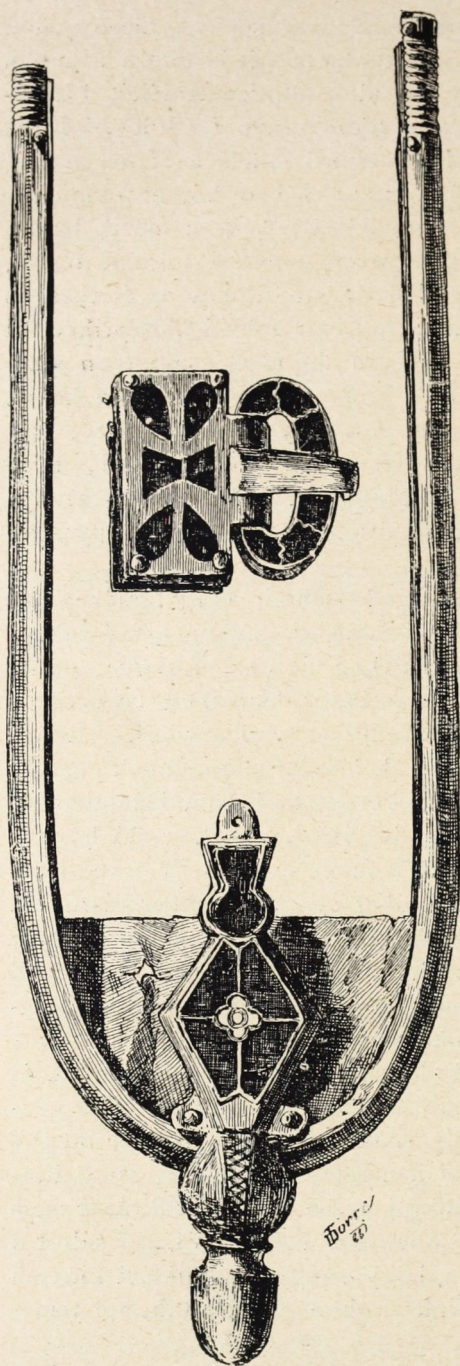
Rekeszes ötvösség Magyarországon. Alig volna érdekesebb kor a művelődés történetére nézve mint az, melyben a barbár pogány népek megtelepedtek a római civilisatio romjain, kikeresztelkedtek s államokat alapítottak, mialatt az új európai nyelvek alakultak, ha e kornak pontos, részletes történetírói lettek volna. Azonban épen ez időkben hiányzottak a figyelő, lelkiismeretes írók. Jordanesen és Paulus Diaconuson kívül csak hézagok maradtak fenn a krónikákban, mesés mondák, régi törvények, legfőlebb egyes epizódoknak sovány leírásai, melyek nem adják világos képét az időszaknak, a negyedik századtól a tizedikig — sőt nálunk a tizenegyedikig. Fennmaradtak azonban ez időkből rejtett kincsek és számos emlékek sírokból, melyek különösen újabb időkben sok tudóst foglalkoztattak. Az angoloknál megemlítendő Roach Smidt és J. M. Kemble, a francziáknál Abbé Cochet és Charles de Linas, a németeknél különösen L. Lindenschmit, ki most egy nagyobb kritikai munkában e korszak emlékeiből s irodalmi maradványaiból a népvándorlási kor művelődési történelmét kezdi összeállítani. Munkája, címe után ítélve, össze fogja foglalni az összes

* 1868. XVIII. k. XX. t. rajzzal.

német régészetet,* eddig azonban csak az első részének első füzetje jelent meg, a merovingi idők régiségeiről. A munka becsét kisebbíti azonban a tudós szerző hazafi érzelve, mely ez idők minden emlékét kizárólag a német fajnak akarja tulajdonítani. Időre nézve I. Childerik frank királynak Tournayben fölfedezett sírját tekinti fölfelé a biztos határkönek, — csakhogy az abban talált kincseknél e kor aranyművésiségeinek jellege már tökéletesen ki van fejlesztve, — a másik határt nála a keresztény vallás által megváltozott temetési formák teszik, melyek a karolingok korában a régi barbár traditiókat az életben és művészetben tökéletesen elenyészteszik. De Linas fölfelé Childeriken túl is vizsgál. Különösen az ötvös mesterségre figyelve, csakugyan sikerült neki ezt keleti, Sassanid emlékekkel szerves összeköttetésbe hozni, s ez újabb, a klasszikus régítől és byzanti folytatásától eltérő, műizlés irányát keletről s nevezetesen Persiából származtatni, mire nézve a Torontál megyében, Nagy-St.-Miklóson, talált gazdag aranykincs, mely most a bécsi régiségtárban őriztetik, nyomós bizonyoságul szolgál.

Topographiai terjedelemre nézve Lindenschmit az ily emlékek határát, nézetünk szerint, nagyon szűkre szabja ki, midőn azt északkeleten Hollandból Göttinga és Erfurt vidékén át Csehországba, onnét délnek az Ens és Salzach mentében a bajor fennsíkon Svájcba s innét ismét Burgundba és nyugati Franciaországba viszi. Állítása szerint e határokon túl északnak és keletnek megszűnnek az ily sírleletek. Elismeri ugyan, hogy keleti Poroszországban, Dániában és a Svéd parton számos példányokban fordulnak elő hasonló leletek, csakhogy ezek mégis némileg eltérnek a német-, angol- és franciaországiaktól, a mennyiben csaknem kizárólag nemes fémekből készültek. Ezért behozott tárgyaknak tekinti azokat, úgy mint a velők sokszor együtt talált byzantin és keleti érmekeket. Ugyanezt mondja hazánkról is, csakhogy állítása szerint azon magyarországi leletek, melyek a németekhez hasonlítanak, későbbi időkre mutatnak és hogy köztök a kincsek számosabbak mint a sírleletek. Megemlíti továbbá, hogy a IX. és X. században Magyarország és a skandináv észak nem annyira mint gazdagon termelő országok kifejlett műiparnak székhelyei, hanem inkább tömeges zsákmánynak lerakó helyei ismeretesek. Világos, hogy Lindenschmit csak a vezérkori magyarokról emlékezik ez állításában, s tökéletesen megfelel az avar államról, mely a VI. századtól a IX.-dikig nálunk főnállt, s nem tudja, hogy az egy szt.-miklósi kincsen kívül, minden egyéb számos leleteink sírokban találtattak, hol temetőben, hol halmokban.

* Handbuch der deutschen Alterthumskunde. Uebersicht der Denkmäler und Gräberfundes frühgeschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit von L. Lindenschmidt. In drei Theile. Erster Theil die Alterthümer der Merowingischen Zeit. Erste Lieferung. Braunschweig Friedrich Vieweg und Sohn. 1880. Számos fametszetekkel.

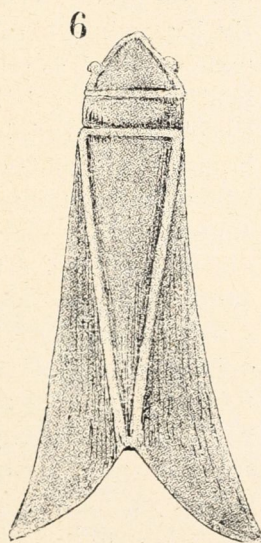
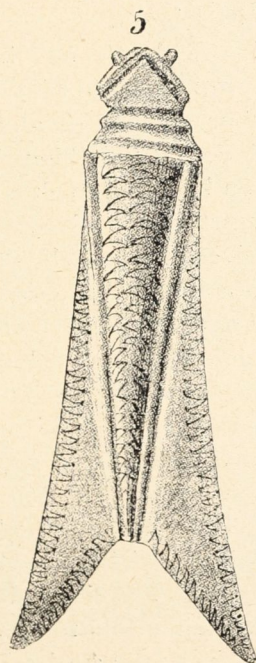
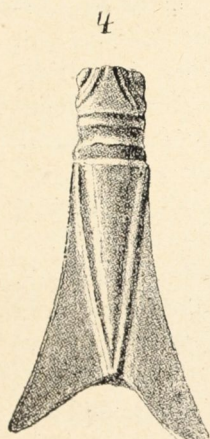
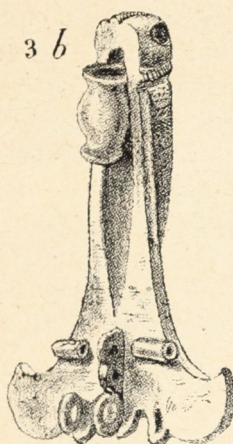
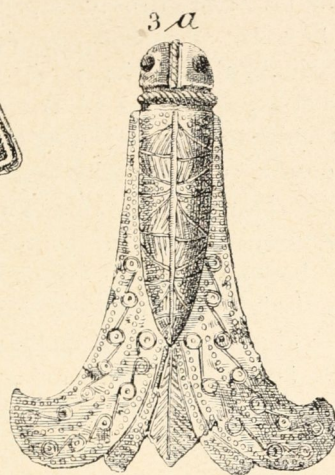
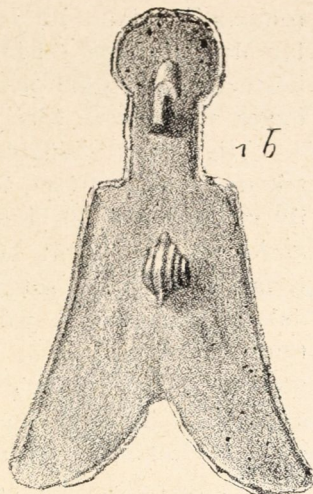
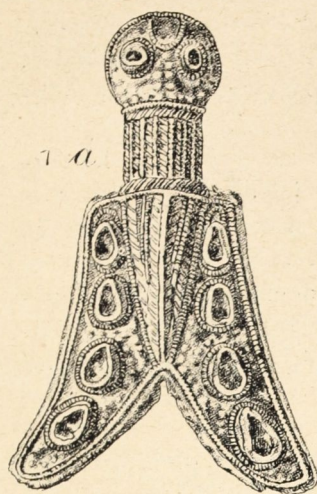

KOMÁROMI (?) KARDTOK VÉG ÉS CSAT.

frank király híres aranyművese, nem ismerte a zománczozás mester-ségét. Az itt közlött kardtok végén (Ortband) azonban, mely Komá-

A régészek e leleteket különböző névvel nevezték el. A skandinávok «második vaskor»-nak hívják, mi semmit sem jelent; hiszen nálunk, a francziáknál s angoloknál ez minden- esetre már a harmadik vaskor volna, mert a keltakort az első, a római kort a második vaskornak kell tekintenünk. Az angolok a gyorsabb tájékozás tekintetéből angolszásznak nevezik. Henszlman ez emlékeket a gothoknak igyekezett tulajdonítani; Lindenschmit maga sokáig frank-alemannak címezte, most azonban, tekintettel arra, hogy a Meroving királyok csakugyan németek voltak, ő is elfogadta a francia elnevezést, s utolsó munkájában már kizárólag merovingkori német emlékekről szól. Mi azokat, melyek hazánkban találtak, bátran avar-koriaknak nevezhetjük, nem ismervén a VI. századnál régibb ilyennemű emlékeket Magyarországon, melyek ezen idők különös technikáját képviselnék. E technikát de Linas jellemzőleg rekesz ötvösségnek (orfèvrerie cloisonnée) nevezte el, mert jellege a vörös gránat-kövek foglalása tömör arany vagy ezüst rekeszekbe; néha ugyan más köveket, lapis lazulit, amethystet, karniolt és üveget is látnunk így foglalva, leggyakoribb azonban a gránátkő.

Zománcz oly ritkán fordul elő ez emlékeknél, hogy de Linas azt egészen tagadja s állítja, hogy Szent Eligius, az első ismerte a zománczozás mester-ségét. Az itt közlött kardtok végén (Ortband) azonban, mely Komá-

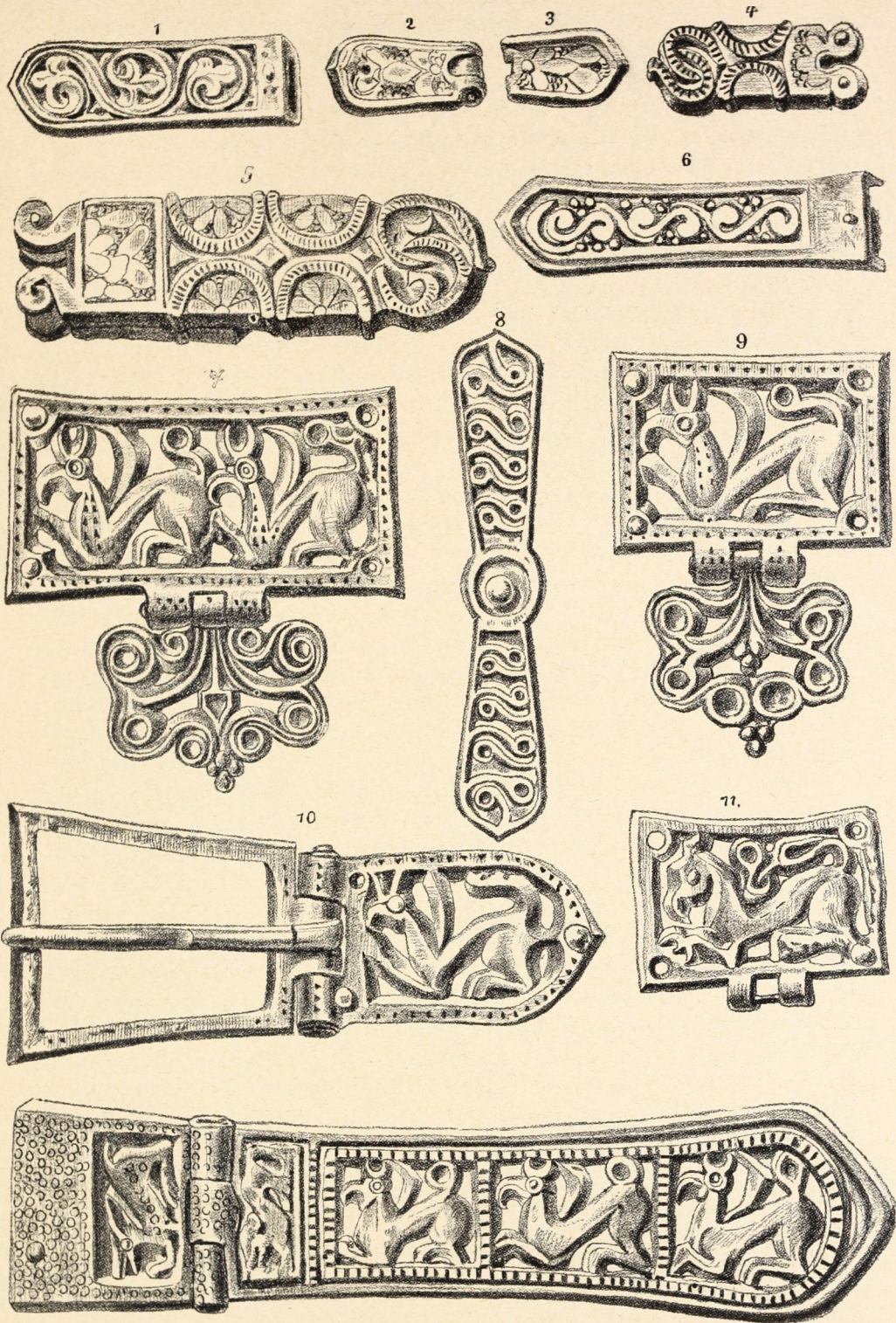

CICADA-FIBULÁK.

romban (?) találtatott s most Egger Dávid birtokában van, csakugyan látunk valóságos fehér zománczot a kis rózsában, a vörös gránátok közt. A gránátokkal díszített gazdag aranycsat pedig tökéletesen meg-egyeztet a Childerik király kincsével.

Ily rekesz ötvösséget találnak főleg csatokon, gyűrűkön, kereszteken, nyaklánczokon, hajtűkön s fibulákon. Itt jelenleg egy egész sor ily ruhakapcsot közlünk, melyek alakjuk által a német, francia és angol fibulák közül kiválnak, mert a mint Herman Otto ismeretes természetbúvárunk azt bebizonyítja, ezek félre nem ismerhetően cicádákat ábrázolnak. A 3-dik sz. alatti, Erdélyben, Sáromberke táján találtatott, tömör aranyból készült, szemei gránátok, a test és szárnyak vonalos díszítéssel és karikákkal ékesek; 3b és 3c mutatja a hátlapot a fibula tüjének alkalmazását. Az 1a és 1b alatti kapocs, — előlről és hátulról, hol meglátszik még a mód, melyen az elveszett tövis bele volt illeszthető rekeszébe, hogy a ruhát összetartsa, — Györkönyön, Tolna megyében találtatott párjával együtt, s Magyar-Kósa alispán birtokából Jankovich Miklós gyűjteményébe s evvel a m. n. muzeumba került. Ezüstből készült, arany lemezzel be van vonva, melynek rekeszeiben a két szem s a szárnydíszítmény gránátok által képeztetnek. Még jellemzőbb a 2. sz. alatti fibula, mely Göd mellett találtatott és Schroy ajándékából a muzeumba került. Hermann ezt azonban Auclaphusnak nézi, nem cicádának. A 4-ik, 5-ik és 6-ik sz. alatt következnek ezekhez hasonló bronz ruha-kapcsok a muzeumból, melyek által bebizonyúl, hogy a cicáda-kapocs egy sajátos magyarországi forma, mely eddig a külföldön nem találtatott, tehát nem hozatott be mint külföldi zsákmány, hanem valószínűleg itt készült.

Nem kevésbé jellemző a fibulának egy különböző formája, mely rendszerint, helyenként aranyzott, ezüstből készült, feje kiálló gombokkal díszített félkört képez, domborodó háta rövid, lába kivájt művel díszes. Ily kapcsok gyakran fordultak elő külföldön későbbi merovingi leleteknél, nálunk is többszörösen képviseltetnek a muzeumban, egy erdélyi példányban ólomból is, a keszthelyi példányban pedig, mely az «Archaeologiai Értesítő» 1880. évi XLIV. tábláján 1. sz. alatt közölve volt bronzból. E példány, mely a keszthelyi őskori temetőben ásatott ki, különösen nevezetes, minthogy kétségtelen merovingi formája meghatározta azon bronz szíjvégek korát is, melyek vele együtt találtattak s magyarországi őskori temetőkben oly gyakran ásatnak ki, mint például az adonyi, szegedi, sobori, ordasi, hódmezővásárhelyi, keszthelyi s pesti lóversenytéri leleteknél. Ily bronz szíjvégek szintén alig fordulnak elő külföldön s a magyarországi leletek sajátosságaihoz tartoznak. Készítőik nem bírtak élénk képzelőtehetséggel, mert alakjukba nem tudtak változatosságot lehelni, a díszítésben pedig a phantázia szegénysége jelentkezik. Spirális és geometrikai vonalak, növényindák, griffek, két kutya, mely egy szarvast fojt s fölötte szaladó nyúl, két madár s két sárkányfő kimerítik jóformán az avarkori művész képzelő tehetségét.

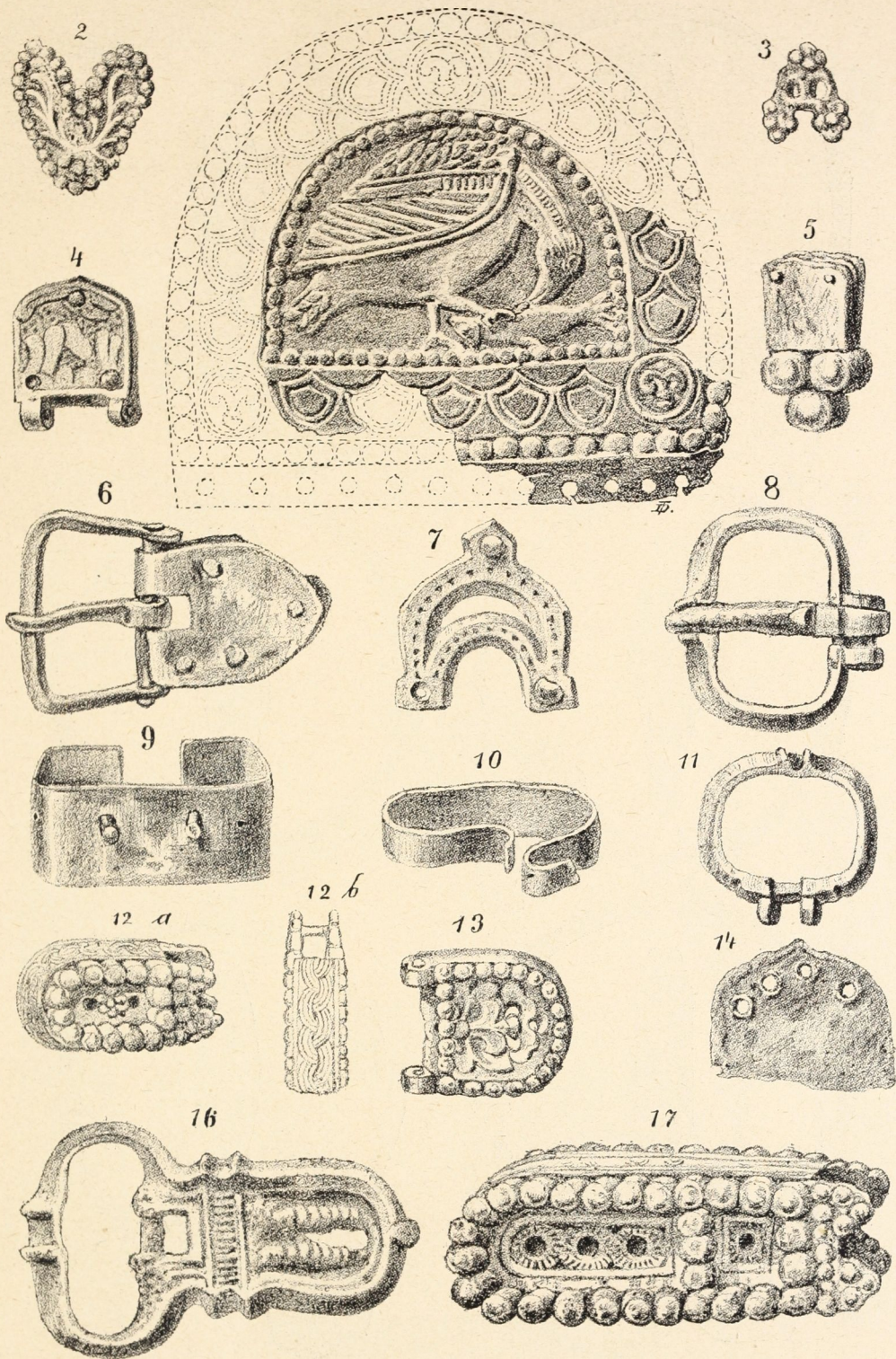

SZEGED-SÖVÉNYHÁZI LELET.

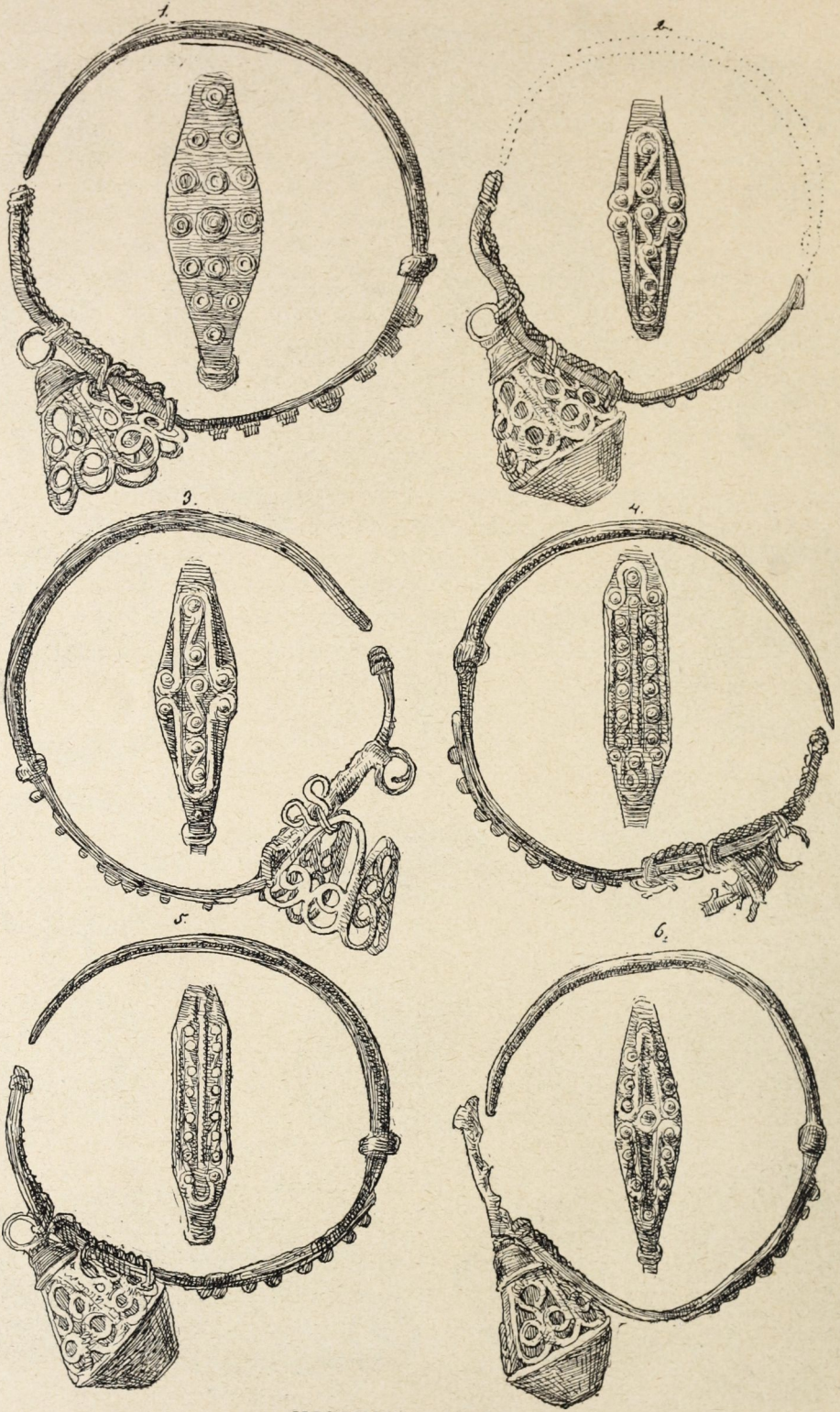
Különösen gyakori a grifdíszítmény, melylyel újra meg újra találkozunk az ország legkülönbözőbb részeiben, Nagyfaluban, Szolnok-Doboka megyében, Szegeden, Ordason, a Duna mellett, sőt Conze a Monumenti dell' Istituto di Correspondeanze Archeologica 1877. X. kötetében 37. tábla 9. sz. alatt közöl egy ily szíjvéget, mely Trentinóban találtatott s tökéletesen megegyez egy hasonló szíjvéggel, mely a m. n. muzeum régi állagából való, s egy másikkal, mely a szegedi földmunkák alkalmával felásott egyik sírból került elő, három guggoló griffel egy sorban, felül pedig hosszú füles, rövid farkú, szaladó állattal, mely inkább nyúl, mint kutya.

Szegedről az «Archaeologiai Értesítő» 1880-ban a XLIX. táblán már közölt egy avarkori gazdag sírleletet, az idemellékelt táblán adjuk most azon még díszesebb leletet, mely a szegedi régiséggyűjtemény magvát fogja képezni. A 12. sz. alatt látjuk a nagy szíjvéget a három griffel s a nyúllal; nevezetes, hogy a hozzávaló csat, szintén nyúllal díszítve, még összefügg vele. Minthogy számos leletekből tapasztaltuk, hogy minden sírban mindig csak egy ily hosszabb szíjvég találtatik, bátran állíthatjuk, hogy ez az övhöz tartozik. A 7., 9., 10. és 11. sz. a. csatok ugyanazon grif-díszítést mutatják, csak hogy a 11. sz. alattinak szárnya kevésbé jellemző, eltörpült s tökéletesen hasonló az ordasihoz. A 8. sz. a. díszítmény, milyenhez hasonló szintén mindig csak egy találtatik egy sírban, valószínűleg az öv közepére való, a 4. és 5. sz. alatti szíjvégek ismét együvé tartoznak, az 1., 2., 3. b. sz. a. növénydíszítményt mutatnak. Az eltemetett hősnek e szerint volt valószínűleg egy széles öve s egy keskenyebb pantallérja a jobb vállról a bal csípőig.

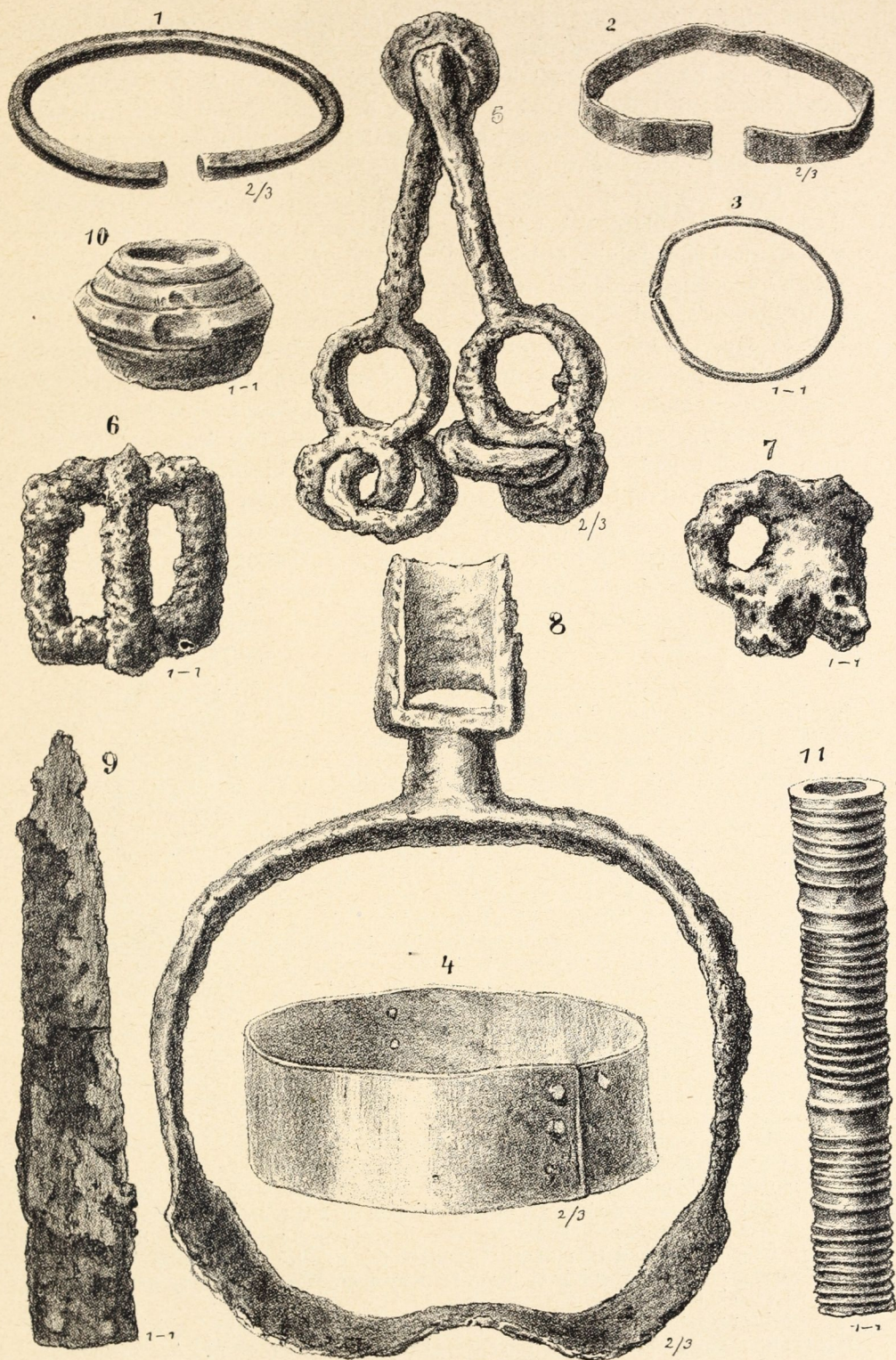
Még érdekesebb egy másik szegedi sírlelet, a mennyiben ennél eltérő formákat látunk, sőt az 1. sz. alatti lemezben oly technikát, minőt más avarkori temetőkben eddig nem találtunk. A vékony bronzlemezen terebelt munkában (getriebene Arbeit) sast látunk, jobb karmával egy felfordított halat tartva, melynek hasát csőrével felszakítja. A technika emlékeztet azon két római kis szekrény bronzborítékára, melyek az V. ik század kezdetéből reánk maradtak s e füzet más helyén bővebben meggyaráztatnak; a műizlés pedig hasonló némi tekintetben a nagy-szt.-miklósi aranyelet szintén terebelt díszedényeihez. Ezen műemléknél, t. i. a természetnek sokkal élénkebb megfigyelése vehető észre, mint egyéb avarkori régiségeknél, melyeknek díszítményei az iparosnak csak hagyományos minták szerinti működését árulják el. A leletnek többi részei is ritkábban előforduló formákat mutatnak, mint például a 2. és 3. sz. alatti ruhadíszítmények s a 12., 13. és 17. sz. alatti a szokottaknál szélesebb, gyöngydíszítéssel ékes szíjvégek (12b. mutatja a 12a. szíjvég oldalát), s az adonyi leletre emlékeztetnek, mely szintén a közönségesektől eltér. (Lásd Arch. Ért. 1880 XLIII. tábla 8. sz.) A 6-dik, 8 dik, 11-dik és 16-dik szám alatti csatok kevésbé különböznek a szokott formáktól, ezek úgy mint a 4., 5. és 7. sz. alatti

SZEGED-ÖTHALMI LELET.

KESZTHELYI LELET.

KESZTHELYI LELET.

szíjvégek és díszítések mind bizonyosságul szolgálnak, hogy a bőr az avarok öltözeténél nagyobb szerepet játszott, mint a gyapjuszövet, evvel t. i. a fibula jár, melynek öblös hátába beleférnek az összetűzött posztóneműnek redői, avval a csat. A 9. és 10. számú bronzlemezek a törtoknak felső részét és közepét foglalták össze, a 14. szám alatti lemez pedig valószínűleg a törtok alsó végére volt díszül szegezve.

Lipp Vilmos, a keszthelyi avarkori temető szerencsés felkutatója a régészeti társulatnak beküldte újabb leleteit, melyek közt kiválnak a női sírokból talált érdekes fülbevalók, ezeket előbb nagyságok miatt karpereczeknek tartották (lásd Arch. Ért. 1880. 122. lap), ámbár a nő koponyája alatt találtattak, hatot közülök közlünk az idemellékelt táblán. A karikák bronz-sodronyból készültek, mely alsó részén szélesebben lapított ki s díszítésekkel láttatott el; egy sodronyból készült körtealakú függöny lógott le rólok, melynek alsó részét kék üvegpaszta zárta le. Különös azonban, hogy mind a hat példányban ezen függelék sodronynyal hozzá van erősítve a karikához. A leletnek többi részei nagyobb részben férfi sírokból való: vas zablá 5. sz., kengyelvas 8. sz., csatok 6., 7. sz., késpengék 9., törnyél 11., az 1., 2. és 4. sz. alatti karpereczek női sírokból való. — Találtattak még számos vastárgyak a sírokból, melyek azonban a rozsdá által annyira meg vannak támadva, hogy használatokról alig szólhatunk biztossággal.

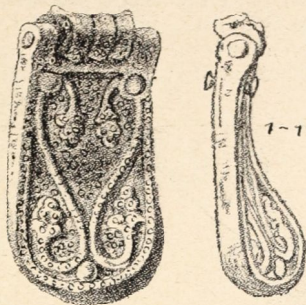
Pulszky Ferencz.

ÁSATÁSOK SZILÁGY-NAGYFALUBAN. Hírből régóta ismerjük a szilágy-nagyfalusi halmokat, de gondosabb tanulmány tárgyává csak azóta lettek, mióta Mattyasovszky Jakab geológiai szakvizsgálatai alkalmával szemügyre vette őket. Már a táborkari mappa után is mesterséges, hányott halmoknak hitte őket, mert elszigetelten állanak a síkságban egymás mellett, mint az idecsatolt részlet mutatja. Azonban csak 1878-ban győződhetett meg föltevése helyességéről, mikor természetben látta. Akkorában egy közel száz holdnyi területen tizenhat halmot olvasott meg M., melyek a homokos és kavicsos diluvial síkságból kiemelkednek. A föld művelése és a légköri behatások következtében némelyik halom már alig tetszik ki a síkságból s azért a táborkari térképen kevesebb halom van jelezve. A legnagyobb és legépebb a «Nagy halom»; magassága 8°, átmérője 30°; a körülötte csoportosuló többi halom magassága 2°-ig száll le, átmérőjük legfőlebb 6°-ig megy. E halmok régóta ébren tartották a lakosság képzelmet és kíváncsiságát, mert nem egyszer lettek szomszédjukban régiségeket és így, mint rendesen történik, a legkülönbféle, gyakran igen ábrándos föltevésekre nyújtottak alkalmat. Azért a vidék intelligentiája szívesen támogatta Mattyasovszkyt, midőn 1878 szeptemberben az egyik halom ásatásához fogott. A földbirtokosok br. Bánffy Zoltán és br. Bánffy Albert szívesen megadták az ásatási engedelmet; Simó Ferencz úr és családja s Ajtay szolgabíró úr pedig hathatósan pártfogolták a tudományos vállalatot; és így a nagyfalusi lakosság közreműködése mellett a 12. számú halmot — a legkisebbet — felásták. Magassága 2°, átmérője 6° volt. Anyagát rétegzés nélküli homokos agyag képezte, mely annál lazábbnak mutatkozott, mennél mélyebbre hatolt a kapa. Mikor még csak másfél lábnyira voltak a sík földtől, homokos kőtáblára bukkantak s alatta fától és csonttól származó hamurétegben három-négy urnára. Az edényekben hamu, félig elszenesedett emberi és állati (?) csontok; az edényeken kívül tányérforma edények, vaspléhvel bevont edény maradványai fogantyúval, bronzcsat és érmek feküdtek.

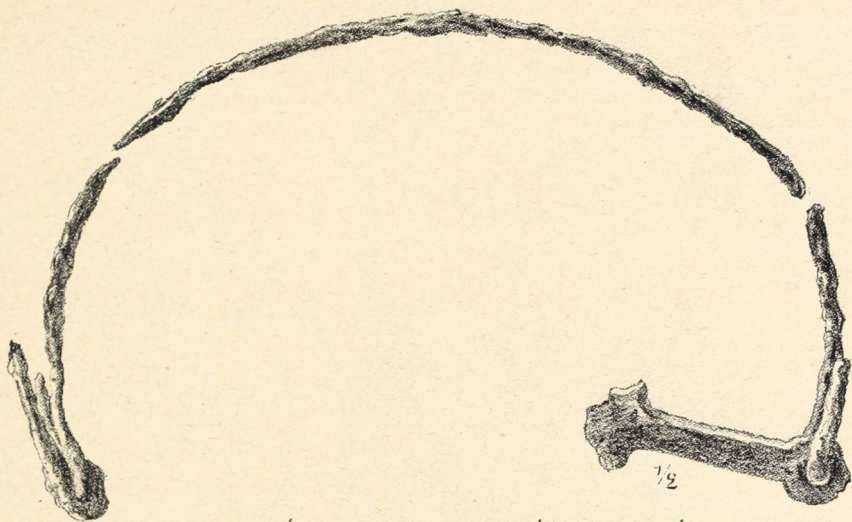
A bronzcsatot természeti nagyságban, fölülről és oldalt a 157. oldalon közlött rajz tünteti föl; a vasfogantyút fél nagyságban a túloldalon adjuk. A cserepekből

alább adunk két mutatót. 1879-ben Torma Károly, ugyancsak Simó Ferencz támogatásával, ásott föl egy halmot — az ő halma mappánkban 11. számmal van megjelölve. Torma a «limes dacicus»-ról tartott akadémiai előadásában ásásáról kimerítő jelentést adott.

A múlt évi szeptemberhó első napjaiban nagyobb mérvű ásások folytak ugyanott. Leginkább Szikszay Lajos, orsz. képviselő, Simó Ferencz és b. Bánffyék meghívása következtében Pulszky Ferencz, Rómer F. Ferencz s e sorok írója jelentek meg a hely színén és ifj. Bölönyi Sándor is tevékeny részt vett az ásások vezetésében. Ajtay szolgabíró, a megye határozatából száznál több munkást állított rendelkezésünkre s így több halomban egyszerre folyhatott a munka. Pulszky, Rómer és ifj. Bölönyi urak szeptember 2 kán egymásután négy kisebb halmot ásattak föl (2, 10, 13 és egy, mely mappánkon nincs fölűntetve); magam a 7. számú nagyobb halom fölhasításához láttam és tetemes munkáerővel — átlag 50 munkással — három napig folytattam a munkát. E dombon

BRONZCSAT A MATTYASOVSKY HALOMBÓL.

VASFOGANTYÚ A MATTYASOVSKY-FÉLE HALOMBÓL.

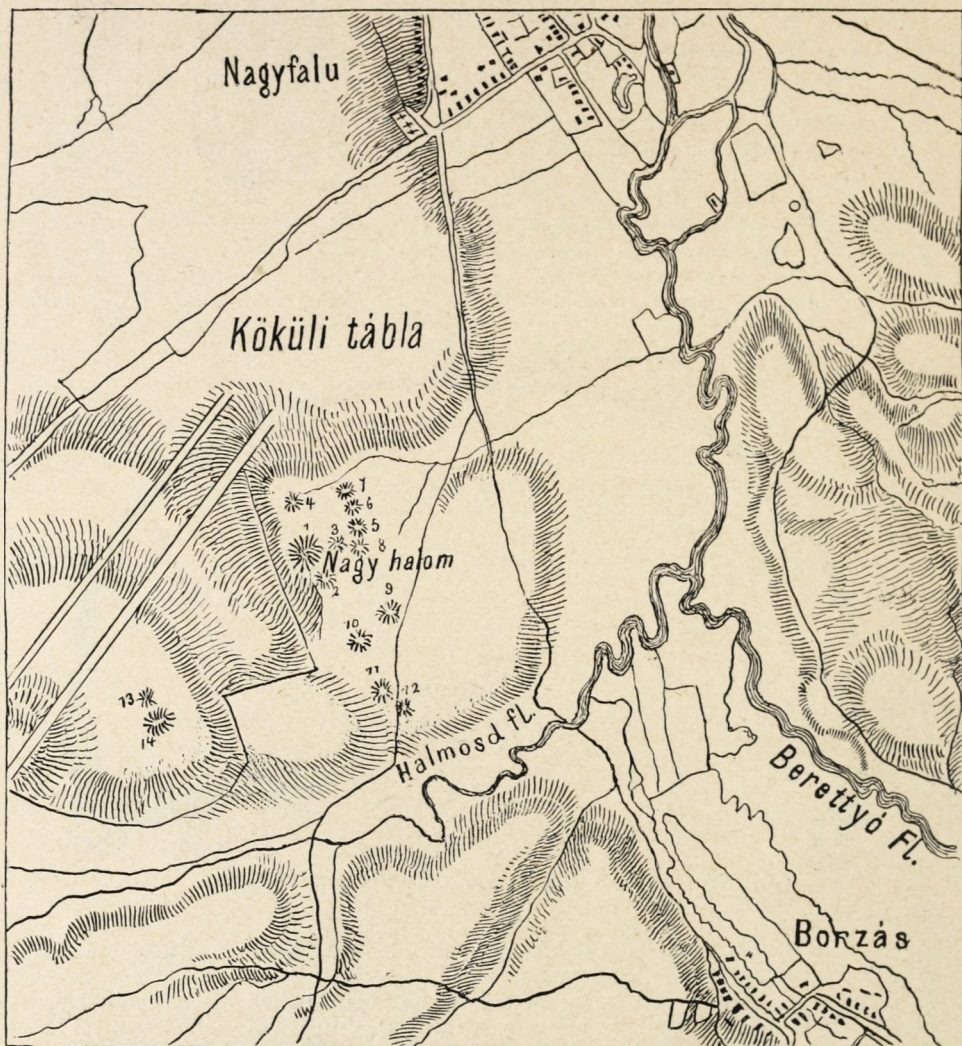
folyt ásásról saját tapasztalásomból adhatok jelentést, a többi ásási eredményekből csak a lelt tárgyakat ismerem.

A domb, melyen embereimmel dolgoztam, 6.10 méter magas volt, lapos teteje délfelé lejtősebb, úgy, hogy e részen vagy fél méterrel alacsonyabbra kell tenni magasságát; éj.-déli átmérője 37.10, kel.-nyugoti átmérője pedig 35.88 m. volt. Szigoruan keletelt négy egyenes árokkal mentünk kívülről a központ felé.* A föld minősége egyenlőtlen volt, rétegzés nélkül, hol homokos, hol termőfölddel kevert agyagot emeltünk ki, mindössze annyi constans különbséget tapasztaltam, hogy az éjszaki árokban jóval keményebb volt, mint a déli-ben, a mi légköri okokra vezethető vissza.

Midőn árkaikkal oly mélyre jutottunk, hogy már csak egy lábnyira voltunk a színtalajtól, az árkok központja tájékán egyre fekete foltok merültek föl, szén-

* Éltető Elek úr, megyei főmérnök szíves volt csupa tudományoszeretből mind a három nap a halomnál segítségemre lenni; a pontos méreteket is ő nekí köszönhetem; számítása szerint a négy árokból kiemelt föld több mint 420 köbmétert tett.

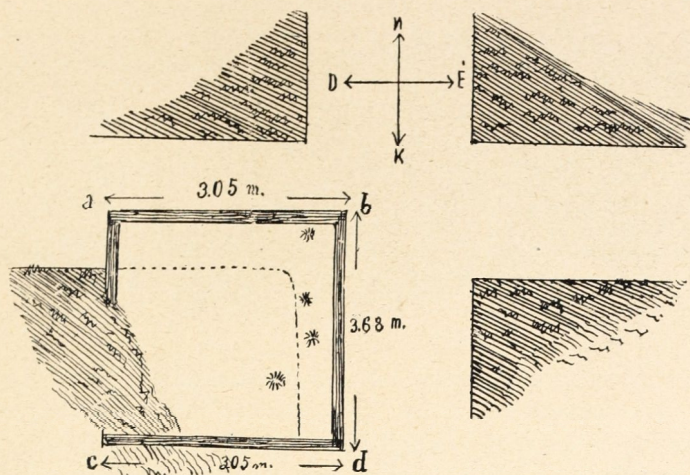
maradványok, hamu, félig égetett csontmaradványok s korhadt farészletek. Mikor a korhadt famaradványok irányát gondosabban nyomoztuk, csakhamar azt találtuk, hogy elkorhadt gerendákkal van dolgunk és midőn az egész tért alapjáig kimélyítettük, meg lehetett állapítani, hogy derékszög alatt érték egymást a gerendák és hogy mindig két-két gerenda feküdt egymáson. A négyszöget az idemellékelt vázlat elég pontosan — az Éltető főmérnök úr által fölvett méré-

A NAGYFALUSI HALMOK KÖRNYÉKE.

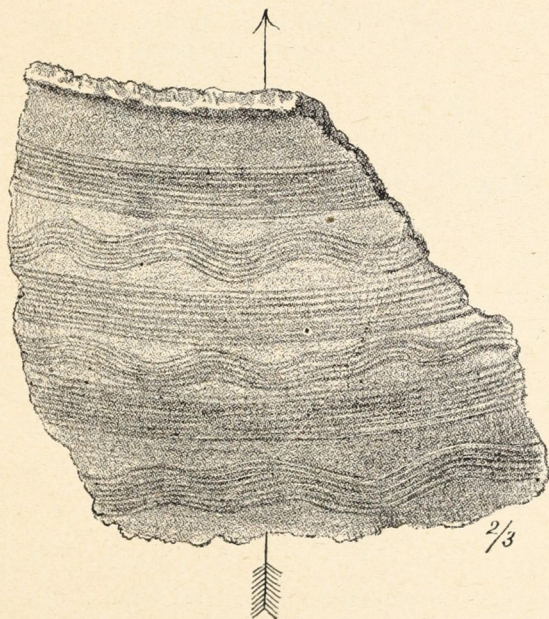
sekkel együtt — adja és rajzunk magyarázatára egynehány szó elég lesz. A sötétén vonalzott háromszögek az álló partokat jelzik, melyek az árkok után maradtak. Rajzunkból kitűnik, hogy a bekerített négyszög nem fekszik szigorúan a halom központjában, de a délkeleti part alá vonul. Azért is nem áshattuk föl az egész négyszöget, de jórészt aláástuk, mit a rajz is mutat, s így csak mintegy ötödrésze maradt érintetlen. A négyszög oldalai nem egyforma hosszúságúak, de csak csekély 5—6 cm. a különbség oldalaik közt; a gerendák függőleges vastagsági átmérőjét is lehetett megállapítani, a felsőé a 44 cm-t, az alsóé a 40 cm-t közelítette meg.

A hol a mappán — négy helyen — csillagok vannak, ott mindenütt edényfészkeket leltünk; az edények majd mindig nyílásával lefelé fordultak, és a föld nyomásától, mely reájuk nehezedett volt, annyira egy-násra szorultak, hogy ép

A NAGYFALUSI NAGYHALOM ALAPRAJZA.

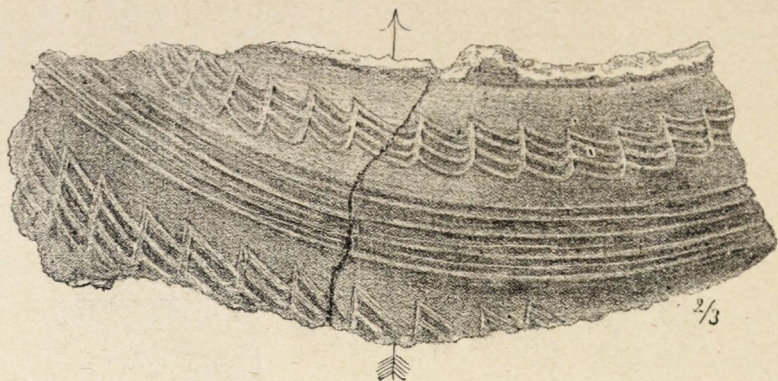
edényt teljességgel nem lehetett kiemelni. Nagyjából mégis 20—22 edény cserpeit szedtük ki; voltak bennök az égetés után visszamaradt apró csonttöredékek, korhadt famaradványok, hamu s legalul vasrészletek, nyilván oly pléhdarabok, minők Mattyasovszky halmában is előkerültek. Az összes cserepeket stb. Simó Ferencz úr gond-
dal megszártotta s a többi felásott halmokból összegyűjtött tárggyal a n. muzeumnak küldte. Legfontosabb valamennyi tárgyból a Rómer-féle halomban lelt bronzcsat (lásd rajzát alább a 172-dik oldalon), melynek jellege a Mattyasovszky-félével összevág; hasonlóképp összevágna a cserepek, a mennyiben ilyeneket az összes hat halomban találtak.* Anyaguk általában meglehetősen durva, néha félig, néha egészen, de soha sincs egyenletesen átégetve, az edények korong segítségével készültek, de idomuk, a mennyiben némely nagyobb töredék után ítélni lehet, nélküli a classikus csint; felületük legtöbbször érdes és csak ritkán csiradás. Néha tompa vagy hegyes hullámvonalak ékítik, olyanok, minőket az ide csatolt két rajz feltüntet. A cserepek jelzett minősége, a bemutatott két

EDÉNYTÖREDÉK A NAGYHALOMBÓL.

* A Torma halmából előkerült cserepekről nem szólhatok, mert nem tűntek szemembe az Erdélyi Muzeumban, a hol le vannak téve.

bronzrégiség s a vasrészletek elég támpontot nyújtanak arra, hogy a felásott halmok korát hozzávetőleg megállapítsuk, de nem annyit, hogy már a népet is, habár csak föltételezen, megnevezzük, mely őket rakta. A nagyfalusi bronzcsatok

EDÉNYTÖREDÉK A NAGYHALOMBÓL.

tipikus idomait jól ismerjük, megtaláltuk stylistikus másaikat Ordason, Keszthelyen, Tiszafüreden, Szegeden stb., számos helyen *népvándorláskori* leletek közepette.

Jelenlétük egy-két halom legmélyén következtetni enged arra, hogy a halmokat nem rakhatták megelőző korban. A cserepek barbár, ügyetlen agygművességre mutatnak, melynek csak keveset használtak a classikus előzmények. Egy keveset még is használhattak, mert nem kell föltételezni, hogy a rómaiak barbár utódjai találták föl a hullámvonalas díszítést, megtaláljuk Pannoniában

SZENTMÁRTONI EDÉNY.

is; bár megvallom, hogy eddig csak egyetlen-egy pannoni eredetű edényen, Ebenhöch Ferencz kanonoktól ajándékba nyert szentmártoni eredetű, muzeumi edényen bírom kimutatni. Az edény kékesszürke agyagból való sima felületű, idomát és díszítését az e lapon lévő rajz mutatja.

Több analogiát a hullámvonalas ékítésre ez időszert hazánkban nem bírok idézni, de van számos analogia szomszédos vidékekről. Itt csak keleti Poroszországot idézem, hol az ily fajta díszítésre már külön kategoriát alkottak, úgy nevezik: „Slavisches Wellenornament”. Mennyiben igazolt azon vidéken a szláv elnevezés ily fajta edényekre, melyek elég sűrűn voltak a múlt évi berlini kiállításon képviselve, vita tárgya

lehet, de nem kérdés, hogy csakugyan a kora középkorból származnak, úgy miként az erődtések és halmok, melyekben találják.

Nálunk még kevésbé határozottan lehetne ily állítást kimondani; ethnographiai elnevezéssel pedig épen nem merném illetni sem a nagyfalusi csatot, sem a cserepeket és ez alapon e halmokat alkotó népet megnevezni is korai vállalatnak hiszem. Egyetlen támpontunk, mely a jelzett népvándorlási körön belül némileg számba jöhet: maga a temetkezési mód. Ha az ordasi és keszt-

helyi ismeretes temetők — hol hullámvonalas cserepeket nem találtunk — sorjában rakott sírokból állanak, akkor bizonyára a temetkezési mód szorosabban csatlakozik a római késő imperium temetési szokásaihoz, mint az elégetéssel járó, halom alá rejtés. A «kurgános» temetési mód alighanem keletről importált szokás; amott, kivált Oroszország délibb részeiben soká, még a X. és XI. században is dívott. A soros temetkezés úgy lép tehát föl, mint egy régi cultura utóhatása, a halmok építése pedig, mint idegen szokás kezdete. Ennyit és nem többet engednek sejteni a nagyfalusi ásatások, de azért is, hogy csak ennyit állíthatunk, köszönettel tartozunk sz. nagyfalusi buzgó ügytársainknak.

Hampel.

Vancha István esztergomi érsek két pecsétje. Vancha István 1238-ban váci prépost és a királyi udvar kancelláriusa volt. E helyet csak rövid ideig foglalta el, mert már az 1240-ik évben titeli préposttá lett. Itt azonban még rövidebb ideig maradt, mert ugyanazon évben mártius 6-ika után már a váci püspöki széken ült, s mint a királyi udvar kancellárja a tatárdúlás alatt, még az 1242-dik évben is betöltötte helyét. A csanádi és aradi prépost mellett ő volt egyike azoknak, kik IV. Béla király nejét a tatárdúláskor, Esztergomból, hol akkor a királyné tartózkodott, Ausztria határai felé kísérték. A Sajó melletti szerencsétlen ütközet után, a király őt segély eszközlése végett a római császári és a pápai udvarhoz küldötte, de előbb még a biztosabb menhelyet kereső királyt Zágrábba kíséré. Már ekkor jelölte ki őt IV. Béla király az esztergomi főérseki székre. E közben az esztergomi káptalan is egyhangúlag megválasztá érseknek, de mert a római pápai szék 1243-ik évi június 24-ig üresedésben vala, pápai megerősítést nem nyerhette, csak IV. Incze pápa trónra lépte után 1243-dik évi június 7-én erősíté meg a pápa esztergomi érseki székében.

Kilencz évig, 1252. évi november elejéig ült érseki székén, midőn is bíbornokká és prenestei püspökké tétetett, s ugyan akkor az esztergomi érsekségről is lemondott, s még az évben Rómába utazott, de elmenetele előtt még az esztergomi káptalan érsek választási gyűlésén jelen volt.

A mindenfelé kutató és búvárkodó történelmi nyomozásnak sikerült, a most ecsetelt István esztergomi érseknek eddig ki nem adott s ismeretlen két pecsétjét kifürkészni. Ez alkalommal azokat a mel-lékelt két rajzban bemutatom.

Az 1-ső számú rajz mandorla alakú pontificális pecsét, melynek belső mezőjét szt. Márton püspök egy ülő, jobb kezének három első ujját áldásra emelő, baljában pedig befelé görbülő püspöki pásztorbotot tartó, palliumba öltözött, keskeny karimájú s csúcsban végződő süveges alak foglalja el. Körirata: S. STEPHANI. DEI. GRA. ARCHIEPI STRIGONIEN. A pecsét eredetije, egy 1247-ik évben István esztergomi érsek által kiadott s hártýára irt oklevélről keskeny hártýaszalagon függ. Ez oklevél szövegében István érsek köztudomásra hozza, hogy néhai Bán Mártónnak neje a Hontmegyében fekvő Dolmod földje birtokából egy bizonyos részt Jakab mester kalocsaí éneklő kanonoknak s testvéreinek, Péter és Andrásnak, és ezek rokonának Ja-

kabnak, a neki és férjének tett szolgálatok jutalmául örök időkre adományozott.

A 2-ik számú rajz szintén mandorla alakú pontificális pecsétet tüntet elő, melynek belső terében egy hasonló, de álló püspöki alak van. Körirata: † S. STEPHANI. DI. GRA. WACIEN. EPI. Eredetije keskeny hártvaszalagról függő pecsét, mely egy 1244-ik évi, István esztergomi érsek által hártvára irt oklevélen van, s a múlt napokban a gróf Forgách család által a magyar nemzeti muzeumba

1. szám.

2. szám.

letéteményezett oklevéltár gazdag és nagybecsű halmazában található. Az oklevélben Gergely, Berenchi Lőrincz özvegyének, s előbb Tamás Ivánka fia nejének megbizottja vallja Zascin András mester meghatalmazottja előtt, hogy özvegy Berenchiné, Andrással, első férjének testvérével, a magával vitt női hozomány iránt barátságosan 15 ezüst márkában megegyezett, azt fel is vette s említett András a közben járó pristaldust, Bonsai Chatueket is két ezüst márkával kielégítette.

Ez oklevél kiadása körül érdekes azon körülmény, hogy azt István 1244-ik évben már mint esztergomi érsek adta ki, de még vácsi püspöki korából használt pecsétet függesztett reá s ezt az oklevél szövegében sehol föl nem említi. Ehhez hasonló eset előttem ismeretlen, s talán kellő figyelmet érdemelne avatott oklevél-búváraink részéről, hasonló eseteket constatálni, ha olyanok ugyan más okleveleken is előfordúlnak. Egy esetben igaz, hogy az egi cisterek 1231-ik évben kelt oklevelüket Egrus első apátjuk pecsétével hitelesítették, de a conventnek saját pecsétje nem volt, s azt említett oklevelükben mentségül fel is hozzák. Olvasható Fejér György Cod. dipl., tom IV, v. I. p. 162.

Szerény nézetem szerint jogi fontossággal és történeti értékkel bírhat az a kérdés s a jelen concret esetben e felteendő kérdésnek megfejtése: vajjon teljes hitelességgel és kellő jogerővel bírt-e az esztergomi érsek ama kiadványa, melyen a váci püspök pecsétje függött? Tudvalevőleg, le egészen a XIV. század végéig, midőn még az oklevelek kiállításánál legalább hazánkban a kiállító bármi oknál fogva is nevét alá nem írta, a kiállított oklevél hitelét és annak teljes jogerejét a pecsét adta meg, de mindig annak a pecsétje, a ki az oklevelet kiállította. E kérdést azonban szakavatott jogtudósaink fejthetvén meg alaposan, részemről hozzá nem szólhatok.

Az első kérdésből kifolyólag következik a második kérdés: vajjon mi szolgált István, esztergomi érseknek indító okúl arra, hogy érseki kiadványára még váci püspök korában használt pecsétét függeszsze? ha ezt ugyan szándékosan és nem tévedésből tette.

Azt, hogy Istvánnak — ki mint váci püspök 1242. évben esztergomi érsekké postuláltatott, de csak 1243-ik évi július 7-én erősítettett meg székében IV. Incze pápa által, még 1244. évben sem volt volna érseki pecsétje, sem lehetőnek, sem valószínűnek nem tartom, nem, gázkodálkodási szempontból azért, mert ha, mint váci püspök kiadványainak nagyobb hitelűl pecsétet vésethetett, ezt mint esztergomi érsek még inkább megteheté; nem jogi szempontból, mert a magyar diplomatikában e, legalább tudtomra egyedül álló eset, nem alterálhatta ama jogtételt: hogy a kiadványok nagyobb hitelűl a kiadványozó csak a saját állásával járó pecsétet nyomhatta vagy függesztette okirataira.

Részemről őszintén megvallom, hogy ez érdekes diplomatikai eset megfejtése, látköröm szűk határán kívül esik, s a megoldást szakavatott bűvároktól kell várnom.

Megengedem, hogy e közleményem nem bír elég jogosultsággal arra, hogy a figyelmet igénybe vegyem, mert a pontificalis pecsétek egyformasága, ha mindjárt kiadatlan is, jelentőségét elveszti az Árpádkori nemzetségek ismeretlen címerpecsétjei előtt; de minthogy a Vancha nemzetség címerpecsétje, ugyancsak István esztergomi bibornok-érsek révén 1251-ik évből már Péterffy «Conciliái»-ban, Török János «Magyarország primása» című, s végre Knauz Nándor «Monumeta Ecclesiae Strigoniensis» című munkájában rajzban kiadatott: ama hitben ringatám magamat, hogy jelen közleményemmel talán némi szolgálatot teszek az okiratok nyomozóinak, kiváltképen hogy oly szerencsés vagyok, a szóban forgó pecséteket eredetiben bemutatni, midőn sem az oklevelek, sem a függő pecsétek valódiságához gyanu nem férhet akár ha az oklevelek kiállítási módját, akár irányát, akár pedig az akkori szokáshoz alkalmazott pecsétek odaillesztését, s azoknak jellegét vesszszük is tekintetbe.

Nem így áll az eset a Péterffy és Török János által közölt s ezektől Knauz Nándor által átvett Vancha Istvánnak nemzet-

ségi címeres pecsétével, mit én nem létezettnek, vagy ha igen, akkor hamisítottnak tartok. Mert eltekintve attól, hogy István esztergomi érsek csak 1252-dik évben lett bíbornok, de egyszersmind prenestei püspök is, és Péterffy mégis az 1251-ik évről adja a címeres pecsétet, eltekintve attól, hogy mint bíbornok és prenestei püspök néhány napra reá, azaz 1252-dik évi nov. 13-án, érsekségéről lemond, s még az évben saját személyében jelen volt az esztergomi káptalan azon gyűlésén, melyen Benedek kalocsai érsek esztergomi érsekké postuláltatott s még az évben Rómába el is utazott: nem lehet, hogy egy heti időközre, t. i. nov. 7-től 13-ig oly címeres pecsétet készítettett volna, melybe mint prenestei püspök, esztergomi bíbornok-érseki köriratot véssessen; bár ha az esztergomi érsekséget tovább is adminisztrálta, sőt annak egyik jövedelmét, még a csallóközi tízedet is élvezé. Eltekintve mindettől, a címerpecsét külső jellege, compositiója elárulja a sokkal későbbi századok csinálmányát, minthogy a XIII. században sem hasított, sem vágott címerpaizsok hosszúdad köralakban nem divatoztak, hazánkban egyáltalán nem, Olaszthonban is csak a XVI. századtól kezdve, s míg az akkori használatú három szögű paizsok százával találkozunk, nem combinált, de egyszerű címerképekkel, ez a heraldikában, ha az valódi lehetne, unicum gyanánt állana előttünk. De végre azon körülmény, hogy Péterffy ezen címeres pecsét közlésénél egyszerűen csak az 1251-dik évet nyomatta a rajz mellé s ha ez csak sajtóhibából történt is meg 1252 helyett, a nélkül hogy az oklevelet, melyről annak függnie kellett, vagy az oklevéltárat, melyben az őriztetett, említette volna, azon föltevése indít, hogy azt soha nem létezettnek tartsam, annál is inkább, minthogy az évszám lehető tévedése mellett, a névcseré még sem történhetett meg, minthogy István nevű esztergomi érsek és bíbornok, Vanchánál több nem volt, sem előtte, sem utána, minthogy I. István 1093. talán még sem birt oly címeres pecsétet, mint a minőt Péterffy az 1251-ik évből közöl, s III. Istvánnak a Fejérvölgyi családból 1596. évben tudvalevőleg nem olyan volt címeres pecsége, mint a minőt Péterffy rajzában szemlélünk, bíbornokká pedig sem I., sem III. István nem neveztetett.

Majláth Béla.

(INTÉZETEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK.) *A nemz. muzeum érem- és régiség-osztályának gyarapodása 1880. december havában.* A régiséggyűjtemény szerzeményei közt túlnyomók voltak az őskori és római emlékek. Az őskoriakból első helyen emlitem két bronztör töredékeit, melyeket Marossy János úr a bánhidai bronzlelet kiegészítéseül volt szíves megszerezni és ajándékba adni. A lelet többi darabjait már korábbi jelentésemben említettem volt. A csongrádmegyei Pusztaszerről szintén bronzkori kincsleletből egy bronzvésőt kaptunk ajándékba dr. Kammerer Ernő úrtól. A véső a tokos vésők sorát egészíti ki. Dr. Nendtwich múegytemi tanár úr, a híres nógrádmegyei terennei őstelepről származó, vonalas ékítményű bronzkarikát, tölcseridomú csüngő dísz és apró, felvarrásra készült, bronzpléhes pikkelyt hozott ajándékba. A tanár úr e darabokat még évtizedekkel ezelőtt kapta Terennéről, mely Jankovics és Kubinyi Ferencz ásatásai által vált ismertté.

Őskori edényeket két helyről kaptunk. Jelentékenyebb számmal Pécsről és Duna-Almásról. Előbbi helyen a molnártúczai Schapringer-ház építésénél mint-

egy 10 lábnyi mélységben akadtak edényekre, melyekből a muzeum egy régi barátja, ifj. Horváth Antal, pécsi ügyvéd úr volt szíves 10 darabot felküldeni. Az edények egytől-egyig csinos alak, ügyes technikai kezelés s a díszítés sajátos volta által, mely bekarczott pontokból, körökből és vonalokból áll, tűnnek ki és az ú. n. pannoniai edényekhez tartoznak, melyeknek megítélése még nehézséggel jár. A dunaalmási edények rokon formát és díszítést mutatnak; bár kivitelük kevésbé finom. Weninger Vincze, uradalmi kasznár szíves volt mintegy ötven darabot a muzeumnak felajánlani; lelhelyök a Duna közelében fekvő nedves rét, hol egész urnatemető várja hálás régészeti kincs gyanánt szakavatott kutatóját. Az edényekben rendszeren égetett csontmaradvány és hamu van; de azonkívül bronz gombostű, bronztör pengéje és sok apró hengerded bronztekerics (minők az ercsiek). Mindezek most a n. muzeum gyűjteményében vannak és tanúságot tesznek arról, minő érdekes feladat volna a dunaalmási, nyilván bronzkori, urnatemetőt átkutatni. Urnasír maradványát hozta Kövály Géza Czeglédre. Az urasági erdő mellett, szőlőforgatás alkalmával 3 láb mélységben, több egyéb kisebb-nagyobb edénnyel együtt csontok és hamu között találták az általa felajánlott két füles bögrécskét. Az edények elhelyezéséről annyit tudott, hogy minden nagyobb edény fölött volt egy kisebb; a nagyobb edények mind tönkre mentek.

A római emlékek két helyről Aquincum és Bregetio vidékéről valók. Első helyen néhány római kömlék emlékek, melyek már régebben a n. muzeumnak voltak szánva s most Varga András építész úr szíves közbenjárásával rendeltetésük helyére jutottak. Köztük van a Junonak szentelt oltárkö, melyet már az Arch. Közl. utolsó kötetében ismerttettem.*

Úgyszintén kaptunk egy kis arat négysoros felirattal, mely a centuria geniusának szóló dedicatiót tartalmaz, a vörösvári út belső részén hevert évekig, míg Fröhlich helybeli gymn. igazgató úr szíves volt reá figyelmeztetni.

Varga úr maga egy sírtábla töredékét s egy votivtábla csonka darabját, meg egy síremlék felső tympanonját ajándékozta. Ezáltal beérem azzal, hogy a két feliratos emlék feliratát lemásolom; a sírtábla elől és alul csonka felirata így szól:

EXARCVSEXM
IDALAGENS
XX VIII MX
AMATERCA
TISSI

A votivtábla feliratából csak az első három sornak mintegy fele maradt meg:

I O M
VLGEMNV
APF+A

Taufenecker Györgyné telkén házépítés alkalmával római maradványokra akadtak. Egy oszlopalapzat, római al fresco festett falmaradványok, melynek egyiken emberi fej, üvegedény töredéke, terra sigillata és ércz-salak. A tulajdonosné, Zsigmondy Gusztáv kir. főmérnök szíves közbenjárása következtében az összes leletet a m. n. muzeumnak ajándékozta. Ugyanonnal utóbb római bronzgyöngyöt is kaptunk Varga építész úr ajándékából.

Ugyancsak O-Budán a Grünwald és társa-féle szeszgyár udvarán építési földmunkálatok alkalmával római házak összedőlt falmaradványaira akadtak, mely alkalommal Zsigmondy Gusztáv úr két cserépméceszt, terra sigillata töredékeket és egyéb tárgyak közt stucco párkány darabjait óvta meg muzeumunk számára. A párkány hosszában futó domború díszítményekkel van ékítve (egymást üző állatok stb.), melyek mintával készültek; a stucco anyaga fölötté tartós gipsz és téglapor keverék és a kidomborodó alakok körvonalait igen élesen adta.

Ó-Szőnyről is több ízben kaptunk régiségeket. Vásároltunk bögrét, mely mint pannoniai készítmény sajátos színes díszítése miatt érdekes; a bögre teste

* Budapest cím alatt a «Magyarhoni Rég. leletek Rep.»-ban Arch. Közl. XIII. k.

felül barna, alul sárga és közepett a barna mezőben négy sárga sáv vonul körül.

Marossy János, fáradhatatlan buzgalmú régiségkedvelő, őszönyi leleteket küldött ajándékba: gyűrűs kulcsot bronzból, csontnyelű vaskést, terra sigillata töredékeket az egyikén LVTINVSF bélyeg, a másikon ARVSI; végre téglatöredéket, melyen római cursiv és lapidár betűkkel vegyest három sornyi írás végső szótagjai maradtak; talán CISCON értelmöket nem lehet megállapítani,

CESTUS
ECCENED

Mikor december közepén Zsigmond Gusztáv úr társaságában az őszönyi castrumot bejártuk, több apróbb tárgyat hoztunk magunkkal, melyet a földbírtokos Fejge Tivadar úr szívesen ajánlott föl a múzeumnak. Hoztunk egy apró bronzkarikát, gombos csonttűt, bronztűt, üvegkarikát és egy kőlap töredékét, melyen két sornak hat betűje maradt

LVS
EST

A többi szerzeményekről kevés a jelenteni való.

Apáczáról (Csanád m.) Csóti Samu úrtól XVII. (?) századbeli ezüst gyűrűt kaptunk ajándékba,

XVI. századi súlyos (6.8 grmnyi) aranygyűrűt ajándékozott a múzeumnak vizeki Tallián Lajos, cs. k. kamarás. A gyűrű fejét hat bevéssett nyílvevő, s mindkét oldalán vésett alapon domború levél ékíti,

A budai várkertben folyó átalakítási munkálatok alkalmával XVII. századbeli téglára akadtak, melyen az évszám 1654, a készítő jegye és MAXIM felirat domborodik ki. Weber György kereskedő kertész ajándékozta.

Az éremgyűjtemény összes gyarapodása 139 drb volt, melyekből legtöbb a lengyel hármas garas. Ilyenekből állott ugyanis a pinnye nagy éremlelet (Sopron m.), melyet Simon Gyula orsz. képviselő ur állított legnagyobb liberálissal rendelkezésünkre és a szolgálói éremlelet is (Esztergom m.), mely hivatalosan került hozzánk, szintén majdnem túlnyomóan ilyenekből állott. Kaptunk még érmekeket ajándékba Varga Andrásról Ó-Budán, Pletikoszich Sándor esperesplébánostól Szontán, Kinneth Adolftól Dárdán, Sax Lipóttól helyben, Steiner János tanítótól Franzfelden, Killer Frigyes plébánostól Ó-Csanádon, Drucker Zsigmondtól helyben, ifj. Schwarz Józseftől Kúnágotán és Tusla Tivadartól P.-Füzitől.

Budapest, 1880. december végén.

Hampel József.

A nem. múzeum érem- és régiség-osztály gyarapodása 1881. januárius—április havában. Szűkre szabott költségvetés mellett sok ajándék s ezek közt több lelet, mely rendszeres ásatás gyümölcse: ez a jelen év első negyedének signaturája. Mint jelentéséből kitűnik, a gyarapodás oroszánrésze a római és népvándorlási kort érte.

I. Az őskori régiségek közt első helyen azokat emlitem, melyeket külföldről kaptunk. Egy angol vendégünk, mr. Walter Meyers, ki igazgatónk kalauzolása mellett ismeretlenül nézte intézetünket, hálával emlékezett meg kalauza szíveségéről és őskori köeszközökkel ajándékozta meg a múzeumot. Voltak küldeményében sílexek (ú. n. vakarók, scrapers) a híres Cissbury-i sílexgödörből és küldött kovaszilánkokat, minőket Theba mellől, Egyiptomból, b. Révay Ferencz is hozott egy ízben az intézetnek. Soká kérdéses volt: vajjon az egyiptomi szilánkok természetes úton keletkeznek-e vagy emberi kéz művei, mit annak idején leginkább Lepsius vont kétségbe? Most már semmi kétség, hogy Egyiptomnak is meg volt a maga kőkora s hogy a barna szilánkok e korra mennek vissza.

Hazai leletekből csak csiszolt köeszközöket említhetek. Éles Béla Zombor vidékéről (Zemplén m.) két csiszolt kővést, továbbá emberi szárcsontot és kagylóhéjakat küldött edények- s edénytöredékekkel együtt, melyekben találattak.

Több köeszközünk ez idő alatt nem került — annál több a bronz. Köztük az első hely a bodrogkeresztúri nagy leletet illeti, melylyel hazai leleteinkből eddig csak az erzsébetfalvi nagy öntőműhely maradványai vetélkedhetnek. Amanak a sok rögön, a sok csonka szerszámon kívül a tömérdek erdélyi (?) idomú sarló (41 drb) s néhány sodronyos fibula adja meg különös érdekét. A lelet

fontossága miatt majd részletes tárgyalást is érdemel; szerencse, hogy legjelentékenyebb része idekerült s így meg lehetős hű fogalmunk lehet a lelet összességéről.

Nem mindennapi szerzemény egy bronzkori kardpenge, melyet egy komáromi halásztól szereztünk. A Dunából halászták ki e tavasszal a «nagy vár» falánál — a markolatlappal együtt hossza 55.5 cm. A csorvási (Békés m.) nagy bronzleletből néhány példányt idevaló kereskedő útján szereztünk meg: karimás vésőt, tokos vésőt és félkör ívű sarlót. A fém színe olyan, hogy csak gondos vegyelemzés után lehet majd eldönteni bronz-e vagy réz?

Csinosan disztett bronz lándzsacsúcsot ajándékozott dr. Kammerer Ernő. Szárnyai behajlók és a külső szélllel párhuzamosan futó bordával ékítvék; a köpüt több sor zigzeg-dísz futja körül. A lándsa Pusztaszerről való (Csongrád m.) és egyszerre találtatott azon ürvésővel, mely mint szintén K. E. úr ajándéka, még múlt évi kimutatásomban volt említve.

Wartha Vincze, műegyetemi tanár Zengről, rovátkos kis aranygyűrűvel gazdagította a prähistorikus ékszerek sorát. Szeniczey Ödön, orsz. képviselő, Kaszap Kálmán, taksonyi jegyző nevében két réz csákánynyal gazdagította az őskori réz eszközök már is tekintélyes számát. Mindkettő dupla pengéjű; éleik keresztben állanak. Mindkettő jó föntarsású. Pestmegye a rézeszközök statistikájában mindinkább fontos szerepet kezd vinni. Csató Ferencz, tövisi plébános, két csonka cserépedényt küldött be, mely Csáklján (Alsó-Fehér m.), sziklás helyen találtatott. Mellékletek híján, melyekből a lelet korát pontosabban meg lehetne állapítani, arra kell szorítkoznia, hogy mint durva, kavicsagyagból esetenlül idomított készítményeket «nem rómaiaknak» mondja.

Sebestyén Pál, kir. táblai bíró, még az ötvenes évek eleje óta őrzött magánál egy bronz sarlót Város-Lödről (Bakonyban) és három darabra tört, de egyébként teljes bronz kardpengét Szt.-Gálról, mind a két darabot nem rég Szalay István úr közbenjárására a n. muzeumnak ajándékozta.

Árkolás közben Bákóhalmán három kisebb és egy óriási nagy urnát (76 cm. magasat) találtak, volt az edényekben hamu, égetett csontok, egy pár félhold alakú csüngő dísz, egy kis dupla tekercs bronz sodronyból s egy bronz gombostű. Karpelesz Simon úrnak köszönhetjük, hogy az összes érdekes lelet ide jutott a muzeumba.

Mezőtúron a «Bári kettőshalomban» az utóbbi áradás ellen tett védmunkálatok alkalmából barbár készítésű edényekre akadtak a munkások. Pavlicsek Sándor tanárjelölt néhányat belőlök a n. muzeum számára megmentett.

II. A „*kelta*“ emlékek csoportját két darabból álló lelet képviseli, melyet Rád-fárról (Baranya m.) hozott dr. Kammerer Ernő. Egyik tárgy jellemző idomú vaskard, mely hüvelyével együtt négyszeresen meg van hajlítva. Alakja olyan, mint a híres szob-ípolyparti kardé. Többször akadt már példa, hogy sírokban a kardot meggörbítve helyezték a halott mellé, a n. muzeumban is van példa reá, a bronzmarkulatú vaskard Istenmezőről (Heves m.). — A karddal háromágú lándzsacsúcsot találtak, vasból. Bronz zablát, minők a hallstadti leletek közt vannak, Ó-Szőnyről kaptunk.

III. *Mindkét Pannonia* dúsan járult római emléksorozatainkhoz.

Dunaföldvár vidékéről böleskei Nagy Lajos úr, Hőke Lajos úr szíves közbenjárására négy római emléket ajándékozott a n. muzeumnak: egy római mér-földmutatót, mely az aquincum — mursai-útvonal 66-ik mérföldjét jelezte, továbbá egy emlékkövet a kömlödi sánczokból, melyet M. Aurelius tiszteletére 163-ban állított az első alpesi lovas csapat (kiadta Mommsen 3318. sz. a.) és két domborműves táblát, melyet alkalmilag részletesebben fogunk ismertetni.

Ugyancsak *Tolnamegyéből*, egy ecsényi gazdától, két római ekevasat vásároltunk. Ó-Buda s a határos terület folyton érdekesebb leleteket szolgáltat. Az idei januáriusban a budajlaki Lujza-malom melletti Evező-sikátorban a vízvezetési csövek lerakásánál római sarkophágra bukkantak. Wein vízvezetési igazgató szíves jelentésére rögtön a hely színére indulhattam s ő neki köszönhetjük, hogy a sarkophag most a n. muzeum első udvarában áll. Mint a legtöbb római kóláda, ez is föl volt törve s így nem csoda, hogy cserépkorsón, mécsesen, egy bronz korszón, bronz karikán és bronz karpereczen meg lemezen kívül, egyéb értékes tárgyakat nem leltünk benne. Maga a síriáda anepigraphikus, de rajta vannak kétfelől a szokásos geniusok.

Ugyancsak a Lujza-malom környékén a vízvezetési munkálatok folytatásánál, római sarkophag töredékeire akadtak s ezek mellett egy szürkés agyagból gyúrt mécesest leletek, melyet Wein János igazgató úr be is küldött. A méceses alján VICTORIA bélyeg olvasható, oldalából egy darab hiányzik. A budajlaki Kunewalder téglagyár részvénytársulati telek római topographiánkban classikus hely, mert mint hajdani római temető-hely, már számos régiséget juttatott a n. muzeumnak. A múlt télen e gyárral délnyugat felől szomszédos dombok lejtőjéről hordták a földet a dunai töltéshez s ekkor több ízben kerültek elő régiségek. A gyár derék felügyelője Kudelka úr, mindannyiszor nemcsak bejelentette, de be is küldte őket az országos rég- és embertani társulatnak és a társulat mindig szívesen ide ajándékozta. Így kaptunk februáriusban e helyről két agyagkorsót és egy csinos üvegedénykét, márcziusban római síremlékeket és domborműves kölapokat.

Ugyanott márczius utolsó napjaiban a munkások három római emlékkövet találtak. Kudelka intéző bejelentésére rögtön értesültem a leletről és ő neki köszönhető, hogy a részvénytársulat igazgatója már néhány nappal utóbb a n. muzeumba szállíttatta őket.

Mind a három emlék sírtábla töredékek. 1. Legérdekesebb köztük egy (hajdan) polychrom sírtábla, melynek felső részében szokás szerint a férfi és az asszony éle köztük a gyermek mellképe van kifaragva, a háttér zöldre volt festve s az öltözetek szélein a vörös színnek nyomai maradtak.

A fölirot következő.

D	/	D(iis) M(anibus) VIGILIVS PRIMVL
VIGILIVS PRIMVL		LVS MIL(es) LEG(ionis) II. AD(jutricis)
LVS ∇ MIL ∇ LEGIIAD		STIP(endiorum) XVII IVL(ia) VIC[TO]
STIP XVII IVL ∇ VIC//		RINA CONIVGI[CA] RISSIMO F(ieri)
RINACONIVGIC/		C(uravit).
RISSIMO ∇ F ∇ C ∇		

A fölirot arról értesít, hogy Julia Victorina férjének, Vigilius Primullusnak, ki XVII esztendőn át szolgált volt az aquincumi II. legióban, e síremléket rakatta. — Evvel együtt

2. egy hasonló síremléknek töredéke; domborműves lapjából egy darab került elé ugyanazon a helyen. A dombormű bal szélén az oszlop maradványa látszik, a mezőben lévő nő alak mindkét kezével edényt (?) fog, jobbfelől férfi van, ki baljában strigilist(?) tart és jobbával tunicája szegélyét fogja, nyaka körül vastag torques, középett egy kis gyermek mellképe látszik.

3. Egy harmadik sírtáblából néhány töredék maradt meg. Megvan a tympanon jobb fele, ezalatt a mező megvan, de az alakok le vannak törve és csak egy férfi-fej helye látszik, jobb szélén maradt meg egy római compositoszlop.

Nem messze e téglagyártól, «az első óbudai téglagyár-egyesület» telkén márczius 30-dikán ugyancsak földmunkálatok alkalmával feliratnélküli, feltört födelű sarkophagra és két sírtáblára akadtak. Ezt a két utóbbi emléket a tulajdonosok kérésére a muzeumba szállították. Az egyik felirat nélküli töredék, domborműves növénydiszitményekkel, a másik szabályos négyszögídomú kódúcz lyukacsos kőből, megrongált felülettel, a rajta lévő felirat így szól:

D	/	D(iis) [M](anibus) TI(berio) CL(audio)
TICLCONSTA		CONSTA(nti) MIL(iti) LEG(ionis) II
MILLEGIIAD		AD(jutricis) (Cl?) FIRMI NO ET
FIRMINO ET CL		CL(audix) (Mi?) MAE CL(audius)
MAE ∇ CL TACITVS		TACITVS POSVIT PATRO NO
POSVIT PATRO		MAT(ri) TRI PIENTISSI MIS ET
NO · MAT////		SIBI VIV(u)s.
TRI PIE//ISSI		
MIS ET SIBI VIVS		

A felirat szerint Cl. Tacitus még életben van és az emléket patronusának

Tiberius Claudius Constansnak, testvérének (?) Firminusnak és Mima (?) nevezetű anyjának állítja.

Az óbudai lelhelyek közül legtekintélyesebb számmal az *amphitheatrum* járult a római osztály gyarapodásához. Dr. Torma Károly hét heti ásátása alkalmával több mint hatszáz kisebb-nagyobb kő, fém, csont, üveg és agyagrégiséget gyűjtött össze a romok közt, melyekről a legnagyobb lelkiismeretességgel adott jelentést az *amphitheatrumról* írt érdekes monographiájában.* Azért itt a tárgyak sommás áttekintésével beérhetjük. Kaptunk onnan egy Nemesis-főt, 12 ép feliratos emléket és 10 másnak a töredékeit, volt továbbá több mint húsz töredék oszlopfőkből, fogadmányi oltárokból s egyéb apróbb kőtárgyak. Ezüstből készült vagy ezüstözött tárgy volt hat és pedig tükör, gyűrű, tű s egyéb apróságok, volt bronz fibula és gyűrű, pléhdarab és rög, mind bronzból, összesen 12 drb.

Találtak több mint ötven vastárgyat, ú. m. lándsacsúcsot, ajtószarkot, ütőzött, szeget, csatot, kulcsot, fejszét és kést; 15 drb ólomrögöt; csontból készült tűt, bárczát, késnyelet és tesserat, összesen nyolczat; 25 drb üvegyöngyöt és edénytöredéket. Legtöbb az agyag tárgy. Voltak terrasi-gillata töredékek, több esetben érdekes domborművekkel, gyakran rajta vannak a gyári bélyegek, közönséges edénycserepek sem hiányoztak és volt sok építő és finomabb mozaik-tégla. A keramikus tárgyak száma egymaga túlmegy a négyszázon. Végül emlitem a falvakolat számos töredékét az *amphitheatrum*ból és a mellette épült kis templomka faláról, a régi színezés jelentékeny és elég élénk maradványaival.

Folyó évi áprilisben Budán a zsigmondútczai 66. számú telken földhányás alkalmával óriási sírtábla került színre. Lomniczy Endre, városi kapitány szíves tudósítására dr. Tergina Gyula muzeumi tisztviselő rögtön a hely színén megjelent és a síremléknek a muzeumba szállításáról gondoskodott. A szokatlan hosszú tábla — hossza 3,20 m. — a nedvességtől át volt ázva s így történt, hogy beszállításánál ketté törött, különben teljesen ép. Félkörű tympanonban legfőlről a meghalt arc képe, ezalatt a hosszúkás keskeny mezőben ugyancsak ő rövid katona-öltönyben közepett áll és kétfelől lovat tart kantáránál; következik azután a főmező, mely kétfelől korinthisi oszloppal van szegélyezve, tíz soros felirattal; a feliratos mező alatt két kakas fordul egymás ellen és valami növényért(?) küzd; több mint egy méternyi darabja földben állott.

A felirat következőkép szól:

NERTVS	NERTVS DVMNOTAL(i)
DVMNOTAL	F(ilius) VETERANVS ALA
F. VETERANVS	HISP(anorum) I (prima) SES
ALA+HISP+SEs	QVIP(licaris) LING(onus) AVS
QVIP+LINGAVS	TER ANN(orum) LX STIP(en-
TER+ANN+LX+	diorum) XXXVI H(ic) S(itus)
STIP+XXXVI	E(st) VALENS FRATER
H + S + E	H(aeres) T(itulum) M(emoriae)
VALENS+FRATER	P(osuit),
H + T + M + P	

Az emlék egy hadastyán életrajzát adja. Neve Nertus volt, Dumnotalus fia, harminczhat évig szolgált a hispaniai első lovassági csapatban és mint másfél kapitulációjú lovasnak, igénye volt két lóra, miként a dombormű is mutatja; hatvan éves korában halt meg Aquincumban, hová öreg napjaira visszavonult és testvére Valens, egyúttal örököse, gondoskodott eltemettetéséről és emléke megörökítéséről. Nertus és Dumnotalus, mindkettő galliai név, a felirat is bizonyítja, hogy gallus volt, és pedig a Lingones törzséből, mely a mai Francziaország keleti szélén lakott.** Az auster melléknév alighanem e törzs délrelakó részét jelenti.***

* Torma Károly: Az aquincumi amphitheatrum északi fele. Budapest, 1881. 88—100. II.

** Forbiger: Europa. 1877. 155. I.

*** AVSTER(avia)nak kiegészíteni annál kevésbbé van okunk, mert e város messze éjszakra, Frieslandban feküdt, a mai Ameland helyén. Forbiger. 275. I.

ÓBUDAI SILVANUS-EMLÉK.

Végül az óbudai emlékek közül nem kevésbé érdekes a Silvanustábla, melyet itt rajzban is mellékelünk.

A Grünwald és társa szeszgyártársulat telkén ásták ki a múlt év telén és a nevezett czég legnagyobb készséggel a muzeumnak ajándékozta. Silvanusemlékek Pannoniában ugyan ép oly gyakoriak, mint bárhol másutt a római világ körében, de az itt közlött, melyet ájtatos római hölgy állított, mégis több tekintetben kiválóbb figyelemre érdemes. Leginkább azért, mert férfi Silvanust és női Silvanákat egymás mellett kifaragva szemlélünk.

Maga Silvanus őseredeti, általánosan tisztelt római isten. Őrzi az erdőt s a határt, mely legtöbbször az erdő szélét éri: innen van, hogy minden határszél neki van szentelve. «Omnis possessio Silvanum colit, quia primus in terra lapidem finalem posuit», így szól Dolabella* és «Silvane tutor finium» így szólítja az őstent a nemzeti költő Horatius (Epod. II. 22.). Ugy látjuk, hogy még az imperatori kor, melynek talán harmadik századából származik e dombormű, is megóvjá ősjelentősége emlékét. Jobbjával az isten görbe kést fog, balja a levágott galyat tartja**, lábánál a kutya föltekint urához.

Későbbi toldásnak látszik a phrygiai sapka. Lehet, hogy akkor kapta e római isten a keletiség symbolumát, midőn mindinkább áthatották a keleti kultusok a római vallás körét, a mi ép a második század végével kezdődött.

Kiknek képzélé a kőfaragó a Silvanus mellé állított női alakokat, kétséget kizáró módon megmondja a felirat: SIL.(vano) et . SILVA | NIS . SA(crum) FLA(via) | SECVNDINA | V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Silvanus társai, a hosszú öltönyű nők erdei nymphák vagy silvánák, kik úgy mint vezérok szintén galyat tartanak balkezükből, míg jobbjuk virágkosarat(?) fog. Pannoniában egynéhányszor szerepelnek a silvanæ feliratokban,*** mindig úgy, hogy helyesen «SILVANABVS» szól az ajánlás; az itt használt idom szokatlan és kísértő kép nélkül bizonyára homályos volna.

Mint erdei lények s görög eredetű nymphák utódai és alig tévedünk, ha a «nymphæ perennes»-t, kiknek egy más óbudai emlék szól (Rómer-Desjardin XII. t. 8o. sz.) velök egyeknek képzeljük. Férfi kísértőjökkel együtt a mezei istenségek nagy köréhez tartoznak, melyet egy jámbor római «dii campestris» címen tisztel egy aquincumi feliratban. (R-D. XII. 79.)

Ő-Szőnyről kisebb régiségeket szereztünk április havában: egy római téglát LVPICINI TRB (Lupicini tribuni) bélyeggel, domborműves díszítésekkel ékített terra sigillata darabokat s néhány apróbb bronz tárgyat. Az őszönyi castrummal éjszakfelől határos egyik szőlőben egy kis korsó-raktárra akadtak. Több mint húsz bögre állott és feküdt egymás mellett egy rakásban. A gazdánál még 18 dróbt találtam, melyeket a n. muzeum számára megszereztem. Némelyik egyfüles, másik dupla füllel van ellátva, ismét mások fülnélküliek. Különös rajtuk, hogy felületük legtöbbször vörösre van festve és sárga sávok vonulnak fektmentesen körül, nyilván belföldi gyártmányok. Talán ugyan e készletből való egy bögre, melyet Marossy János úr ajándékozott a muzeumnak.

Mintegy nyolcz centimeter magasságu kőszobrocskát küldött Marossy János úr. A szobor íjazó ifjút ábrázol, anyaga csekélyebb minőségű márvány.

Schwerer János úr szíves közbenjárásával a múlt hónapban ismét több római kisebb régiséget kaptunk. Gabrini Nándor Perlaszról gyöngyöket küldött; Kollonits István Uzdinból bronz függődísz és agyaggolyót (lelh. Tomasevác, Torontál m.), végre Schardtner József Zimonyból két fibulát és egy kisebb határozatlan bronz tárgyat.

A csáktornyai elemi népiskolai tantestület megörökítette magát a nemzeti muzeumban egy ezüstgyűrűvel, melyet a testület nevében beküldött Jeney Gusztáv intézeti igazgató-tanító. A gyűrű főérdekét a római eredetű carneol-intaglio képezi, mely balra ülő meztelen ifjút (athleta) ábrázol. Maga a karika, melybe az antik kő foglalva van, közelébb áll a XVII-dik századbéli ezüstgyűrűkhez, mint az antik formákhoz s azért hajlandó vagyok azt hinni, hogy itt azon gya-

* Lachmann kiadásában. 302. l.

** Azért «dendrophorus» melléknévvel szerepel gyakran. — Lsd egy S. dendrophoros templomka feliratát, melyre Romában a Vigna Bonelliben akadtak. Annali 186o. 45o. l.

*** Tétényi és petronelli feliratokban; Corp. Inscr. III. 3393. 444t.

kori esetek egyikével van dolgunk, a midőn antik követ modern időben is pecsétlőnek használnak, A lelhely Vizi Szent-György (Zala m.) melletti szőlő-hegy, s kapálás közben találtatott.

Az antik gemmák tanulmányozására igen fontos azon három nagy gemmalenyomat-gyűjtemény, melylyel Pulszky Ferencz igazgató a régiség-osztály tudományos apparatusát gazdagította. Meg van (három drb híján) köztük mind a hatszáz drb, melyet a római instituto tett közzé és van 1213 drb, berlini gemmák után készült lenyomat.

IV. Népvándorlaskori lelhelyeink közt legfontosabb volt Keszthely.

A keszthelyi temetőből újabban két izben nyertünk tárgyat. Előbb az orsz. Rég. Társulat költségén az ősszel kiásott leleteket kaptuk, azután pedig az idei tavasszal talált kincseket. A tárgyak száma, melyeket dr. Lipp Vilmos ezuttal a a muzeumnak átadott, a-négyszázat meghaladja; legtöbb a bronz ékszer (csat, szíjvég, karika, gyűrű) és a vaseszköz, többnyire kések, ezüst tű csak néhány volt köztük. Egészben megegyezik a tárgyak jellege azokéval, melyeket e folyóiratban korábban rajztáblákon közöltünk. A mostani két leletből azokat, melyek kiválóbb figyelmet érdemelnek a — és — táblákon lerajzoltattam. Ilyenek különösen a sodronyos kosárákakkal ékített fülbevalók s a nagy fibula. Ily fibula az egész temetőből eddig mindössze csak kettő került elő.

Végh Adorján úr Nemes-Ócsán, a Csallóköz buzgó kutatója, újabban ismét érdekes népvándorlaskori (?) lelettel gazdagította gyűjteményünket. Külde-ményében voltak vas tárgyakon, cserépedényeken és csontokon kívül obsidian-darabok, kovaszilánkok és gyöngyök; Ekelen (Komárom m.) találta őket sorjában futó sírgödörökben. A szerencsés kutató más helyütt maga ad számot a leletről.

A népvándorlaskori igénytelen, de nagyérdekű emléksorozathoz még egy griffes bronz csat járul, melyet Szent-Mihálytelekről (Csongrád m.) Justus Dávid hozott a muzeumnak. A csat és más hasonló csat töredéke, valamint kettős gyűrűjű agyaggyöngy úgy látszik egy nagyobb lelet maradványai. Szeged környéke népvándorlási leletekben bővelkedik.

Ó-Szőnyről két népvándorlaskori fibulát szereztünk, félkorongú fejjel.

A népvándorlaskori leletekhez mint igen érdekes járul egy cicada idomu arany fibula, melyet Torma Károly szíves figyelmeztetésére sikerült a muzeum számára biztosítani. Lelhelye Sáromszék melletti Erdélyben. Rajzát adjuk a cicadás fibulák tábláján.

V. Közép- és újkőkori tárgyak, kegyeleti emlékek.

Az év legfontosabb szerzeményei közé tartozik IV. Béla király aranybullája. Helybeli régiségkereskedő útján kaptuk, a ki sajnálkozásunkra nem jelölte meg eredetét; talán idővel nyomába vezet a vörös-fehér (most már sárgás) kopott selyem zsinag, melynek darabja, mikor erővel

letépték az eredeti okiratról, rajta maradt. A bulla nem tartozik az ismeretlenek közé, mert aligha nem egészen egy a Praynál közzétett (VII. ?) bullával. Mégis, mennyiben nem egészen hű a rajz, korszerű közzététele és a rokon bullákkal való összehasonlítása nem lesz fölösleges munka. Itt csak annyit említek, hogy bullánk egészen ép, csak az ülő király alakjában, közepett van az aranypléh átlukasztva; súlya 14 arany 49.2 grm.

Érdekes kis architectonikus részletet kaptunk Mátyás király korából; párkánydarab vörös márványból; találták a honvédelminiszteriumi palota építésénél a budai várban.

A modern hazai szobrászat körébe tartozik egy 33 cm. magas alabastrom szobrocska, melyet Nagy-Szebenben néhány évvel ezelőtt az őrtorony helyén

GRIFFESC. AT A NAGYFALUSI RÓMERHALOMBÓL.

találtak. A muzeum megszerezte a műértékkel bíró alakot és mert XVII. századbeli szász polgárt ábrázol 174. oldalon.*

Középkori kardjaink sora érdekes XIII. századbeli példánnyal szaporodott. A lapos korongú vaskardot Promontor mellett a Dunából kotorták ki; a vállalkozó Pichler Ferdinánd úr készséggel ajándékozta a nemzeti muzeumnak.

Thaly Kálmán közbenjárásával Luppá Péter, orsz. képviselő és közismertű pomázi nagybirtokos, érdekes vas szuronyt ajánlott föl a muzeumnak. Thaly Kálmán szíves figyelmeztetése szerint e szurony azon legelső bajonettkből való, melyeket 1706—9-diki időben Rákóczi honosított meg nálunk. Lelhelye miatt is érdekes az igénytelen külsejű tárgy, mert Kalázon találták, egy régi torony közelében, mely mint a többi kalázi védművek a XVIII. század első éveiben gyakran volt kurucz támadások színhelye.

Papp Imre uradalmi számtartó Uj-Pesten, 75 cm. hosszú vadászkést (múlt századbeli?) ajándékozott, pengéjén szarvast kergető kutya és a vadászok életére vonatkozó német fölírat van bevésve.

XVI. századbeli vas sarkantyút adott a muzeumnak Freund Móricz Battán (Fejér m.); Battán halászták ki az idén a Dunából. Szárai görbitvék, hátul csúcsba szögellenek, hatágú csillag képezi taréját.

* Reissenberger tanár úr szíveskedett egy ugyanazon korbéli hasonló nagyságú nőszobrocskát, szintén alabastromból, mely Nagyszébenben a Bruckenthal-féle Muzeum tulajdona, a n. muzeum számára lefényképeztetni s így egy szerszmind közölhetem ezt is.

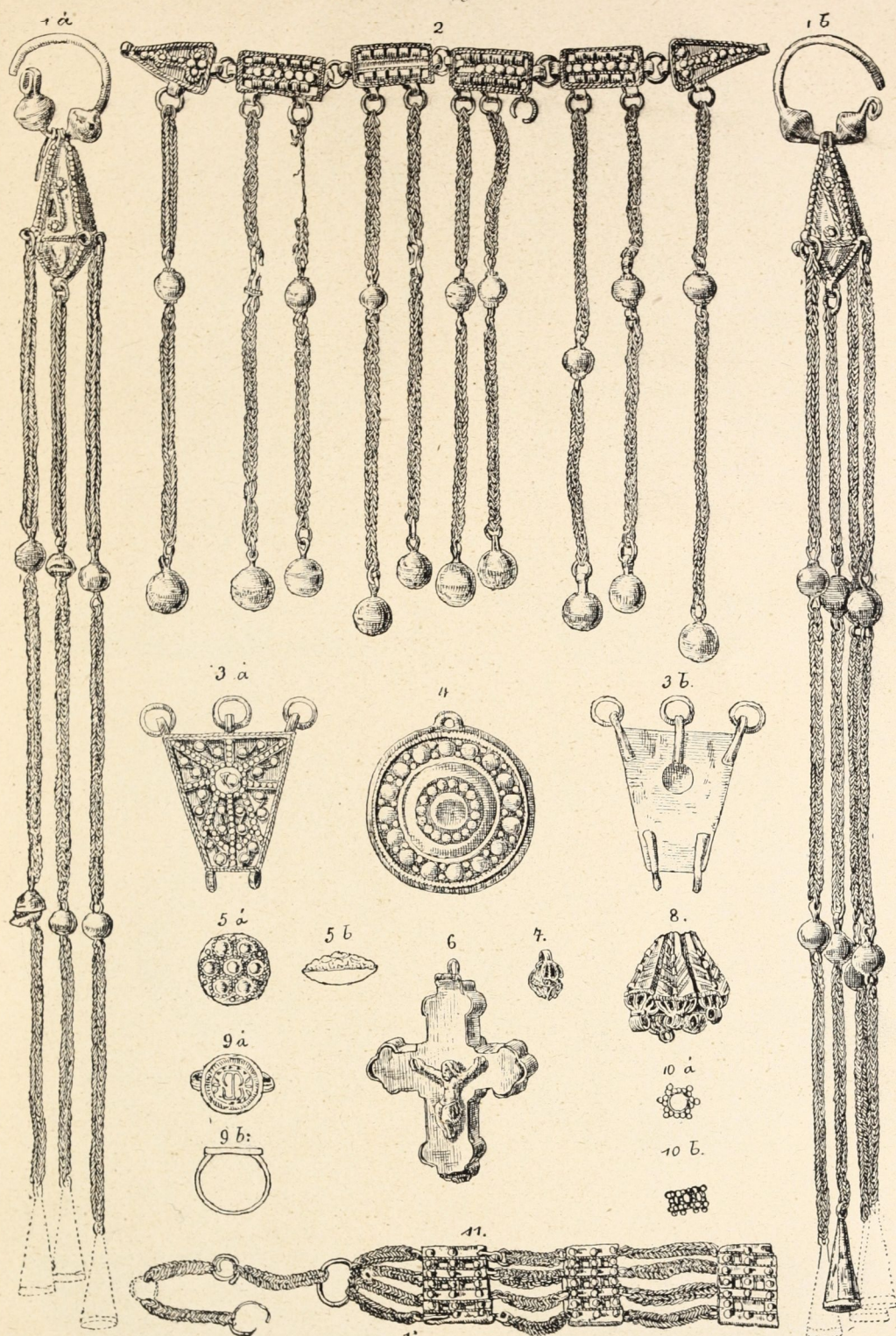
Szerk.

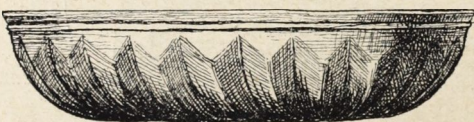
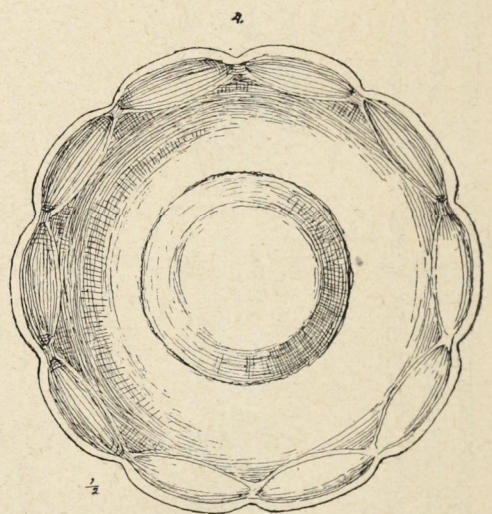
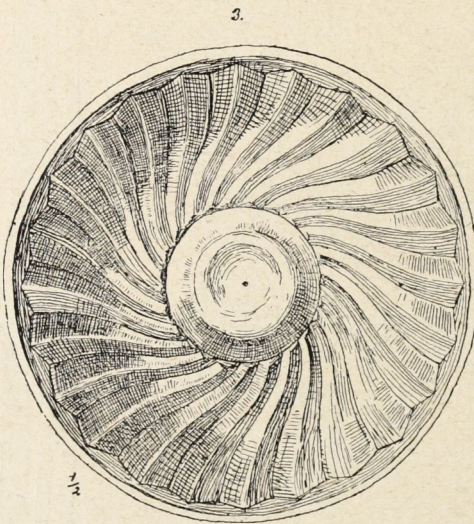
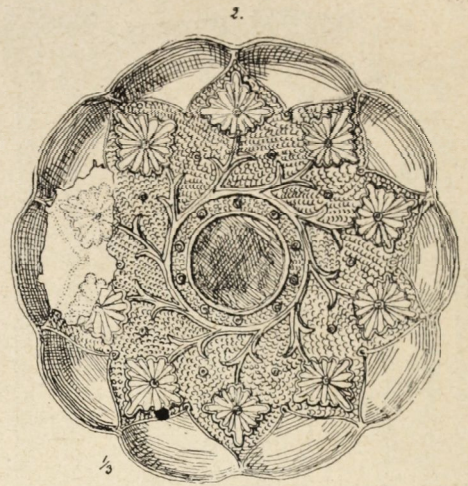
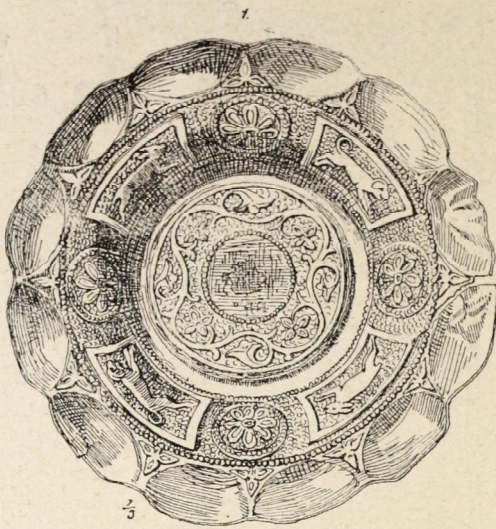
NAGYSZEBENI POLGÁRASSZONY A XVII. SZÁZADBÓL

NAGYSZEBENI POLGÁR A XVII. SZÁZADBÓL.

$\frac{1}{2}$ nagycsög
ERNESZTHAZI LELET.

1-4 EZÜSTCSÉSZEK A N. MUZEUMBAN. — EZÜSTCSÉSZEK AZ ERNESZTHÁZAI LELETBŐL.

Egy XV. és egy XVI. századbeli vas sarkantyút küldött Csajághról (Veszprém m.) Meleg István.

Alighanem még középkori eredetű egy vasláncz, melyet id. Váli Béla szabadkai földbirtokos a múzeumnak ajándékozott. A láncz nyolczas alaku tagokból áll s végén karika van, hossza majdnem négy méter. Szabadkán találták homokhordás alkalmával egy öl mélységre a homokban.

Killer Frigyes az ócsanádi régi város maradványainak kitartó kutatója Szerb-Csanádról négyszögű középkori építő téglát küldött be.

Özv. Kolbenhayer Ferenczné boldogult férje hagyatékából érdekes padolat-téglát adott át, a téglá hatszögletű fölületén stylizált növénydísz van mázas színekkel reá festve kék, zöld és fehér mázzal. A téglá XVII. századbeli felső magyarországi vagy sziléziai készítmény lehet.

Az ernesztházai ékszerleletből, mely még múlt évben oly méltó föltűnést okozott, a n. muzeum egy ezüstitányért, ezüstsodronyból font hosszú sallangos fülbevalót és gömböcsdíszű csatot, az érmekből Lázárevicsfélét kapot. A lelet többi darabjai a temesvári muzeum tulajdonát képezik; az összes tárgyakat két rajzon egyesítve veszik olvasóink. A 175. oldalon az ékszerek, a 176-kon 3 és 4 szám alatt az ernesztházai tányérok 1 és 2 szám alatt pedig analog tányérok a Nemzeti Muzeum régiségtárából ábrázolvák. A lelet stylus és technika tekintetében szorosan csatlakozik a kúnhalasi ékszerekhez; és miként emezek a hazai izlésről a XIV. elején úgy az ernesztházai lelet a vele járó érme tanúsága szerint a XIV. végén s a XV. elején dívó izlést képviselik.

Egy erdélyi készítményű casula-csat, vert ezüstmű a XVI. elejéről, (?) melyet az utóbbi időben sikerült szereznünk, azért érdekes, mert rajta van a mesterjegy. Ontálat ajándékozott a n. múzeumnak Zechmeister Sándor dunagőzhajózási hivatalnok, mely a muzeum legjobb ilyenmű készítményei közé sorakozik. Fenekén és peremén bevéssett alakok díszítik, fenekén lovas férfi, a kor divata szerint, peremén vadászjelenetek. Paizs idomát utánzó pontozott keretben az évszám 1596. év és a hajdani tulajdonos (?) címere: kürtön átszökő nyilvessző és a név kezdőbetűi D.P MG; a készítő mester bélyege két helyütt van beütve.

Két pecsétnyomót kaptunk dr. Despinits Péter kir. táblai bírótól, melynek egyike a beszercezbányai asztalosczéhé volt, a másik nemesi címert tüntet föl. Szintén czéhes pecsétnyomónak látszik (a kerek és patkó után ítélve), egy 1624-évi pecsétlő, Burich Gyula ajándéka Kis-Sennyén (Vas m.). Fischer Béla egy rézgyűrűt és jelenkori pecsétekről spanyolviaszban készített lenyomatokat, összesen 75-öt, küldött ajándékba Zala Egerszegről.

Királyházán még 1853-ban, templom-ujításnál 17(?)-ik századbeli sírra akadtak, melyben többnemű régiséget találtak. A kincset folyó évig letétben tartották Kassán s csak most szerezte meg a n. muzeum hivatalos úton. A kincs fődarabját zománczos kis bokréta képezi; rezgő sodronyra alkalmazott három rózsával és kövekkel. Kaptunk azonfelül türkisz gyűrűt, koporsősegeket, melyek hol csillagosak, hol félholdidomú fejjel ékesek és dupla rézkeresztet, melybe Krisztus és Mária monogramja, továbbá szent János és xaveri szent Ferenc nevei vannak bevésve.

Régibb művek idomát és jellegét utánzó XVII-ik (?) századbeli bronz öntvényeket kapott az intézet Vietoris János cs. kir. kamarástól Horóczon. Az egyik nyolcz centiméternyi szobrocska, kosfejű férfi-alakot ábrázol — olyan melylyel hazánkban több vidéken, különösen Erdélyben, de külföldi múzeumokban (egyét a kiel gyűjteményben láttam) találkoznak. Literati Nemes fabrikájából származtattuk, de alig helyesen, mert ime ez a beküldő szerint talán már L. kora előtt a század elején Horóczon (Trencsén m.) találtatott. — Ugyanakkor találták állítólag a másik két bronz öntvényt; egyik négyszögű lapon Lázár feltámasztását, a másik kerek idomú lemez V. Károly arcképét ábrázolja.

Az astronomikus készletekhez járult egy ónból készült zseb napóra 1606 évszámmal, Légrády Ignác, takarékpénztári pénztárnok ajándéka.

Az utóbbi századok köznapi életét jellemzi némileg két igénytelen tárgy, melyet Herman István gazda Rimaszombatból, ajánlott fel. Az egyik hólyagos lámpás. A hólyag az üveget pótolta s úgy van alkalmazva, hogy hat függélyesen álló bordára felhúzták, a lámpás feneké és teteje szintén fából valók. A másik

itczés hordó, aligha nem pálinka számára; fenekén bevéselt kezdetleges virág-dísz és 1619 évszám.

Három érdekes modern zászlót kapott az intézet az utóbbi hónapokban. Az egyik 1848-diki honvédszászló: Kossuth szabad lovas csapatjának zászlaja, melynek anyja Kossuth Lajos neje, Meszlényi Zsuzsanna volt. Pulszky Ferencz még a hatvanas években vette volt egy magyar emigranstól és most a muzeumnak ajándékozta.

A másik Szalay László emlékét örökíti.

A modern kegyeleti emlékekhez a Szalay László 1861-iki választási dísz-zászlaja járult. A pestlipótvárosi hölgyek ajánlották volt föl az ünnepelt férfinak, kinek leánya Havas Imréné, szül. Szalay Zsófia most örök emlékkül, kegyeletis megőrzés végett a n. muzeumnak adta át.

A harmadik zászló a dunai hajósmesterek czéh zászlaja, nehéz selyemből, 1814-ik évszámmal, a czéh megszüntetése után özv. Depiny Péterné adta a muzeumnak.

Cserny István tisztviselő Pozsonyból, nagy hazánkfia Kossuth Lajos iránti kegyeletből azt a tenta- és porzó-tartót, melyet K. L. képviselő korában, 1848-ban állítólag használt a n. muzeumnak adta. Mindkettő fából esztergályozott szerény tárgy, olyanok, minők még mai nap is használatban vannak a hivatalokban.

A modern emlékszerű tárgyak gyűjteménye számára a muzeumi igazgató följánlotta azon Ozmanie-rendjelét, melyet az alkalommal kapott, midőn Tahir bejt, ki a nemzetnek visszahozott néhány Corvin-codexet, ünnepélyesen fogadták.

Szalay István, nyug. min. tanácsos, négyszögű üvegedényt ajándékozott; egyik oldalán pipázó férfi-alak van reáfestve, tréfás német commentárral és 1793 évszámmal; curiosumként és emlékkül az 1810-ik évi budai nagy tűzvészre, egy a tűzvészben összeolvadt üvegedényt.

VI. Az *éremgyűjtemény* összes növedéke 498 drb volt, melyekhez még egy drb emlékérem gipszmásolata járul. Jelentékenyebb ajándékok következők: József főherczegtől különféle korbelti érmek 20 drb., ifj. Sir Nándortól 109 drb lengyel garas és magyar denár a kisgyőri (Borsod m.) leletből; Bartha Iván ajándéka dr. Torma Károly közbenjárásával: Septimius Severus denárja; Ruder Mária 20 drb modern érme, a magyar földtani társulat ide ajándékozta jutalom-érmét, melylyel a bécsi 1873-ik évi világkiállítás alkalmával lett kitüntetve; továbbá ajándékoztak még érmekeket dr. Tárkányi Béla, Vasváry Mihály, Schwerer János és az ő közbenjárásával Rheinländer József, Wesselovszky Antal, Müller Gyula, Tragher József, Schardtner József, Schwanfelder Gusztáv, Panics Mihály, Imhof Ferencz, Kresztics Simon, Kollonits István és mások. — Vétel útján az ágrisi (Arad m.) barbár éremleletből szereztünk négy darabot, egyet minden főbb typusból, vettünk egy eddig ismeretlen Róbert Károly-féle denárt és Lazarevics szerb despota-féle (1389—1427) szintén ismeretlen denárt; éremcsere ez évfolyamban csak egy volt.

Budapest, 1881. április végén.

Hampel József.

(IRODALOM.) MAGYAR FEGYVEREKRŐL. (*Das Landes-Zeughaus in Graz. Herausgegeben von der Vorsteherung des Münzen- und Antiken-Cabinetes am St. L. Johanneum. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1880. 4-r. 176. l. + XLV. + 149. l. XLIII. táblával.*)

«Hegyös tőrrel földön oly igen gyakdosá.»

Tinódi.

Nem rég jelentek meg Tinódi Sebestyénnek, a lantos diáknak összes művei, nagy élvezettel olvastuk át e versezeteket s gyönyörködtünk a magyar nemzet vitézi voltát hirdető, e nem annyira költői, mint igaz strophákban. A XVI. század derekáról szólnak ez énekek, s bizonyítják, hogy a magyar azon a földön, melyen élt, mint önálló harczai egyed vívott, tusakodott ellenségeivel. Németet uralt ugyan királyúl, de magyar vér, magyar fegyver védte a birodalmat azon a maroknyi földön, melyet övének mondhatott még.

Tömérdék idők múltanak azóta, s ma már nemcsak az együgyű paraszt ámul, ha szántóvasa rozsdáette nagy kópjákba, sisakokba ütődik, hanem kíváncsi

az amateur, a szakértő is, mikor *máshonnan*, idegen földről tanítják meg, hogy a magyar fegyver dicsősége nemcsak búsongó patrioták phrasisaiban él, hanem valamikor terjesztő s átalakító hatással volt a nyugat harci modorára s felszerelésére. Ily érdekes munka a gráci fegyvertár nagy kiadványa, melyet Hampel József muzeumi őr volt szíves egyéb kútforrással egyetemben, ismertetés czéljából átadni.

Sok mindent lehetne mondani a magyar fegyvertani kutatásokról. Elmondhatnók, hogy a dívott kutató-módszer, mely azt véli, hogy csöppekből lesz a tenger, eddig egy tisztességes pocsolyáig sem tudta vinni, hogy az országszerte archæologizált közönség érdeklődése vigjátéki típusokban culminált, de úgvis merev negatíóval vádoltatunk, s minthogy az u. n. ifjú nemzedék jeremiádái a munkaképtelenség palliatív köpönyegének vétetnek, — beérjük a főntebb említett munkának kissé részletesebb ismertetésével, meg levén győződve, hogy jön idő, mikor tán *belföldi* ilyenmő munkákat fog bírálni a következő sarjadék. Addig et voluisse sat est.

Jelen munka a gráci Joanneum kiadványa, szerkesztője: Pichler Frigyes, az érem- és régiségtár előjárója. A mű két főrésze oszlik: az elsőben a stájer fegyverzet történetét tárgyalja ugyancsak Pichler 176 lapon, s XLVI-oldalon közli a fegyvertárra vonatkozó jegyzékeket 1568—1866-ig. A második félben a XLIII, igen sikerült, s ugyancsak Gráciban készült táblák szakszerű leírását olvassuk 149 lapon.

Az újabb renaissance stylben épült fegyvertár gazdaságáról fogalmat nyújthat, ha megemlítjük, hogy még ma napság is 8000 fegyverest lehet XVI. és XVII. századbeli felszereléssel hadi lábra állítani. E fegyvertár a többi európai muzeumoktól s fegyvergyűjteményektől abban különbözik, hogy amazokban a ritka s szép darabokra fektettek súlyt, s az egyes példányok rendszerint vagy rendkívüli értékkel, vagy specialis érdekekkel bírnak. A gráci fegyvertárban az egyes korszakok tömegesen vannak képviselve, bizonyos jelleg szerint osztályozva. Valóságos raktára ez a különemő fegyverzeteknek, melyek a letűnt korszakok harci életének külső és hív maradványai. Amellett e fegyvertár nem gyűjtésnek, mesterséges összeállításnak eredménye, mint a bécsi, dresdai, müncheni, turini, párisi stb. ilyenmő fegyvergyűjtemények, hanem ennek megvan a maga történeti fejlődése; századokon át ez volt az osztrák örökös tartományok délkeleti armariuma, honnan a háború fegyvereit, akár egy szűk időkre tartogatott gazdag csűrből előszedegették. Nemcsak ezért, hanem darabjainak számánál fogva is érdeket gerjeszt e gyűjtemény: 28,000 darabnál több van benne. Ezekből a művezetre s alakra nézve legkiválóbb példányokat válogatá ki a szakértő kiadó. Történetéről érdekes annyit tudnunk, hogy a gráci polgárok a XIII. század végén s a XIV-ik elején fegyvereiket külön építményekben őrizték u. n. fegyveres kamarákban, melyeknek élén egy-egy szertárőr állott, ki a reábizottakért felelős vala. A német polgári életnek különben ez általános vonása. A hol rendszeresen szervezett német polgárság volt; ott fegyveres kamarákat állítottak, honnan adandó alkalommal a kiállítandó polgárhad felszerelése gyorsan s akadály nélkül történt.

Nemcsak Németországban, Svájcban, Hollandiában, hanem a mi száz és szepesi, felső és nyugat-magyarországi városainkban is találkozunk ez intézménnyel. Rendszerint tornyokban vagy toronymelléki épületekben őrizték a fegyvereket gulákba rakva: a lövegeket pedig az egyes bástyákon, némelyeket felszerelve, másokat talpfa nélkül s leszerelve. E városi fegyvertáraknak a XV. század végeig bizonyos polgáris, autonomicus jellegük volt, míg Miksa csá-

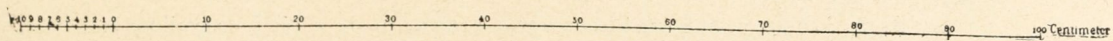
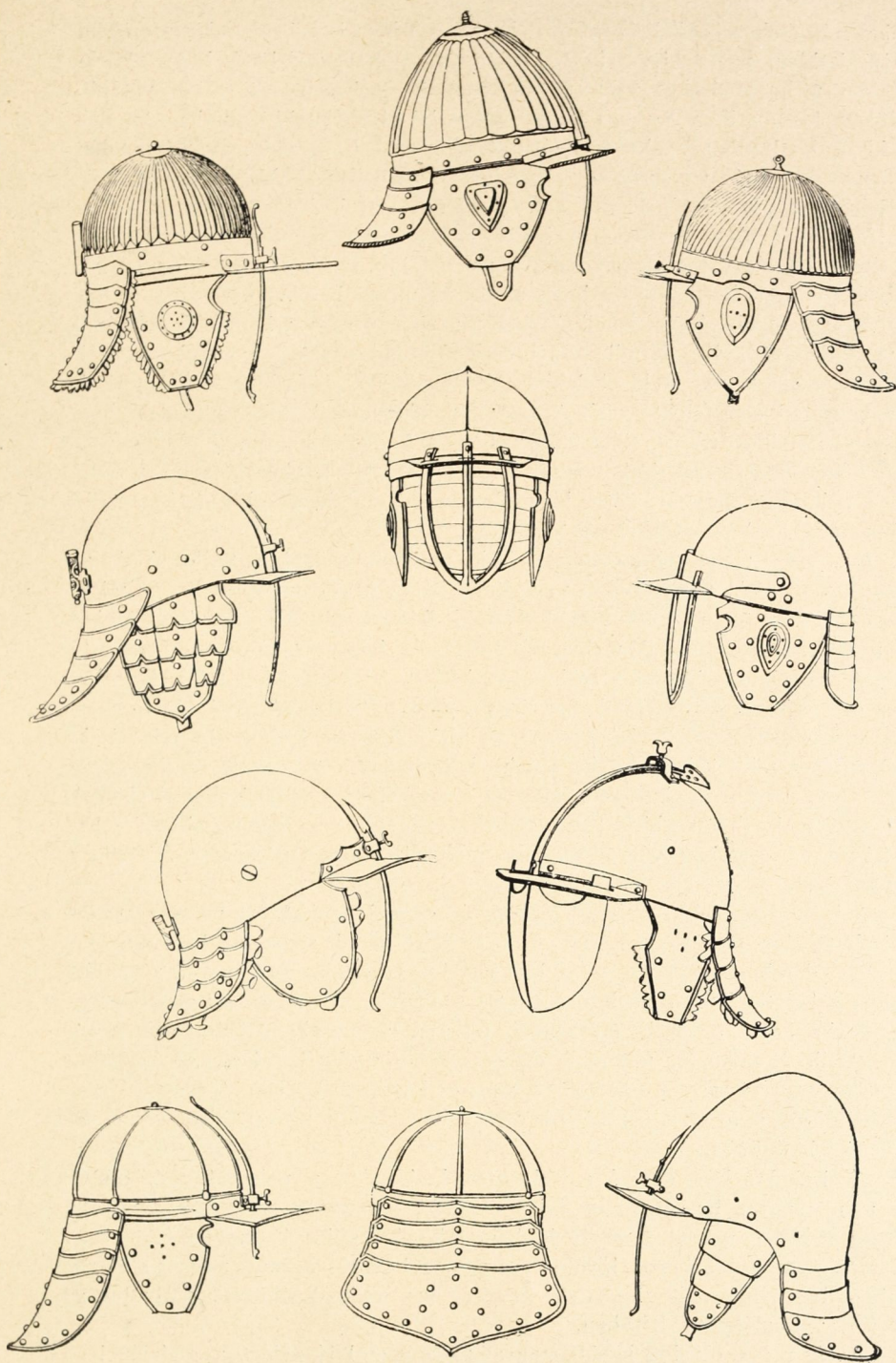
szárnak a közép-európai államokra nézve tagadhatlanul döntő hatású hadi reformja ezeknek államosítását nem idézi elő. E fegyvertárak nálunk magyaroknál a XIV. században nyerik a legnagyobb jelentőséget. Erdélyben több helytt, Magyarországon: Kassa, Pozsony s a végvárok egész sora képezik a támadással váltakozó védműveletek anyagi alapját. Sőt az erdélyi fejedelmek alatt e fegyvertárak egészen magyar őrizetre bízzák, s ha nem mondhatjuk is azokat „*mai*” értelemben nemzeti fegyverestáraknak, de tagadhatlanul ezek már a specialisabb magyar fegyvertani történethez tartoznak, mint pl. a nevezetes sárospataki „*czeik ház*” 1642-ben. (Történelmi Tár. 1879. 154. l.) A gráci fegyvertár nemcsak a németeket érdekli, hanem ránk nézve is — történeti nexusát tekintve — fontos. A „*Zeughaus*” ugyanis akkor vergődött legnagyobb jelentőségre, midőn az akkori felső-szlavon végvidék: Zágráb, Körös, Kaproncza, Ivanič s az egész Dráva és Adria közti vidék a gráci generalatus hatósága alá került. Innen szervezték a török ellen a védelmet s ezért a fegyverek őrzésére is alkalmas helyiséget kellett építeni. II. Károly főherczeg kezde 1642-ben építtetni az új raktárt, mely 1645-ben a régi helyén el is készült s kétszáz éves tatározás után most is meglehetően épségben fennáll. Nem tartozik ide, hogy a magyar végek s határok katonai fölszerelése s a grácié közt összehasonlítást tegyünk, csak azt az egy körülményt említjük meg, hogy a gazdagon fölszerelt osztrák fegyveres-házakból fölfegyverzett bő számú védőrségen, melynek vitézsége nem állott a magyaré fölött, a török rohama mindig megtört. A «miért»-et ide nem tartozó történeti combinatiókkal kellene igazolnunk.

Hogy a gráci fegyvertár magyar fegyverekre nézve oly érdekes példányokat tartalmaz, annak épen a török ellen kifejtett kölcsönös védelem a megfejtése. E révén jutottak érintkezésbe, e révén ismerték meg a német hadurak a magyar fegyvert s használták a XVII. és XVIII. század döntő harcaiban.

E folyóiratnak ugyan épen nem esik feladata körén kívül, hogy a fegyverek fejlődésének általános történetét tárgyalja s így kétségtelenül tanulságos volna a stájer fegyverekről írott Pichler-féle adatokban bő, tanúságos értekezést is megismertetni. Mindazonáltal teljesen elegendő, ha szemlét tartunk a magyar érdekű tárgyak fölött, melyek a terjedelmes műnek nem legérdektelenebb részét képezik.

Kizárólag a XIX., XX., XXIII. s XXIV. táblán találunk magyar érdekű darabokat: a XIX-en sisakot a XX-on pajzsokat, a XXIII-on hegyes töröket, a XXIV-en kardokat. A sisakokat tartalmazót mi a 181-dik oldalon kibebbítve, a kardokat s pajzsokat szintén kibebbítve a 183-ik oldalon, s a hegyes töröket a 185-dik oldalon közöljük.

A XVI. és XVII. század folyamán egy különös elnevezésű sisak: az úgynevezett magyar vagy huszársisak jön divatba. E sisakokról a név után indulva, korántsem kell azt hinnünk, hogy itt valami specialis magyar fegyverdarabról van szó. Közös en lengyelekkel, moskovitákkal szóval a törökkel és perzsákkal harczoló lovas népekkel viselte ezt a magyar huszárság. E huszársisakok keleti jellegre mutatnak; a XV. század végén s a XVI. elején magasabbak, hegyesebb csúcsuak s átlag véve sokkal diszesebbek, mint a XVI. század vége felé és a XVII. elején. Magyar érdekelt e sisaknak az kölcsönöz, hogy a magyar könnyű fegyverzetű huszárság által használtatván, a német hadak a magyar huszársisakról vették a mintát, s a XVII. században már a nehéz fegyverzetű dragonyosok is e könnyű sisakot fogadták el, míg a huszárok azontúl nem hordtak vas vagy aczél sisakot, hanem kalpagosan jártak. Különféle hadi írók különféle magyarázatot adnak e fegyverdarabnak; practicus volta abban áll, hogy a könnyen

MAGYAR SISAKOK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

kezelhető és csak szíjjakkal összefűzött huszáros páncél-öltözet csakis a szintén könnyű sisakban nyert kiegészítést. Könnyen megmagyarázható, hogy Stájerországban a huszársisakot csak úgy gyártották és készítették, mint nálunk. Mindössze kilencz ily válogatott huszársisakot közöl a fentebbi munka. Az első ábra kissé dombordad, nyakvéddel ellátott, rézgombban végződő, mellső oldalán napellenző és forgóval ellátott valamikor késsel befutatott sisakot ábrázol. A szögek rézbádogból készültek, a sisak súlya összesen 1'97 kiló.

A 2. és 3. ábra fekete, s a XVII. század elejéről való huszársisakokat állít elénk. Kerek, cannelirozott fedőjük napvédőjük széles és egyenesen elálló, melylyel mint minden efféle sisaknál, az orrvas mozgathatólag összefügg és egy csavar által igazgatható. A második ábránál a nyakvédő négy, a harmadik számúnál három cikkelyből áll. Mindkettőnél széles fülleppentyűkre találunk, melyek majd szív, majd kerek, majd ékalakban alkalmazvák e sisakokra. Mindkét sisak a XVII. század első feléből való. A 4. számú fekete sisak széles pikkelyes leppentyűvel gömbölyded és sima fedőjével a XVII. század második felére vall. 5a, 5b közönséges huszársisakot mutat a XVII. század derekáról, melynek főerdeke az, hogy a napellenzővel kapcsolatban három hevederből álló arcvéd alkalmaztatott, a leppentyűk levélalakúak.

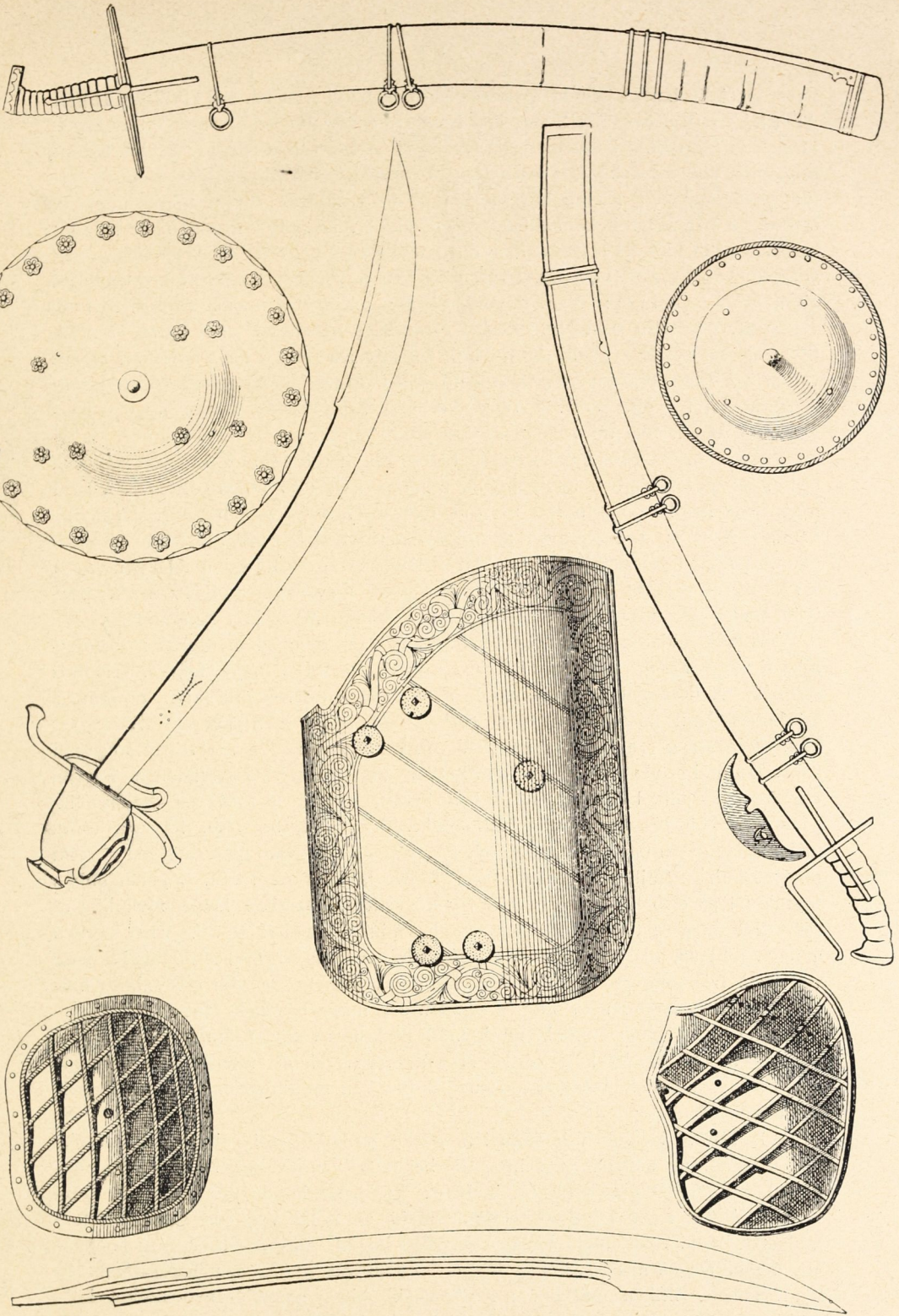
A 6. szám alatti kékre futtatott sisak, melynek szögei a tollforgó és az orrvas aranyozottak, tisztí sisakra vall. Belől bársonnyal van kibélelve és mintegy 4'60 kilót nyom, a XVII. század második feléből való. Ugyancsak ez időből való a 7. számú fekete sisak, mely arról nevezetes, hogy napernyője egy arcvédő lemezzel van ellátva, melyet a szükséghez képest fel s alá lehet tolni. Ez arcvédő lemez egy hajlított aczélpánttal függ össze, mely a sisak fedő csúcsán gátcsavarral van megerősítve. Legközönségesebb alakú a 8a és b alatt ábrázolt sisak. Rendszerint a mint kalapácsolták, bekenték olajjal és ettől nyerte szürke színezetét. Úgy a pilisfedő belülről, valamint a sisak fedő oldalai is bőrrel valának bélelve, ez a darab 2'20 kilót nyom. Sokkal ritkább a 9. számú nehéz jól bélelt fekete és ormóban végződő sisak, melynek számos párja ott őriztetik a fegyvertárban.

A legnevezetesebb európai fegyvergyűjtemények e sisakokat magyar specialis sisaknak tüntetik fel. Így ábrázolják egykorú képek a magyar huszárságot s az erdélyi darabontokat; de nem kell egyebet tennünk, csak rövid pillantást vetnünk a keleti, jelesül az ind, a perzsa s a török fővegekre, s azonnal meggyőződünk, hogy e sisak motívumai egészen azonosak. Alkalmazása pedig akkor válik általánossá, mikor a magyar és török fegyver közvetlen érintkezésbe jön egymással. Mindamellett van e huszársisakokban bizonyos típus az orrellenző, a forgó s a nyakvéd alkotásában, mely azokat bizonyos saját-szerűséget kölcsönöz.

A sisakokra következnek a védfegyverek, jelesül: a pajzsok (XX. tábla). Két u. n. magyar huszárpajzsot őriz a gráci fegyvertár. A magyar könnyű lovasság a XVII. század derekáig jobbra lobogós kopját használt s ezzel kapcsolatban dombordad bőrrel kívülről, vászonnal belülről bevont pajzsot. Kerek fapajzsot használt a hajduság és darabontság is; ezeknek öltözetét láthatjuk az ambrasi gyűjteményben Bécsben.

Az itt a 183. oldalon közölt magyar pajzs 3'45 kiló nehéz, az oldalán lévő ékítmények vöröses barnák és szürkék, a mezőben három vörös dúcz látható. A pajzs külsején látható öt csavar jelzi a belől alkalmazott s hordó szíjjaknak szánt karikák helyét.

A támadó fegyverek közül a magyar *kard* az, mely a XVI. században bizo-

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 Centimeter

MAGYAR KARDOK S PAJZSOK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

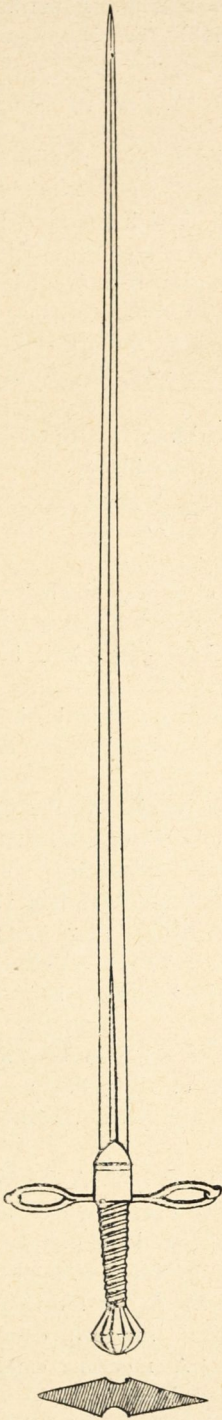
nyos specialis harczy jelentőségre vergődött. A bécsi Arsenal, a ЦАРСКОСЕЛЬКІЙ АРСЕНАЛЬ (tsarskoe-seloi), a goodrich-courtii gyűjtemények s a belföldi nagyobb termek is háromféle használatú XVI.---XVII. évszázadbeli magyar kardot különböztetnek meg: a nehéz két marokra való pallost, széles lappal, kereszt-markolat-tal: vágó fegyver; azután következnek az u. n. hegyes török, három-négylű, hosszú, a pánczél rejtekein átható pengével. A huszárság a nyereg alatt balfelől viselte, s a XVI. és XVII. században retteg-tet ellenségei vele. Az Arsenalban őrzik Gusztáv-Adolf csatazubonyát, melyen nagyon megtetszik a négylű hegyes törrel ejtett szúrás. (Leitner: Waff. d. Ars.) A huszárságtól a horvát könnyű lovasok vették át, s később szélteben elterjedt, csak hogy másforma markolattal Német-, Spanyol- s Olaszországban. Az oroszok s lengyelek magyar markolatával együtt vették át, s úgy tüntetik föl, mint különleges nemzeti fegyvereket. (Kämmerer: A tsarko-seloi gyűjt. Pétervár 1869.) A gráci fegyvertár három ily «panzerstechert» közöl, íme mi 185. oldalon reproducáljuk.

Az 1. sz. markolatán az egyik keresztvas derékszögben fölfelé, a másik ugyancsak derékszögben lefelé hajlik, mindkét hajlás gömbben végződik. A kard fogantyúja fából van és bőrrel borított s érczczel van végén beborítva. A penge kétélű. A 2. sz. a. hegyes tör fogantyúja gerinczes, keresztvasai lefelé hajlítot-tak. A penge felső részéhez egy kis rézlemez van csatolva, alakjára nézve a XVI. század végétől való. A 3. sz. a. fegyver csavaros, fogantyús, kétélű pen-géjű, fent szélesebb s lenn éles hegyben végződik. Markolata keresztalakú.

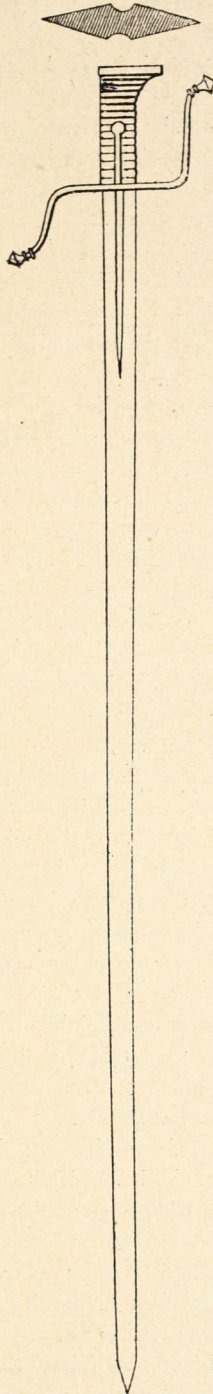
A 185. oldalon feltüntetett kardok az u. n. magyar kardokhoz sorozha-tók. E vágó fegyver, ha szabad úgy szólnunk, a keleti nagy fegyvercsaládhoz tartozik. A délázsiai mohamedánok, a perzsák, a tatárok, törökök, oroszok, a cserkeszek hadi felszerelésében e görbe kard játsza a főszerepet. A magyar könnyű lovasság s az erdélyi hadak a török harczok idején fegyverzet dolgában sokat tanultak, sokat vettek át a hitetlen pogányoktól. Egyáltalában nagyon csekélyre becsülik közönségesen azt a hatást, melyet a törökség szomszédira gyakorolt. Harczászati szempontból rendkívül nagy a befolyás, mely a török hadakozás folytán magyaron, németen s egyáltalán a nyugaton érezhetővé lett. S mi magyarokul, némileg a természetnél fogva is keletiek lévén, legélénkebben fogtuk fel az első lüktetést, s mintegy közvetítő helyzetben lévén, révünkön át szűrődött meg a tiszta török harczmodor minden mellékletével. Első sorban a fegyverzet az, melyen nagyon meglátszik. A magyarságnak mindenha meg volt az a faja megőrző tulajdonsága, hogy egyediségét daczára a hatalmas kül-befolyásnak, soha fel nem adta, s mindenre a maga bélyegét rányomta. A kar-dok, melyek itt ábrázoltatnak, markolatuk praktikus voltával tűnnek föl. Németül huszarische Säbel-eknek nevezik. Magyar fegyvereknek nevezik: az ambrasi gyűjtemény, a párisi tüzérségi muzeum, a bécsi, a tsarskoe-seloi, a Wielopolski-gyűjtemények.

A közölt kardok valamennyien görbe pengéjű szablyák, kettőnek tok-juk is megvan, melyek «auf hungarische Art» vannak megvasalva. Megany-nyínál, a legfőlsőt nem tekintve, melynek keresztmarkolata van, czélszerű kéz-védőt találunk, mint a hegyes töröknél, majd az egyik vég fel, a másik lefelé irányulva, majd nyílt, majd bogas kezetvédő lappal, vagy lemezzel. Míg az egye-nes német Degen-nek markolata függélyesen szorúl a kézbe, a huszár-szablyáé természetesen illik a marokra s a vágásnak sokkal nagyobb nyomatékot köl-csönöz, amannál az erőnek egy része mintegy le van fogva a marok szorítása következtében.

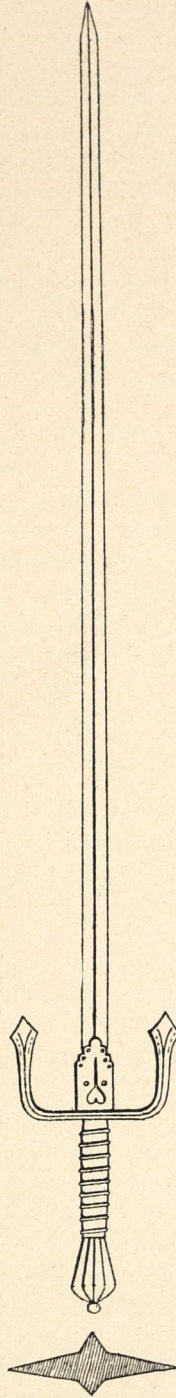
Az egyik kard markolata előre hajlik, s bőrrel beborított, kézvédője

3. szám

1. szám.

2. szám.

MAGYAR HEGYES TÖRÖK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

csak kevésbé nyúlik ki mellső lapja derékszögben fölfelé irányúl. A markolat mellett két szorító lemez közé illik a tok. A pengén félhold-alakú jegy van; a tokon pedig négy kardszj-gyűrű.

A másik kard szélesebb, markolata: kereszt, három szj-gyűrűje van, s a XVI. század végéről való.

A közölt penge ugyancsak magyar kardé. Az ismertetett munka azt mondja, hogy e magyar kardpengében a fringia, majd meg a Geneva szó olvasható. Fringiának tudjuk mit neveztek nálunk: az ily alakú régi huszárkardokat, most minden régibb kard alatt egyaránt fringiát értenek. A vármegyei hajduk még nem régiben ilyet viseltek. E folyóirat hasábjain is volt szó a fringia szó eredetéről. Sokféle hypothesis van; így e felirattól: *Franciscus Rákóczy In Nomine Gentis Insurgit*. A Geneva szóra érdekes tudni, hogy az Zrínyi Péter hagyatékában egy kardot illetőleg ilykép említették: «framea cum ferro Fringiae Genuæ.» (Arch. Ért. VI. 164. 213.)

Nem akarunk e szó magyarázatába ereszkedni, csakhogy tiszta dolog, hogy a két följegyzés a pengéken — mint a gyűjtemény kiadója tévesen állítja — nem kétféle pengére vall, hanem teljesen egyfajta. A genuai eredetre nézve források nem igen vannak: kovácsoltak-e ott magyar formájú pengéket vagy nem? E kérdés megoldásra vár.

Ugyancsak ily magyar formájú fegyverekkel élt a horvát végbeli lovasság is, a miért német szomszédaink gyakorta «crobatische Säbel»-nek hívják a görbe kardot. A XVI. század végén Egghardt Ábrahám, gráci kardgyáros volt híres magyar-horvát pengéiről, ettől veszik leginkább a stájer rendek.

Ábráinkból kitűnik tehát, hogy háromféle kardforma dívott nálunk, különösen: a két marokra való *pallos*, a görbe *huszárkard* (fringia, lengyelesen *szablya*) s a *hegyes tőr*, mint szűrő fegyver.

Nem czélunk a XVI. századbeli fegyverzetről s hadviselésről általában értekezni; szólani kellene akkor még a buzogányokról, a fokosokról, csákányokról, ismertetni kellene a gyalogosok s a tüzérek löfegyvereit, szóval oly tanulmányt kellene tennünk, mely a tárgyalt kiváló munkával összefüggésben van. Ebben a közölt anyag bőven bizonyítja, hogy a német s nyugati fegyverzet a magyar hadaktól igen sokat s lényegeset recipiált, s hogy a XVI. és XVII. század harczeit nemcsak politikailag s társadalmilag, de formai tekintetben is kiváló figyelmet érdemelnek.

Mondanunk sem kell, hogy a specialis német anyag, a rendelkezésre álló bő források alapján correcte van adva s leírva, becsét emeli pedig az is, hogy majd mindenütt — kezdve a XVI. századon — a fegyverek vételára s értéke — mai pénzben — közöltetett.

S most, midőn ez ismertetés végére értünk, még néhány szót. A fegyvertani irodalom terén — bár tudjuk, hogy óhajtasunk egyelőre csak *pium desiderium* — sok volna a teendő. Első a belföldi anyag gyűjtése, kapcsolatban a külföldi gyűjtemények tanulmányozásával. Ezt követné a nagyobb gyűjtemények catalogusainak olynémű publicatiója, mint az előttünk fekvő. A sok főuri fegyvergyűjtemény, az érdekes városi muzeumok s fegyvertárak illusztrált catalogusa bizony nagyot lendíthetne e tudomány-ág ismeretén. A muzeum catalogusa — a mikor elkészül — bizonyára irányt fog adhatni ezeknek is.

Nem ártana az ilyenből sportot üzni, ez talán mulatságos és *tanulságos* is volna.

Th—y L—s.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHAEOLOGIÁHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Közép-Syriának építészete.* Közép-Syriának építészete fölöttébb fontos a művészet történelmében. Nem mintha az ott jelentkező modorban másutt egykoru épületek nem emeltettek volna; mert e modor Közép-Syriának nem kizáró sajátja; de mivel a másutt emelt egykoru épületek vagy egészen elenyésztek, vagy csak is igen rongált állapotban és elszórva maradtak fön, míg Közép-Syriában ellenben, az utazók tudósításai szerint, nem csak épületeket, hanem csaknem egész városokat találunk, melyek lényegükben hosszú idők folytán keveset változtak.

A muzulmanok betörése Közép-Syria lakosait a tengerparti erősített városokba szorította, honnan előbbi hajlékukba vissza nem kerültek soha, de a győztes iszlamiták, nomad szokásaiknál fogva, sem telepedtek le e vidéken, másrészt nem pusztították el az ott talált épületeket sem; mert ezek csupán nagy kövekből lévén emelve, már anyaguknál fogva sem szolgálhattak a nomád sátrak s más épületek emelésére; mi a régi épületek enyészetének minden korban főoka volt. Itt a kitünő anyaghoz a későbbi és jelenlegi szegény lakosok nem nyúltak, hanem nyomorult hajlékaikat jól rosszul a fönmaradt köépületekbe illesztették és illesztik folyvást.

E nagy tömegben fönmaradt emlékek az építészet történetében nevezetes hézagot pótolnak. Alig vannak emlékek, melyek az időszámításunk előtti korból volnának visszavihetők; mert azokat a későbbi emlékszerű építészet a VI-ik századtól a VII-ikig, újabbak anyagául használta föl; s így a föntebb kimondott igazság itt is áll. Az említett időponttól fogva sok építményen a keletkezés évét pontosan följegyezve találjuk, mi fontosságukat az építészet történelmében tetemesen növeli. Az utolsó keltezési datum az 565-ik év Kr. u.; ezentúl keltezést itt nem találunk, ámbár vannak utóbb emelt épületek nem csekély számmal.

Mindenek fölött, mint e tárgyra nézve igen jellemzetet, ki kell emelnünk, hogy valamint megtaláljuk itt a görög-római architecturát utolsó stádiumában, úgy előfordulnak a későbbi stylek csirái, előfutói, sőt meglehetősen kifejtett állapotai is, még pedig nem csak a byzanti és arab központi kúp-építészet, hanem mi sokkal nevezetesebb, még a román-stylé is.

Közép-Syria a tengerparti Syria és az ázsiai sivatag közt feküdt, délről éjszakra tartva. Régi épületei leginkább két csoportban fordulnak elő: Damascustól délkeletre, mely a hajdani Aurantid, Batania, Trachonid és Ituria részét foglalta magába és ma részben a Haouran nevet viseli. Az északi csoport Antiochia, Aleppo és Apamea körül fekszik és részét teszi a régi Seleucidának, Antiochene és Chaleidenenek. A talaj kihalt tűzhányó hegyeknek köszönhető, az élőfa ritka, kivált a déli tartományban, az építészeti anyag tehát itt főleg kemény bazaltkő.

E vidéket az ötvenes és a hatvanas évek kezdetén bejárták és tanulmányozták: Vogué, Waddington és Duthoit. Épületeit mérték és lerajzolták; Vogué másolta és magyarázta az itt előforduló sémi feliratokat, míg Waddington a latin és görög emlékekkel foglalkozott és tanulmányai eredményeit könyvében adta ki.

Vogué díszmunkája két quarto kötetben ezen cím alatt jelent meg: «Syrie centrale, Architecture civile et religieuse du I-er au VII-e siècle par le Comte de Vogué. Paris, 1865—1877.» A szöveg 154 lapra terjed, az igen díszesen rézbe metszett táblák száma 151. A munka ára 90 o. e. frt.

Ezen vidéknek keleti táján Palmyra, a délin Petra, a déli és északi épület csoportja közt pedig Baalbeck fekszik; mindhárom nagy kereskedelmi emporium volt, melynek dús felvirágzása Közép-Syriaiét is hatalmasan mozdította elő. Vogué munkájában e három várost nem tárgyalja; alig adja egy-két épületének mását; mert ezt más utazók tették; de főként azért nem, mert e városok épületei, különösen csak a késő görög római igen pompás ugyan, hanem már is elkorcsosodott stylt mutatják. Kevésbé mint Közép-Syriában található itt oly elemeket, melyeket az arab, a byzanti vagy a román styl csiráiként lehetne tekinteni.

A szerkezetre nézve itt első sorban minden a kőanyagnak megfelelő s főképen a statika törvénye, a passiv ellentállás elve van szem előtt tartva; de a mennyiben az ív, bolt, sőt a kúp is van alkalmazva, másodsorban a kölcsönös ellensúlyozásra, az activ ellenállásra is van tekintet, s épen ez az: mi a bolt- és nevezetesen a kúp-építkezés további fejlődését előmozdítja. De az utóbbira nézve még sok tapogatással és csak többé-kevésbé sikerült kísérletekkel találkozunk.

Vogué szerint az építkezés úgy történt, hogy többnyire az alsó emeletet magába a sziklába vájták és a kiválás által nyert kő-anyagot a felsőnek emelésére használták; miért is az épületek rendesen alacsonyok.

A szerkezetre nézve Vogué (m. 47. s k. l.) a következőt jegyzi meg. Az építő-fa abszolút hiánya mestereinket utalta a kő-ívek oly kombinációjára, mely által nagy téreket beföldni képesek lettek. — Párhuzamos, egymástól 6—10 lábra eső íveket húztak tehát, melyek tetejére egyenlő magasságra felvitt ködúczt helyeztek, ezekre jöttek azután a mennyezetet képező kőtablák. Ha az ívek közti távolság nagyobb volt, vagy ha kiváló szerkezetet akartak előállítani, az ívekre rakott ködúczt egymás fölött megkettőztették s a felsőt az alsó fölött mindinkább kiszóktették, mi által az ívek közti osztályok vízirányos mennyezete megrövidült. Néha a hevederívek fölötti rakvány háromszögű, s így a mennyezet belül s kívül a fa-nyeregtető alakját nyerte. A vízirányos mennyezetet lesúlykolt agyagos földdel megrakták s így az épület fölött terrace-okat állítottak elő, minők Keleten még ma is szokásosak. Az épületeken elég gyakran előforduló feliratok a hevederívek által képezett osztályt, arkádot, «apsis»-nak, a mennyezet köfedelét «strater»-nek nevezik.

Az ívek a falból kiszökő pilléreken, azaz pilastereken emelkednek. Némely esetben e belső pilastereknek, kívül kiszökő táмок felelnek meg, melyek által az ívek oldalnyomása ellensúlyozva van s így a kültáмок rendszere előkészítve. Közép-Syria építésze csak nem kizárólag kőépítéset levén, a duczok elhelyezése egymás mellé igen egyszerű, nélkülozi, mint a régi hellen architectura, a köragaszt (Malter), de nélkülozi egyszersmind az érczkapcsot is, mely például a Parthenonnál még nagyban van alkalmazva. De mivel a nehezen mivelhető, igen kemény kő nem engedte azt különös szabályossággal kifaragni, a körakás, a francziák úgynevezett apparelje, nem lehetett rendes, nem képezett mindig egyenes symetricus vonalakat, hanem egyenetlenségében néha az u. n. kyklopicus rendetlen körakáshoz hasonlított. Ugyanezen kő keménységének tulajdoníthatni, hogy a középsyriai épületeken igen ritka az ember- vagy állatalaku plastikai dísz s hogy az ornamentatio kiválólag geometricus és symetricus növényidomokra szorítkozik.

Azon esetekben, mikor nagyobb tér befödésénél az arkádrendszert nem használhatták, Közép-Syria lakosai a kúpot is alkalmazták. Hengerfalakra kúpot emelni könnyebb, nehezebb a nyolczszög fölötti kúp készítése, de legnehezebb ha az épület alja négyeg vagy épen hosszúkás négyszög; itt a pálha (pendentif, Zwickel) szükségessé válik; ennek feltalálásához pedig a középsyriaiak csak sok kísérlet és tapogatózás után jutottak.

Mi az épületek elrendezését és nemét illeti ezt; ámbár Közép-Syria polgárosodása a görögóromai volt, nem minden tekintetben vall arra a kútőre, melyből eredett. Vannak ugyan, kivált az első két századból származó theatrumok, thermák, templomok, castellumok, amphitheatrumok, síremlékek, basilikák és több hasonló görög vagy római stylű épületek itt is; azonban az egynemű syriai épületek néha nevezetes módosításokon mentek keresztül, kivált pedig a basilika és a lakház. Az előbbiről, mivel a román templomnak megelőzője és mintegy anyjaként tekintendő, későbbben szólok, itt főképen a lakház rövid tárgyalására szorítkozom.

A pompeji lakház, melyet az antik ház egyedüli ránk maradt mintájának kell tekintenünk, elrendezésében és felosztásában bizonyos meghatározott, csak nem állandó szabályt követ, melyben a fő elemeket az oszlopcsarnokkal minden oldalán körülvevett udvar, az oszlopcsarnok mögött fekvő, ablakkal nem világított apróbb kamrák és a nagyobb, a bejárással szembe eső terem képezik. Az udvar közepén áll az «impluvium», mely a féltetőkről lecsurgó esővizet felfogja és földalatti medenczében hűvösen tartja. A helyiségek e csoportja a nagyobb házak hátulján ismétlődik és kis kerttel végződik. Kisebb házakban az oszlop-

csarnok a középső udvarnak csak egyik vagy másik oldalát foglalja el; de az impluvium itt is ritkán hiányzik. Újabb kutatások és fölfedezések Pompejiben constatáltak felső emeleteket és azokon ide s tova az utcákra szolgáló erkélyeket; az alsó emeleteken igen ritka az utcára nyíló ablak. Hol kereskedési boltok nincsenek, ott rendszeren a ház az utca felől tömör fallal van elzárva.

Közép-Syriában alig találni *városi házat*, de még *villát* sem, mely oly rendszer épszögű tervet követne, mint milyen a pompeji rendszer házaké; az utcák magok szabálytalanok, sőt gyakran vak- vagy zsák-utcák, melyek csak egyes házakhoz vezetnek. A házak helyiségei nem tömörülnek, mint Pompejiben egy középpont körül, hanem a helyiségek szétszórva, sőt még a kapu is többször el van szigetelve. A tulajdonképi lak többnyire nagyobb teremből és sokkal kevesebb kis kamrából áll, mint Pompejiben; az egész előtt végig vonul az oszlopcsarnok, mely nem ritkán pillérsarnokká változik. Gyakran a többi építménynél magosabban emelkedő lak a szabadba nyíló nagy ablakkal van ellátva és az oszlop- vagy pillérsarnokba is nyílik nem csak ajtó, hanem ablak is. A terem a nagyobb ür miatt vízirányos fa-mennyezettel vagy alólról látható nyeregzetűvel volt fődve, mint azt a háromszögű oromban fennmaradt gerendalyukak bizonyítják. A felső emelet az alsó kamrák kicsinysege és kevés száma miatt volt szükséges, ez többnyire alacsony. Itt is a terem fő oldalán volt az oszlop- vagy pillérsarnok; az oszlopok vagy pillérek közt pedig rendszeren díszes kartámok, balustrádok vonulnak végig. E felső emeletre többnyire szabad ég alatti küllépcső (Freitreppa) vezetett, holott Pompejiben a lépcsőház rendszeren az épület tömörében volt elhelyezve. A lakosztályok többé kevésbé czélszerűtlen elhelyezése következtében az udvarok, noha egy háznál több is volt, szintén nem rendszer alaku épszögek. A mellékudvarokon vannak elhelyezve a gazdasághoz szükséges épületek, u. m. konyha, magtár, istálló, borház stb. E melléképületek néha nagy tért foglalnak el, egymás közt és a főudvarral többnyire úgy vannak összekötve, hogy a háznak elegendő egyetlen egy kapu, melyen keresztül az utcával közlekedik. Nagyobb gazdasági építményeket csak Pompejinek külvárosaiban, mezőgazdaságiakat az u. n. Diomedes villájában, kereskedelmi raktárakat a hajdani tengerparti kereskedelmi házakban találunk. A középsyriai városi házak többnyire kisebb-nagyobb kertekkel bírtak. Igen feltűnő, hogy e kertekben síremlékek találhatók, antik templom alakjában, sőt vannak sírok az előudvaron is; mi azt jelenti, hogy itt a városban való temetkezés nem volt tiltva. Hol a lakosztály az utca felé volt fordítva, ott a felső emeleten erkély (Balkon) elég gyakran fordul elő, mit Pompejiben ritkán, találhatni, meglehet azért, mert ott a házak felső emelete többnyire elpusztult. Általán véve a középsyriai lakházak szegényesebbek a pompejieknél, hanem becses kőanyaguknál fogva sokkal solidabbak, tartósabbak.

Vogué az u. n. *arab-stylt* a Sassanidák *perzsa* styljétől származtatja s szerezte az inkább perzsának nevezhető. De minthogy a mohamedán vallásuk stylje u. m. az arab, mór és török oly sajátossággal bír, mely e hitbeliek közös tulajdona, inkább *izlámínak* mondhatni. E stylnek több elemeit találjuk Közép-Syriában.

A 24. táblán látunk több ajtó fölötti díszítményt, melyek egy kharbet-elbeidani kis kastélyhoz tartoznak. Vogué kérdi: vajjon e kastély maradékai nem származnak-e az V. és VII. század között uralkodó Sassanidák egyikétől és nem mutatják-e a régi írók által különösen dicsért sabaei művészetek egyik példányát. Másrészt V. úgy nyilatkozik (70. l.): «A faragványok stylje egészen sajátosságos és emlékeztet kissé indiai vagy perzsa ízlésre. Ily idegen elemet kivált az állat-fries árul el. Látunk itt elefántot és púposhátú ökröt, melyeket más művész nem faraghatott, mint kinek hazájában e négylábuak honosak; a sakál által leejtett kos, a sólyom által elért gazella egyúttal a sivatagban szokásos vadászatra és oly jelenetekre emlékeztetnek, melyeket az arab művészek ábrázolni kedveltek.» Hozzá adhatni, hogy az ornamentális gyűrűk egymásba fűzése és némely növények különös alakja is az izlamita művészet sorába helyezhető.

43. tábláján Vogué egy betoursai ház termének különféle ornamentációját adja. E házat a terem falára rendetlenül és mintegy mintákként faragott díszek miatt egyes szobrász házának mondja. «Az összekötés, melyben geometriai vonalak külön alakú levelekkel vegyülnek, engem első sorban érdekelnek; mert azokban a compositió oly előmintáit látom, melyek az arab ornamentáció alapját és jellemét teszik.»

Az 50. t. látunk öt ajtó és ablak fölötti félkörű mezején kifaragott mér-művet (Maasswerk), melynek kettője ugyanis izlamita jellemű, az egyik sajátos nyolczágu csillagának egymás melletti elhelyezése, a másik egymásba fűzött gyűrűi után. Hasonló gyűrűfűzések fordulnak elő a 81. t. egyik kartámán is, mely Deir-sonbil egyik tizemlékéről van levéve.

A 110. t. egy refadi háznak oszlopcsarnokos homlokzata van másolva. A ház, felirata szerint, 510-ben épült, Simeon volt tulajdonosa, Airamis pedig építész. Az oszlopcsarnok fölött párkányzat-féle díszítmény fut végig, de nem követi tovább a korona-párkányzatot, hanem épszögben törve a csarnok nyílása két oldalán ereszkedik le és szárát csigában végzi, Vogué szerint e csiga- vagy voluta-végzés itt legelőször jelentkezik az antik építészetben és később az arab (de még a román építészetben is) gyakran fordul elő.

Az izlamita constructióra nézve, találjuk Közép-Syriában a patkó-ívet (l. V. 33. t. füle fölötti patkó-ívet) és a tojásdad kúpsüveget (l. V. 21. t. az ezrai templom kúpját).

A *byzanti stílus* két fő jellemvonása: a központi elrendezés és a tökéletes pálhás kúp. A kúp fejlődését csirájától fogva Közép-Syriában találjuk. Midőn a kúp köridomu süvegét (la calotte) rendes négyszögre helyezzük el, a süveg alapjának csak négy pontján nyugodhatik; miért is, hogy annak nagyobb alapja legyen, az alsó négyszög minden sarkára új ferdén fekvő követ vagy alapot kell rakni s így a négyszöget a kört inkább megközelítő nyolczszöggé tenni. E módot követve látjuk a chaggai kalybelen, azaz kis kápolnában (6. t.), mely eredetileg még pogány szentély volt és V. nézete szerint, előépítkezéssel kereszttyén kápolnává a IV. század végén alakítottatott át. Itt a négyzet sarkaira négy hatalmas köducot raktak, melyen a termésköböl szerkezett kúpsüveg nyugodott. Hasonló módon jártak el Chagga más kúpos terménél, melynek alapja nem négyzet, hanem hosszúkas négyszög (l. V. 8. t.); de e kúpnál nem csak természetesen ezen kívül rendszeren faragott ékkövet is használtak. Hogy a kúpsüveg kör alakját még inkább megközelítsék, a négy sark nagy kövei fölébe másod sorban két-két követ, s még később ezek mindegyikére ismét két-két követ ferde irányban raktak s így tizenhat- és harminczkétszöget képeztek. Ez úgy tetszik az ezrai 510-ből származó templomnál történt, hanem itt csak két kősor alkalmazásával; mert az alap maga már is nyolczszögű. Megjegyzendő, hogy Vogué a bedölt kúpsüvegnek tojásdad alakot tulajdonít, minőt már assyr domborműveken látunk s mi oly gyakran fordul elő az arab moseákon. Az átmenetet a négyszögből a nyolcz-, tizenhat- és harminczkétszögre, Vogué világosan vázolja szövege 44. lapján. Az utóbbi a kúpsüvegnek már igen alkalmas alapját képezi; azonban még ez is az üres gömbszelvényű pálhának csak korai előkészítőjeként tekinthető.

A ravennei sz. Vitalisról címzett templomot Ecclesiuss püspök 526-ban kezdte építeni és Maximinianus püspök 547-ben szentelte föl. Ennél tehát régebb az ezrai. 515-ből származó sz. György templom és, Vogué szerint, az ezzel egykoru bosrai székes-egyház (l. V. 21., 22. és 23. t.). Mindhármának alapterve lényegében azonos: középső nyolcz pilléren emelkedő kúpos rész, körülveve nyolczszögű körúttal, melynek minden sarkán egy-egy félkörű füle van, keleti oldalon félkúppal fődött, kiszökő, belül félkörű, kívül többszögű apsis és annak északi és déli oldalán mellék, sekrestye-féle építmény. A bosrainak belső kúpja; mert nagy átmérőjű, vagy mert a kúp rosszúl volt szerkesztve bedőtt, és helyette később hosszúkas három hajós templomkát építettek, de körútja a négy fülkével fennmaradt. E szerint a ravennai templomot az ezrai leányának mondhatjuk s így nyilvánvaló, mily korán kezdődtö keletnek befolyása a nyugatra. A kúpépítészetnek kifejlése abban is mutatkozik, hogy az ezrai templomban a kúpsüveg nem közvetlenül a nyolczszögön emelkedik, hanem a két rész közt nyolczszögű henger van húzva és hogy e henger ablakkal van keresztül törve; holott régebben a világító áttörések vagy ablakok magában a kúpsüvegben nyílnak. E hengert vagy dobót (tambour, Trommel) Vogué maga neve a legrégebb példájának tekinti.*

* A la base de la coupole règne une série de petites fenêtres; c'est le plus ancien exemple existant d'un système d'éclairage qui reçut à Sainte-Sophie de Constantinople son plein développement (62. l.).†

A rómaiak kúpjaikat oszloparkádokra rakták föl, mit kerek alapu épületeknél könnyű szerrel tehettek. Példájukat Közép-Syriában is követték, de nem mindenütt; mert átlátták, hogy a kúpnek erősebb alap kell, s így az ezrai kúp alatt már oszlop helyett erősebb pilléreket találunk, még pedig ugyanazon czél-szerű, a kúpnek és a mellékhajónak boltozatát már lenn előkészítő alakban, melyet innen a későbbben emelt ravennai templomban is alkalmaztak. Hogy az oszlop erejében nem mindig bíztak a syriak, kiviláglik abból, hogy találunk templomokat, melyekben a középhajó oszlopai úgynevezett köpenynyel körül-vetvete, erősebb pillérekké változtak. (L. Vogué 19. t.)

Az épületek *ajtói* rendesen megtartják a görögromai keretek tagozását; többnyire egyenes vonalu felküszöbvel zárva; de e küszöb fölött igen gyakran tömör félkörű mező emelkedik, mely többé-kevésbé díszes mérművel ékeskedik. A *kapuk* és nagyobb *ajtók* csaknem rendesen ellátva e félkörű mezővel, a „*tympanummal*“, melyet soktagu öregív «archivolte» keretel. Mind két módot a későbbi byzanti épületek is követik, jelesen pedig sz. Zsófia temploma Konstantinápolyban. Hasonló az *ajtók* kereteléséhez az *ablakoké*. Az *ajtószárnyak*, mint több maradványai mutatják, nem fából, hanem kőből készültek, ámbár az antik *ajtószárnyak* díszítését itt is utánozták. Még nevezetesebb, hogy az ablakokat is mozgó kőtáblákkal zárták el, mit egyrészt a fa ritkaságának, másrészt az üvegtáblák tökéletlen és nehéz készítésének tulajdoníthatni, hisz a nagyobb üvegtáblák előállítása még sokkal utóbb sem haladott sokra, úgy hogy a XV-dik századig a templomokban kisebb darabokból rakták össze a nagyobb táblákat. — A középkorban félig áttetsző követ, minő az alabastrom, használtak kisebb ablakok zárására; de ez is a fényűzéshez, a pazarláshoz tartozott. Hogy azonban még zárt ablaktáblánál is a helyiségben némi világosság legyen, a kőszárnyakat vagy táblákat apró lyukakkal törték át, melyek kereszt-, csillag-, rosette s más idomokat mutattak. — Ez tudunkkal először Közép-Syriában történt, innen vette át a byzanti stíl. Ilyen ablakok voltak sz. Zsófia konstantinápolyi templomában is. Vogué 13-ik és 14. tábláján hat, különböző épületekről vett ily ablak-másolatot ad. Látunk itt egyszerű kerek alaku átlukasztásokat, másutt a kerek lyukak a körperipheriában vannak elhelyezve, vagy csillagot vesznek körül, a csillagok pedig hat vagy levél- vagy félhold-sugarakból vannak szerkesztve.

Mi az *oszlopkokat* illeti, azok *kapitaeljei* rendesen a görögromai alakot és dísz mutatják. Gazdagsága tekintetéből a rómaikorinthei mi mintát elébe tették a régibb görögkorintheinek, de az akanthuslevél közelebb áll a görög, mint a római akanthuslevélhez. Az előbbi levélosztályainak végei hegyesebbek, az osztályok közti bevágások kevésbé mélyek és tisztábban kereknek, a rómaiak vese-alakuak, végre a görög akanthusnak fő-középső szára (nervure) nincs díszítve, mint a római. Közép-Syriában a kevésbé művészién kidolgozott akanthusokban a görögnek tulajdonait nevezetesen fokozták: a leveleket meghosszabították, végüket hegyessé (spiessig) tették. Ilyen akanthusokat találunk az egykoru, sőt még régiebb jeruzsalemi épületekben és főként a későbbi szent Zsófiában Konstantinápolyban. Ha tehát a jeruzsalemiak régebbek, alkalmassint Syria révén jutottak Konstantinápolyba. De vannak ilyeneken kívül egyszerű és kevésbé tetszetős ágas-bogas akanthusok is. Olykor az akanthus nádlevéllel helyettesítik, sőt hihetően egyiptomi kapitaelektől vett gombát is alkalmaznak a kapitaelekre, minek példáját I. V. III. tábláján, hol a refadi templomról vett keresztdíszes kapitael van másolva, minőt a byzanti építészet későbbben oly gyakran alkalmazott. Az *oszloplábnál* merőben megtartották az attikai alakot, hanem tagjait szaporították az ioninak tagjaival. Igen nevezetes, mennyire hasonlít az 510-ben épített refadi templomnak oszloplába (V. III. t.) a sz. Zsófiához. Van olyan eset is, melyben az akanthus kapitael megfordítva oszloplábnak használták; hasonlólt már a perzsa építészet is gyakorlott, melyben harangalaku oszloplábakat találunk.

A középsyriai épületeket egészben mintegy az antik görögromaiak folytatásaként tekinthetni; de minthogy már a későbbben kifejlett stylek csiráját mutatják, mintegy átmenetet jeleznek az antik építészetből a középkoriba. Ezért gyakran elhagyják az antik szigort. Az *architrav*, majd a *fries*, majd mindkettő elesik és a *koronapárkány* közvetlenül a sima falat végzi be a tető alatt. E körülményt annak is tulajdoníthatni, hogy, mint Vogué is megjegyzi, az épületek általán véve alacsonyak, kivált a felső emeletek és hogy a kapu öregíve gyakran

belenyúl a felső emeletbe, sőt az oromba is. Az öregív körül vonul aztán a gerendázat mindhárom osztálya hanem fölöttébb keskenyített alakban. E mód általánossá válik a byzanti építészetben, de kezdetét már Diocletian spalato palotájában, sőt még ennél régibb római épületeken is észreveszszük. E modort többé-kevésbé Közép-Syriában rendszeresen gyakorolják, hol azt mintegy állandó ujitásnak tekinthetjük; sőt vannak esetek, kivált síremlékeken, melyekben az architrav és fries teljes elmellőzése mellett, több egymásfölötti ugyanazon alakú párkányzat szökik ki a sima falból. Hol architrav, fries vagy ehhez hasonló tag fordul elő, ennek díszé többnyire az ágas-bogas byzanti akanthus, a venyige, hanem merev háromszögű és nem természetszerű levéllel, különféle, néha díszes rosette, melynek közepén a Krisztus-monogramma foglal helyet. E monogram-mát különben igen gyakran szokták díszül használni, hihetően a vallásos érzék ösztönzésére; hasonló díszítményként használtattak különféle alakú edények, vázák.

A gerendázat két alsó osztályánál nagyobb szerepet játszik a legfelsőbb, a korona-párkányzat, mely lassan-lassan egészen eltér az antik rendszertől, még pedig két irányban; vagy egyszerűségében megközelítvén a csak három tagból álló egyiptomit, vagy a tagok újja alakítása és folytonos szaporítása tekintetében, előkészítvén vagyis inkább szülvén a byzanti tagok *superfoclatióját*. A legnevezetesebb átváltoztatáson ment át, mint Vogué is helyesen veszi észre, az egymásba olvadó horonyból és pálczatagból szerkezett karnies (doucine, Rinnleisten), melynek felső része mindinkább növekedett az alsónak hátrányára. E tagot aztán a koronapárkányzaton többször is, különös cél nélkül, csak a korona-párkányzat magasabbra emelése végett ismétlik, ellenben az antik esvetőt (larmier, Hängeplatte) elhanyagolják, midőn ezt vagy kevésbé szöktetik ki vagy czélelleszen keskenynyé teszik. Azonban ez eljárás mentségeül felhozhatni, hogy a száraz éghajlat kevésbé kívánta a falak óvását az esővíz ellen.

A tartomány szegénysége épület fában szükségessé tévén a tetőnek kőszereketét, ez csak ritka esetben nyeregtető, hanem rendszeren vízirányos köfedés, melyre agyagos földet sulykoltak. Az esőnek nagy ritkasága miatt az épületek terraceai Egyiptomban a földbefödést nélkülözhatték s így a zarándokok láb-alakjaikat bevéshtették a mértföldek számával, melyeket utjokban megejtettek. Assyriában és Perzsiában ellenben a lesúlykolt föld rendszeren használtatott, s innen vették át használatát Közép-Syria lakosai is. Hol nyeregtető van alkalmazva, ott alól az antik csatorna és a befedő táblák kezdete is fenn van tartva. Itt tehát kevés eltérést vehetni észre a régibb mintáktól. Végre a kúpnál a föld lesúlykolása elmaradt és valamint a későbbi byzanti kúpoknál is, s a süveg vagy ékkövekből vagy falragaszszal összekötött tört kövekből alkotott szerkezete (blocage, Zwicksteine, Gussmauerwerk) közvetlenül a szabad ég alatt feküdt.

Henszlmann Imre.

Numismatische Zeitschrift, herausgegeben von der Numismatischen Gesellschaft in Wien, durch deren Redactions-Comité. Zwölfter Jahrgang. Zweites Halbjahr. Juli—Dec. 1880. Wien. 1880. III. tábla. 25 fametszet. 289—522. l.

Tavalyi évfolyamunk utolsó számában föntjelzett folyóiratnak két félkötetét volt alkalmunk bemutatni. Ezúttal az 1880. évfolyam második félkötete fekszik előttünk. Kilencz nagyobb közlés, érmészeti irodalmi szemle, vegyesek s az eddig megjelent tizenkét kötetről általános tárgymutató foglaltatik benne, s ezenfelül három tábla ékíti a magyarázó szöveget. Bö tartalom, bizonyos összefoglaló, általánosító szellem, a különleges tárgyak elhanyagolása nélkül, kiváló előnyei e «szerkesztő bizottság» kiadta vállalatnak. A dolgozatok közül egy: a Schalk Károlyé: a bécsi garas-pénzlábról a XV. században (1424—1480) érdemli meg első sorban a hazai érmészet iránt érdeklődő közönség figyelmét. Előbb azonban szemlét tartunk a többi közlemény fölött s azután kerítünk sort a Schalk-féle közleménynek, hogy annál bővebben szólhassunk róla.

A füzet élén dr. Mordtmann neves orientalista újabb himjaricus érmekeket ismerttet. Himjaricus érmek alatt, arab, oly fajta érmekeket értünk, melyek az izlam elterjedése előtti korban Arábiának államosított részeiben verettek. Langlois, Arnaud, Longpérier, Prideaux, Schlumberger foglalkoztak eddigelő arab, s kivált déli arab érmekkel, kikhez most Mordtmann is a birtokában lévő érmek megismertetésével járul. Nehány évvel ezelőtt Dél-Arábiában, Marib táján nagy

ezüstleletre akadtak ilyfajta érmeiből, mely ötfelé is került. Legnagyobb részét: 300 darabot a British-Muzeum szerezte meg, leírásuk a Numismatic Chronicle 1878. IV. rész. 273—284. ll. olvasható, 180 darabot Schlumberger G. szerzett meg Párisban, s közzétett. Mordtmann e munkát már csak cikkének megírása után olvasta s így ettől függetlenül nyilvánítá nézeteit. 14 darab himjarricus érem jutott Mordtmann birtokába s ezeket írja le, főleg történetnyelvészeti szempontból. Két csoportra osztályozza ez érmekeket: I. melyek hátsó lapjukon a bagolylyal, athenaei pénzutánzatoknak mutatkoznak, II. súlyok, képveretők s formájok tekintetében belföldi veretekre. Az utánveretek közt vannak, melyek a N.-Sándor előtti régibb athenaei folyópénz-minták után verettek, s Gaza, mint csomópont révén kerültek a sabai leghatalmasb déli arab királyságba, s ott aztán imitáltattak. Ezek teljesen az archaicus módra veretett atheni drachmakat veszik mintaképül, mellső lapjukon: Athene-fő, a hátsón bagoly.

Az újabb stylűek a Sándor utáni atheni veretek utánzatai, hátsó lapjukon a bagoly amphorán ülve. A többi hét bennszülött király verette érem leírása következik azután, melyből kiemelhetjük, hogy M. a legendákból nagy szakavatottsággal fejt meg az egyes verető királyokat s korukat. A fejtegetésekhez egy jól sikerült heliotypicus tábla van csatolva. Numismaticai munkáknál a heliotypiát immár szelvében használják, úgy tudjuk, hogy a tervbe vett magyar numismaticánál is e gyakorlati módra lesz tekintet. Megjegyezzük egyébként, hogy Schlumbergernek ugyancsak e tárgyról írott s följebb mondott dolgozata inkább az artistikai részletekre terjeszkedik, míg Mordtmann cikke a legendák megfejtésében jeleskedik.

A második cikkben Missong Sándor, egy Krajnában talált s eddig ismeretlen érmet, Tacitus császár consulátusi érmét, mutatja be.

Mellső lapja: IMP | C | M | CLA | TACITVS | AVG, veret: babéros mellkép jobbfelől tekintve körded paláttal.

Hátsó lapja: P | M | TR | P | COS | PP Tacitus togában balfelé fordúlva; jobbjában ágat, baljában sceptrumot tart.

Ércz, nem eléggült helyein az ezüstözés nyomaival. 21/22 mm.

Dr. Luschin ismertebb osztrák érmész egy hosszabb cikkben az ú. n. «Rollbatzen»: egy a XV. század elején s a XVI. derekán közkeletnek örvendő német-, svájci-, olasz váltópénz etymologicus értelmét igyekszik fölvilágosítani. E kérdéshez Groten kezdve igen sok német numismata szólt, s mint Luschin ügyesen kimutatja: egy sem alaposan. Ő legelőbb a váltási rendeletekből kimutatja a pénznem keletkezését, bebizonyítja, hogy a sokféle veretett «rollopatzenek» Konstanzból erednek. Konstanzban 1406-ban Hohenlandenbergi Hugo vala püspök, jóra való, takarékos ember, ki elődjeinek adósságait fizetendő: nagyobb pénznemek verhetésére szabadalmat nyert. Ő verette aztán a címérével ellátott batzeneket; címere pedig (a landenbergi) négyelt paizs, első és negyedikben vörösben három ezüst *karika* (rollen), a második és harmadikban aranyfekete négyelés. E három karikáról a név: rollbatzen. Ausztriában nem igen divatozott ez eleintén igen jól vert pénz, Magyarországon egy 1542. kassai levélt. ügyiratban, egy számadásban találtuk, hogy egy német lovasscaphadnagy hagyatékából 91 ily rollbatzent (rollobassum) 7 magyar forintra váltottak be. A fejtegetés tetszetős, s nincs semmi ok ez indokolt feltevést bizonyító erejűnek nem ismerni el.

Kisebb vagy legalább nem elég közvetlen érdekű közlések: a Trachsel C. J.-é, ki appenzelli és sz. galleni kiadatlan érmekeket közöl, a Donnebaueré, ki a negyvenes években nagyban gyártott XI., XIV., XVI. és XVII. századbéli cseh denárok és jetonokról értekezik, melyeknek hamis s nem rég Prága mellett «véletlenül» felásott mintái birtokába kerültek. A közlést kimerítővé teszi Smolik cseh tanár cikkének szórul-szóra való lefordítása, ki a hírneves Kilián-féle cseh-gyűjtemény hamis darabjait ízről-ízre kimutatja. Ehhez adalékul a cikkíró is sok érdekeset közöl. Ugyancsak Trachsel az öttingeni grófi és hercegi érmek s emlékérmekről nyújt áttekintést, Mayer Adolf pedig négy darab Mária Terézia és Ferencz képével ellátott iker-tallérját közli, melyek szerinte valószínűleg próbaveretek.

Egész új tárgyat ölel fel Haas József, császári és királyi alconsul Shanghaiában, ki siami érmekről értekezik. A numismaticai irodalmi rovatban,

két minket magyarokat is érdeklő ismertetés olvasható: a Montenuovo-féle gyűjtemény erdélyi érmeiről s Reissenbergernek a Bruckenthal-féle erdélyi érmeiről írott catalogusáról. Mindkettő elismerő hangon nyilatkozik e lajstromokról.

S most sort kerítünk Schalk Károly értekezésének: a bécsi garas-pénzlábról a XV. században. Schalk úrnak egy hasonló tárgy értekezéséről, mely a magyar aranyforint kérdésével szoros kapcsolatban állott, múlt számunkban megemlékeztünk. Sok utánjárás, ügyes kombinálás mutatkozott abban s nem hiányzik a szóbanforgó mostaniban sem.

Magyarország pénzverési és pénzegységi viszonyainak megszilárdításában az Anjouknak van legnagyobb részük, sőt kizárólagos érdemök. 1323—1386-ig a magyar aranyforint az európai pénzpiaczon a legkedveltebb pénznemek egyike, ligája a legszabatosabb, verve jól van, kiállítása csinos. A XIV. század végétől a XV-iknek derekáig értékében ugyan folytonos változás észlelhető, de Mátyás király, sőt Ulászló idejében is Európa keletén a többi pénzfajokkal szemben bizonyos szabályozó hatással bír; az osztrák, lengyel és cseh, valamint a déli tartományok pénzeivel szemben az a szerepe, mi a velencei pénznek a Levantében. Ezzel szemben nem tagadható az sem, hogy kivált a határokon ugyancsak a bécsi fillérek és garasok, a lengyel s a cseh garasok magyar földön is és pedig gyakran teljes értékben forogtak, rossz veretük s értéktelen ligájok daczára. Nem használtak itt az ország törvényei; a közlekedés s az üzleti összeköttetés, valamint a váltópénznek sokszor hiánya csak terjesztésére voltak az idegen pénznek. Viszont a magyar pénz is szélteben elterjedt és Schalk értekezésének épen az a ránk nézve tanulságos része, melyben kimutatja, hogy a magyar forint ligáját a bécsi fillérek veretésénél figyelembe vették, sőt azt tanuljuk az egészből, hogy a XV. században a magyar pénzverés határozott superioritást mutat az osztrákkal szemben. A 23 karatos magyar aranyforint alapján, mely 256 lat finom ezüstnek egyenértéke és Schalk szerint 403 frtnak osztrák értékben felel meg, 1424—1480-ig összeállítva találjuk a bécsi filléreknek a) forgalmi, b) belső (intrinsic) értéket. Kitéjük e táblázatból, hogy a fillér belső értéke 1424—1435-ig: 225 o. é. krajczár, 1436—1457-ig: 1968 kr., 1457—1460-ig a bécsi pénzverő nem működik, s 1460-tól a század végeig körülbelül 164 kr. A bécsi fillérek cursusa a magyar aranyforintokkal szemben 1461—1502-ig a Bécs-városi kamarai számadások, Birk és Chmel Regestái s levéltári adatok alapján van föltüntetve. Megértjük ebből, hogy 1461—1502-ig a magyar forint 180—330 bécsi fillérig emelkedett értékben.

Tagadhatlan, hogy Schalk kimutatásai igen értékesek a magyar pénzlábbal foglalkozóra nézve, már csak azért is, mert a sok utánjárást s valóban napszámos-türelmet igénylő számadás-böngészést és levéltári buvárlatot megtakarítja. A német (bécsi) pénzverő mesterek s a pénzverő házak ügyelőinek névsora egészítvén ki a tanulmányt, az alsó ausztriai monographusok lekötölezve érezhetik magukat. Kutatásának eredményeit Schalk a «Blätter für nieder-österreich. Landeskunde» cz. folyóiratban (1881. 1. füz. 120. l.) már értékesíti egy közgazdasági tanulmányban, holott is Bécs városának 1458. adóssági tételeit fejtí ki az általa kiszámított pénzértékekben föltüntetve.

Schalk tanulmányaitól az inductiv tényezőkül szolgáló adatok bőségét, mondhatni bizvást pontosságát, eltagadni nem lehet, mindamellett az eredmények egyoldalúak. Teljes képet nem nyerünk a pénzviszonyokról. Nekik osztrákokól, tekintve a számadások s a pontos feljegyzések nagy számát egyrészt, a forgalmi terület központosított s a mellett kicsiny voltát másrészt, továbbá azt a körülményt, hogy az úgynevezett Münzrecht, a pénzverési jog határozott szabványokban jutott érvényre — e feladat megoldatása sokkal könnyebb. Nálunk a hol nyolcz, tíz pénzverő-ház termékei más-más láb szerint veretve, más-más értékben forognak, s az okleveles anyag szét van szórva széles e Magyarország minden levelestárában, sokkal nehezebb pontosabb eredményekre jutni. Lássunk csak egy felületes példát:

<i>Pénznem</i>	<i>Érték</i>	<i>Forrás</i>
Florenus aureus 1366.	a felső vidéken 33 garasban fogadtatott el, holott I. Lajos végz. szerint 14 garas, vagyis 84 denár az értéke	Orsz. Levéltár. NR. 1698 : 133.
„ „ 1367.	30 garas	NR. 944 : 9.
„ „ 1370.	28 „	NR. 1045 : 1.
„ „ 1374.	30 „	NR. 10 : 26.
„ „ 1378.	36 „ Visegrádon	NR. 602 : 1.
„ „ 1379.	38 „ 1 garas = 4 denár	NR. 382 : 18.
„ „ 1381.	40 „	NR. 58 Ansp.
„ „ 1381.	100 denár = kis ezüst „Zerechyn» pénz	NR. 21 : 23.
Florenus aureus vel Ducatus 1382.	Zalában 45 garas, 1 garas = 4 denár	NR. 4 : 62.
1383.	42 garas	NR. 324 : 16.
1388.	Visegrádon 60 garas	NR. 621 : 27/28.
1402—7.	38 garas, kassai liga szerint	NR. 750 : 34.
1405.	Szerémben 33 garas	NR. 15 : 12.
1406.	100 új denár	NR. 1672 : 86.
1406.	25 új garas	NR. 1081 : 12.
1415.	133 denár	NR. 688 : 53.
1424.	100 denár	NR. 20 : 7.
1425.	Ungban 48 új denár	NR. 196 : 26.
1429.	egy tiszta aranyligából vere- tett forint 4, száz denáros forintot ér	NR. 725 : 7.
1522—1582.	a magyar forint 74, 75, 80 krban fogadtatott el	kamarai akták.
Libra latorum denariorum Viennensium 1355. 1373. s 1375.	6 pensa = 60 magyar denár	NR. 401/22.
Libra nigrorum denario- rum Vienn. 1436.	240 denár	fasc. 608. Acto- rum ex aula.
Marca latorum den. Vien- nensium 1305. 1337. 1385. 1434.	100 denár	u. o. s. fasc. 324/16.

E kis és nem teljes táblázat mutatja, hogy mennyire ingadoznak az értékek a magyar birodalom egyes vidékein.

Már most tekintve, hogy Schalk az Ausztriában forgott pénzekről való följegyzéseket vette alapul, nyilvánvaló, hogy eredményei csak territorialis becsek s ha használhatók is, de nem exact (amennyire az e fajta eredmények olyanok lehetnek) becsek.

E mellett nem szabad megfejtkeznünk arról, hogy ez csakis az ércz-érték absolut akkori s az 1857. ércz-conventio szerint kiszámított becset tünteti, a *pénzérték viszonylagos nagyságát a mostaniakkal szemben* feltüntetni Schalk meg sem kísérti.

Alig van ennél nehezebb, s mégis csábítóbb feladat. A közgazdaság, a kereskedelem, az igazi történelem: az emberi társadalom fejlődésének, érdekes-nél érdekesebb kérdései vetik fel minduntalan magokat a buvárló előtt, nem csoda, ha biztos kalaúz nem létében lépba téved. Montanari (Della moneta), D'Hume (Essai sur le commerce), Pagnini (Del pregio delle cose), Neri, Conte Garnier, Leber (Appréciation de la fortune privée au moyen âge), Peruzzi (Storia del commercio e dei Banchieri di Firenze), L. Cibrario (Economia Politica del Medio evo) s még többen foglalkoztak ez érdekes tárggyal. Az eddigi eredmények — az olasz és francia világkereskedelmi adatok alapján — arra jutnak, hogy

1. át kell változtatni a régi pénzt újra, amennyiben kikutatjuk az ércz-vegyíték mennyiségét (a belső értéket) s azt a mai értékre változtatjuk át.
2. Összeállítjuk a gabonaárakat bizonyos időszakról s közép arányost keresünk.
3. A régi mértékek nagyságát derítjük föl.
4. A mai s a régi gabonaárak viszonyát szembeállítjuk, s aszerint calculáljuk a pénz becset.

Természetes, hogy e számításokhoz, sőt még ahhoz a közgazdasági tételhez is, hogy a gabonaárak emelkedése folytonos egyensúlyban van a népesség számának gyarapodásával, még sok szó fér, de tagadhatlan az is, hogy gyakorlatilag csak úgy van haszna e kutatásnak, ha látható alakban hirdetjük az ígét. Schalk ezt meg sem kísértette, ami hiány ugyan, de hogy a bécsi fillérek kutatásánál a magyar anyagot teljesen mellőzte, az minden jó tulajdonságai mellett arról teszen tanuságot, hogy *csak* osztrák tudós.

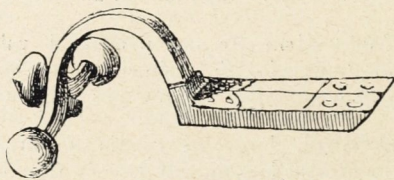
Thallóczy Lajos.

Allerthümer der Hercogovina. Von Moriz Hoernes. (Mit 34. Abbildungen) Wien. In Commission Carl Gerold's Sohn. 8-r. 124. l. Különnyomat a bécsi akadémia kiadványából.

Allig egy évvel az occupatio után, a bécsi közoktatási miniszterium Hoernes Mórict, ki eddig római régiségekkel foglalkozott, s néhány iparművészeti kérdéssel bibelődött, Bosniába s Herzegovinába küldé, hogy ott a római régiségeket tanulmányozza. 1879-ben tavaszkor négy hétig utazott Hoernes Herzegovinában, de csak a Narenta, a dalmát határ s az Imoski-Mostár közti vidéket látta. A mi római régiséget talált — édes keveset — a Hirschfeld lapjában tette közzé. Ebben a 124 lapra terjedő füzetben a két tartományban oly nagy számmal előforduló s annyira specificus stećak-ok (emlékkövek) leírását adja, s illusztrálja rajzokkal.

Megvalljuk kétszeresen érdekelt minket e kis mű; egyrészt, mert magunk is láttuk jó részben a Hoernes leirta emlékeket, másrészt mert az Arch. Értesítő m. é. 303—308. lapjain a stolaci kövek közül néhányat itt bemutatánk. Már említett közlésünkben megvallók, hogy két-három temető emlékeinek megtekintése után általános következtetéseket vonni sem nem akarunk, de nem is tudhatunk. Néhány jellemző tulajdonságát ez emlékköveknek kiemelve, azokat ó-szláv, vagyis XIII—XV. százbeli emlékeknek tartottuk. Az emlékeken látható ábrák közül többet mi is lerajzolánk, de csak kettőt közöltünk. Hoernes 32 rajzot ad, csinos kivitelűt. S mégis előbbre viszi-e velők, s egyáltalán utazása eredményeinek közzétételével ez emlékek ismeretét? Egy mákszemnyivel sem. Érdekes forrás, pontos rajzok, de még csak nem is teljes szemléje a beutazott vidéknek.

Bosnia és Herzegovina régiségeire nézve kalauz annál kevesebb van, mert utazási könyv sincs elég, s a mi van az is vázlatos. Roszkiewicz, Thoemmel, Blau, Saint-Marie ujabban Schweiger-Lerchenfeld, Sterneck, Jukić munkái

RÓMAI FIBULA STOLACBÓL.

adnak valamelyes utasítást, de épen csak annyit, hogy van, Hoernes e részben jól tette, hogy a hercegovinai francziskanusok historiai schematismusaiban (az egyik 1867. Spalatoban, a másik 1873-ban Mostarban nyomtatott, de igen kevés példányban) közölt Bakula Péter mostari vicarius irta jeles régészeti s mondai conspectust vette alapul. De aztán nemcsak, hogy alapul vette, hanem szórul szóra lenyomatta, úgy hogy a munka, bár sok becses reflexio van benne, nem egyéb, mint az érdeemes Bakula conspectusának németül commentált s illusztrált kiadása. Ami különben a páter munkájának nem ártott; jól mondja Mostarban irt előszavában:

«Adde nos (az olvasóhoz szól), inter turcas et schismaticos, zingaros, hæbreos commixtim viventis integram hujus Provinciæ populationem efformare: sed illi omnes quum nulla Registra habeant, aut cum habent eadem nosmet cautissime celent; antiquitatum monumenta introspicere haud permittant; qua via vel animosissimum completam historiam concinnare poterit?» A viszonyok ugyan jobbra változnak, de azért a Száván túli Európa még mindig kívül esik a civilisált kutatási területen.

Hoernes bár látta az általunk is beutazott vidékeket, nem vett mindent tekintetbe. Mi más szempontból indulván útra: a sporadice előforduló régészeti mozzanatok, csak mint bonum meliust vettük tekintetbe. Így Stolactól egy negyed mértföldnyire észak-déli irányban egy ölnyi mélységben téglákkal falazott római sírra találtak kórház-ásás alkalmával a mult év tavaszán. A sírban egy férfi, egy nő, s egy gyermek váza találtatott. Ezekkel együtt két fibulát leltek. Ime az egyiknek rajza.

Hørnes római régj. jelentéséhez tartozott volna megemlíteni, hogy Stolar városa főpiacán egy 17,5 méter magasságú Marsnak szentelt fogadalmi kő van felállítva. A fölírat:

MARTI . AVG
M . AEL . FIRMI
NVS . BF . COS
LEG . XIII . G
V S M L

Torma Károlynak megmutatván a felirat mását, annak helybenhagyásával így olvasandó:

Marti aug(usto) M(arcus) Ael(ius) Firminus b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII g(eminæ) v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens).

Amint e csekélységek elmaradtanak, úgy sok fontos is elmaradhatott, mert a Bakula említette bizalmatlanság ma is nagyban él minden európai iránt. Amit Hørnes a Narenta hídjáról ír, az nem egyéb, mint összefoglalása az eddigi följegyzéseknek. Legérdekesebb még a mondai anyagnak összegyűjtése, mely e merész egy ívű hídhöz fűződik. Majd minden népnél valamely nagyobb szerű épület bevégzése emberi áldozathoz van kötve; Oláhországban az argesi zárdába Manoli mester a feleségét falaztatja be, hogy a tornyot ráépíthesse, itt Rade építő a velebi hegyvidékről hozatott szerető párt falaztat be a híd talpába, csak ekkor sikerült a híd s így nyeri vissza szabadságát a törököktől. Egyáltalán pedig az a nézet valószínű, hogy a XV. században építék ezt a maga nemében impozáns művet, melyre büszke még a hercegovcz guzlár is, mikor énekl:

«Mila braćo, čuda golemoga!
Kad se gradi kamena čuprija
U Mostaru na vodi Neretvi...»

Blagaj-váráról, Nevesinjéről, Siroki-briegről sok érdekeset mond Hørnes, bár itt elkerülte figyelmét a mintegy 200 nagy emlékkövel megrakott «Ördögálm», említi Konjic vidékét (Bosnia határán, melyről Saint-Marie is sok érdekeset, de nem igazat írt), de mégis legmaradandóbb becsűek csinos fölvételei a stećakokról.

A rajzban közölt harminczkét ábrát tekintve s összehasonlítva a jellemzetes darabokat, bizvást elmondhatjuk hogy a legendák után, melyek glagolita betűkkel írvák, keltük a XIII. századnál semmi esetre sem régiebb, de a XV. derekánál sem újabb. Művezetők arra enged következtetnünk, hogy mintául a római hanyatlás korabeli, vagy római efféle minták után dolgozó barbár sculpturái emlékeket vették, melyeknek motivumai a nem épen inventio nélkül való ábrákon ki-kiderengenek. A legtöbb emlékkövön bizonyos szláv mythologiai reminiscencia vagy babona tükrözdik vissza, úgy hogy itt már igazán nem divatos phrázissal élünk, mondván, hogy műveltség történeti forrásokul szolgálhatnak.

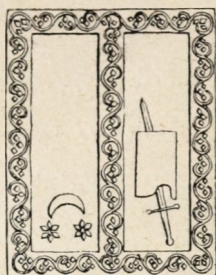
Altalános jellemzésükre idézzük P. Bakula szavait:

«Nullibi locorum in Europa invenire est tantam multitudinem veluti consitam antiquorum monumentorum et ut ajunt gentilitium Sepulcrorum, quemadmodum in Hercegovina. Est autem singulum sepulcrum circa corpus solide constructum et sæpissime etiam fornice instar cubicelli armatum ad terræ superficiem, tumque umma sepulcri plus munisve magno et plano præmunita lapide. Huic demum alium insidentem videre est tam magnæ grossitie ut reapse obtupescat etiam expertissimus vir, et maxime si cogitaverit tam immensam molem quibus mediis transtulerint ad montes et colles non semel præruptos. Ubi duos indicatos lapides miratus fueris, haud non frequens ibidem tertium secundo insidentem videbis isque ad formam parvuli templi aut domus figuram referens diversa tibi emblemata præsentans in aliquid magnifici tuam rapiet mentem. In hujusmodi enim lapidibus sat affabre elaboratis præter familiarum stemmata etiam regia de stirpe prodeuntium multa alia est excisa ibidem videre, significantia qua occasione ibi sepultus occubuerit vel quibus in vita speciatim occuparetur. Inscriptiones autem glagoliticæ sæpissime in monumentis desiderantur...» (A birtokunkban levő Schematismus (1867.) 20. lapján.)

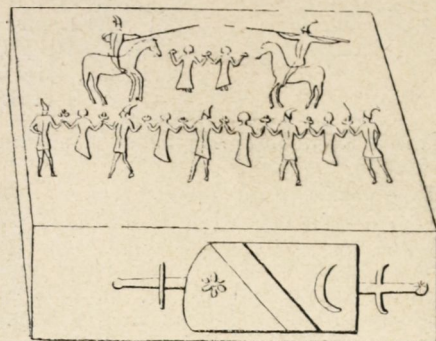
A Hørnes látta legjellemzőbb gomilek (így is nevezik déli szláv nyelven e sepulchrakat) közül mintegy pótélkul bemutatunk ötöt.

Citluk mellett a délkeleti Hercegovinában, lankás hegyoldalon fekszik a

1. sz. a. 1'15 m. 2'03 hosszú s 0.72 széles kő, mely háromleveles cifrázat által két mezőre oszlik a felsőben pajzs s két élő, keresztmarkolatú kard az alsóban félhold s két csillag.

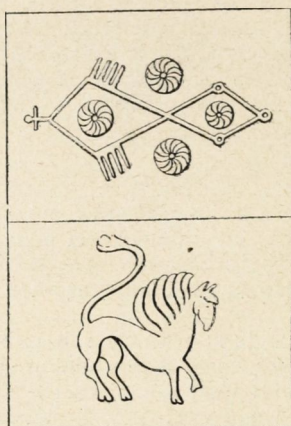
1. szám.

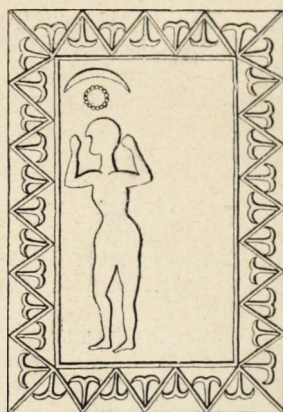
2. szám.

3. szám.

4. szám.

5. szám.

HERCZEGOVINAI GMILÉK.

Jellemző ugyancsak a Bročnói fennsíkon lelt egy kőnek felrta: «Ave leči Radovan Rakoivič; proklet tko če tugin leči njegovo pleme. Itt fekszik Rakoivič Hilár, mindenki aki körulte fekszik, legyen átkozott, kivéve őt s nemzetségét.

A 2 szám alatti lapon (Borje mellől) egy tornát látunk; két lándzsás lovas, a mint körülteköt férfi s négy nő a kólot (táncz) lejt. A háttérben két egymás kezét tartó nő áll, kezökben három levelű virág (lóhere), a kólot lejtő férfiak a nőket mintegy emelni látszanak, s a két szélső zárja a colonnet. Itt is a nők s férfiak kezében közösen olyan három leveles virág látszik. A tumulus alsó oldallapján duczos pajzs, alsó részén félholddal a felsőben csillaggal látszik. A pajzson két kard van egymásra fektetve; de csak markolatjuk látszik.

Érdekes a 3. sz. ábrán látható halottkép, hosszú ruhában, befelé fordított lábakkal, keresztbe tett karokkal, lábainál a szerbek halálmadara: a kakuk ül. A délszláv halottas énekekben a kakuk játsza a főszerepet (Karadčič pjesme Srbske I. 597.)

Érdekesekek a 4. és 5. ábrák. A 4. ábra mellső lapján egy szörnyet látunk: fele lova, karma ragadozó állat körme, farka: oroszláné, sörénye madár-szárny, valóságos pegasusba ojtott griff, a kőlap felső részén valószínűleg a pápai kettős kulcsok ábrázoltatnak.

Az 5-ik ábra a zíg-zugos liliomos keretben egy mezítelennek látszó férfi-alak esdő karokkal látszik, fölötte koszorú s félhold.

E vadászati torna, lakodalmi, harci jelenetek valamennyi emlékkőnek közös vonását képezik, de még nem lehet az összekötő kapcsolatot közöttük megtalálni.

Most igazában csak az anyagot gyűjtjük: s a mi van, az is csak Hercegovina egy részéről való, hol van még Bosnia alsó, s keleti-része, hol lépten nyomon űzi egymást a sok emlék, hol a montenegrói határmente? Hørnest ennyiben elismerés illeti, mint a ki rajzaival a tárgy anyagát szaporította.

Ugyancsak a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy Luschan ezredorvos a dalmát s hercegovcz határ széli gomilekről egy kis értekezést írt, mely a bécsi anthropologiai társulat ez idei kiadványaiban jelent meg. Bővebben szólnánk róla, ha Hørnes művéről nem írtunk volna, de ez teljesen fölöslegessé teszi az úgy sem nagy igénynyel írott tanulmányka bővebb vitatását. Jóakaratu embernek nem sok apparatussal írott munkája, ez elég.

Végezetül pedig bocsánatot kell kérnünk, hogy e füzetben annyi szláv kérdéssel állunk vala elő, de jobb ha megelőzzük szomszédinkat, mintha megelőztetünk; már csak azért is, mert «turpe enim est in orbe peregrinum esse», kivált ha az orbis közelünkben van.

Thallóczy.

EGYVELEG.

István bán, a gúthkeledi. Az «Archæologiai Értesítő» múlt évi folyama 365. és 366. lapján egy érmet s egy pecsétet közöltem, mind a kettőt Luschin után. Ez ismertetésben az eddigi nyomokon haladva, azt állítám, hogy az érmet «Subics István dalmáthorvát- és szlapon bán verette» s nagy ildommal, összehasonlítás czéljából, a szerkesztő szíves volt ugyancsak a föntebbi S. Istvánnak pecsétjét is lenyomatni.

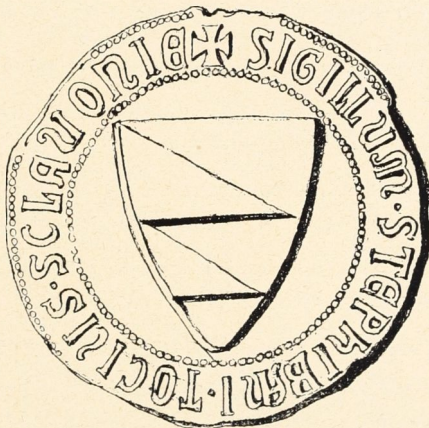
Lássuk a dolgot közelebről. Errare humanum est, kivált, ha az ember egy «jeles» tudósunk szerint gyertya mellett kénytelen tanulni az archæológiát. A hiba nem abban rejlik, hogy tán hibásan írtuk volna le az érmet, avagy pecsétet. Ime közöljük a pecsétet ismételve: pajzsban: balra fordított kettős ékezet vagy fogazat; a körirat; † SIGILLUM · STEPHIBARI · TOCIS · SCLAVONIE.

A pecsétek ismerete, vagyis a sphragistika ugyan önmagában véve, mint segédtudomány zárt tudománykör, de főleg akkor válik hasznossá, ha egyes történelmi kérdéseknél bizonyító, nyomós tanúként használhatjuk fel. Ez eset forog fenn most is.

Salamon Ferencz «Az első Zrínyiek-ről» írott munkájában (17—39. l.) Nagy Iván családtani nagy gyűjteményében (XII. 436) s utánok az újabb történetírók mint Brebiri II. Istvánt, a trauí grófot, dalmát-horvát és szlapon bánt tartják 1232—1257. Styria katonai kormányzójának. E brebiri grófok a Subich-nemzetségből, illetőleg horvát clamból származnak, s őseik a Zrínyieknek.

Tény, hogy Salamon is, Nagy Iván is a Brebiriék genealogiáját Istvánon kezdve 1222-ön innen oklevelesen összefoglaló adatokra nem alapítják, sőt Salamonelőtt is már úgy rémlett, hogy az első Brebiriék: Joakim, Gergely, Mladen, Pál s II. István között nem egészen világos az összefüggés. Nekünk ezúttal a Subich, illetőleg Brebiri genealogiával folyóiratunk irányát tekintve, dolgunk nincs, csak a czímer kérdésére utalunk.

A Brebiriék pecsétjén I. Pálnak 1322. fennmaradt példánya után pajzsban sasszárny látszik. Az állítólag Brebiri II. István, a mi stájer kormányzónk pajzsában a hiteles rajz szerint ékezetet látunk. Brebiri II. István pedig az eddigi hiedelem szerint Pálnak atyja. Tehát az atya más pecséttel élt, mint a fiú. Ez egyenesen nem valószínű, mondhatnók lehetetlen. Következésképp vagy föntebbi

ISTVÁN BÁN PECSÉTJE.

István nem Subics, vagy Pálék nem azok. Az utóbbiakról azonban okleveles bizonyítékink vannak, hogy Brebiri grófok, az előbbiről ugyanezek mást vallanak.

Az az István, ki 1250—1260 közt tótországi bán vala, nem Subich nem-béli, hanem Guthkeledi. Erre okleveles bizonyosság IV. Bélának egy 1260. ápr. 23-án kelt oklevele, mely Pulszky Ferencz szívességéből a muzeumba került. Ez pedig nőágon való őseitől a Dessewffyektől örökölte, kik a Butykayék útján, Guthkeled-descendensek útján kapják vala. Közli a Hazai Okmánytár 141. kötete 44. lapján. Az oklevélből ránk tartozik ez a passus: «Johannes filius Nicolai fratris vgrini de genere chak ad nostram accedens presenciam est confessus, terram suam quandam Guth nomine in comitatu albensi exitentem, que prius terra generationis Guthkeled dicitur extitisse, cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis sub eisdem terminis et metis quibus predicta generacio Guthkeled possederat, et post ipsos prememoratus Johannes possedit, dilecto ex fideli nostro Stephano bano *locius Sclauonie* (de ipsa) generacione *Gutkeled* et per eum suis heredibus heredumque successoribus pro triginta tribus marcis perpetualiter vendidisse.» Ugyanez oklevélben ez a bán még Szabolcs- és Zemplénmegyékben szerez birtokokat.

Már most a Guthkeled nemzetségről * tudjuk azt, hogy belőle származnak a Báthoryak, a Zeleméryek, a Szokoliak, a Butykayak (ezekből a Fehérváryak, Dessewffyek stb.). E családok címerében benn van az ékezet, a XVI. századtól kezdve fogazat, a XV-ben pedig Báthory II. István (1474) címerében ugyanaz a forma látszik, mint az itt közlöttben. Kétség sem fér hozzá, hogy e családok ugyanegy törzsből erednek az itt közlött pecsét birtokosaival. E törzs: a Guthkeled, nem a Subics. Az a Brebiri István tehát, kit horvát testvéreinkkel együtt a mi iróink is ú. n. törzsökös horvát eredetű, de a magyar állameszmének szolgált bánnak magasztaltak, nem egyéb XIII. századbeli előkelő magyar főúrnál. Föl sem tétélezhetjük, hogy egyszerre két tótországi (mely alatt tudjuk mit kell a XIII. században érteni) bán, két István kormányzott legyen s így nem marad más hátra, mint a pecsét s okleveles bizonyítékok által Guthkeledi Istvánt in integrum restituálni. Megjegyezhetjük azt is, hogy István bán, kinek fiai: Joakim s Miklós nem mint eddig hitték 1270-ben, hanem együtt már 1260-ban mint néhai említették. S ilykép az egész Brebiri-genealogia megdőlt, mint szigorúbb vizsgálatnál sok egyéb. E tévedést a föntebb eredetiben idézett oklevél könnyen eloszlathatta volna, de Fejérmél közöltetvén (IV. 2. 67. l.) éppen az Istvánra vonatkozó passus maradt ki. Megjegyzem végül, hogy ez oklevelekre dr. Pauler Gyula volt szíves figyelmeztetni.

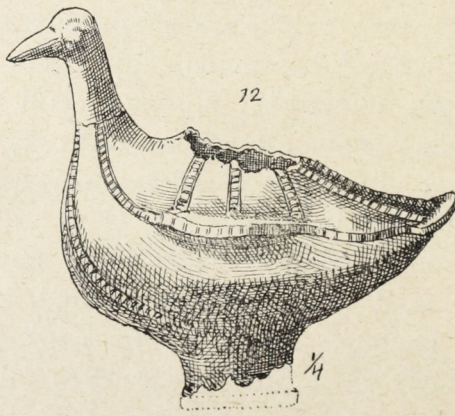
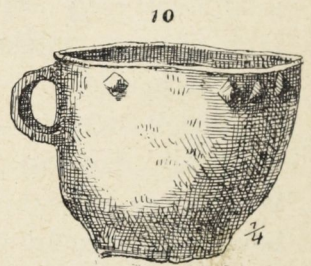
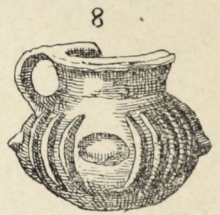
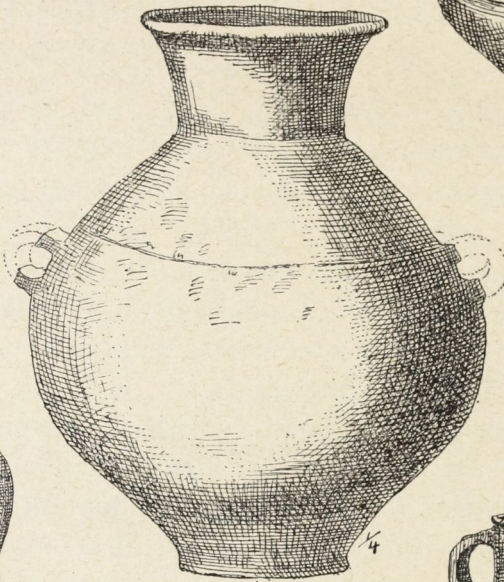
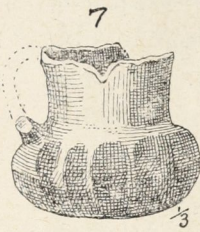
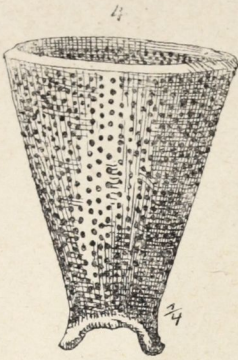
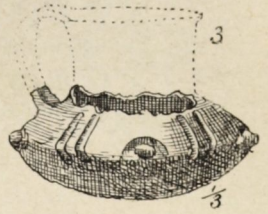
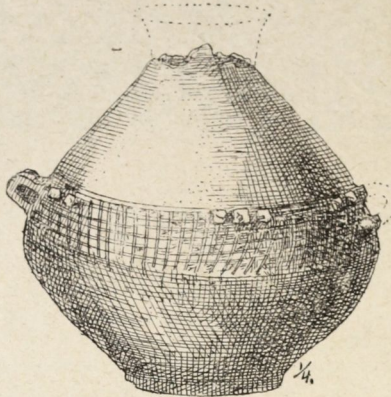
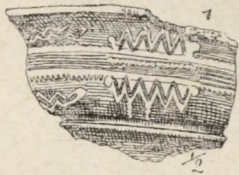
th. l.

* Eredetéről l. Túróczi Cap. XVI. Kézai után.

BÖKÉNY-MINDSZENTI LELET.

Midőn HORVÁTH GYULA képviselő, a tavaszi nagy áradások alkalmával mint kormánybiztos Szeged mellett a legnagyobb erőfeszítéssel megerősítette a bökény-mindszenti gátat, azon rendeletet adta ki, hogy minden régiség, mely a földásatásoknál előkerülne, a legnagyobb figyelemmel félre tétessék. Ez meg is történt s ő mindazt, a mi ez alkalommal a védgát irányában találtatott, a magyar nemzeti muzeumnak adta át. A rögtönzött gyors munka lehetetlenné tette, hogy az ásatás szakszerűen történjék meg, és hogy szabatosan jegyeztessék fel, mi találtatott; így itt is, mint a szegedi öthalmi ásatásoknál, több időszak emlékei kerültek össze, például egy kelta ezüstpénz a macedoniai Fülöp-féle tetradrachmák mintájára, római rézpénzek annyira megrongálva, hogy alig ismerhetők meg, csak az egyik darabon lehetett meghatározni I. Constans veretét. Különböző korszakokból valók a cserépedények is, melyek a bökény-mindszenti védgát hosszában találtattak s melyeket a 202. oldalon látunk; mindnyája korong nélkül kézből készült. Az 1. és 11. sz. alatti azon csoporthoz tartozik, melyet Rómer Flóris pannoniainak elnevezett s valószínűleg a római időkben a benszülöttek által készíttetett; az 5. és 9. sz. alatti edényeken nevezetes a fülek félhold alakú vége, minővel a rákos-palotai leletnél is találkoztunk, ezekhez állnak közel a 3. és 8. sz. a. csücskös edények. A 2. és 6. nagyobb edényekhez aránytalanul kis fülekkel, a pilinyi leletekben találjuk a hasonlatosságot. Legnevezetesebb a 12. sz. alatti edény, melynek

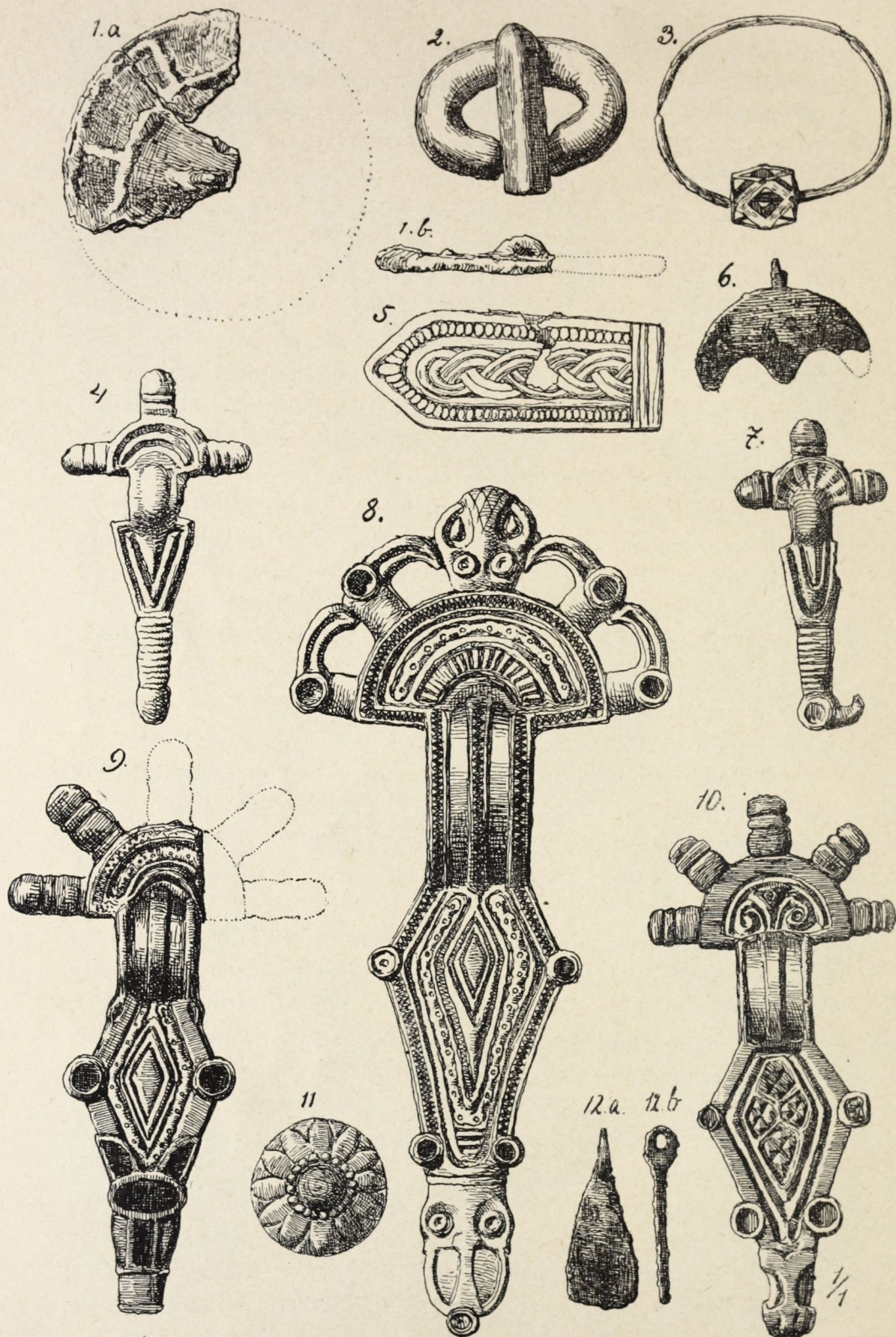
EDÉNYEK BÖKÉNYMINDSZENTRŐL.

madáralakja nemében eddig egészen új; hasonló nem találtott nálunk. A 4. sz. a. szűrő, számtalan likacsaival már több helyről ismeretes, de nem tudjuk mire használtatott.

A felásott tárgyaknak legnevezetesebb része azonban kétségen kívül egy gazdag sírlelet a népvándorlás idejéből, mely formáiban egészen megegyez azon ékszerekkel, melyeket a németek és francziák merovingiaknak szeretnek nevezni s melyek nálunk «avarkori leletek» néven ismeretesek. Nem kevesebb mint tíz ruhakapocs, hat pityke, négy szíjvég, egy fülbevaló, több csat és csüggő jutott így a nemzeti muzeumba, s e tárgyak stylje mutatja, hogy csakugyan együvé tartoztak. Mind-ezen ékszerek durva rézrozsdával voltak beborítva, csak az egyik szíjvégen látszott aranyos ragyogás, s a fülbevalónak aranya felől nem lehetett kételkedni. Amint azonban e tárgyak gyenge sósavoldattal kitisztítottak, világos lett, hogy a fibulák helyenként meg voltak aranyozva, a szíjvégek pedig és pitykék bronzból készültek, aranylemezzel voltak befedve, sőt néhol a bronz alap tökéletesen el volt a rozsdá által emésztve s csak a fedő aranylap maradt meg érintetlenül. E körülmény megfejtí az ozorai aranyleleteknél is a drága fém vékonyságát a szíjvégeken, mert ezeknél is aranylemez fedte a bronzmagot, mely a rozsdá által tökéletesen megsemmisült.

A bökény-mindszenti leletnek nevezetesebb részeit adjuk a 204-dik oldalon, ezek közt főleg kitűnik a 8. szám alatti bronz fibula, mely egyes részeiben aranyozva volt s befoglalt sötétvörös kövekkel díszlett, melyek közül azonban némelyik elveszett.

A ruhakapocs feje félkör alakú. A díszítmény motivuma: négy madárfő egymás mellett, s egy phantasztikus állatfő. Ily madárfejek gyakran fordulnak elő e kor díszítményei közt, nemcsak hazánkban, hanem Németországban is. LINDENSCHMIDT ismert munkájában sok ily példányra akadunk. A fibula háta csak kevéssé domborodik, a mi bizonyosságul szolgálhat, hogy a ruhakelme, mely e csat által összetartatott, nem készült gyapjuból s ugyanazért nem vetett vastagabb redőket, hanem selyemből vagy vászonból állt, s csakugyan e fibula párjának hátulsó részén látszik még a vasrozsdában a finom kelme szövetének nyoma, sőt némely szál meg is van tartva s lenre vall. A kapocs lába, a mint ez ezen időben majd mindig szo-

BÖKÉNYMINDSZENTI LELET.

kásos volt, rhomboid formába szélesedik ki s phantastikus sárkányfőben végződik. Az egész azon jellemző diszítésekkel van tele, melyek a klasszikus idők hagyományaitól tökéletesen eltérnek, de azért még is elég tetszetősek s melyeknek eredete még mindig bizonytalan: valószínűleg keleti. A kapocs hátlapján letört a tövis, látjuk azonban, hogy vasból készült, a bronzhoz hozzá volt forrasztva s mechanismusában a spirális sodrony ruganyosságára támaszkodott. E fibula két, egymásnak tökéletesen megfelelő példányban találtatott, tehát női sírból került elő; mert ezekben a fibulákat majd mindig párosan találjuk, a mint a ruhát a két vállon összekapcsolták. A második fibula azonban az ásatásnál széttört s csak darabokban maradt ránk.

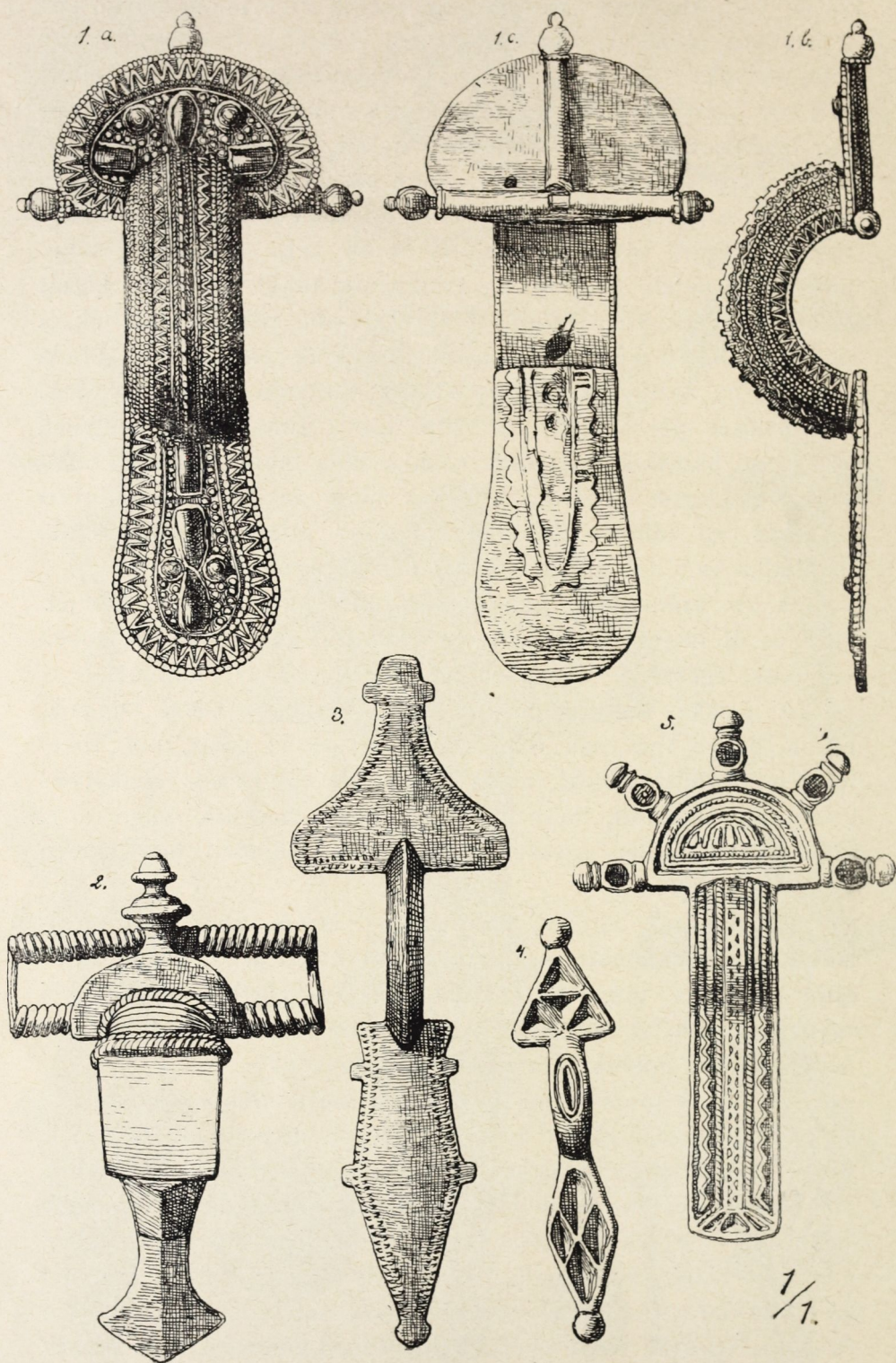
Szintén páros volt a 9. szám alatti ruhakapocs, melynek egy része hiányzik; párjának csak a lába maradt meg, gránátokkal gazdagon ékesítve, a kövek alatt az aranyozott bronz rovátkás, mi különös fényt kölcsönöz az átlátszó gránátoknak. E fibulán is a láb phantasztikus főben végződik.

A 10. szám alatti ruhakapocs szintén páros, feje szintén félkörű és öt hegygel ékes, teste gránáttal díszes sárkányfőben végződik, egészben véve azonban szegényebb az előbbinél.

A 4. szám alatti kapocs a legegyszerűbbek közé tartozik, három hegye van csak, háta s lába egyszerű; párja, mely tökéletesen megfelelne neki, nincs ugyan, de egy másik ruhakapocs találtatott ugyanott, mely nagyjából hozzá hasonló, végre a 7. szám alatti fibula egyszerűbb, lába a jellemző madárfőben végződik.

A szíjvégek egyike, mely az 5. szám alatt van lerajzolva, egyszerű fonott motivumot tüntet föl, a 3. szám alatti fülbevalónál a gránátok kiestek az aranyfoglalásból, alakja egyébiránt tökéletesen megegyez más ily fülbevalókkal, melyek népvándorlási leleteknél gyakran fordulnak elő.

Ugyanezt mondhatjuk a 2. szám alatti tömör csatról is; ez erősen megezüstözött bronzból készült és szintén több példányban találtatott. Hasonló csatok, hol ezüsből, hol aranyból, hol bronzból, a muzeum régiségtárában számosak. Nehezebb szólni az 1. a) és b) alatti töredékekről; anyaguk valószínűleg az úgynevezett tükkör-fém, vagyis oly bronz ötvözés, melynél 25—30% ón 70% rézzel van keverve, miáltal a fém szürke ezüsthöz hasonló fényt nyer, ellenben igen könnyen törik. Nehéz

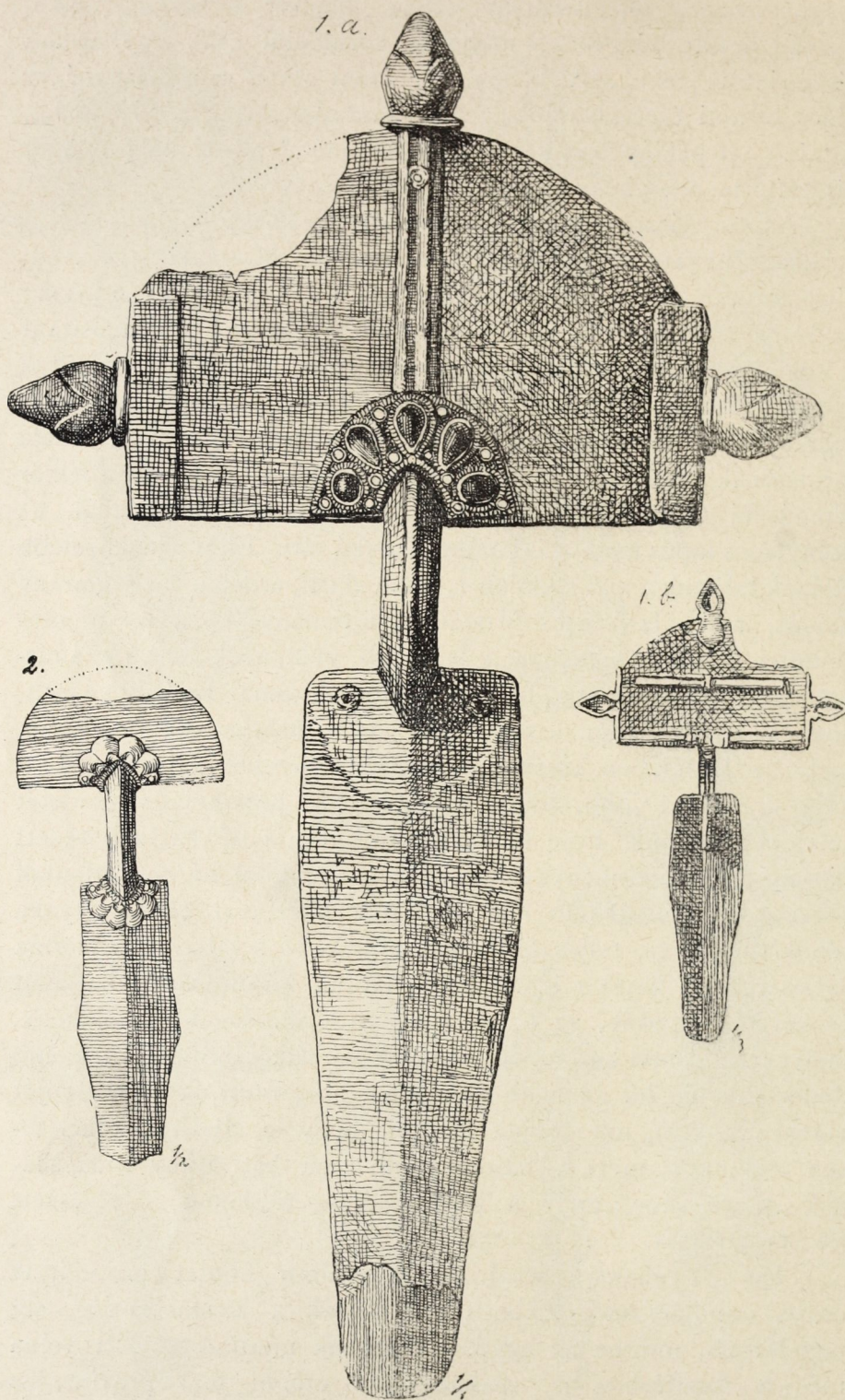

FIBULÁK A MAGY. NEMZ. MUZEUM RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

meghatározni, mi disztízesi célja lehetett e korong alakú, durván öntött tárgynak, melynek körülbelül csak egyharmad része jutott reánk. A 6. és 12. szám alatti csüggőkre nézve nincs semmi észrevételünk, a 11. szám alatti aranypityke pedig, a minő hat példányban került elő e leletnél, valószínűleg az övet disztíszítette, melyhez a szíjvégek is tartoztak.

Az ősrégészet kutatói újabb időben sokat foglalkoztak a ruhakapcsokkal, különösen HILDEBRAND és MONTELIUS a svéd, UNDSET a norvégiai és OTTO TISCHLER a königsbergi tudósok; az elsők főleg typologiai kutatásokkal igyekeztek felvilágosítani a fibulák egymásutáni korát és megmagyarázni, miként alakultak a különböző formák egyik a másikból. Az általuk felhozott módszer nyomán mi is igyekeztünk az úgynevezett «mérovingi» fibula formájának eredetét kimutatni. Ennek jellege különösen a félkör idomú fej többé-kevésbé számos disztíszített kisugárzásokkal, az aránylagos lapos nyak s a rhomboid alakú láb. Ehhez legközelebb állónak találtuk a 206. oldalon 1. szám alatti, erdélyi gazdag arany fibulát, mely JANKOVICS MIKLÓS gyűjteményéből a m. n. muzeumba került s nemében a legszebb példányok közzé számítható. Formája mutatja, hogy a hanyatló római korban készült, anyaga tiszta sárga arany, nem azon halványabb electrum, mely az Erdélyben készült aranydisztízményeket jellemzi. Munkája is sokkal jobb, mint hogy annak provincialis eredetet tulajdoníthatnánk. Feje félkör alakú, granulatiókkal s bevéssett háromszögű disztízménnyel borítva s azonfelül három befoglalt hosszukás karneollal és két gömbölyű pasztával ékes. Nyaka rendkívül díszes, teljes félkörben emelkedő s lábával egyforma szélességű. A kapocs lábán ismét látunk három vörös karneolt és két kék pasztát; az egész egyike a leggazdagabb fibuláknak, melyeket a római korból ismerünk. A fej félköréből három gomb dudorodik ki, ha azonban a kapcsot megfordítjuk s hátlapját vizsgáljuk (1c.), azt fogjuk találni, hogy e disztíszítés tökéletesen organikus, mert a három gomb ama két arany rudacskának díszes vége, mely a kapocsnak — fájdalom — elveszett tövisét tartotta.

Ha e ruhakapocscsal az 5. számú fibulát hasonlítjuk össze, mindjárt szemünkbe tűnik köztök a hasonlatosság, sőt úgy látszik, mintha az egyik a másiknak mintául szolgált volna még a disztíszítésben is, csak hogy az utóbbi már provincialis

BAKODI ÉS SZABOLCSI FIBULÁK.

munka, melynél ama gombok, melyek az 1. számú fibulán a tövistartó rudacsák végei minden konstruktív jelleget elvesztettek s kizárólag díszítésül szolgálnak. Az eredeti három gomb helyett már ötöt látunk itten, a hátsó lapon pedig a vas tövis és tartója, minden organikus összefüggés nélkül e díszítésekkel, eg szerűen hozzá van forrasztva a fibulához. A 3. és 4. számú ruhakapocs, melyek mind a m. n. muzeum gyűjteményéből közöltetnek, egészen különböző fejalakot mutatnak, mely inkább a háromszögből fejlődik ki s egyszerűbbnek tűnik fel, sőt a római fibulával semmi rokonságot nem mutat. Az ily alakú ruhakapcsok azonban sokkal ritkébbak mint azok, melyek inkább az 5. számú fibulához hasonlóak, nem is látszanak typologikus összeköttetésben lenni azon formákkal, melyeket például a bökény-mindszenti leletnél találtunk s melyek hazánkban oly gyakran fordulnak elő. Mi tehát ezeket nem annyira eredeti formáknak tartjuk, mint inkább eltérő divatnak, mely csak kevés példányban maradt reánk. A bökény-mindszentiekkel némi atyafiságban van egy különös nagy fibula-alak, mely az avar kori sírokban néha előfordul s melynek egyik díszes példányát a 208. oldalon 1.a) alatt adjuk. Itt is látjuk a félkörű fibulafejet a három díszes makkalakú gommbal, a nyak ellenben oly keskeny, mint a 206. oldal 3. és 4. példányánál, a láb ismét kiszélesedik és hosszúkás keskenyülő idomban végződik. E ruhakapcsok, melyek közül kettő a bakodi pusztán egyik gazdag sírjában találtatott, kettőnek töredéke a szabolcsi muzeumban, egy pedig a primás gyűjteményében őriztetik, mind oly szürke fémből készültek, mely eddig vegyelemezve nem volt, de fénye s törékenysége valószínűvé tesz, hogy ez az úgynevezett tükörfém, mely az ezüst színét és fényét utánozza. A 2. szám alatti ruhakapocs a szabolcsi példányt hozza előnkbe s mutatja, hogy készítőjük a keskeny fibulahátat külön tagnak fogta fel, s azért alól és felül ízléses díszítésekkel különözte el a kapocs fejétől és lábától. Ez a bakodi példányon is észrevehető, csak hogy itt az alsó díszítés lepattant s az ásatásnál valószínűleg elkallódott. Ha e fibulákat megfordítjuk, (lásd 1.b.) látjuk, hogy a fej gombjai nincsenek organikus összeköttetésben a fibula szerkezetével, hogy tehát kizárólag díszül szolgáltak s mint ilyenek forrasztattak hozzá a fibulához. A tövis ellenben két vízszintes rudacska által tartá-

tott, melyek egyszerűen a fibula belsejéhez, szintén minden organikus összefüggés nélkül oda vannak forrasztva. E kettős rudacska azonban a római késő császárság formáira emlékeztet, melyeknél a kettős rudacska szerkezetét a félkörű kapcsoló mellett igen jól képviseli a 206. oldalon a 2. szám alatti ezüst fibula; ennél a tövis a kettős spirális sodronydísznek végét képezi s így szerves összeköttetésben áll az egész kéttagú fibulával.

A barbár korban fenmaradtak még a római típusok hagyományai, de a mi ezeknél még szerves volt, az amazoknál egészen díszesítéssé vált, a hagyomány lassan-lassan feledésbe ment s új formák alakultak, melyek az eredetiekhez nem hasonlítottak többé, s a díszítésnél is ily barbár styl állott be, melynek eredete valószínűleg keleten keresendő.

Pulszky Ferencz

ANTIK ÓLOMTÁRGYAK A MAGYAR NEMZETI MUZEUMBAN.

Tisztelt szerkesztő úr.

A jelen év húsvétja körül kelet felé, az önök nemzeti muzeumjába indított engem a vegyész érdeklődése a fémek története iránt, mert ez valósággal az emberi nem fejlődése történetében is jelentőségteljes föladat. Az igazgató úrnak előzékenyen megadott engedelmével végig vizsgáltam — az örnek, HAMPEL JÓZSEF úrnak szíves segítsége mellett, — a régiséggyűjteményt, ólom tárgyakat keresvén: mivel éppen az ólomleletek, melyek az Alpe-seken innen egyáltalán ritkák, eddigelé, mintha — a «Piombi» kivételével — nem részesültek volna kellő figyelemben. Midőn utóbb Önnel találkozván, ez a kérdés beszélgetésünk tárgyát képezte, s a társaság oszlása következtében kénytelenek valánk ezt abba hagyni, Ön szíves vala engem fölszólítani: állítsam össze kutatásaim eredményét az elejtett kérdéstről — az ólom használatáról a régieknél, kivált a rómaiaknál. — Akkor adott

igéretemet íme beváltom, habár — bevallom — némi vonakodással, mert ismerem hézagosságát eddigi kutatásaimnak e tárgyban.

A könnyűség, melylyel az ólmot nyerni és földolgozni lehet, lágysága, magas fajsúlya egyrészt; másrészt pedig kevésbé föltűnő volta határozták meg már a régi népeknél alkalmazását azon célokra, melyekre még ma is részben használjuk. Sőt még gyakrabban is igénybe vették, mint napjainkban, mikor a vas és egyéb anyagok léptek részben helyére.

Felsorolt tulajdonságainál fogva az ólom célszerűnek mutatkozott számos technikai alkalmazásra, művésziekre ellenben csak nagy ritkán. Ezért találunk ez utóbbi irányban alig egyebet csak az ipar-művészet termékeit s ezek is nagyon közepeszerűek. E csoporton kezdem meg ismertetésemet. Ide tartoznak az általam eddigelé átvizsgált anyag szerint:

1. Emberi alakoknak egész laposan dolgozott ábrázolásai, a fajták, minők gyermekeink ólom-katonái.
2. Lapok alakos ábrázolásokkal.
3. Edények.

Az első fajtából két női alakocskát találtam a magyar nemzeti muzeumban. Az egyik (212. oldalon 1-ső szám) 0.105 m. magas; fölülte barnásfehérre élegetett; lelhelye Szombathely. Az alak egész meztelen, mit kivált a gondosabban kidolgozott és épebben megmaradt hátsó részen észlelhetünk. Daczára annak, hogy az alakocska egészen lapos, jól felismerhetők a vállak, a czombok s az ikrák; mind dombormű gyanánt van mintázva. Hátul a fejen a csomóba kötött haj szabályos nyolczlevelű rózsát képez. Az egész alakot egy szegély környezi, melyben úgy áll, mint egy fölkében. Kétségtelenül kápolnácskában elhelyezett VENUS-t ábrázol. Két hasonló VENUS-alakot említ DE MEESTER DE RAVESTEIN saját gyűjteményében.

E képecskéknek talán ugyanaz a jelentősége vala, mint napjainkban azoknak, melyeket a zarándokok a szent helyek emlékéül haza hoznak, vagy pedig fogadalmi képek lehettek. Az Apostolok cselekedetei bizonytságot tesznek, hogy az ilyen «templomkák» való kereskedés régenten virágzott: «Az időben pedig nem csekély háborodás támada az Úr útja miatt. Mert egy DEMETER nevű ezüstműves DIANA ezüst *templomkáit* készítvén, nem kevés nyereséget szerze a művészeknek. Össze-

ANTIK ÓLOMTÁRGYAK A NEMZETI MUZEUM RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

híván őket és azokat kik efféle művesek valának, mondá: Férfiak! tudjátok, hogy e mesterségből van keresményünk; s látjátok és halljátok, hogy ez a Pál nemcsak Ephesusban, de egész Ázsiában rábeszéléssel nagy sokaságot tévelyíte el, mondván: hogy nem istenek, a mik kezek által készíttetnek».¹

Fölhozhatok még egy herculanumi képet; IPHIGENEIA-t Taurisban ábrázolja. Ezen a két békóba vert barát előtt egy DIANA képet látunk, mely körül szintén templomka — kerek ív — van alkalmazva. E votiv- vagy emlékképekhez sorolhatjuk talán, a kis NEPTUNUS-t, mely LIPP úr közlése szerint a szombathelyi muzeumban látható.

Az anyag könnyen elpusztítható volta okozza talán, hogy gyakrabban nem leljük az effélét. A gyűjteményekben egyébiránt még sokat őrizhetnek, mi nem vált ismeretessé, minthogy még sohasem irányozták erre a figyelmet. Nem hallgathatom el ez alkalmal az azt a megjegyzést, hogy az archæologusok ritkán törődnek az anyaggal, vagy legalább többnyire pusztán a külső láttszattól ítélnék, ott is, hol csak vegyelemzés adhat biztos fölvilágosítást. Még folytonosan összevétik az ólmot, az ónt és ötvényeiket.

A nemzeti muzeumban őrzött alakok másodika szintén laposan van dolgozva; 0.05 m. magas; gazdag redőzetű ruhába van öltöztetve: trónuson ül; feje hiányzik. Hátul, az alak övének megfelelő magasságban, a trónus támján tisztán kivehetők a domború betűk; CISON (212. oldalon 2a, b szám). Az archæologusokra kell bíznom az alak s a fölírás megfejtését.

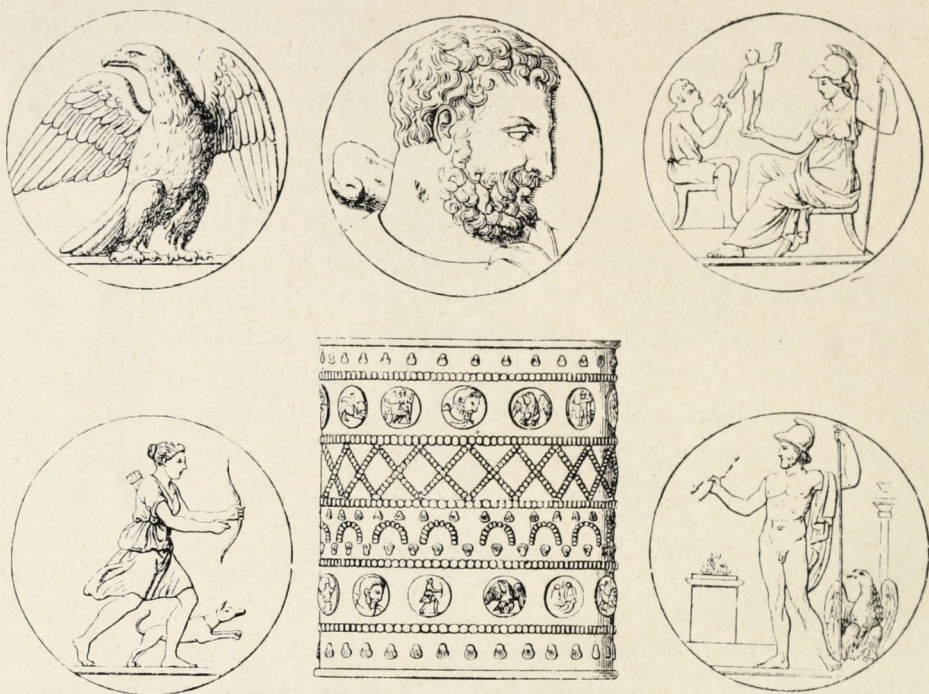
Az alakos ábrázolások második fajtájából — domborműves lapok — két példány van a nemzeti muzeumban. Az egyik 0.075 m. hosszú és magas, a másik 0.07 hosszú, 0.09—0.095 magas. Mind a kettő az ábrázolások MITHRAS tiszteletére vonatkoznak, és egyes részletek kivételével azonosak. Az egyik lapot kiválóan szép, egyenletes szürkésfehér élegréteg borítja.² Hasonló munkát látunk a metzi amphitheatrumban lelt ólomlapon; rajta VICTORIA RÓMA mellképét koronázza.³

¹ Ap. csel. XIX. rész 23—26. vers.

² Le vannak írva és rézmetszetben közölve a Tudományos Gyűjteményben. 1818. III. 64. lap. A Bittnicz-féle gyűjteményből Szombathelyen.

³ Grivaud de la Vincelle Recueil p. 30.

Díszített ólom edényekről keveset tudunk. GERHARD említ egy edényt BAKCHUS-sal, SILEN-nel és a négy évszakkal⁴; OVERBECK POMPEJI-jében egy, bélyeggel vert kerek képekkel ékes ólom pohár rajzát adja,⁵ melyet a mellékelt rajzban (1. szám) mi is közlünk.

1. szám.

A három felsorolt művész-technikai fajtán kívül még megemlíthetjük a katonácskák, lovasok⁶ és tornászok⁷ teljesen művészet híján szükölködő alakocskáit, melyekről valószínű, hogy gyermekjátékszerekül készültek.

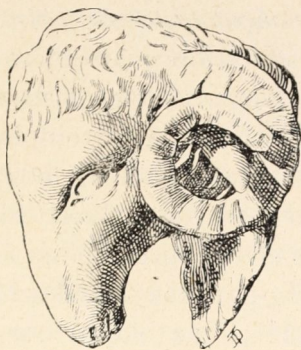
Művészi tekintetben messze fölötte áll az eddig megbeszélt tárgyaknak egy apró kosfej (2. szám), melyet alkalmam volt látni RÁTH GYÖRGY úrnak előttem oly előzékenyen megnyitott gyűjteményében. Az erősen hajlott orr, a vékony, csak egyszer előre kanyarodó szarvak, görög műveken gyakorta lát-

⁴ Antike Bildwerke I. 87.

⁵ 3-ik kiadás 548. lap 312-ik szám.

⁶ De Meester gyűjteménye lajstromában. N. 1492. és 1493.

⁷ Caylus VI. p. 277.

2. szám.

ható kosfejek alakját juttattja eszünkbe. Az erősen kidomborodó részeken jól észlelhetjük a fémnek homályos fényét; a mélyebben fekvő részeket fehéres éleg takarja.

Sokkal fontosabb szerepet játszik az ólom technikai alkalmazásokban.

4. Az ólom első sorban kötanyagúl szolgált szívóssága következtében. Kőépítkezéseknél vagy a kövek érintkezési lapjai közé öntötték vagy lyukakat vájtak a kockákba, melyeket vas kapcsok tartottak össze, s ezeket ólommal töltötték meg, hogy ezáltal a kapcsok erősebben álljanak. Erre nézve idézhetjük VITRUVIUS-t II. cap. 8. § 4. *cum ansis ferreis et plumbo frontes vinctae*. Ez az utóbbi eljárás nyilván nagyon régi időkben dívott, már HERODOTOS is utal rá. Elmondja (I. 186.) hogy NITOKRIS királyné egyesítette Babylon két részét, hídát vervén az Euphratesen. A hídát kőkockákból építette és ezeket vassal és ólommal egyesítette: «ἀέουσα τοῦς λίθους σιδηροφ τε καὶ μολύβδω». Mind a két eljárás példáit találhatjuk még a régi Róma egyes épületein. Az elsőt (az érintkezési lapok összeforrasztását) bizonyára alkalmazták az aquincumi amphitheatrumnál is. A nemzeti muzeum látogatói az ásatásból került s most ott kiállított tárgyak között láthatnak egy ilyen olvasztott ólomdarabot.

Hasonló elven alapúlt e fém alkalmazása márvány és ércz műveknél. A márvány tárgyak összeillő darabjait szögek kapcsolták össze, melyek a lyukakba ólommal voltak beerősítve.⁸ Nagyobb ércz műveknél ólommal kiöntötték a hiányokat, melyek a külön öntött részek összeillesztésénél maradtak: „interque om-

⁸ Archæol. Zeitung N. F. I. 65.

nes sinus commissurarumque iunctura plumbum ire suffusum“ így szól ARNOBIUS a «Disputationes adversus gentes»-ben.⁹

Olvasztott ólmot használtak egyszersmind tárgyaknak forrasztására: vajjon a Dodonában, a templomban s a temenosban talált ólomdarabok arra szolgáltak-e, hogy a köveket összetartsák, vagy hogy a fölszentelt ajándékokat alapjukra erősítsék? azt CARAPANNOS nem dönti el.¹⁰ Végre az ólom összekapcsoló tulajdonságát fölhasználták még gazdasági eszközöknek fa és vas részeinél is: pl. az olajprésnél;¹¹ az olajmalom — *trapetum* — oszlopánál is azt ajánlja CATO, hogy elébb fűzfával kiékeltessek, azután, hogy ólommal kiöntessék, nehogy mozogjon — *Eo plumbum effundere caveas ni labet columella*. — Ép úgy körülvegyék ólompántokkal a gabnamértékeket is — *modiolos circumplumbatos*.

5. A colossalis szobrok lábait ólommal kiöntötték, hogy biztosabban álljanak; ennek érdekes példája látható a bécsi császári régiség-gyűjteményben.

6. Ép úgy, a hogy napjainkban is a nemes fémből készült vékonyra kidolgozott tárgyakat gyakorta értéktelenebb anyaggal kitöltvén, megerősítik és az elhajlástól megóvják, úgy régenten is ólommal töltötték ki néha a vert díszítéseket — *emblemata*. Ilyest látunk például a hildesheimi lelet egyik tárgyánál: a KYBELE-domborműves serlegen.¹²

Nagy edényeket, mindenek fölött a cseréphordókat — *dolia* — ólomabronccsal körülvették, hogy tartósabbakká tegyék — *dolia plumbo vincito vel materia querneae alligato*.

CAVEDONI¹³ leírja egy ily nagyobb terjedelmű edény töredékét, melyen még meglátszik ez az összedrótolás. Több helyütt át van fúrva, a lyukakba ólomszögek verve, melyek kívül-belül félkör átmetszetű ólomszalagok által összekötve, s ezek így hálót képeznek. Therában is találtak egy különben értéktelen amphorát ólommal nyitólva.¹⁴ A gyűjteményekben ritkán látunk e fajta edényeket, nem, mert ritkán találkoznának, hanem mivel a földművesek, ha efajtákat lelnek, széttörik őket,

⁹ VI. 16. Lásd Göppert érdekes doctori értekezését: Ueber die Bedeutung von ferruminare und adplumbare in den Pandecten. Breslau, 1869. 34. lapon.

¹⁰ Dodone et ses Ruines, Texte. pag. 106.

¹¹ Cato de Re rustica. 18.

¹² R. Schöne zum Hildesheimer Funde Hermes III. 477.

¹³ Bolletino de Instituto Archeologico. 1846. p. 34.

¹⁴ Ross. Insel-Reisen. I. 67.

hogy ólomra szert tegyenek. CAVEDONI a hordóknak efajta megerősítésére vonatkoztatja PLINIUS következő mondatát is XVIII. 64. 2: *Dolia quassa sarcire ipsorumque laminas scabendo purgare ac novos facere. Sarcire* jelentését úgy érti, hogy az ólom abroncsok fölrakását teszi és reájok vonatkoztatja, hogy reszeléssel tisztítandók. Nekem azonban valóbbszínűnek látszik, hogy a *sarcire* az abroncsok — *materia querneae* --- föltevésére vonatkozik és megfelel Cató *alligare*-jének, a *laminae* pedig dongák, melyeket vagy tisztítani kell, vagy pedig újakkal kicserélni. Könnyen eszükbe jutott összetörött cserépedényeket is ilyen ólomhálóval befonni, ahogy napjainkban vasdróttal szokás, sőt néha a lyukakba más edények cserepeit alkalmazták, s azután ólomkapcsokkal erősítették meg. Ennek érdekes példája a Gerhardtól közzétett díszedény.¹⁶ Egészen közönségesnek látszik az ólommal való tatarozás. TERENTIUS VARRO-nak Satyrarum Menippearum reliquæjében,¹⁶ a következő mondatot találjuk: *sed quae necessitas te jubet aquam effundere domi tuae? si vasa habes pertusa, plumbum non habes?*

Ólommal erősítették oly edényeiknek fedelét is, melyeknek különös pontosan kellett zárniok, pl. gyógyszerartatóknál találunk ólomgyűrűt vagy ólomfedőt.¹⁷

7. A rómaiak ismerték ugyan már az edények belső felületének czinelését, a hogy napjainkban dívik, mégis gyakorta ólommal vonták be azokat, mivel legalább PLINIUS idejében (XXXIV. 48. 2.) több mint tizenegyszerre olcsóbb volt a czinnél. Egész koporsókat béleltek ki ólomlemezekkel.

8. Az ólom egyik fontos alkalmazását lelte a vízvezetéki csöveknél, melyeket VITRUVIUS VIII. 7 *fistulae*-nek mond ellenében az agyagcsövekkel — *tubuli*. — Lemezekből készítették őket, melyeket mag körül hajlítottak. A széleket egymásra kalapálták s azután kívülről összeforrasztották. A lemezeket legalább is tíz *pedes* = 2.96 méternyire kellett önteni. AGRIPPA és VITRUVIUS korától fogva a régiebb mértékegységeket a használatból elhagyták s a *quinaria*-t használták *modulus*-úl. VITRUVIUS állítása szerint a *plumbarii* ez alatt egy csövet értettek, melyet

¹⁵ Auserlesene Vasenbilder. 2. Nro 145. Leírása a 180. lapon.

¹⁶ Ed. Rise. 227. lap.

¹⁷ Göppert. L. cit. 36.

öt *digiti* széles lemezből hajlítottak: *ex latitudine autem laminarum quot digitos habuerint antequam in rotunditionem flectantur magnitudinem ita nomina concipiunt fistulae*. E szerint mivel egy *digitus* = 18.5 millimeter,¹⁸ a *quinarius*-cső körülete 92.5 millimetryi vala. FRONTINUS de Aquis I, 25. helyesen jegyzi meg, hogy a *modulus* e meghatározásában bizonytalanság leledzik: *sed hoc incertum est, quoniam cum circumagitur (lamina) sicut interiore parte adtrahitur, ita per illam que foras spectat, extenditur*. VITRUVIUS szerint a legszűkebb csőnek teljes átmérője legalább is 29 millimetryi vala; FRONTINUS ellenben, ki NERVA alatt élt, valóbszínűnek tartja, hogy a *quinaria* nevét onnan kapta, hogy átmérője a *digitus*nak öt *quadrans*-a azaz: $18.5 + 4.6 = 23.1$ millimeter. Míg a csövek neve VITRUVIUS-nál megfelel a lemezeknek hüvelyekben mért szélességének, addig FRONTINUS-nál az átmérő *quadrans*-ainak száma határozza meg *vicenaria*-ig. Pl. tehát: *senaria*, ha az átmérő $\frac{6}{4}$ *digitus*. A *vicenaria*-tól fogva sokkal lassabban nő az átmérő. A *vicenaria*-ig követett elv szerint az *octogenaria* átmérőjének 80 *quadrans*-nyi = 20 *digiti*-nyinek kellene lennie, tényleg azonban csak 10 *digiti* és 26 *scripuli* vala. FRONTINUS I. 58. A *centenarián*ak 25 *digit*nyi átmérővel kellene bírnia, valósággal azonban az csak 11 *digiti* és 80 *scripuli*-nyi vala. FRONTINUS I. 62. VITRUVIUS szerint a legvastagabb cső kerülete 100 *digitus* volt, azaz: 1.85 meter, a mi 588 millimetryi átmérőnek felel meg. FRONTINUS szerint akkorában leginkább használatos 25 *moduli* közül legszélesebb az volt, melynek a *fistula centenum-vicenum* felelt meg. (I. 63.) Átmérője 228.3 millimeter volt. VITRUV méretei alig hihetők. Az, hogy PLINIUS — XXXI. 31 — szintén fölhozza, hitelességüket alig növeli. Azt hiszem, hogy az egész XXXI fejezetet VITRUVIUS-ból írta le. Még a FRONTINUS által közölt méretek mellett is bizonyára gyakorta szakadtak át a csövek, kivált, mert előszeretettel ott alkalmaztak ólomcsöveket, hol a víznyomás erős volt.¹⁹

A magyar nemzeti muzeum régiségtárában egy csövet őriznek, melynek hossza mintegy 0.52 m. — tehát az eredetinek csak egy hatodrésze; — átmérője 0.068 m.; falvastagsága 0.005—0.007 m. Frontinus terminológiája szerint tehát ez: *fistula quinum denum*, minek átmérője szabály szerint 0.0693 m.

¹⁸ Hultsch Metrologie.

¹⁹ Plinius XXXI. 31. 1.

A lemezfal összeillesztésénél hasadék van, a cső érdes, kissé rozsdáette.

A csöveknek szánt lemezeket mintákba öntötték, melyekbe homorúan voltak bevésve a fölírások, úgy hogy ezek magán a csövön domborúan jelentek meg. Többnyire a consulokra vonatkozó adatokat tartalmaznak, például azok, melyek Lyonban őriztetnek;²⁰ vagy a császárra s képviselőire, a városi tisztviselőkre, magán-egyénekre — POPPÆUS HERMES vízvezetékén Bajæ-ben — társulatokra, — például Cumæ-ban: *Puellarum municipii Cumanorum*²¹ — melyek az építés költségeit viselték. Más esetekben a gyáros — *plumbarius* — nevét olvassuk, például: *ex officina Martini plumbarii*.²² A budapesti csövön nincs fölírás; talán az elveszett részen állott. A rómaiaknak magasan kifejlesztett vízvezetéki intézménye következtében nemcsak Rómában léteztek terjedelmes csőhálózatok — melyet NERVA idejében láttak el új vízvezetékkel, — hanem a vidéki városokban is voltak bizonyára. Pompeji figyelmes látogatója ezt részben épen megmaradva szemlélheti.

Vitruvius melegen száll síkra az agyagesövek mellett az ólomcsövekkel szemben (VIII. 7): „*multo salubrior est ex tubulis (agyag) aqua quam per fistulis (ólomcső); quod per plumbum videtur esse ideo vitiosa, quod ex eo cerussa nascitur, haec autem dicitur esse nocens corporibus humanis.*“ Mindennek daczára széltében alkalmazták, s még ott sem tartózkodtak tőlök, hol az ásványvizek vegyi hatása csakhamar elrontotta őket. PAUSANIAS-nál találjuk amaz érdekes megjegyzést (IV. 35. 12), hogy Dikaiarchiában — Puteoli közelében, egy meleg forrás van «ὄδιον αἰσίου θερμὸν» mely egynehány nap alatt széteszi az ólomcsöveket, melyekkel levezetik: «ὀλεῖται γὰρ οἷα πολὺ χρόνον ῥέον».

Az ólom csövek ily kiterjedt használata mellett nem csodálkozhatunk, hogy készítésök fontos iparág vala, melybe kivált a császárok korában nagy vagyonokat fektettek.

9. Nagyon feltűnő tény az, hogy must befőzésére katlanokat — *sapa* — és teknőket a kenyérgyúráshoz ólomból készíttettek, daczára, hogy legalább részben helyesen fölismerték ez

²⁰ Leírta Boissieu: Inscr. ant. de Lyons. 1854.

²¹ Opere dell' Ist. Archæol. 1838. p. 77–79.

²² Lanciani. Ricerche topografiche sulla città di Porto. Annali dell' Ist. Arch. 1868. p. 192.

anyag veszedelmes tulajdonságait. Efajta katlant Pompejiben egy korcsmában leltek — valószínűleg *calda* készítésére használták; a teknőknek pedig egynehány példányát pékboltban.²³ Mindakettőből volt alkalmam darabocskákat vegyelemezni. — *Dolia plumbea*-kat is használtak.

Ólom edényeket használtak kenőcsök²⁴ és egyéb gyógyszerek²⁵ főzésére, ólom mozsarakat a gyógyszerházakban:²⁶ *μολυβδίνη θύρα*. Gyakran a présből kifolyó oliva-olaj fölfogására használtak ólom vagy ólommal bélelt ládákat.²⁷ Néha akadunk ólom edényekre, melyeknek rendeltetését pontosan nem határozhatjuk meg. A Musée de Ravesteinban 1491. szám alatt egy hengeralakú edény van, mely Frascatiban került elő; DE MEESTER hamutartónak véli. A magyar nemzeti muzeum régiségtárában is van egy hengeralakú, minden díszítés híján szükölködő edény, melynek átmérője 0.03 m.; felső széle szabálytalanul kicsorbult; magassága 0.06—0.075, vegyelemzésem szerint tiszta ólom. Talán kenőcstartó lehetett.

10. Fontos szerepet játszott az ólom a fegyverzetben. Ebből készültek a *glandes*. MOMMSEN figyelmeztet,²⁸ hogy ezeket főleg ostromoknál használták, ezért találjuk őket tehát leggyakrabban olyan városok környékén, melyek hosszú ostromot állottak ki. A rómaiak ritkábbak a görögöknél; többnyire a város alapítását követő hetedik és nyolczadik századból valók. Valószínűleg agyagmintákba öntötték őket: *glandes fundere* (Cæsar de bello Afric. cap. 20.), néha domború fölírás van rajtuk. Egy csinos *glans* karcsú *aculeis*-sal és «L·XV» fölírással van RÁTH GYÖRGY úr már említett gyűjteményében. (Lásd 4. számot). Birtokosának nincs pontos adata lelhelyéről, de föltehetjük, hogy — legszélesebb értelmében véve — Pannoniában került elő, mivel itt állomásozott a XV-ik legio.

Szokásos volt *glandes*-t hajítani, melyekre tudósítások voltak bekarczolva; így kivált áruló tudósításokat lehetett a városból az ostromlókhoz juttatni: „*indicium glande scriptum misit*“

²³ Presuhn.

²⁴ Plinius XIII. 3.

²⁵ Plinius XXXIII. 35. 4.

²⁶ Dioscorides V. 95. és Plinius XXXIV. 50. 2.

²⁷ Columella XII. 50.

²⁸ Corpus Inscr. lat. I. p. 188—194.

és „*mittere glandem inscriptam solebat*“ (de bello Hispanico cap. 13. és 18.).

Költői túlzás persze, hogy a *glandes* röptükben megolvadtak: „*liquefacto plumbo*“²⁹ vagy vörös-izzóvá lettek: „*ignem concipit in auris*“.³⁰ Hiszen az ólom 334°-nál olvad csak, oly hőfok, melyet még kilőtt ólom sem ér el, annál kevésbé a hajított. Nem válhatok el ezen tárgytól a nélkül, hogy meg ne emlékezzem a lendületes és dallamos sorokról OVIDIUS Liber Metamorphoseonjában. A szerelmi vágyódásnak fölhevülését ecsetelvén a következő hasonlattal él:

Non secus exarsit, quam cum Balearica plumbum,
Funda jacit. Volat illud et incandescit eundo,
Et quos non habuit, sub nubibus invenit ignes.

Úgy látszik, hogy a *glandes*-en kívül egyszerű golyókat is hajítottak *plumbea* t. i. *pila*. Mikor SEVERUS a csatában Trimurtium mellett — Lyon sur Saône környékén — lovával elbukott, azt hitték, hogy ólomgolyó találta halálosan: *mortuus ictu plumbea credebatur*.³¹

Még két említését találtam az ólom hadi czélokra való alkalmazásának. Egyszer, hogy az ostromlottak nehéz ólomsúlyokkal földhöz nyomták a falaikat törő kost *aries*; másszor, hogy SCIPIO AEMILIANUS tanácsolja egy város ostromakor a folyó gázlóit megrakni ólommal terhelt vassúlyomszerű — *murices* — szögekkel kivert deszkákkal, hogy az ostromlottak át ne kelhesenek és meg ne lephessék a tábort: *tabulis plumbatis consternere*.³²

II. Hasonló alkalmazása még egyebekre is volt az ólom golyóknak. A *pankratiasta*-k belefönték őket a *Caestus*-ba, hogy a csapást súlyosabbá tegyék.³³ A *plumbatae* valószínűleg több farkú ólomgolyó-korbácsok valának; legalább találták Rómában egy martyr sírjában korbácsot lánczocskákból, melyeknek végén golyók csüngenek, — igaz, hogy ezek érczből valók, de ez valószínűleg a kínzó eszköznek tökéletesített példánya. A ren-

²⁹ Vergilius Aen. IX. 588. és Lucanus VIII. 513.

³⁰ Lucretius VI. 305. és köv.

³¹ A. Spartiani, Severus cap. 11. 2.

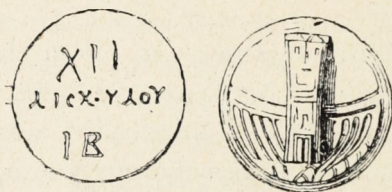
³² Valer Maxim. III. cap. 7. 2.

³³ Virgilius Aeneis V. 405.

des igazságszolgáltatás is hasznát vette s a későbbi időkben folytonosan használta.³⁴ Végre ólomgolyókat használtak zsinorok nehezítésére, például mérónál, horgászó zsinornál, már a legrégibb korban — HOMEROS is említi.

12. Nagyban használták az ólmot a legkülönbözőbb nemű jegyekre — *tesserae*, — melyeket ma rendesen pléből, sárgarézéből vagy papirosból szoktunk készíteni. A reánk maradt efajta tárgyak száma — kivált római eredetűek — akkora, hogy még áttekintését sem nyújthatom ezúttal. Már a múlt század elején állított össze RECUPERO báró Rómában egy 2200 darabból álló gyűjteményt. Rendeltetésük sok esetben még nincs tisztázva, más-kor könnyen eltaláljuk, hogy mire használták.

Számos Circusba belépti jegy volt bizonyly, Amphitheatrumba, Theatrumba — például a melyek Pompejiben kerültek elő 3. rajz — és egyéb művészi látványosságokra. Azokat, melyeken istenségek képeit találjuk, talán emlékérmekül osztogatták vallásos körmeneteknél és más nagy ünnepekkor.

3. szám.

Mások megint, a *tesserae frumentariae*, utalványok a gabona-kiosztáshoz; rajtok *modius*-t látunk, kinövő kalászkokkal: *Annona* jelképét. Mások megint jelzésül erősítették egyes tárgyakra, például *amphora*-kra. Némelyek átfurvák, nyilván zsinóron lógtak s a pecsét lenyomatát tartalmazták. Vannak köztök amulettek, mások megint családi érmek. Játékpénzül is szolgálhattak némelyek.³⁵ Azokat, melyek azonosak a használatba levő pénznemekkel STIEGLITZ³⁶ próbanyomásoknak tartja. FRIEDLÄNDER J. a régi olasz érczemplékpénzek tárgyalásakor fejtegeti, hogy az eredeti viasz-minták először ólommal öntettek ki, s hogy a művész maga ezen dolgozta ki a finomságokat vésőjével, s hogy

³⁴ Lásd Codex Theodosian. 9, 35. 2—11, 7, 3—12, 1. 80.

³⁵ Stieglitz Archæolog. Unterhaltungen. II. p. 133.

³⁶ Id. h. p. 159.

ez az ólom érem volt azután mintája az érczöntésnek. Lehet, hogy az ércz kezelésében oly járatos régiek hasonló módon jártak el, s hogy ilyen minták maradtak reánk. Hiszen tudjuk, hogy még a pénzt is részben öntötték s csak akkor állították a bélyeg alá. Nincs tehát kizárva, hogy a „*piombi*“ közt az új pénznemek ilyesajta mintáit bírjuk.

A *tesserae* rendszerint kerek, ritkábban három- vagy négyszögűek, rhombus vagy tojásdad alakúak, többnyire laposak, vagy egyik, vagy mind a két oldalukon bélyegezvék; némelyek gömbölyűek, átfúrvák s csak egy oldalt hordják a bélyeg nyomát. Rendeltetésükhöz képest bélyegzésük többnyire durva: egyes betűk, monogrammok, egész szavak, vagy eddig még meg nem fejtett jelek. Mások csinosan kidolgozva, fejeket látunk rajtuk, vagy egyéb alakos ábrázolásokat.³⁷ A fém lágyága daczára soknak fölüllete épen maradt. Itt meg kell még említenünk a kerek pénzalakú tárgyakat, melyek ezüst lemezzel bevont hamis pénz magva valának: — *animae nummorum*.

A *tessera*-któl és emlékérmektől különböznek azon *piombi*, melyek *bolletta*-kúl szolgáltak: néha márványtömbök mélyedéseibe beleerősítvék, a császár képe van reájok verve, arra szolgálhattak, hogy e tömbök a vám alól fölmentettek.³⁸ Ezekkel nem kell összetévesztenünk az ólomdarabokat, melyeket oszlopoknak stb. belsejébe vésett mélyedésekbe helyeztek. Magán-személyek neveit látjuk rajtuk, rendeltetésök valószínűleg az építőnek emlékét az utókor számára fönntartani — használták őket kivált TRAJANUS kora óta.³⁹ Más czélra szánt *bolletta*-kat gyűjtött SALINAS Sicilia szigetén.⁴⁰ Görög fölírások vannak rajtuk; két, keskeny csík által összekötött lemezből állanak, egyes példányokon az egyikből kúpalakú nyújtvány áll ki, mely bele illik a másiknak egy megfelelő mélyedésébe.⁴¹

Egy szép, már összeállított példányt láttam a cs. régiség-gyűjteményben. Sicilia híres volt szövetgyárairól, így tehát való-

³⁷ Gaillard a spanyol nemzeti könyvtár lajstromában 1852. p. 24. és Tav. VI. Találtatott Lucena mellett.

³⁸ Stieglitz i. h. II. 139.

³⁹ Stieglitz i. h. 140.

⁴⁰ Descrizione di una raccolta di Piombi antichi siciliani. Annali dell' Ist. arch. 1864. p. 343—355.

⁴¹ Mon. dell' Ist. vol. VIII. Tav. II. A. n. I.

színü, hogy ezen ólmok gyárjegyek, melyeket a szövetekre reá akasztottak épen úgy, a hogy napjainkban is dívik; erre utal az is, hogy gyakran teljesen azonos példányok kerülnek elő, egyes esetekben tíz példányt is ismerünk; ezek nyilván egy s ugyanazon gyár termékeit jelezték. SALINES ezért nevezi őket *piombi mercantili*-nak.

13. Súlyokat is készítettek ólomból, habár erre minden fémek közül ez a legkevésbé alkalmas. A nemzeti muzeum régiséggyűjteményében is van egy ép példány. Négyszögletes, minden oldala 0.16 méternyi. Az egyik fölületen olvassuk $\begin{smallmatrix} \Delta E K A A I \\ T P O N \end{smallmatrix}$ a másikon $\begin{smallmatrix} \Delta I K A I \\ O N \end{smallmatrix}$ domború betűkkel.⁴² Lelhelye Új-Moldova, nem pedig Óbuda, a mint azt a Monuments épigraphiques mondják.⁴³ Súlya 3.25 kilogramm. Tíz *libra* a legpontosabb meghatározások szerint 3.27 kilogramm.⁴⁴

14. Ólmot használtak íróeszközü is. Vonaloztak vele. Kinek ne jutna eszébe Catullusnak pompás gúny-költeménye a goromba Suffenusra, melyben említi a „*membrana directa plumbo*“-t? Más-résről pedig ólomlemezre is írtak. E fajta *plumbeis voluminibus*-ra jegyezték föl a legrégiebb időkben nyilvános adatokat: *publica monumenta*.⁴⁵ A Hippokrenenál mutattak PAUSANIAS-nak egy erősen megrongált ólomlapot — *μολύβδον*, melybe állítólag Hesiodos *Ἔργα*-i valának bekarcolva.⁴⁶ Ólomlapokba voltak vésve az átkozódások — *κατὰ ὄλεσμο* — melyekről Tacitus meg- emlékezik.⁴⁷ Athen környékén egy sírban találtak efajta átoktáblát görög korból.⁴⁸ Egy hasonlót leltek Cumæ mellett; Krisztus után a második vagy harmadik századból való; görög fölírásszítkokat tartalmaz; valószínűleg egy megsértett férjéi neje Valeria Coratilla ellen.⁴⁹ Végre meg kell itt említenünk a dodonai jós levéltár maradványait. 0.001—0.003 meter vastag ólomlemez-kék; rajtok népeknek és egyeseknek kérdései és imádságai

⁴² Lásd rajzát Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois XLIX. N. 239..

⁴³ V. ö. Kiss Ferencz: Tudománytár. 1834. 197.; újabban Römer M. N. Muzeum feliratos emlékei 1873. 132. l.

⁴⁴ Hulstsch Metrologie. 117.

⁴⁵ Plinius XIII. 21.

⁴⁶ Paus. IX. 31. 4.

⁴⁷ Annales II. 69.

⁴⁸ Bösch. C. J. Græc. 538—539.

⁴⁹ Hensen; lerajzolva az Annali dell' Istituto 144. T. d'Agg. G.

ZEUS NAIOS és DIANA-hoz. A KARAPANOS és FOUCART által kibetűzött 42 lemez tartalma a legkülönbélebb: politikai kérdések, melyek békekötésekre vonatkoznak; kérdések ellopott párnák miatt; betegek tudakozódása, minő áldozatok árán nyerhetik vissza egészségüket; üzletemberek tudni akarják vajjon vállalatuk sikerülni fog-e; a féltékeny Lysianias biztos akar lenni, hogy Nyla tőle esett-e teherbe? — mindez az isten elé került.⁵⁰ Egynehány efajta volt alkalmam Bécsben TRAU F. úr gyűjteményében látni. Egyik fölírást rajtuk sikerült GURLITT-nak megfejtenie.⁵²

15. Hátra maradtak még némely apró tárgyak, melyeknek rendeltetését és jelentését nehéz megállapítanunk. Ide tartozik két gyűrű a nemzeti muzeum régiségtárában. Az egyik — 212. oldal 4. szám — egyszerűen van diszítve; átmérője 0.05 m., a gyűrű-csík szélessége 0.009 m. A másik — 212. oldal 5. szám — gazdagabb ékességgel 0.075—0.08 m. átmérőnyi; szélessége 0.025 m.; négyszögben elhelyezett négy 0.01 m. átmérőjű lyuk van rajta. A körület egyik pontján rövid eltörött kúpos nyujtván áll lefelé. Mind a két gyűrű lapos, a nagyobbik vörösbarnára élegetett. Bármennyire kevésbé díszes is az ólom, még is mindakét tárgy úgy látszik ékítmény vala.

Ólom, ólnak csekély nyomaival a letörött fülű kis kancsó a nemzeti muzeumban, — lásd 212. old. 3. szám természetes nagyságban — erősen belepte sárgás-barna éleg; lelhelye Ó-Szőny. Talán fogadkozási ajándék volt ez is, mint az összehasonlítás végett a 212. lapon 6. szám alatt közölt tiszta ón kancsócska. Ezen eléggé világosan észlelhetjük, hogy két darabból álló mintába van öntve. Delosban egy puzdra tömör ólomutánzását találták, súlya 5.8 kilo, — ez is fogadkozási ajándék.⁵²

Most még meg kell beszélnünk az ólom szerepét, mint ötvényelemét és némely chemiai vegyéét.

16. Ólmot gyakran az olvasztás könnyítésére vegyítettek az érczhez öntéskor.⁵³ Későbbi korban ezt a vegyítést hamisítás céljából alkalmazták úgy, hogy Kr. u. a harmadik században

⁵⁰ Karapannos. Dodone et ses ruines. Paris. 1878.

⁵¹ Archæol. epigraf. Mittheilungen aus Oesterreich. IV. 61—64.

⁵² Urlichs. Ann. dell. Ist. 1842. g. 88. és Tuv. d'Agginetau K.

⁵³ Ottf. Müller Handbuch der Arch. 3. Aufl. §. 306. p. 423.

TACITUS AUGUSTUS kénytelen volt a következő rendeletet közzétenni: „*si quis miscuisset aeri plumbum, capital esset cum bonorum proscriptione.*“⁵⁴

17. Egy másik ötvénye az ólomnak — ónnal — szerte használatban volt forrasztásra: *ferruminare* — a hogy GÖPPERT ezen szakkifejezés értelmét éleselméjűen megállapította már ismételve idézett tudori értekezésében. PLINIUS két vegyítéket ismer, mely a mi forrasztási ötvényünknek megfelel. Fölhozza, hogy ólmot ólommal gyanta vagy ón által kell forrasztani és viszont ónt ónnal, gyanta vagy ólom által: *glutinum resina plumbo*⁵⁵ — *plumbum nigrum albo jungitur*⁵⁶ — *jungi inter se plumbum nigrum sine albo non potest . . . ac ne album quidem secum sine nigro.*⁵⁷ Azután részletesebben tárgyalja az ólom és ón ötvényét: *stannum*. Ötvényül ólomcsövek forrasztására a *stannum tertiarium*-ot nevezi: 2 rész ólom, 1 rész ón;⁵⁸ ötvényül bronz és ezüst forrasztására a *stannum argentarium*-ot felerészben ólom, felerészben ón.⁵⁹

18. Római üvegben találunk néha jelentékeny mennyiségű ólmot, melyet nyilván szándékosan keverték az anyagba.

19. Festékül kivált két ólomvegyet használtak: vörösnek a *minium*-ot, mit PLINIUS a *colores floridi*-hez sorol;⁶⁰ fehérnek az ólomfehéret, mely a *colores austeri*-hoz tartozik. *Minium*-mal festették meg a rómaiak ünnepnapokon JUPITER ábrázatát; a *triumphator*-ok is *minium*-mal festették ki arczaikat; utóbb ez kiment divatból, de mégis a *minium* szükséges alkatrésze maradt a győzelmi lakománál használt kenőcsnek. Nem állapíthatjuk azonban meg biztosan, hogy a rómaiak mikor jelzik ezen kifejezéssel a czinobert s mikor a napjainkban használt miniumot. Ezt az utóbbit fölismerhetjük a *cerussa usta*⁶¹ név alatt, készítés módjának alapján — a legfinomabb fajta az ázsiai — *purpurea* — vala. Az ólomfehéret — *cerussa* — azon a módon készítették, mely ma is dívik hollandi eljárás névvel. Smyrná-

⁵⁴ Flav. Vopiscus Tacitus cap. 9. §. 30.

⁵⁵ XXXIII. 30.

⁵⁶ XXXIII. 30.

⁵⁷ XXXIV. 47.

⁵⁸ XXXIV. 48. 1.

⁵⁹ Göppert föltevése szerint i. h. 26. 10-ik jegyzet.

⁶⁰ XXXIV. 12.

⁶¹ XXXV. 20.

ban találtak, *cerussa nativa*-t, a görögök ezt a bányatulajdonos nevével — *Theodotion* — jelezték.⁶² A római nők arczfestékül használták a *Cerussa*-t.⁶³ Már THEOPHRASTUS ismerte a szénsavas ólmot s azt *λευκόδιον*-nak nevezi.

20. Szólnunk kell még befejezésül röviden az ólomnak alkalmazásáról a gyógyításnál. A fémét magát lemezekben használták sebforradások lenyomására; az altestre helyezték őket Oneiragmus ellen és általán a nemi inger csillapítására.⁶⁴ Fínoman szétdőrsölt por alakjában használták nehezen gyógyuló genyedéseknél, bőrbetegségeknél, chronikus szembajoknál és scorpioszúrás ellen is ajánlották. A *Cerussa*-t, gyakran ólomczukorral keverve, hűtő-szernek tartották s a nevezett betegségeknél rendeltetett. Minium és *Cerussa* alakjában az ólmot kenőcsök és flastromok készítésénél használták.

Jól tudom, tisztelt szerkesztő úr, mennyire hézagosa e jegyzetek; csak vázat képeznek, melyet még ezentúl kell majd megtölteni. Ha mindazonáltal rendelkezésére bocsátom közzétevés végett, azt főleg azért teszem, mert a tárgyalás szempontjának, — mely tudtommal eddigelé új — némi fontosságot tulajdonítok. A tárgyat így szemlélve, áttekintést nyerünk egy fontos fémnek kevés figyelemre méltatott történetéről.

Graz, 1881.

Hoffmann B. V.

⁶² Vitruvius VII. 7. 4.

⁶³ Plinius XXXIV. 54.

⁶⁴ Plinius Caelius Aurelianus V. 7. stb.

4. szám.

A TOPUSZKOI TEMPLOMROM.

Hajdan Németországot tartották a *csúcsíves styl* bölcsőjének; miért is e stylt *németnek* nevezték.

STIEGLITZ az elsők közé tartozik, kik Németországban e stylről tüzetesebben írtak. Keletkezését saját honában állhatatosan védi, nemcsak 1827-ben megjelent «Geschichte der Baukunst» című munkájában, hanem még annak 1837-ben megjelent második kiadásában is, melyben állítása mellett érvként idézi az angol HOPE-nak vagy tizenkét ezen véleményéhez járuló pontját.

Hiába! a francziák elsőbbsége e tekintetben már akkor is, mikor STIEGLITZ könyvének második kiadását sajtó alá adta, mindinkább kezdett földerülni. Előbb, mintsem a németek, honosították meg náluk a Franciaországból vett csúcsíves stylt az angolok; ez még a XII-ik században történt, és íme! megismertet bennünket LUBICH az 1879. és 1880-ik «Viestnik» című horvát régészeti folyóiratban a topuszkoi templommal, mely 1212 körül már tökéletes csúcsíves stylben felépülvén, a legrégibb német, 1227-ben emelt trieri, «Liebfrauenkirche»-t legalább is egy egész évtizeddel megelőzi.

Ugyanez történt a *román építészet* ügyében, melynek bölcsőjét majd Francia- majd Németországban keresték, — sőt VITET az elsőbbséget a németeknek engedte azon föltétel alatt, hogy ők viszont a csúcsíves stylben az elsőbbséget a francziáknak engedjék meg. S íme előáll VOGUÉ «Syrie centrale Architecture civile et religieuse du Ier au VII siècle» című 1865—1877-ig Párisban megjelent könyvével¹ és abban felmutat majdnem tökéletes román stylű épületeket, melyek a hasonnemű francia, olasz és németeket négy-öt századdal megelőzik.

¹ Lásd ismertetését Henszlmann Imrétől az Arch. Ért. új folyam I. köt. 187. oldalán.

Visszatérve a német pretensióhoz: idézendő idősb DIDRON-nak nyilatkozata az «Annales Archéologiques» XVI. köt. (1856-ik évfolyam) 307. és 308. lapján, hol e folyóirat szerkesztője (id. DIDRON) kimutatja, miszerint ő 1830-tól 1841-ig írt számos cikkeiben a francia elsőbbséget világosan bebizonyította.²

VITET kimutatta, hogy a kölni dom az amiensinek leánya, mely több mint fél századdal megelőzte az előbbi. De az amiensi székesegyház maga nem áll a csúcsíves francia épületek élén, nem mutatja e stylnek fejlődését, hanem, mint már e styl tökéletes példánya a Franciaország északkeleti részén az őt megelőző és előkészítő templomok mintegy következménye és utódja tűnik fel.

Ezen igazságot elismerve, a francia véleményt a németek közül először elfogadták MERTENS és REICHENSBERGER, míg mások előítéletekről nem tudván egészen letenni a csúcsíves stylt germannak nevezni tanácsolták. Hiába! az elismert legrégibb csúcsíves templom Németországban a fent említett trieri levén, ez csaknem egész századdal ifjabb a saint-denisi apátságánál, melynek része már 1140 előtt kezdett emelkedni.

MERTENS-nek «Die Baukunst des Mittelalters, Geschichte der Studien über diesen Gegenstand» című könyve Berlinben, 1850-ben jelent meg; ő határozottan hozzájárul VITET-nek igaz véleményéhez a kölni dom irányában,³ úgy szintén elismeri,

² De 1830 à 1841 le directeur actuel des «Annales Archéologiques» a publié dans l'«Européen», dans la «Liberté des Arts», la «Revue de Paris», la «Revue du progrès social», l'«Artiste», la «Revue Française», l'«Univers» et le «Moniteur universel», reproduit par le «Journal des Débats», une série assez considerable d'articles d'archéologie et de rapports à M. M. Guizot et de Salvandy, ministres de l'instruction publique, où l'origine exclusivement Française de l'architecture ogivale et la nationalité parfaitement française des plus grands artistes du XIII-e siècle sont démontrées par tous les faits possibles, et, on peut le dire, ressassées sous toutes les formes. Ces doctrines ont été reproduites plus tard très amplement, dans les nombreux volumes des «Ann. Arch.» par M. M. Lassus, Félix de Verneilh, Viollet-Leduc, comte de Montalembert, baron de Roisin, et, surtout à ce qui concerne les artistes du moyen-âge, par le directeur même des «Annales».

³ «Das ist in der That, dass der Cölner Dom, obgleich inmitten des deutschen Bodens befindlich, und gewissermassen in der deutschesten Provinz, wenn man die Stellung in Rücksicht nimmt, welche Cöln im deutschen Reich, unter den Handelsstädten, in der Civilisation überhaupt, einnahm, und hier von den schönsten und edelsten Beispielen einer heimathlichen (?) Kunstweise umgeben, durchaus und in aller Hinsicht, ohne die geringste Gestalt oder ein Ueberrest aus dieser letzteren, nur als ein Resultat der Schule von Franzien erschien (i. m. 27. l.). — Die Cölner

hogy a saint-denisi templom, Páris mellett, mint a csúcsíves stylnek első teremtménye tekintendő.

Az «Ann. Archéol.» XXIII. köt. (1863-ik évf.) FÉLIX DE VERNEILH «le premier des monuments gothiques» cím alatt a sz.-denisi templomról, mint az első, legrégebb csúcsíves emlékről tüzetesebben szól. VERNEILH a csúcsíves styl lényes sajátosságaként tekinti:

1. a kiszökő gerinczekkel rendszeresen ellátott keresztboltot,
2. a csúcsívnek rendszeres alkalmazását minden ívre, legyen ez nagy vagy kicsiny, szerkezeti vagy díszítőményes.

3. a korintheta kapitælkas és geometriai, emberi, állati vagy phantastikai alakok helyett alkalmazott, a végtelenig változatos, lombozatot. Mi minden a sz.-denisi templomban már is előfordúl.

VERNEILH-nek jellemzése nem kimerítő, ebben lényeges momentumok hibáznak, u. m. a főelv, mely szerint a csúcsíves styl feladata (legalább a templomoknál) magas boltozat alatt tág és világos, a káros külbefolyások ellen biztosított helyiséget teremteni, melyben a boltozat oldalnyomása kültáramakra átvihető úgy, hogy belső hordozó tagjai (oszlopok, pillérek, tövek), a helyiségnek üreit minél kevesbé kissebbségek.

Mondhatjuk azonban, hogy ennek sikeres kezdete is meg van téve az 1144-ből származó s.-denisi szentélyben; ez is el van érve sokkal inkább itt, mintsem akármely e szentélynél régebbi templomban.

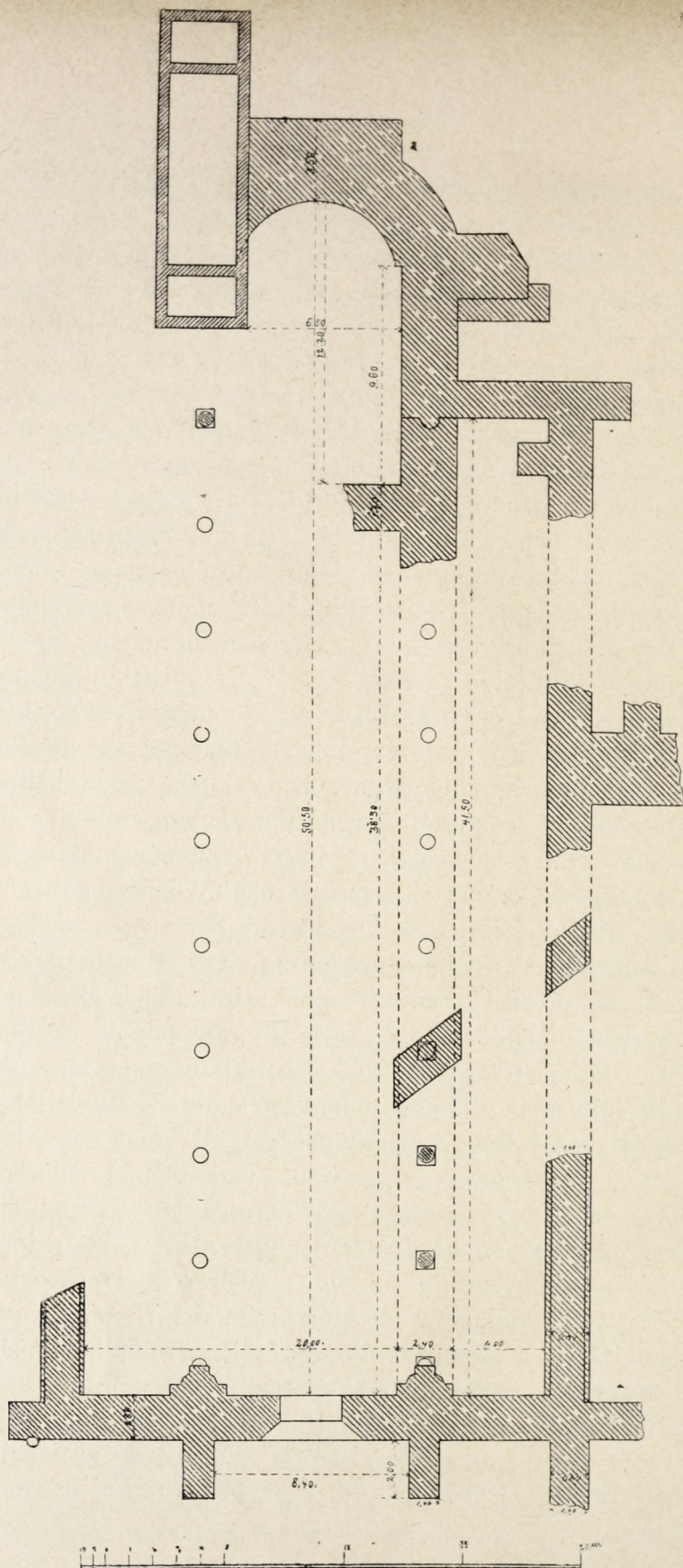
Tudjuk, hogy a kör és a henger legkisebb térben legnagyobb tömeget foglal magában. Innen van, hogy a csúcsíves styl, kivált kezdetében és különösen Franciaországban a román pillértől visszament a basilika oszlopához, nem csak a S.-Denisen, hanem még a rheimsi hossz-szentélyben és más kora csúcsíves templomokban. De az oszlopkapitæ fölött emelkedő boltgerinczek tömörsége nagyobb felületet kívánván, mint minőt

Dombaeschule oder die Baukunst des Cölner Doms ist nicht nur zur Zeit ihrer Gründung i. J. 1248, sondern fortwährend seit dem, und bis zum J. 1300, von den Bauhütten von Paris und Amiens abhängig geblieben (i. m. 55. l.). — Man kann annehmen dass die Schöpfung, die Erfindung der gothischen Baukunst, gemacht worden sei in der Zeit nahe vor und um d. J. 1137 — nachdem Suger (a sz. denisi apát) schon in der vorangegangenen Zeit sich mit dem Gedanken dazu getragen habe. Ich schreibe in der That den Bau von St. Denys einer ganz ausdrücklichen und so intentionirten Arbeit des Abt SUGER zu, die er in seinen Schriften (de administratione sua — u. liber dedicationis) hinterlassen hat» (i. m. 101. l.).

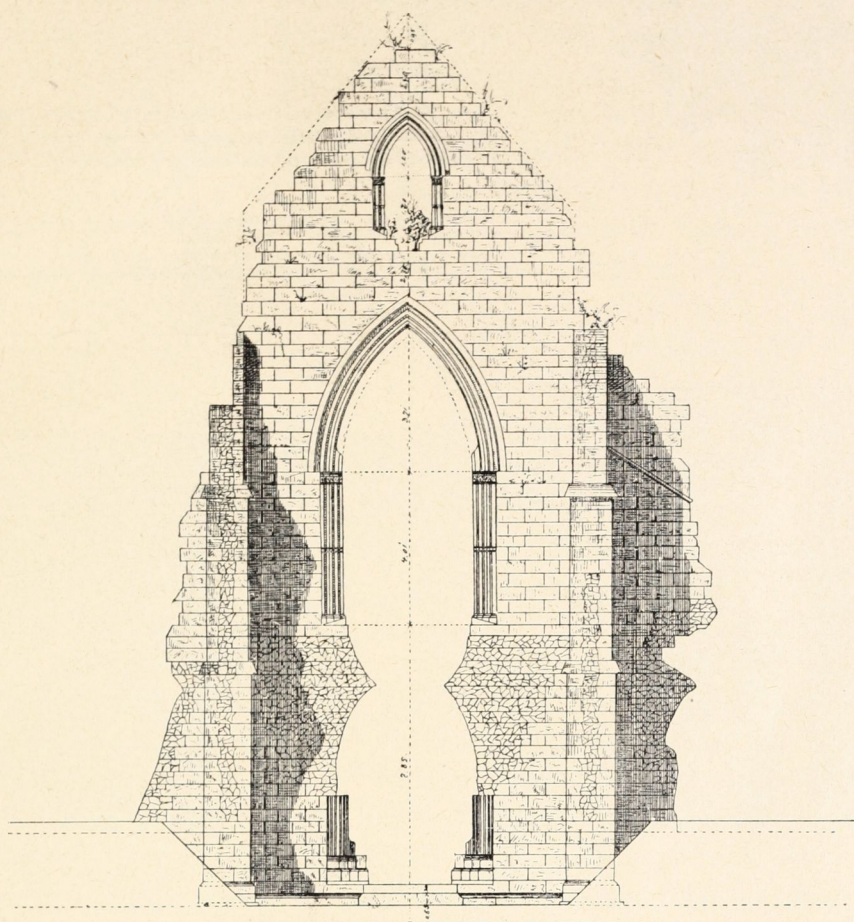
az oszlop a hordáshoz elegendő, hanem az összes gerinczetet alapjánál csekélyebb körzete szolgáltatott, szükséges volt tehát a kapitält és vállkövét annyira szélesbíteni, mennyire ezt a gerinczetet alapja feltételezte, vagy pedig minden gerinczet osztálya alatt külön, kapitelféle gyámkövet az oszlop tövéből kiszöktetni. A tö, melyen a gerinczhordást már alól a töből kiszökő gerinczhordók előkészítik, a németek úgynevezett „*Dinst*“-jei csak későbbi találmány és kivált Németországban divatos, hol az oszlop a csúcsíves épületekben sokkal ritkább és hol a gerinczhordók közzé szélesebb és mélyebb horony a boltsüvegeknek megfelelően, az árnyék hatását növeli. Franciaországban sokkal gyakrabban, mint Németországban, oszlopkák az ablakokat is bekeretelik és ilyenek közel állítása egymáshoz, valamint az ablak- úgy a kapubélleten sem engedi a horonyok, hol ilyen van, kellő szélesítését; úgy, hogy ha ide szobrokat állítanak, ezek feltűnőleg keskenyek és soványak, meglepő magasságukhoz képest.

A belső térnek lehető kitérítése a boltozat oldalnyomását a külső támaszokra átvinni parancsolván, legelőször tökéletességére felvitték a támrendszert Franciaországban, midőn a támaszokat a régebbi széles falszalagok, *Lissenen*, ellenében, most hosszúkká, kiszököbbé tették; mert az oldalnyomás ezen irányban működik. De kifejlesztették legelőször Franciaországban az ívtámaszt is, melynek ívei a középhajó magas boltozatának oldalnyomását semlegesítik. Ezen a támasz által eszközölt semlegesítés egészen nélkülözhetővé tette a templomok oldalfalait; miért is Franciaországban sokkal gyakrabban, mint másutt, ablakörök lépnek a körfalak helyébe; ablakok foglalják el a támaszok közti egész tért. S ez szükséges volt, mert az ablakok festett képei, ha amazok kicsinyek, a templomot homályossá teszik. De szükséges is volt az ablakok nagysága, kivált a középhajóban; mert itt a nyílások igen magasan vannak alkalmazva. Németországban gyakoribb az úgy nevezett csarnoktemplom, melynek három hajója egyenlő magassággal bír, míg Franciaországban inkább a basilika elrendezését, az oldalhajóknál magasabb középsővel megtartották, mi egyik oka volt annak, hogy a csúcsíves egyházak az égfelé nőttön nőnek.

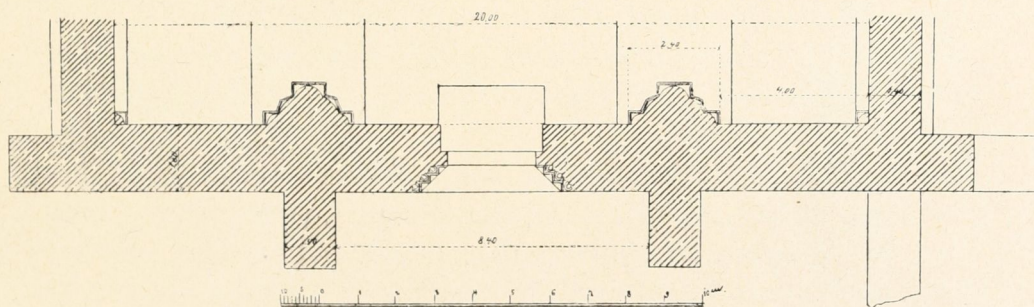
Miután így a francia és német csúcsíves stílus közti különbséget röviden érintettük, átmehetünk a topuszkói rom jellemzésére.

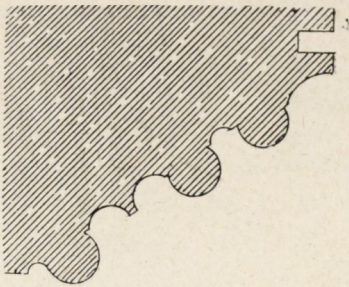
A TOPUSZKOI TEMPLOM ALAPRAJZA.

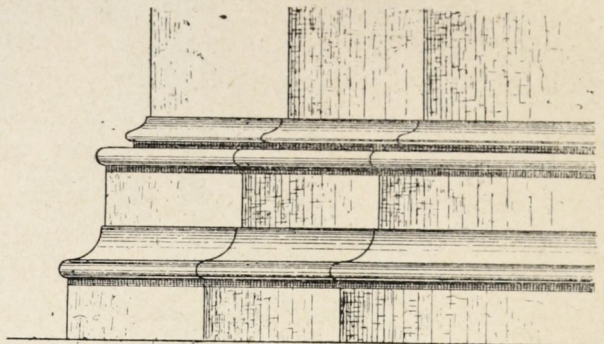
1. szám.

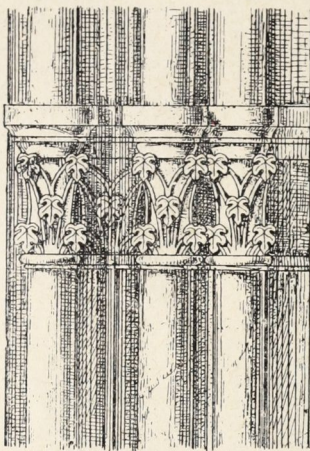
2. szám.

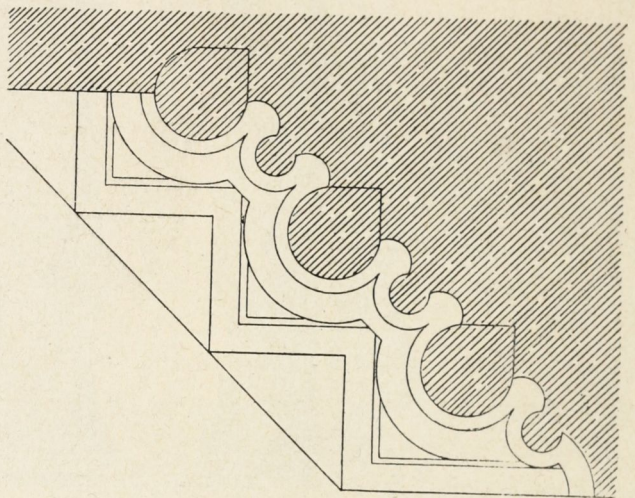
6. szám.

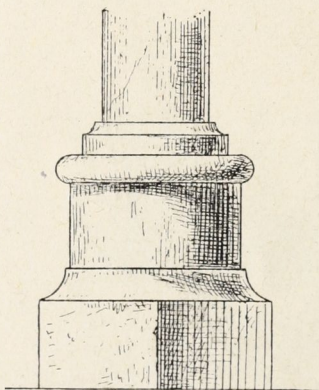
1. szám.

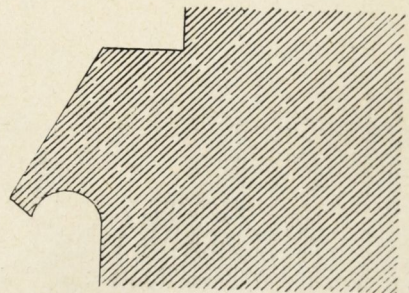
5. szám.

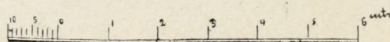
2. szám.

4. szám.

3. szám.

A 232. oldalon a topuszkó-i templomrom alaptervét adjuk. Északi mellékhajója nincsen kiásva, mert abba a kert-ültetvények bele nyúlnak, valamint a szentély északi részét is egy üvegház foglalja el. Ugyanazon okból a zárda-épület alapzatát sem takarták fel. A déli mellékhajóhoz, úgy hiszik, torony volt csatolva; azonban a falnak csekély vastagsága e nézet ellen szól. A templom belsejében a fenmaradt oszlopalapzatok értelmében az egész oszlopsort biztosan kiegészíthetni.

A maradványnak legfontosabb részét látjuk a 233. oldalon, hol a nyugati homlokzat majd nem egészen fenálló része van ábrázolva, (1. szám), valamint nagyobb mérvben annak alapterve is van előadva (2. szám). Legalól látszik a kiásott főkapuzatnak talapja, sőt az ez alatti a kapuhoz felvezető lépcsőzet is. A kapubéllet, fél magasságában ki van törve. E kapu fölött nyílik az óriási ablak, melynek csúcsa igen hegyes (Lanzettebogen), minő a styl első korában többször fordul elő, sőt a mintegy abroncsokkal ellátott oszloptövek is e korra mutatnak. Hasonló hegyes csúcscsal bír az oromnak ablaka is, hol ugyanis az oszloptövek gyűrűi láthatók. Az orom majdnem egész magasságában fenáll és a kép be van keretelve a kapuzat oldalán felszökő támpárral, melyek tengelyei a templom középhajója szélességének felelnek meg. Táblánkon kitetszik a faragott kövel történt ruházat, mely a fal törött kőből álló magvát eltakarta. A déli tám megegyező minősége az északiéval, nem teszi valószínűvé, hogy ez valamikor a déli mellékhajóból kiszökő toronynak északi falát képezte volna.

A 234. oldalon (1. szám), látjuk a homlokzat kettős talapját. Kivált a felső mély, az alsó pálczatagba csak nem egészen bevágott horonyában a francia iskola kora idejét árulja el.

2. ábra a főkapu három nagyobb, három kisebb faloszlopból álló béléletet ábrázolja. A faloszlopok szoros állítása és a köztök levő sekély és csekély horonyok volta ugyanis a francia iskolát jellemzi.

3. ábra a támpárkánynak igen egyszerű és általánosan szokásos szelvényét adja. E szerint a tám erejének kisebbitése itt nem csak az oldalon, hanem szemközt is történt.

4. ábra egy a templom sarkában álló faloszlopnak alját ábrázolja. Itt is a láb kettős és még annyira egyszerű, hogy épen az átmeneti styl alakjára emlékeztet.

5. ábra a faloszlopok felső részét mutatja. A kapitäl lombozata franczia stylü; kerek vállköve (Kämpfe) nincsen még nyolczszögre törve.

6. ábra a nyugati homlokzat nagy ablaka bélletének alap-tervét adja, mely három oszlopból és több sekély horonyból áll. Itt azon bevágás is látható, melybe az üvegtáblák vas-kerete volt beillesztve.

Figyelmünket első helyen ébreszti azon körülmény, hogy itt sem pillérrel, sem tövel, hanem tiszta oszlopokkal van dolgunk; ezek választották el egyedül a középhajót a mellékesektől; feltűnő továbbá, hogy ezen oszlopok nem erősek, átmérőjük nem nagyobb mintegy 0,67-nél, mi mindenesetre elég csekély az osztályok (travée) 4,52-nyi hossz-mérvéhez; az arány e kettő közt csaknem 1 a 7-hez; mert $\frac{4,52}{0,67} = 6,75$. Midőn az antik építészetben ezen arány a legtágabb oszlopközben, a *diastylös*-ban csak úgy áll, mint 1:5, esetünkben az oszlopok tág állítását annál bátrabbnak tekinthetjük, minél súlyosabban nyom a bolt a vízirányosan fekvő tehernél. Azonban másrészt számba kell vennünk a bolt oldalnyomásának átvitelét is a külső támakra. Igaz, hogy ilyeneknek nyoma sincsen templomunk északi oldalán; igaz továbbá, hogy ilyen támak déli oldalán sem láthatók, hol a melléképületek falai e hiányt pótolják; de meg látszik a főkapu melletti támak hosszúságán, hogy itt a külerősítést szemben tartó franczia elv van követve. A déli mellékhajó fenmaradt részén látszik, hogy ez sokkal alacsonyabb volt a középsőnél; mért is amannak támjai hihetőleg a magas bolt oldalnyomását semlegesítő íveket küldtek fel a középhajóhoz.

A franczia módot, mely szerint az ablak és kapuk béllete faloszlopkákból van összeállítva, a topuszkoi egyháznál is látjuk alkalmazva 234. oldalon, még pedig oly szorosan, hogy az oszlopkák közt csak keskeny horonyok jelennek meg. Ezen oszlopkák másrészt a VERNEILH által követelt kapitäl-lombozattal díszlenek 234. oldalon; mert itt a régibb, inkább képzeleti alakok, helyett három sorban öt osztályú levelet látunk, melyek a vidék növényeinek elég jól megfelelnek; jellemző továbbá az is, hogy a külön oszlopkák kapitäljei az egymással összekötött levelek által mintegy folytonos egésznek képeznek. Végre

említendő még a kapitál vállköveinek köralapja is, minőhez hasonlót gyakran Franciaországban találunk.

Mivel az oldalfalak támaait nem ismerjük, a mellékhajók ablakai tágasságáról sem szólhatunk; azonban a főhomlokzat alsó ablakát mégis jó tágasnak mondhatjuk.

Hogy a szentély kívül egyenes, — belül még régiebb módra, körvonallal van zárva; e körülmény, valamint egy eredeti a templommal összekötött toronynak hiánya⁴ azon szigorúbb szabálynak tulajdonítható, melyet Sz.-Bernárd a francia ciszter-cziták számára alkotott és mely innen e rendnek más országi templomaira is elterjedt.

Az eddig elmondottakból kiderül, hogy a topuszkoi templom egyenesen és kizárólag francia stílű, még pedig szigorú, kora-csúcsíves stílű, mit már LUBICH is megismert és kimondott. Ez egyházat pedig II. ANDRÁS király által Clairvauxból (Clara vallis) meghívott cisztercziták építették, mit a következőben felhozandó okmányokból bizonyíthatunk. LUBICH is idéz ide vágó okmányokat, azonban mi övéit és másokat bővebben adjuk TKALCSICS-nak «Monumenta historica episcopatus Zagrabicensis» 1873-ban Zágrábban megjelent könyvéből.

A legrégibb illető okmány II. ANDRÁS-é, kelt 1205-ben; ez tartalmazza a király adományát, melylyel a Clairvauxból meghívott ciszterczita barátok topuszkoi zárdáját alapítja.

„*Andreas dei gracia Hungarie rex etc. notum esse volumus etc. quod terram de Gorsa, cum omnibus suis appendiciis eo iure et ea libertate, qua nobis tempore ducatus nostri servire tenebatur, cum omnibus hominibus, seruis et liberis deo et beate Marie contulimus ad abbatiam construendum de domo clareuallensi, ordinis cisterciensis. — Datum anno regni nostri primo*“ (1205.)

Ugyan e királynak 1211-ből származó oklevelében ezt olvassuk:

„*proprie deuocionis uoto quod dudum animo conceperamus inducti, monasterium — in loco qui dicitur Toplica, duximus construendum, fratribusque clareuallensis domus ordinis cisterciensis contulimus possidendum. — Si quis uero post tempus huius*

⁴ A templom délnyugati sarkán álló épület, melyet ERBER toronynak nevez, alig vehető olyanannak; mert falai nem erősebbek a templom oldalfalainál; de ha ez harangtorony volt is, nem lévén rendszeresen összekötve a templommal, hihetőleg azzal nem egyidejűleg épült fel.

nostre donacionis que facta fuit regni nostri anno secundo⁵ aliquid de rebus eiusdem monasterii — fraudulenter uel uiolenter subtraxerit districte precipimus et sub pena regie indignationes edicimus quod illud cessante contradicione eidem ecclesie restauretur — (Monasterio) eam concedimus libertatem qua agriensis et pelisiensis ecclesie ex regali dono utuntur.“

Más e királynak 1213-ból származó okmányában:

„Licet omnia Cysterciensis ordinis monasteria que olim bone memorie patres nostri reges Hungarie construxerunt specialiter diligamus maxime quia ceteris deo firmitus inherere et tam assiduis quam frequenter pro nostris excessibus exorare creduntur monasterio tamen de Toplica quod de proprio nostro fundauimus regni nostri anno primo ampliori dilectionis prerogativa tenemur, eo quod fratres clareuallensis cenobii inibi conuocauimus“ — következik az adományozott birtok előszámítása és végül. — *„Et ut hec a nobis facta donacio nullis unquam temporibus ualeat aboleri ad preces venerabilis Theobaldi tunc temporis eiusdem loci abbatis presentem paginam sigilli nostri testimonio fecimus insigniri“.*

Más 1213. kelt okmány az itt mondottat csak nem szóról-szóra ismétli, más ugyanazon évről, kelt ezt mondja:

„Ex conquescione dilecti abbatis nostri Toplice nobis innotuit quod elemosina nostra quam ei per priuilegium nostrum contulimus de die in diem minuitur quod nobis in obprobrium cedit et in ecclesie nostre Toplice maximum detrimentum maxime de castrensibus suis quos aliqui de uicinis eius contra priuilegium nostrum detinere presumunt etc.“ (A bánok tehát oda utasítottak, hogy ezen kihágásoknak véget vessenek.)

TKALCSICS, ANDRÁS királynak még más öt 1213-ban kelt oklevelét idézi, melynek mindegyike a monostorra és annak hatalmas szomszédjai által tett kárára vonatkozik; egyikében a király mondja, hogy ki a monostort sérti, mintegy szemevilágát sérti: *„qui male fecerit predicte domui quasi quis tetigerit pupilam oculi mei“.*

A topuszkoi templom építkezési idejére legfontosabb a következő 1220. kelt okmány:

Ego Martinus dei gracia corbabensis⁶ episcopus notum facio

⁵ Valamennyi többi illető okmányokban áll «anno regni nostri primo».

⁶ A korbabiai püspökség 1461-ben a zenggibe beolvadt.

tam presentibus quam futuris: quod cum consecrarem ecclesiam S. Stefani in Vernice recognitum est in presenciam mea de hominibus abbatis Toplice qui eandem ecclesiam per concessionem eius construxerunt quod predictus abbas et monachi Toplice habent eandem iurisdictionem in predicta ecclesia S. Stefani in Vernice quam debet habere dominus uel patronus in ecclesia fundata in terra sua. Et quod occasione prefate ecclesie S. Stefani nullum fiet preiudicium ecclesie Toplice in poste(rum) de terra uel de redditibus suis neque per sacerdotem eiusdem ecclesie neque per aliquam aliam personam sed terra et elemosina domini regis ecclesie de Toplice libera manebit in eternum. Et ne hoc qualibet temeritate uel alicuius fraudulencia de cetero ualeat perturbari presentem paginam sigillo nostro fecimus communiri. Actum anno gracie MCCXX.

Ez okiratból kiderül, hogy a vernicei egyház a topuszkoinak leánya volt és, hogy mivel az előbbi az utóbbinak emberei által 1220-ban a beszentelésig készítettetett el, az anyae gyháznak felépítése a leányáét minden esetre több évekkel megelőzte; miért is LUBICH a topuszkóit 1206. és 1211. között teszi, mihez ezen kérdést csatoljuk: vajjon az 1213-ból származó okmányok feltűnően nagy halmaza miatt az építkezési legnagyobb serénykedés nem inkább ezen évre teendő-e? Legyen ez bárhogy, biztosnak mégis vehetjük, hogy a topliczai templomnak felépítése legalább egész évtizeddel régibb a legrégibb német csúcsíves egyházénál, melynek az 1227-ben felépült trieri boldogasszonyét (Liebfrauenkirche zu Trier) tartják és mely a Rheims melletti braini már a XII-ik században átmeneti stylben épített leánya.

A felhozott okmányokban Topuszkó mindenütt Topliczának van nevezve, mi meleg gyógyfürdjére vonatkozik, honnan a cseh város Teplicz neve is származott.

Topuszkó a régi római *Ad fines* nevű helyiségen áll és a hajdani első báni ezred területén, délkeletre Glinától, fekszik. Topuszkó vidékén több római emlékkő került napfényre, melynek feliratait LUBICH idézett cikkében magyarázza; azonban feladatunkat csakis a kora csúcsíves stylű templom tárgyalására szorítottuk. Romunk a fürdő kertjében áll (im «Plantage-Garten»), melynek alkatát nem akarták elrontani s így az ásatás

csak a rom déli oldalán történt; és itt is a monostori épületek, a «clausura», csekély tekintetbe vételével.

LUBICH, SIEGER⁷ után említi, hogy a franczia kormány az apátságot szétbontatta és anyagával több katonai épületet emeltetett. 1818-ban I. FERENCZ király, utazása alkalmával a még fennálló nyugoti homlokzat fenntartását megparancsolta. Idézi továbbá LUBICH, KUNITS könyvéből,⁸ hogy munkája megjelenésekor Glinában még éltek emberek, kik a templomot még épségében is látták miképen a pompás csúcsíves boltozat az eső és szelek káros hatásának volt kitéve, végre látták, miképen maga a templom is lebontatott és építészai anyagai más épületek emelésére használtattak fel. Utóbb gróf GYULAY IGNÁCZ, bán, parancsára és az első báni-ezred ezredesének NESTOR JÁNOS erélyes közbejövetele által a templom nyugoti homlokzata meg lett mentve.

Az idézett okmányok egyikében említve van, hogy a király a topuszkoi apátságnak ugyanazon szabadalmat adományozza, melylyel az egri és pilisi apátságok birnak. Későbbi okmányok a magyarországi ciszterczita-rend három főapátságát említik: a zirczit, pilisit és pásztóit, ezeknek régi épületeiből az új zirczi templom mellett emlékül még csak egy díszes tő áll, mely az átmeneti styl teremtménye, holott a topuszkoi rom már is a kifejlett, kora csúcsíves stylt mutatja. A ciszterczita rendet III. BÉLA, IMRE és II. ANDRÁS királyok honosították meg nálunk, még pedig többnyire Franciaországból meghívott szerzetesek által. Innen van, hogy a legrégibb fennmaradt ciszterczita épületek a franczia építési stylt követik, és hogy mivel az apátfalvi templom (Borsodmegyében) már állott, midőn a topuszkoinak építéséhez fogtak, ez valamint a zirczi egyház is még az átmeneti stylben van építve, és alkalmasint ilyenben épült fel a pilisi is.

Az egyik okmányban említett egri apátságához a fennálló apátfalvi templom tartozik; ezt és az apátságot «Abbatia de Bél, triumfontium» tárgyalta IPOLYI «A kúnok bél-háromkúti máskép apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása»

⁷ L. Fr. Dr. SIEGER «Die Heilquellen von Topusko in Croatien 1845.»

⁸ L. «Historisch-topographische Beschreibung des Mineralbades Topusko Carlstadt 1829.»

czím alatt az «Archæologiai Közlemények» VI. (1866. évfolyam) kötetében, mely leíráshoz én a templom arányainak taglalását csatoltam. IPOLYI az épületet II. KILIT, egri püspök (SCHMIDT «Episcopi Agriensis» szerint 1225-től 1242-ig) alapításának mondja. E szerint a topuszkoi ennél régibb volna, holott az ezt illető okmányok az apátfalvit, mint régibbet említik és másrészt is egész megjelenése ódonszerűbb tekintettel bír.

Az apátfalvi is követi, mint a topuszkoi, a cziszterciták szigorúbb szabályát abban, hogy szentélye egyszerű egyenes vonnallal van zárva, nem körözik, egy belső szentélyt sugárzó kápolnák, mint akkor Franciaországban nagyobb templomoknál szokásos volt, és nincsen semmi tornya, minőt a benczések iker-torony alakban szoktak alkalmazni. Az egyszerűség a templom csekély hosszában is mutatkozik, épen úgy csekély magasságában is; végre a templom pillérei is igen egyszerűek, midőn ezek alakja a négy sarkán levágott négyeg. Vállívei és hevederei tompa csúcsívesek, míg ablakai mindenütt még körívvel zárva; a templom nyugati és keleti homlokán és áthajója szárnyán rózsablak töri át a falat. A templom csekély díszét képezik a nyugati kapuzat, a kapitálek és gyámkövek; az utóbbiak lombozata és profilje világosan francia mintákra utal. Különösen díszes a kapu félkör mezejét bekerítő lombozat, míg magában a mezőben sem domborműnek sem festésnek nyoma nem vehető észre. Mint nagy ritkaság honunkban, említendő a kapuzat több-színűsége (polychromiája), melyet külön színű könemek rendszeres alkalmazása eszközöl.

Ámbár valószínűleg későbbi eredetű, mégis mint az ugyanis francia iskolából származó két templom itt idézendő: mindkettő *soproni*, mindkettőt leírtam «Magyarország csúcsíves stílusú műemlékei» című 1880-ban a vallás- és közoktatási miniszter rendeletére közzé tett könyvemben; különben Sz. Mihály templomának leírása megjelent a bécsi «Mittheilungen der k. k. Central-Commission» I. kötetében (1856. évf.) és a benczésekének leírása ugyanazon folyóirat VIII. (1863. évfolyam) kötetében.

Sz. Mihály templomának csak hosszahajója és a toronynak alsó része még az első építkezésből származik, míg a tökéletlen kereszthajó, az egész szentély és a sekrestye későbbi eredetűek. A két mellékhajó mindegyike valamivel szélesebb a

főhajó fél szélességénél; mindhármán fölött egyszerű keresztbolt emelkedik, de ezek nem veszik kezdetüket közvetlen az oszlopok fölött, hanem nyugosznak külön kis oszlopkákon; melyek magok és a főoszlopok vállkövei közt nevezetes hézagot hagynak. A válívek (Scheidebogen) tompa csúcsívesek; az oszlopok és oszlopkák nem bírnak valóságos kapitælekkel, hanem csak soktagú vállkövekkel (Kämpfer). A középhajó nem emelkedik kellőleg a mellékesek fölött s így nincsenek abban magas ablakok, a templomot tehát csak a mellékhajó ablakai világítják, ezek két osztályúak: keskenyek és csúcsívben zárva, csúcsívökben két háromlevelű lóher és ezek fölött négyszirmú rózsza látható, mi még a szigorú stylre mutat. Ép oly szigorú alkotású a déli hajó nyugati kapuzata is; bélletét minden oldalán három faloszlop és sekély és keskeny horony képezi. A béllet tagozata az öreg ívben (archivolte) ismétlődik, mely alatt a levétel a keresztről volt festve. A fal-oszlopkák lábaikban és kapitæleikben a francia iskolát követik. A megfordított attizáló láb alakú koronapárkányzat alatt még régibb módú félköríves friest látunk, melynek szárai is félkörrel végződnek. A támak tömörek, két osztályúak és a koronapárkányzat alatt szöglet-csúcsban záródnak. A francia módot főképen a hajók oszlopai jellemzik.

Ámbár kisebb, mégis díszesebb az előbbinél a benczések temploma. Ez eredetileg a ferenczieké volt, hanem újabban a soproni gymnasiumot ellátó benczések birtokába jutott; ez áll háromhajós csaknem négyeges hosszahajóból, nagy szentélyből és egy aránylag igen magas oldaltoronyból. A főhajót a két melléki-től minden oldalán két-két erős oszlop különíti el; a hosszahajó tehát csak három hosszosztályú. Az oszlopoknak nincsen lába és kapitæl helyett itt csak egyes egymástól elkülönített gyámkövek fordulnak elő a nyolcz gerinczosztály alatt, hanem ezen gyámkövek csinos stylizált lombozatot hordanak. A későbbi időben újtott válívek az egyenoldalú fölött szerkesztett csúcsosabb íveket képeznek, ugy szintén a hasonlólag későbbi boltívek is. A tágas szentély falaiból féloszlopok szöknek ki, melyek a vállkövek fölött egyszerű keresztboltot hordanak. A kapitæleket csinos, a francia iskola értelmében stylizált lombozat díszíti. Az ablakok ugyanis a francia befolyást árulják el; midőn a belső faloszlopok és külső támak közti tért egészen

elfoglalják; választékaiknak (Pfosten) van ugyan lábuk, de nincsen kapitélük, a csúcsív alján lóheríveket képeznek, melyek fölött, a csúcsban, egyszerű három lóher jelenik meg; mi egészen a kora szigorú stylt jellemzi. A támrendszer, főleg a szentélyen tökéletesen ki van fejlesztve.

Sem a Sz. Mihály-, sem a benczések templomának építési korát nem ismerjük, egyikének sincsen altemploma.

Építészeti arányok.

Mint jártak el a régiek építészeti arányainak meghatározásában, előadtam a «Fehérvári ásatások eredménye» (Pesten, 1864-ben) című és a «Magyarország csúcsíves stylű műemlékei» című Budapesten, 1880-ban megjelent két könyvemben; e munkáimban van előadva az alább használt betűk eredete, értéke és jelentősége.

Az egység, melyet Π -val (*unitas*) jegyzek, az alapterv (l. 232. old.) középhajójában és a hosszszentély hosszában 9,60 meterre van adva: a templom egész szélessége ürben (*im Lichten*) 20,00 meterre van feljegyezve, melyről, a két mellékhajó számára kétszer le kell vonnunk 5,20; maradt tehát 9,60 m.

A templom előtt találunk följegyezve: a kapuzat két oldalán álló tám-pár közt 8,40; egy-egy támnak fél szélessége számára 0,70; mi egészben 9,80 tehát 0,20-al többet tesz mint a templom belsejének 9,60-nyi egysége. E különbség csak is kiviteli hibának tulajdonítható; mert a templom oszlopai tengelyének elvileg ugyanazonosnak kell lenni a támak tengelyével; mert ez amannak egyenes folytatása.

A metert 40,630 régi római hüvelykre véve 9.60 meter teend $32\frac{1}{2}$ régi római lábat. A középkor építészei a régi római lábat mértékként használták.

A TEMPLOM HOSSZMÉRETEI

MÉRVE:

Az apsisnak falvastagsága ...	3,50	} 17,40
A hosszszenély kezdetéig	12,20 — 9,60 = 2,60	
A hosszszenély hossza	12,20 — 2,60 = 9,60	
A diadalív szélessége	38,30 — 36,60 = 1,70	
A hosszahajó ürben (Lich-		
tenlänge 38,30 — 1,70 = 36,60		
A nyugati falnak szélessége	1,80	
A támnak kiszökése ...	2,00	
	57,80	

ELVI MÉRET:

Az apsis falvastagsága $2\mathfrak{D} =$	3,53	} 17,40
A hosszszenély kezdé-		
téig $4\mathfrak{I} =$	2,56	
Hosszszenély ...	$\mathfrak{H}' = 9,60$	
A diadalívfalvastagsága $\frac{1}{2}\mathfrak{K}' =$	1,71	
Az első osztályig ...	$4\mathfrak{G} = 3,84$	
Hét osztály a $\frac{1}{2}\mathfrak{D}' =$	4,52	} 50,32
tehát $4,52 \times 7 =$	31,64	
A nyugati falig ...	$(1,18)\mathfrak{F} = 1,17$	
A nyugati fal vastagsága $4\mathfrak{i} =$	1,80	
A támnak kiszökése $\frac{1}{2}\mathfrak{K}' =$	1,98	
A templom egész hossza ...	57,83 méter.	

A TEMPLOM EGÉSZ HOSSZA:

9,60 m. vagyis az egység \mathfrak{H}' , hatszor véve ad 57,60 métert; a különbség tehát csak 0,20-nyi és ezt is kisebbíthették volna, ha a szenély túlvastag 3,50-nyi falat nem $2\mathfrak{D}$ -re, hanem csak \mathfrak{A} -ra = 3,24-ra veszik.

A mellékahajó szélessége adva van: $4,00 + 1,20 = 5,20$ ehez legközelebb áll a sorozatnak $2\mathfrak{B}$ -je = 5,29.

A mellékahajónak hossza adva $41,50$ -re $4\frac{1}{3}$ egység ad $41,60$ -at.

A NYUGATI HOMLOKZAT MAGASSÁGA:

$7,85 - 0,85 + 0,20 =$	7,20
	4,01
	3,71
	2,30
	1,70
	1,20
	$2,10\mathfrak{H}' = 9,60$
Kiegészítés a csúcsig	$0,95\mathfrak{D}' = 13,57$
összesen	$23,17$ $23,17$ méter.

A középhajó oszlopának átmérője, mennyire a kis mérvű rajzon mérhető 0,65 egész 0,70-ig, más hasonló példák értelmében $\mathfrak{A} = 0,67$ -re tehető; egyik osztály hossza tesz $\frac{1}{2}\mathfrak{D}' = 4,52$, e szerint az oszlop átmérőjét az osztály (travée) hosszában találjuk $\frac{4,52}{0,67} = 6\frac{50}{67}$, tehát csak nem hétszer.

Van kétféle falvastagságunk, — nem számítva az apsis túlságos falvastagságát, — úgymint a nyugati homlokfal 1,80-nyi = $4\mathfrak{i} = 1,80$ és a hosszahajó-fal 1,40-nyi = $\mathfrak{K}' = 1,40$ -nyi vastagsága.

A tám hossza, a kiszökéshez véve a fal vastagságát is, $2,00 + 1,80 = 3,80$, vagyis $4\mathfrak{G} = 3,84$.

A nagy ablak egyenes magassága adva van 4,01, ehez legközelebb áll a sorozat \mathfrak{K}' -ja = 3,97. A kisebb ablak egyenes magassága adva van 1,70-re; ennek megfelelő $\frac{1}{2}\mathfrak{K}' = 1,71$.

Ha már most a francia iskolából származó négy templomunk fő mérveit egymással hasonlítjuk, ezeket fogjuk találni:

A benzések soproni templomának hossza, betűdva a szentélyzárás falvastagságát	4 \mathbf{H}'
az apátfalvai keleti fallal és támkiszökéssel	4½ \mathbf{H}'
a topuszkói templomé	6 \mathbf{H}'
a soproni sz. Mihály egyházának eredeti hossza	nem tudatik.

A hosszahajó szélességi arányában e három-hajós templomok egymáshoz igen hasonlóak; mert egy-egy mellékahajó szélességének alapmértéke többnyire a középhajónak fele, minőtől csak keveset távozik akár nagyobb, akár kisebb szélességével.

A magasságok az elméleti sorozat számaiban kifejezve:

Apátfalván a csúcs 4 \mathbf{r} = 0,425, a talptól a fedelig \mathbf{D}'' = 1,732	egészben 2,157
Topliczán $\mathbf{D}' + \mathbf{H}'$ (\mathbf{D}' = 1,414 \mathbf{H}' = 1,000)	" 2,414
Sz. Mihály templomé; a csúcs 4 \mathbf{E} = 0,601 + 2 \mathbf{H}' = 2,000	" 2,601
A benzések templomáé 3½ \mathbf{H}' = 1,500 + 2 \mathbf{H}' = 2,000	" 3,500

A pillérek vagy oszlopok átmérőjének aránya az osztály hosszához:

Apátfalván a pillér-átmérő az osztály hosszához, mint	1 : 4
A benzések templomának az oszlop-átmérője	" 1 : 6
Topliczán	csaknem 1 : 7
Sz. Mihály templ.	" 1 : 8-hoz.

E szerint sz. Mihály temploma Sopronyban a legbátrabb épület, az apátfalvi a legnehézkesebb, középen állnak a topliczai és a benzések temploma.

Vizsgálatunk befejezéseül kimondhatjuk, hogy a francia csúcsíves stylben clairvauxi szerzetesek által tervezett cziszterczita templom legalább egész évtizeddel régibb a legrégebb német csúcsíves templomnál; miből világos, hogy a csúcsíves stylnek bölcsőjét nem lehet Németországban keresni.

Henszlmann Imre.

BAKOCSTAMÁS SÍRKÁPOLNÁJA ESZTERGOMBAN.

A renaissance kornak reánk maradt műemlékei közül hazánkban fontosságát és épségét illetőleg, kétségkívül legnevezetesebb az a kápolna, mely ma az esztergomi székesegyház déli hosszhajójába nyílik.

A kápolna elkészítésének esztendejét, építtetőjét s rendeltetését tudatja velünk az érczfömlírás, mely belsejében csillog. Az emlék figyelmes megvizsgálásakor azonban számos kérdést vethetünk föl, melyre a szembeötlő betűk adósak maradnak a felelettel: vajjon eredeti alakjában szemléljük-e? mennyit egészítettek ki rajta a jelen században? minő volt eredeti alakja? mifajta ízlés szülte? melyik művész alkotta?

Az olasz művészettörténet ősapja, Vasari, e kápolnáról megemlékezik ugyan, de nem építőjéről szól, hanem az oltár faragójáról: *Andrea Ferrucci da Fiesole*-ről: «Készített egy márvány kútat, melyet a magyar királynak küldött s mely nagy becsületére vált. Az ő kezeiből került ki egy márvány síremlék is, mely szintén magyarországi városba, Esztergomba küldetett. Ezen a boldogságos Szűz vala igen szépen kidol-

gozva más alakokkal együtt. E sírba helyezték el utóbb az esztergomi bíbornok hamvait.»¹ Ezen idézetben a szerző sírt, nem pedig oltárt említ. Dankó József kanonok úr érdeme, hogy ezt, mit hazai tudósaink elébb nem vettek tekintetbe, a kápolnában még fennálló fehér márványra vonatkoztatta,² s hogy az oltárral összeköttetésbe hozta Bakocs érsek pecsétjét,³ melyet az 1. számú rajzban közlünk a nemzeti muzeum régiségtárában őrzött vörösviasz lenyomat után.

Dankó föltevését igazolja és bizonyossá teszi egy adat, melyet Fraknoi Vilmos kanonok úrnak köszönünk: Bakocs egy levelében, melyet a parmai levéltárban őriznek, fölkéri Mazzuoli orvost, hogy a számára Firenzében készített fehér márványoltárt hozza magával Magyarországra.

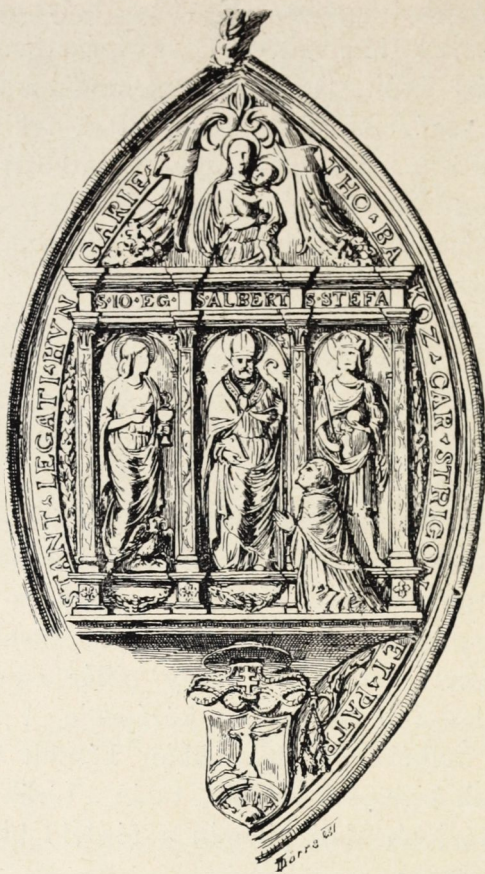
A fehér márvány asztal jelenleg egy vörös márvány oltárasztal fölött emelkedik, melynek előlapján gothicus minusculákkal: *i h s*-et látunk kivésve. Valószínű, hogy ez eredetileg nem tartozott a kápolnába. A fehér oltárlapon domboru gyümölcsfüzérekkel díszített talapzatról négy pillér emelkedik. Köztük három fülkét látunk, melyeknek középsője a másik kettőnél magasabb. A fülkében napjainkban készült alakok állanak jelenleg; a régiek kivesztek belőlök, talán a török foglalás idején. A középső fülke jobboldali pillérén a térdelő bíbornokot látjuk domboruan kifaragva.

A két alacsonyabb fülke fölött maradt tért megtölti a négy Evangelistának domborművezetű fél-alakja. E fölött szépen tagozott főpárkány húzódik végig. Rajta domborműves tábla nyugszik az Angyali Üdvözlettel, melyet jobbról-balról bőségszaruk s ezekből kinövő sphynx-alakok, fölül pedig — díszítések közt középtűt — angyalfej kerítenek be. A főpárkány két végén égő szövétneket tartó geniusok térdelnek. Az emlék ezen felső része az, mely teljes frissességben maradt reánk s ebből

¹ Vasari: «Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori. Firenze Sansoni MDCCCLXXIX. Tom. IV. p. 479. «Fece anco una fonte di marmo che fu mandata al re di Ungheria la quale li acquistò grande onore. Fu di sua mano ancora una sepoltura di marmo, che fu mandata similmente in Strigonia, città d'Ungheria; nella quale era una Nostra Donna molto ben condotta, con altre figure: nella quale sepoltura fu poi riposto il corpo del cardinale di Strigonia.»

² Josephus Dankó: De ortu progressuque Capellæ Bakácsianæ commentarium. Strigonii 1875. p. 11.

³ U. o. p. 12.

1. szám

BÁKOCZ BÍBORNOK PECSÉTJE.

ítélhetjük meg, hogy nemcsak alkotásában, de egyszersmind kivitelében is a renaissancekor szép termékeihez tartozik.

Mi állott egykor a fülkékben? — A pecséten ábrázolt emléken középütt szent Adalbertet, jobb oldalán szent János Evangelistát, bal oldalán szent István királyt látjuk (l. 1. sz. rajz). A kápolnát azonban a boldogságos Szűz tiszteletére emelték; Vasari pedig Mária alakját nevezi meg; végre Ursinus Velius, ki 1527-ben látta eredeti állapotjában a kápolnát, női szentek szobraitól szól.⁴ Ha e tanúságokat összevetjük, úgy talán jogosítva érezhetjük magunkat, ha a pecsétet nem fogadjuk el mérvadóul s azt véljük, hogy az emlék főhelyén a szent

⁴ Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico libri decem. Ed. Kollar. Vindobonæ MDCCLXII. p. 10. «ara ipsa sustinet *deas* tres ex marmore Lucensi.»

Szűz szobra állott. Vasari ugyan nem egészen találóan fejezi ki magát a mű rendeltetéséről, mikor síremléknek mondja, de még sem nagyot hibázik, mivel a bíbornokot csakugyan alája temették, a szemtanu hitelességét pedig a kápolna felajánlása a Szűznek megerősíti. A pecséten ábrázoltaknak döntő volta ellen vall még az is, hogy a főpárkány fölött nem az angyali üdvözlést látjuk, miként Esztergomban, hanem a Madonnát gyermekével, a fülkék magassága pedig egyforma s hiányzanak az Evangelisták félalakjai.

Míg az oltár készítője felől a felsorolt adatok minden kétséget szétoszlatnak, addig a kápolna építőmesteréről nem nyujtanak semmi fölvilágosítást. Teljesen a mű compositiójára s a részletek stylistikus vonásaira vagyunk tehát utalva, ha csak némi valószínűséggel is akarjuk a mestert vagy az iskolát meghatározni, melynek e szép alkotást köszönhetjük.

A kápolna, a renaissanceban gyakorta alkalmazott központi épület alaprajzával bír (l. 251. oldal). A négyszögletes, kupola-fedte központi rész sarkaiban két-két kanellirozott korinthusi pillér áll. Ezeken nyugszik a főpárkány. Pendentifek emelkednek róla, melyek a kupola súlyát hordozzák. A pendentifek közeit minden oldalon félkörív tölti ki s ezekben három oldalt kerek ablakot veszünk észre. A főpárkány is csak három oldalon húzódik végig; friesén pedig bronzbetűkkel a következő fölírás van kirakva :

THOMAS · BAKOCZ · DE · ERDEVD · CARDINALIS ·
STRIGONIEN · ALME · DEI · GENITRICI · MARIAE ·
VIRGINI · EXTRVXIT · ANNO · M · CCCCC · VII.

A pendentifekben egy-egy czímert látunk: kétszer Bakocsét, egyszer II. Ulászló királyét, egyszer Szakmáry György pécsi püspök s magyar kancellárét.

A nagy pillérek között nyílnak a kereszt karjai. Homlokzatuk három oldalt egyforma; ugyanolyan talapzaton, mint a nagy pilléréké, támaszok emelkednek egyszerű befejező taggal koronázva. Félkörív sima zárkövel kapcsolja össze őket. Az ív, a pillér és az architrav közt támadó háromszögek domborművekkel díszítvék. A kereszthajók boltozata cassetteirozva van.

A negyedik oldal eltér alkotásában a többi háromtól. Itt ugyanis, a támaszok a nagy pillérek magasságáig érnek fel, az architrav nem nyúlik keresztül, hanem visszaszökve, a támaszok befejező tagját képezi. Fölötte emelkedik egy félkör ív s ennél fogva ezen kar nyílása tetemesen magasabb a többi hároménál. Benne vannak elhelyezve jelenleg a márvány székek, melyek fölött nagy ablak nyílik — csupasz volta elárulja, hogy nem tartozik az eredeti tervbe (l. 252. oldal).

A mostan nyugatra fekvő karban három lépcső vezet az oltárhoz. Szemközt a leghosszabb kart látjuk (l. 253. oldal); végében két ajtó van, — az egyik vak, márványból készült, a másik fából; ez a sekrestyébe nyílik. Köztük kiterjesztett szárnyú angyalfővel díszes consoleon a chorus ablaka nyugszik. Magába a chorusba a sekrestyéből jutunk.

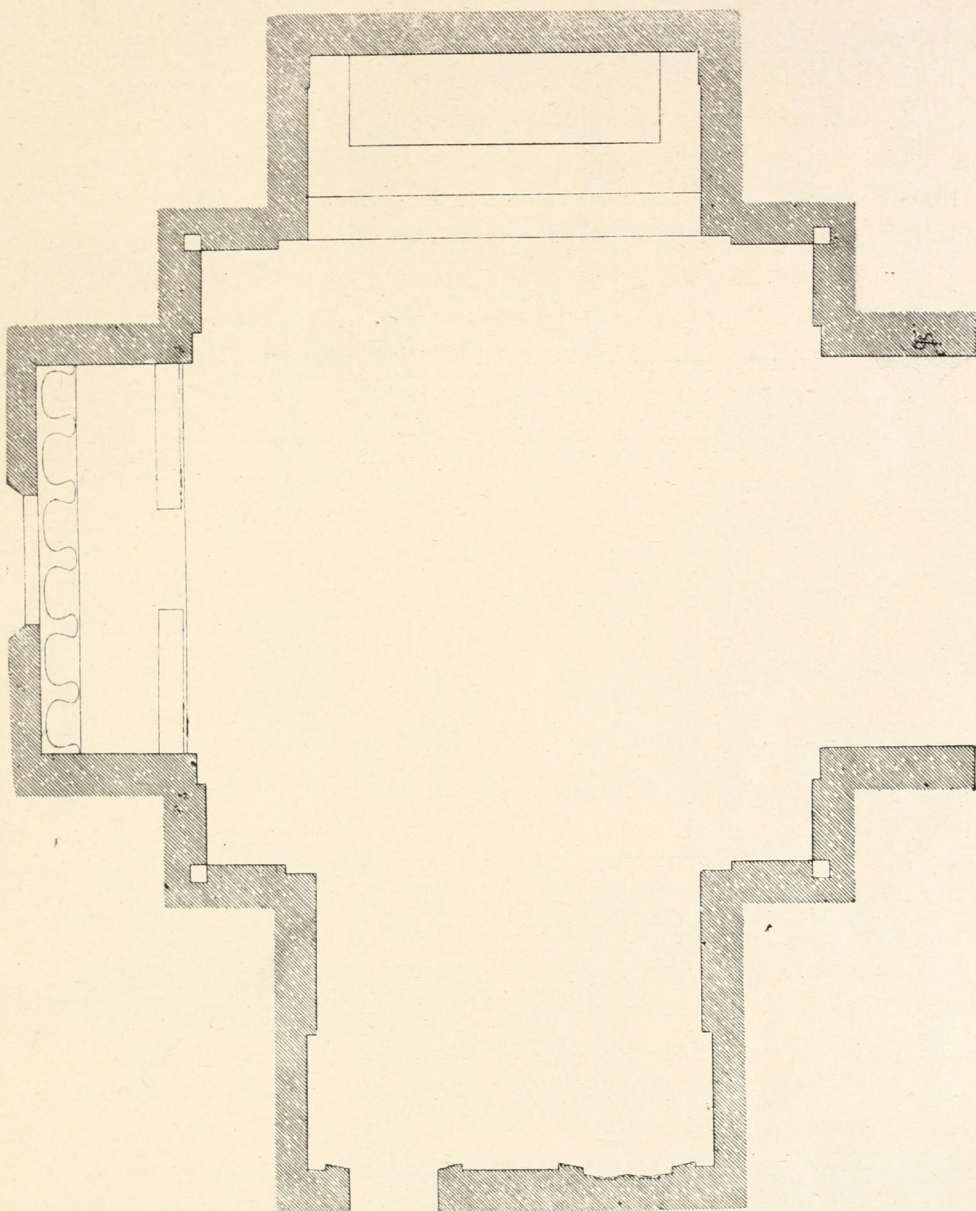
Az egyik karnak eltéréseit a többiektől nem magyarázhatjuk meg a kápolna mostani megjelenéséből, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy a nagy ablak újabb eredetű.

1824-ben az esztergomi várdombon tett földmunkálatok alkalmával a kápolna egykori helyén föllelték vörös márvány alapkövét; rajta a következő fölírás;

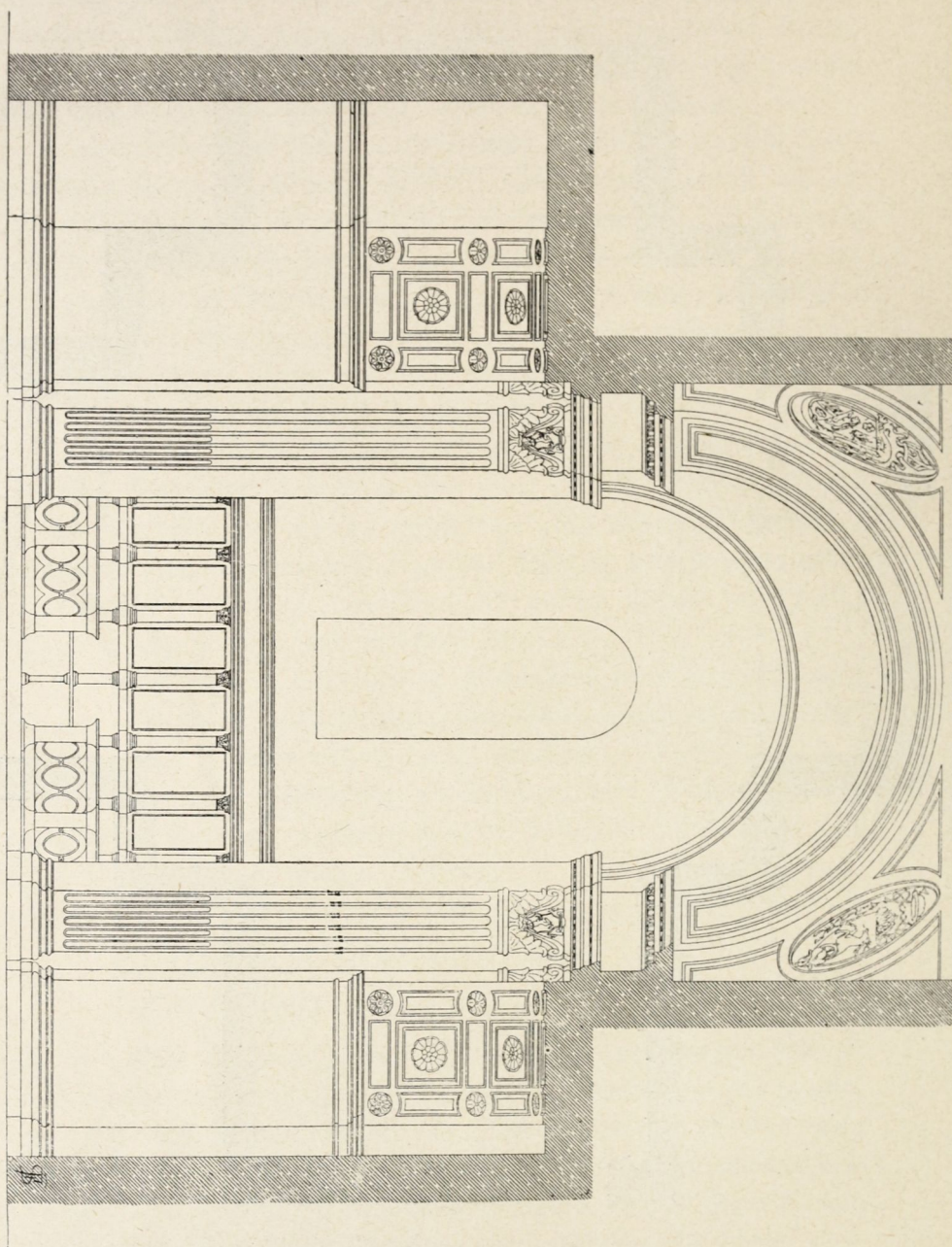
THOMAS · BAKOCZ · DE · ERDEVD ·
CARDINALIS · STRIGONIENSIS ·
DICAVIT · MDVI⁵,

mely az építés megkezdésének idejét pontosan meghatározza; az építés tehát egy évet igényelt: a főpárkány ércz fölirata mondja, hogy 1507-ben készen állott. 1527-ben Ursinus Velius még sértetlenül látta s következőképen írja le: «A magas sziklára épített fellegvár s a fallal körülbronzolt domb kitűnő erősítéseken és épületeken kívül szent Adalbertnek pompás és tágas egyházával díszes. Csodáljad azt a fenséges templomot, melyben

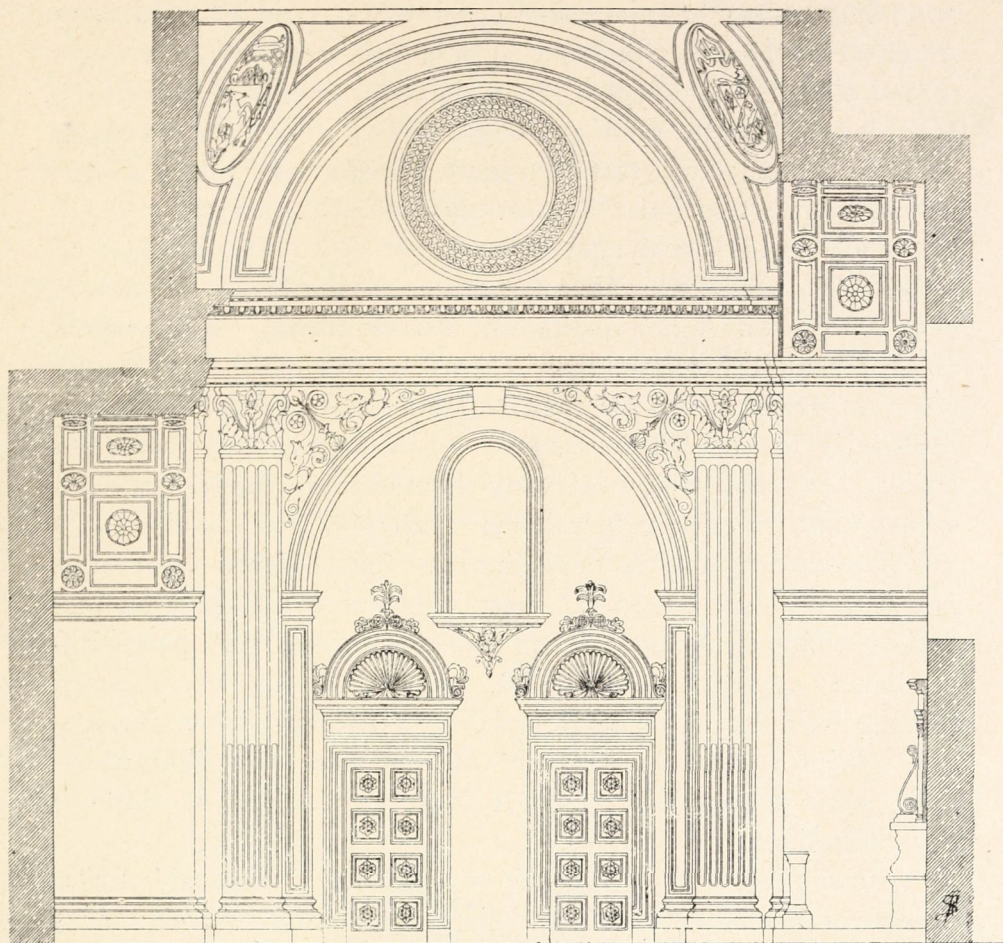
⁵ Lásd I. N. Máthes: *Veteris arcis Strigoniensis etc. descriptio*. Strigonii MDCCCXVII. p. 60.

A BAKOSKÁPOLNA ALAPRAJZA.

A BAKOSKÁPOLNA NYUGAT-KELETI ÁTMENŐSZÉKE.

A BAKOCKÁPOLNA ÉSZAK-DÉLI ÁTMETSZETE.

a nagy Tamás bíbornok, esztergomi érsek, költségén porphyrszerű kőfalaival szembetünő kápolna épült; az oltáron magán három nőszent áll lunii márványból; bizonyára olasz művészek munkája. Legfelső mennyezete gyönyörű, domborművekkel ékes, aranyozott domborművekkel van bevonva, kívül pedig a kagyló alakjára épített tetőt ezüstözött cserepek borítják.»⁶ Tudjuk, hogy

⁶ Id. h. p. 10. «Arx editae imposita rupi, et totus ille collis muro circumdatus, praeter caetera tum munimenta egregia, tum aedificia, magnifica et ampla aede sacra Divo Adalberto perinsignis est. Augustum id revera templum in quo sacellum conditum est sumptis ingenti Thomae Cardinalis antistitis Strigoniensis illustre parietibus ex porphyrietico lapide; ara ipsa sustinet deas tres ex marmore Lu(c)ensi; opus aritificibus Italis haud dubie elaboratum Ejus summa laquearia laminis inauratis cum

1683-ban, mikor Esztergomot a töröktől visszafoglalták, szent Adalbert egyházából, melyhez a kápolna tartozott, már csak romok állottak. A kápolna maga ellenben, kupolája kivételével, épségben maradt, mert ezt tatarozták ki annyira a mennyire az isteni tisztelet megtartása végett. Az oltár ekkor még eredeti helyén állott; töle balra a márvány ülőhelyek, szemközt a sekrestyébe vezető kar nyugat felé terjedt el. A negyedik oldal egykor Adalbert egyházába nyílt, most azonban a szabad ég nézett be rajta. A helyreállításkor ezt elcsukták, az új falban ablakot s ajtót hagytak, mely elé nyolczszögletű fedett előcsarnokot helyeztek. Egy kis domború mintán, melyet a jelen század elején Mathes készített s most a székesegyházban őriznek — látjuk a kápolna vörös márvány homlokzatát, mely egykor a szent Adalbert egyház belsejében díszlett (l. 2. sz. rajzot).

Ugyanezen mintán észlelhetjük, mit Mathes könyvében még pontosabban elmond: ⁷ hogy miképen volt a kápolna eredetileg világítva. Az oltár és az ülőhelyek fölött levő pendentif-közökben egy-egy kerek ablak nyílt. A karzat-, illetőleg sekrestye-oldalon, levő kerek ablak a pendentif-közben régente, úgy miként napjainkban is vak volt. Az ülőhelyek fölött végre, nem csak a pendentif-közben látunk kerek ablakot, de alatta is egy másodikat.

Ezen tényekből nyilvánvalóvá lesz, hogy a magasabb nyílás képezte a bemenetet Szent Adalbert egyházából, mivel a négy oldal közül háromnak volt kerek ablaka a pendentif-közben, s ennek itt nincs helye. Bizonyára tehát az átellenes karban, — melyből most a székesegyházba lépünk — voltak egykor elhelyezve

cœlatura mirabili tectum sustinet argentatis tegulis conchæ instar fabrefactum. Említi még Oláh Miklós 1536-ban szerzett Hungariájában. Kiadta: Bél Mátyás: *Adparatus ad Historiam Hungariæ. Posenii MDCCXXXV. p. 14.* «Alterum sacellum in latere Ecclesiæ meridionali a fundamento, ad summum usque intrinsecus ex rubro marmore, eoque politissimo, per Thomæ Cardinalem, Patriarcham Constantinopolitanum, maximis impensis exstructum. Hoc superne in orbem coarctatur, ex cupro inaurato concameratur, opus sane magnificum et pretiosum.

⁷ Id. h. p. 58. *Ara Capellæ huius erat orientalem versus, supra quam habuit fenestram unam rotundam; meridiem versus supra stalla marmorea duas æque rotundas, et ab occidente supra chorum unam cœcam habuit solum fenestram in qua vitri loco cor spinea circumdatum corona sequentem habet circularem inscriptionem: DIVAE MATRI. Aquilonare vero latus aut frontispicium Templo olim claudabatur, Templo vero per hostem diruto, totum patebat vento, imbribus omnibusque aëris injuriis expositum ad tres orgias solum obmuratum tardiusve marmore vestitum, tractu denique temporis fenestra alia, porta et vestibulo octogonæ formæ auctum est.*

a márványszékek s a két kerek ablak. A kápolnát tehát az 1824-ben történt áthelyezéskor egyszerűen megfordították úgy, hogy az előbb keletre fekvő kar az oltárral együtt nyugatra került.

Építészeti szempontból e mű legjellemzőbb vonása az, hogy a pendentif-közoeket használták fel az ablakok elhelyezésére. Sokkal eredetibb ötlet ez, semhogy útmutatóul ne szolgálhatna, ha építőjét kutatjuk. A világosságot bebocsátó nyílásoknak ugyanilyen elhelyezésére Siena mellett akadunk a Baldassare Peruzzi által épített Belcaro palota kápolnijában. Baldassare Peruzzi a XVI-ik század első évtizedeiben Rómában Bramante mellett a legnevesebb építész vala. Az ő alkotása Agostino Chiginek villája, mely Farnesina név alatt világszerte híres. Azt hiszszük, hogy nem túlságosan merész föltevés, bár még részletesebb bizonyításra szorúl, ha Bakocs kápolnijának tervezőjét az ő személyében vagy legalább az ő környezetében keressük.

Pulszky Károly.

Fellner Sándor.

2. szám. A BAKOCS KÁPOLNA A XVIII. SZÁZADBAN.

FALKONER GYÖRGY ARCZKÉPE.

ADATOK A FESTÉS TÖRTÉNETÉHEZ BUDA- PESTEN A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN.

I.

Budának a töröktől való visszafoglalása után minden téren új élet keletkezett, mikor Lipót király parancsára polgárok telepítették itt meg, és pedig többnyire kézművesek. Az

1688-ban letelepedők között előfordul egy festő is: STRUDEL DÖME.¹

STRUDEL nem csak azért érdemli figyelmünket, mivel mint a festészet fecskéje első tűnik fel hazánk fővárosában, hanem mivel ő jeles művész-család ivadéka vala. E család Tirolból származott; utóbb Bécsben telepedett meg. Ott működött DÖME-nek fivére PÁL, mint mérnök és igen ügyes képfaragó. A két testvér bokros érdemei miatt 1707-ben báróságra emeltetett. E családhoz tartozhatott PÉTER is, ki 1648-ban született és Bécsben élt, hol mint festő szép nevet szerzett magának. Már hat évvel előbb mint a testvérpár (1701-ben) STRUDENDORF prædicatummal, emeltetett báróságra. Mint a szépművészetek Akademiájának igazgatója és cs. asztalnok 1714-ben zárta be tetteidús életét.²

STRUDEL DÖME-nek Budán gyakorolt festői működéséről biztos adatokkal nem szolgálhatunk, de azt megjegyezhetjük, hogy báróságra történt kinevezése után ítélve, ő többnyire állami szolgálatban működhetett, talán mint mérnöki és építészeti rajzoló és festő.

Az egyházi anyakönyvek egy másik festőnek nevét is megőrizték számunkra e századból. Ez ZEUBIGER JÁNOS ANDRÁS, ki Budán a várban 1693. év november 14-én temettetett el.³

ZEUBIGER munkásságának akkor Budán igen bő terét találta. A várban, csakhamar a visszafoglalás után, több templom és kápolna nyitvatartott, sőt a vízivárosban is keletkezett kápolna. Névleg a jezsuiták, kik 1687-ben a főtemplomot átvevén, ott már a rákövetkező évben festvényekkel ellátott *hat* oltárt birtak, melyeket idő folytával tökéletesbitettek és tizenháromra megszorítottak. Ugyanők nagyszerű rendházat, pap- és fineveldét, valamint tanodát (akademiát) emeltek, melyek házi kápolnáit, termeit, sőt folyosóit festvényekkel díszítették. 1692-ben az Országúton kálvária-állomásokat építtettek, melyekben 15 darab,

¹ «Dominic Strudel Mahler.» — «Specification der gesambentlichen Burgern in Ofen.» Podhradzkytól, v. ö. Uj Magyar Muzeum. V. folyam, 1855. I. köt. 573. sk. II. Eredetije a főváros levéltárában.

² Kneschke, Deutsches Adels-Lexicon. IX. k. 93. l. Wenedikt, Geschichte der Wiener Stadt und Vorstädte. 598. l.

³ A budavári főplébánia temetkezési anyakönyve így tartá fenn emlékét: «1693. Nov. 14. Joannes Andreas Zeubiger, Pictor Kalbensteinensis. (Temető pap) P. Pus-tabonyák.» Kalbenstein talán Kalbe, Saale folyónál, Magdeburg mellett.

az Üdvözítő szenvedése történetét ábrázoló festvényt helyeznek el. 1696-ban megvették Török-Bálint helységet, hol templomot és több épületet állítottak és szereltek föl. Természetes, hogy ily nagy számu festvények nem csupán a Budán tartózkodó festők ecsetei alól kerültek ki, hanem már készen szállítottak Budára. Biztosan állíthatom, hogy több festvény került ide Pozzo ANDRÁS jezsuita laicus testvér igen ügyes ecsetéből.

Pozzó a XVII. század második felében Bécsben élt, s ott igen buzgón működött; kivált frescoit kedvelték. Tőle való a bécsi egyetemi templom minden oltárképe és kupolájának frescoja, de több más templom is bir tőle képeket. A budai főtemplom számára készített munkában a halál akadályozá meg őt. (Meghalt Bécsben 1709-ben.) De festvénye, mely xaveri sz. Ferenczet ábrázolja, a mint karingben öltözötten, valamely keleti királynét keresztel, mégis lekerült Budára és a főtemplomban e szentnek állított oltárára, mint fő kép helyezettetett.⁴ Ugy látszik ez a kép az 1723. évi tűz áldozatává lön.

A jezsuitákon kívül ez időtt még Budán a sz. Mária- és a Kapisztrán tartománybeli ferencziek, a kapuczinusok, a karmeliták és a sz. Ágoston rendüek is megtelepedtek. Mindezek templomokat és zárdákat építtettek, melyekbe a képek nagy száma, mint mellözhetlen kellék, volt elhelyezve. Azonban nem csak a szerzetes rendek buzgalma vette igénybe a festészetet, hanem a világiak is nagy kegyelettel viseltettek a szent képek iránt. Ujonan épült házaik homlokzatára mint faldísz sz. képeket helyeztettek, minöket még most is, — vagy néha már csak üres helyeiket, — gyakorta szemlélhetjük. Lakszobáikban sem hiányzottak a szent képek s más festvények, sőt gazdagabbak kápolnákat építtettek vagy templomokban állíttattak oltárokat. Mivel e korszakban Budán temérdek volt a kereskedő és iparos, ezek számára a festőknek címtáblákat kellett készíteni. De szokásban volt a házaknak is nevet adni, a mit festett vagy faragott jelvénynyel fejeztek ki. Egy némely ily nevezetnek még maig is fentartatott emléke. A csekély számú festők ennyi igénybe vétele könnyen elhitetheti velünk, hogy tekintélyes és vagyonos férfiakat, kik többször vették a festők ecsetét igénybe, maguk számára külön festőt hozattak Budára. Így bizonyos, hogy

⁴ Annua Collegii S. J. Budensis, az 1710. évhez.

Buda kormányzója BECK MENYHERT LIPÓT báró, tábornok és v. belső t. tanácsos, saját festővel bírt, kinek nevét följegyezve nem találtam, de az említettik róla, hogy midőn 1687-ben a báró halálos betegségbe esett, azon fogadalmat tette, hogy ha a veszélyből szerencsésen megmenekül, ezüst lámpát és xaveri sz. Ferencz képét fogja felajánlani a főtemplomnak. Egészségét visszanyervén, fogadalmát teljesíté és *saját festőjével* készítteté India apostolának, sz. Xavernek díszes képét, a mint az indusokat kereszteli.⁵

Mind ezek után ítélve, okvetetlen azon meggyőződésre kell futnunk, hogy a XVII. században sokkal több festőnek kellett Budapesten működni, mint kiket itt megneveztünk és igen valószínű, hogy többen azok közül, kikről a jövő század elején találunk adatokat, már e század végével is itt foglalkoztak.

II.

A XVIII. században mintegy iskolát képeztek a budai festők, egész a jelen század első éveiiig; mondhatjuk ezt, mivel Budán egy festő-család telepedett meg, melynek tagjai ösük ügyességét örököelve, több mint egy századon úgyszólván monopolisálták e művészetet. A budai festő-iskola feje és festőcsalád törzsapja: FALKONER GYÖRGY.

A Falkoner-család eredetileg nagy-britanniai, ennek volt tagja FALCONERUS JÁNOS tudós jezsuita, ki egyház-polemiai iratai által lett nevezetessé. Meghalt 1657 jul. 7. én.⁶

FALKONER GYÖRGY szintén Nagybrittaniából származott; ő magát *skót*-nak vallotta. Budára kerülését a családban fentartott hagyomány szerint, így hallottam elbeszélni. Atyja katona volt, s két gyermekkel bírt, midőn nejét elveszté: az 1646-ban született GYÖRGY és egy leánya; hivatása a harczterre kényszeríté őt, mindkét gyermekét tehát jó emberek gondjára bízva; GYÖRGY-öt egy előkelő család vette magához, melynél, mivel atyja a harcztéren elesett, fölneveltetett. A gazdag család a fogadott fiúval együtt Bécsben telepedett meg, hol az ifju gondos

⁵ U. o. az 1687. évhez.

⁶ Jöcher, Gelehrten Lexicon, II. Th. 510. l.

nevelésben részesítettett és nagy kedve levén a festészethez, a legjobb művészeknél nyerte kiképeztetését. Ekkor Bécsben leginkább virágzott CANLASSI másképp CAGNACCI GUIDO (meghalt 1681). Lehet hogy ennél nyerte GYÖRGY kiképeztetését. Ott működött még akkor a már említett frater Pozzo. Egy esemény azonban rögtöni változást okozott GYÖRGY pályáján, ki az évek hosszú sora által már ama előkelő család tagjává látszott volt beolvadni. A család úrnőjét női kézimunka végett gyakorta látogatta MARIA ANNA (Mariandl) nevű csinos de egyszerű nevelésű leányzó. GYÖRGY szeme ezen fennakadt, de szívét is neki ajándékozta. Úrnője e viszony megszüntetését követelé tőle, de ő azt tenni nem akará, hanem a leányt az oltárhoz vezeté, hogy mint hitvesével Bécset odahagyva, menjen nagyvilágot próbálni. Utja a Dunán lefelé Budára vezeté, itt nyeré szerelmének első gyümölcsét 1703-ban márczius 2-kán. Ez az első biztos adat,⁷ melyet GYÖRGY mester budai tartózkodásáról birunk. Lakását a budai telekkönyv⁸ megörökítette, e szerint 1704-ben a «Franziskaner Platzl» nevű téren lakott, mely megfelel az országház-utca ama részének, mely a várőrségi templomot érinti. E kisebbszerű házat úgy látszik, csakhamar megszerezte magának, mert ugyanazon telekkönyvben 1706 jan. 20. már mint háztulajdonos említettik.

Mindamellett hogy háztulajdonos volt, mégis a mostoha sorssal sokat kellett küzdenie. Gyakorta találtam följegyezve róla a pauper (szegény) kifejezést. Budán ekkor könnyű volt háziurrá lenni, az itt megtelepedni akaróknak ingyen, vagy ez idő tájban csekély árért adtak háztelket, vagy házromokat, a minők a vár éjszaki részén, a hol az ostrom történt akár hány volt; e romok csekély tatarozás által lakhatóvá tétethettek. Ilyen viskó lehetett GYÖRGY mester háza is, melyet utóbb, midőn a család vagyonosabbá lön, ráfizetés mellett nagyobb házért becserélt. Minden szegénysége mellett GYÖRGY házi életében boldog volt szeretett neje mellett, ki öt öt gyermekkel

⁷ A budavári főtemplomban kereszteltek anyakönyvében ez áll: «1703. Mart. 2 Maria Catharina. (Szülők:) Georgius Falkoner et uxor ejus Mariana. (Keresztszülők:) Wolfgangus Henricus Pessinger et ejus uxor Maria Catharina. (Keresztelő:) P. Stephanus Pustabonyak».

⁸ Erdey Henrik úr, fővárosi főlevéltárnok a legnagyobb készséggel szíveskedett a telekkönyveket és végrendeleteket használatra kezeimhez szolgáltatni, a miért ezenel köszönetet mondok.

ajándékozá meg: MARI, POLIKARP, HENRIK, FERENCZ és JÁNOS-sal, kiknek egynémelyikéről még meg fogunk emlékezni. Egyszerre azonban nehéz felhők látszottak GYÖRGY háza fölé tornyosulni, neje kinek a magyar éghajlat nem tett jót, komolyan kezdett a magyar lázban betegeskedni. GYÖRGY mesternek a keresete is gyéren ment, a sok apró gyermek pedig egyre éhezett, és félhetett, hogy nejét már-már elveszíti. Ez aggasztó helyzet volt. Neje ágya felett függött ama szép Szűz Mária kép, melylyel férje egykor őt meglepé és melyhez kiváló bizalommal viseltetett. E buzgalomra gerjesztő képre tekintett GYÖRGY mester is és oltalma alá helyezé magát szerencsétlen állapotában. Egyszerre az ajtón koczognak, idegen lép be és sz. képet kíván magának festetni. Megpillantván az ágy felett függő Mária képet, elrendeli, hogy annak mását készítse a mester számára s előlegül tekintélyes összeget ad át neki, azon meghagyással, hogy a kitűzött időre eljő a képért.⁹ GYÖRGY mesteren az inséges helyzetben anyagilag segítve lön, a mit az isteni gondviselés csodás művének tekintett. Ebben rendületlenül bizva, enyhítést keresett benne azon fájdalmában, melyet szeretett, még csak 26 éves nejének 1712 máj. 2-kán történt kimúlta okozott neki.¹⁰

A minő nehezére esett a veszteség, ép úgy szíven feküdt gyermekeinek gondozása is, mit maga, mivel gyakorta napokig kellett a házon kívül, sőt más helységekből kenyerét keresni, nem volt képes teljesíteni, azért ezeknek anyát kelle szereznie, s nőül vette az ugyan egyszerű szülöktől származó, de mind testi mind lelki jelességekben gazdag hajadont, PESCH AGNEST,¹¹ kivel szinte boldog házasságban élt és vele kilencz gyermeket

⁹ Szóbeli értesítés nyomán. E tekintetben legtöbb köszönettel tartozom Murgách Károly, cs. kir. államszámvévségi tanácsos özvegyének, született Fröhlich Mária ő nagyságának, valamint ennek nővére Sidonia kisasszonynak, kiknek kegyeiből, mint a Falkoner család rokonaitól a család némely tagjának arcképét is birom.

¹⁰ A budavári temetkezési anyakönyv így említi: «1712. die 2-a Maji, Maria Anna uxor Georgii Falkoner pictoris et civis NB. *pauperis*. 26 annorum obiit heri ex *Febri Hungarica* et phrenesi. (Temetkezési hely:) Apud RR. PP, Franciscanos. (Temető pap:) P. Stöcklein». Hő szerelmének korán elhunyt neje iránt, abban is jelét vélem felismerhetni, hogy őt lakásával az átellenben volt temetkezési helyen hagyta eltakarítani.

¹¹ A budavári főtemplomban eskettek anyakönyvében feljegyezve találom: «1712. Nov. 22. D. Georgius Falkoner et Agnes Peschin. (Násznagyok:) D. Henricus Pösinger, Berardus Gahanigg, Casparus Illmer. (Eskető:) P. Wolff, Pader».

nemzett. Ezek névleg: ANTAL, ERZSÉBET, MAGDOLNA, SEBALD, ENGELBERT, JULIANNA, SILVESTER, MATILD és JÁNOS. Ezek, kivéve ANNÁ-t és JÁNOS-t kiskorukban elhaltak, e kettőről azonban alantabb még megemlékezünk.

GYÖRGY mester festői működéséhez Budapest és környéke múltjából több kegyeletes emlék fűződik, melyek felemlítését azért is, mivel a festészetre, de azért is, mivel a főváros múltjára vonatkoznak, érdekesnek tartom.

Budától éjszak-nyugotnak, az erdők között elrejtett Buda-kesz faluban, a múlt század harminczas éveinek elején élt TAUB JÁNOS ifju, ennek szokása volt egy, az erdőbe vezető út mellett álló tölgyfa előtt, valahányszor arra ment, süvegét megemelni. Midőn ezen szokásának oka miatt társaitól megkérdeztetett, mivel a fán semmiféle sz. kép, vagy kereszt nem volt, eltökélé magát, hogy a fára valamely szent képet fog helyezni; vett is e célból egy olasztól, kik ily áruval akkorában házalni szoktak ¹² egy krajczárért egy Mária képet, melyet a a tölgyfára elhelyezett. 1732. TAUB súlyos betegségbe esett és már minden reményét elvesztette felgyógyulásához. Ekkor különféle gondolatai között eszébe jutott ama kép is, melyet a tölgyfára függesztett, s a mely az idő viszontagságai miatt már sokat szenvedett, s egészsége visszanyerésére legczélszerűbbnek gondolá azon fogadalommal a boldogságos szűzhöz, a betegek e menedékéhez fordulni, hogy azon esetre, ha közvetítése által egészségét visszanyerné, a már elromlott papir kép helyett, kész volna vászonra festett képet szerezni és a tölgyfára függeszteni. Ez fogadalom gerjesztése után azonnal könnyebbülést érzett és néhány napra tökéletesen felgyógyult. Megemlékezvén fogadalmáról, szüleinek engedelmével Budára jött, a hol a várban felkereste FALKONER GYÖRGY mestert, kitől több képet kért megsejmlélésre, ezek között leginkább tetszett neki az, mely a később nevezetessé vált, a tölgyfához nevezett, bold. Szűz Mária búcsujárárhely kegyelem-képévé lön. E képet megvette két rénusi forintért és hogy ígéretének eleget tegyen, a tölgyfához elvitte, ott tehetsége szerint léczekkel és deszkákkal körülvette

¹² Ilyen házaló képkereskedő *olasznak* vulgo «Bild-Kramer»-nek emlékét fentartotta a sz. Annáról címzett plebánia temetkezési anyakönyve. Őt *Grisso* János Máriának hívták s 50 éves korában, 1732 ápril 4-én halt el. Talán ez volt, kitől Taub a Máriaképet vette.

és szalmából fedelet készített reá, s így kis egyszerű kápolnácskát készített, melyben alig ketten vagy hárman fértek meg.¹³ Azonban a kedves kép egyre több és több tisztelőket nyert, úgy, hogy a vallásbuzgalmú ZICHY grófi család, kinek ezen hely tulajdona volt, itt 1768-ban templomot emeltetett, melybe a képet, melyet BIRÓ MÁRTON veszprémi püspök, «Angyalok Királynéja» képének nevezett el, fényes ünnepélylyel áthelyeztette, és a Trinitáriusok rendjének őrzésre átadta. 1784-ben midőn a Trinitáriusok eltöröltettek, a kép a budakeszi főoltár felett elhelyeztetett, a hol még mai nap is őriztetik. Ott szemléltem meg én is. Méretei a képnek 37 cm. magasság és 34 cm. szélesség. Tárgya a bold. Szűz mellképe, ki maga előtt tartja gyermekét. Ez jobb kezét áldásra emeli, baljában pedig írásszalagot tart, melyen: «In gremio Matris sedet Sapientia Patris» szavak olvashatók. Szájával pedig anyjának nyílt melléhez közeledik. E kép hasonlít a budakrisztinavárosi kegyelemképhez, melyet FRANCIN PÉTER PÁL kéményseprő mester 1700-ban készíttetett Olaszországban a Vigezo völgyi Dire helységben tisztelt kegyelemképnek mintájára.¹⁴ GYÖRGY mester képe ettől nagyságban és alakban különbözik és annak csak eszmében utánzata.¹⁵ A kép jelenleg több részben felül van festve, arcz és testrészek azonban még eredetiek és ezek bizonyítják a mester ügyes technikáját és ama sajátos modort melynek megalapítója volt. A színezést a természetnek megfelelőleg adja s nem keresi mohón a világítás és árnyék elhelyezésével a feltűnést.

Egy második művéről GYÖRGY mesternek szinte biztos adataink vannak. A jezsuiták, mint Budapest egyetemes plebánosai, az elővárosokban a lelkészi teendőket adminisztrátorokra bízta, ilyen volt a vízivárosban RASPASSANI TAMÁS, ki 1718-ban egész tetemes vagyonát szent ANNA tiszteletére építendő templom és paplakra hagyta. E vagyonból a mainap is paplaknak használt épület vásároltatott és abban ideiglenes

¹³ «Protocollum Residentiæ Budensis Trinitariorum.» Kézirat az egyetemi könyvtárban.

¹⁴ Miller Joan. El. Ferd. Historiographia Ecclesiarum in Civitate Budensi. Kézirat könyvtáramban.

¹⁵ Az e képről megjelent 8-ad rétű rézmetszet csínos mű, de nem hűen adja vissza az eredetit. (Gyűjteményemben.)

kápolna készítettett, melynek számára GYÖRGY mester sz. Anna képét festette. E képért RASPASSANI hagyatékából 1724–25 polgári évben harmincznégy rénusi forintot kapott.¹⁶ A kép méretei 2'65 m. magasság és 1'95 m. szélesség. Tárgya sz. Anna, ki körülbelül tiz éves leányát Máriát oktatja, mellette áll férje sz. Joachim. A levegőben angyalkák repdesnek. Az alakok mellett rózsalombozat élénkszinű virágaival pompázik, a háttérben tájkép látszik. Kár hogy a kép a vastag kenczekéreg által igen el van fedve, sőt az idő foga is meglátszik rajta. E kép további történetét illetőleg megemlíthetem, hogy az a templom elkészültével annak főoltárára helyezettett, onnan pedig, midőn 1771-ben a jelen nagyszerű főoltár készítettett, mellékkápolnába vándorolt, melyből 1876-ban, az áradás után, raktárba került.

Ezekén kívül még GYÖRGY mester ecsete alól kerültek ki ama festvények, melyek az öt túl élő nejének AGNES-nek 1745 márt. 27-én kelt végrendelete¹⁷ mellékletében felsoroltatnak. Ezek: Keresztelő sz. János, 8 arczkép tőle és gyermekeitől,¹⁸ sz. Pál, szűz Mária gyermekével, az angyali üdvözlét, sz. NOTHBURGA, segítő sz. MÁRIA, és hat kisebb festvény.

Ama számos képet, melyekről bizonyos, hogy a FALKONER család valamely tagja által festetett, — de nem bizonyos vajjon GYÖRGY mesternek ecsete hozta-e létre? — alantabb együttesen fogom felsorolni.

Minden szorgalma mellett GYÖRGY mester egész életén át vagyonra szert nem tehetett, sőt *szegény* de becsületes polgárnak ismertetett, kitetszik ez második nejével közösen készített és 1741 márt. 21-én kihirdetett végrendeletéből.¹⁹ Ebben kívánják a házasfelek, hogy temetésük róm. kath. egyházi szertartással, de a legegyszerűbben történjék meg és földi maradványaik a polgári temetőbe helyeztessenek el. A ferencziek templomában

¹⁶ A Raspassani-féle hagyatékról készült számadásban, a főváros levéltárában a «Patronalia» czímű csomagban, e tárgyról következőket találom feljegyezve: «Dem Herrn Falconer Mahler uor dasz grosze Altar-Bild der heyln Mutter Annæ lauth der quittung fl. 34. — Item: dem herrn Simon Tischler Maister in der Vestung uor die leisten dessen altar-Bilds fl 1.—». Feltűnő olcsóság a mai viszonyokhoz hasonlítva!

¹⁷ A fővárosi gyámhivatal levéltárában.

¹⁸ Az arczképekről az egyes családtagoknál külön megemlékezendünk. György mesternek arczképét, úgy vélem, fia Polykarp készíté s e nyolcz között nem fordul elő. Itt ugyanis a végrendelő özvegy nő és gyermekeinek arczképei értetnek.

¹⁹ Az 1740. év június 11-dikén kelt végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

minden félért két sz. mise mondassék. A kis vagyon haszonélvezete a túlélő nejéé, annak halálával, az *adósságok* lefizetése után történjék meg annak megosztása az örökösök között.

Midőn e testamentum kihirdettetett, már GYÖRGY több mint egy hónapja meg volt halva és eltemetve s ez volt talán egyik oka, hogy nem a legnagyobb egyszerűséggel, mint végrendeletileg kívánta, ment az végbe. A közbecsülésben élt 95 éves öreg úrnak 1741. év febr. 14-én reggel aggkórságban történt kimulta köz érdeklődést keltett.²⁰ Temetése másnap ment végbe nagy néptömeg jelenletében, melyhez tekintélyes continenst szolgáltatott a kálváriahegyről visszaérkezett körmenet tagjai. Az idő is felette kedvező volt. Reggeli 10 órakor indult meg a gyászmenet zeneszó mellett a halottasházból és a clarissák temploma ajtajáig kísértetett a plebániái lelkészi teendőket végző jezsuita pater által; mert ezen templom sírboltjába helyeztetett örök nyugalomra, hisz kedvencz leánya ERZSÉBET, SOPHIA néven clarissa-apácza volt. Ezen apáczák kívánatára és költségein nyerte a szegény agg mester a díszesebb temetést.²¹

Ha meggondoljuk, hogy a festés feltűnően csekély honorálása mellett, mily fáradalommal nevelte s többnyire el is temette GYÖRGY mester tizennégy gyermekét, — kik közül csak három élte őt túl,²² — úgy hogy egészen családjának élén, neki áldozta szorgalmának gyümölcseit, s azért mindig, egész végső perczéig, szegénységgel kelle küzdenie: jól esik tapasztalnunk, hogy gyermekei közül egyik, a kire legkevésbé számíthatott, a világtól visszavonult apácza, szerzi meg neki, az általa megérdemlett végtiszteletet.

Arczképét van szerencsém bemutatni (256. oldalon), mely után ítélve jellemteljes jókedélyű és egészséges öreg úrnak látszik. Valamint a festésben az egész FALKONER család GYÖRGY-

²⁰ Az öreg György mesternek mind halálozásáról, mind pedig temetése körülményeiről, érdekes esemény gyanánt, megemlékszik a budavári jezsuiták collegiumának naplója. Kézirat az ottani főtemplom irattárában.

²¹ A budavári főtemplom halottak anyakönyve így emlékezik róla: 1741. febr. 14. D. Georgius Falconet Scotus Pictor 95 annorum Senecio. Genetus ipsa est morbus. Apud Sanctimoniales S. Clar.e. Usque ad earum templum funus comitatus est P. Stephanus Plankensteiner.

²² Julian karmelita, Sophia clarissa és a kiskoru János.

től nyéré a főtypust, úgy fővonásai a törzsatyának a család többi tagjainak arczképein is felismerhetők.

Özvegye AGNES, négy évvel túlélte őt, és 1745. év márczius 27-én gutaütés következtében 72 éves korában halálozott el.²³ Végrendeletében esedezik a clarissákhoz, kik számára, leánya SOPHIA rendelkezésére 100 frtot hagyományozott, miszerint engedjék meg, hogy férje és legifjabb gyermeke JÁNOS mellé temettethessék a zárdatemplom kriptájába. Összes vagyonát mostohafiának POLYKARP-nak gyermekei számára hagyta.²⁴

III.

GYÖRGY mester legidősb fia, POLYKARP, volt első nejétől; született 1706. január 26-kán.²⁵ A festésre atyja oktatta őt, kinek ügyességét örökölte s jeles tehetségei, szorgalma által magát abban tökéletesbíthette volna, ha őt a kérlelhetlen halál, neje MÁRIA ANNA,²⁶ három gyermeke: ANTAL, BARBALA és FERENCZ, valamint az őt túlélő atyja oldala mellől 32 éves korában, 1739. január 18-kán el nem ragadja.²⁷

POLYKARP vallásos érzülettől áthatott férfiú volt, erről tanuskodnak festvényei és végrendelete is, melyben megható szavakkal ajánlja lelkét Istennek, csekély vagyonát pedig az adósságok lefizetése után gyermekeinek hagyja; de sz. misék szolgáltatásáról is gondoskodik.²⁸

GYÖRGY mester második fia HENRIK JÓZSEF 1708-ban feb. 4-én született.²⁹ Szorgalmas tanulás után, azidétt Budán létezett

²³ Ugyanazon anyakönyv nyomán.

²⁴ Az 1745-ben márczius 27-én kelt végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

²⁵ A budavári főtemplomi keresztek anyakönyve szerint Polykarp, Wolfgang, Györgynek keresztelte.

²⁶ Neje Mária Anna másodszor férjhez ment Schultz Frigyes festőhöz, kiről alantabb még külön megemlékezendünk, ezt is túlélte és megörökölte. Meghalt 1781 ápril 30-án, 80 éves korában. Tekintélyes vagyont hagyott maga után.

²⁷ A vízivárosi temetkezési anyakönyv így említi: «1739. Jan. 18. D. Polycarpus Falkoner Pictor, Annorum 32. Hectica. In Cœmeterio Civico. (Temető pap:) P. Ignatius Prételi».

²⁸ A végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

²⁹ A budavári főtemplomnak keresztek anyakönyvében így: «1708. Feb. 4. Henricus Josephus Alexius, (Szülei:) D. Georgius Falkener pictor, Mra Anna consors. D. Georgius Pössinger Pictor stb.

legszigorúbb szerzetbe lépett, karmelitává lön. A szerzetben frater JULIA-nus nevet vön fel és pappá lön szentelve. Haszonvehető élelmessége s kivált a festészetben birt jártassága miatt a szerzetben igen kedvelt egyéniség volt. A budai karmelita-templom, mely jelenleg várszinházul szolgál, ép akkor építtetett, midőn JULIAN testvér a szerzetesi fogadalmak letétele után működését megkezdheté. A templomnak alapköve 1725-ben, márczius 4-kén tétetett le, fölszentelése azonban csak 1763-ban szeptember 18-án történt. A templomot valami tiz oltár és temérdek kép díszíté. Boltozatára a frescot a FALKONER-ek festették, frater JULIAN közreműködése mellett.

GYÖRGY mesternek hetedik gyermeke s második nejétől PESCH AGNES-től legidősebb leánya volt ANNA ERZSÉBET, született 1714. október 23-án,³⁰ ki már gyermekkorától nagy ügyességet tanúsított a festészetben, melyre őt atyja előszeretettel és örömmel oktatta. A tantárgyakban bővebb és szorgos oktatását, úgy látszik a clarissák zárdájában nyerte. Ezek ugyanis 1718-ban Buda várossával kötött szerződésben³¹ kötelezték magukat, hogy a város tanácsának jogot és hatalmat adnak arra, hogy egy polgár leánykát a zárdába felvétethet, ki ha kedvvel bír a szerzetbe lépni, abban ingyen felvétetnék. Ennek következtében a tanács által ajánlott a zárdá falai között nyerte leendő hivatására a kiképeztet. Hogy ERZSÉBET, e neven hivatott átalán, igen szép tehetségekkel és jeles készséggel birt, számos adat bizonyítandja az elmondandókban. Apáczává történt felvételét minden hozomány nélkül, mégis leginkább a festészetben birt ügyességének köszönheti. Zárdai neve SOPHIA lön. Felvételéről a budai clarissa apáczák felvételi jegyzőkönyve így emlékezik meg: «T. Sr. SOPHIA FALKONERIN Jött a szerzetbe Anno 1734. Ez a kép Irásban való Tudományáért vétetődett be ingyen.»³² SOPHIA nővér nagy örömmel élt hivatásának, lehet hogy azon körülmény is lelkesíté őt a szerzet iránt, mert ép azon évben született, midőn a clarissák itt Budán megtelepedtek; vagy pedig, mivel őt jámbor atyja, mint hetedik gyermekét, — Isten-

³⁰ A budavári főtemplomi kereszteltek anyakönyve szerint.

³¹ A város tanácsának 1718. évi ápril 29-én kelt tanácsülési jegyzőkönyv kivonata szerint. A volt m. k. helytartóság levéltárában Fundationalia ad an. 1747.

³² Gróf Berchtold novi püspök által; 1776-ban felvett jegyzőkönyv B) melléklete. Szinte a m. k. helytartóság levéltárában.

nek feláldozta.» (a szent szám által lelkesítve). Elég az hozzá SOPHIA nővér örömmel élt hivatásának és nagy buzgalmat fejtett ki ebben Isten dicsőítésére. Leginkább sikerült ezt tennie ügyessége által a festészetben. Igen hálás és terjedelmes tér nyílt számára midőn a budai Clarissák az eddigi ideiglenes templomuk helyett 1743. terjedelmesebb új templomot kezdenék építeni. Ennek olajfestvények és frescok általi díszítésében soror SOPHIA sokat fáradozott. BERCHTOLD gróf s püspök, ALBERT szász herczeg és országnádorhoz a clarissákról beküldött jelentésében³³ leírja azok budai templomát; megemlítvén, hogy abban hat oltár áll és belseje gazdag díszítményekben. E díszítmények főképen festvények voltak, melyek között számos készült SOPHIA soror ecsetével. Mind ezen képek a templom 1782-ben történt bezáratása alkalmával a szélrózsa irányában széthordattak, egyet azonban ezek közül sikerült fölfedeznem s ez is elegendő bizonyosság arra, mily ügyességgel bírta SOPHIA az ecsetet kezelni. E kép a clarissák eltörlése után a vár főtemplomába került, honnan birtokomba jutott.³⁴ Tárgya gyönyörű ifjú hölgy mellképe a középkor festői öltönyében. Széles arany öv keríti körül derekát, vállain hermelinnel bélelt vörös palást nyugszik, búzavirág színű ruháját csipke és lovag-ujjak díszítik. Fején azonban apácza-fátyol van. Szemeit, melyekből mennyei gyönyör tükröződik, ég felé emeli. Balkezével feszületet, jobbujával okíratot tart. Ez okmányon «Privilegium» szó olvasható, róla kétfejűsasos függő pecsét lóg alá. A kosárban, melyet jobb karjára fűzött, még több lepecsételt levél van. Előtte herczegi és kilencz ágú grófi korona fekszenek. Eddig e kép sz. Klárának tartatott, de mivel sz. Klárának atyja, SCIFFI, csupán nemes ember volt e koronák nem illethették meg leányát. Azonkívül sz. Klárát nem kereszttel, hanem szentségtartóval kezében szokás ábrázolni. Kereszt s herczegi korona árpádházi boldog Margitnak volnának attributumai,³⁵ lehet tehát, hogy erre, vagy türingiai sz. Erzsébetre, vagy pedig NAGY LAJOS király anyjára ERZSÉBET-re czéloz a festvény,

³³ 1776 szept. 23-áról keltezve. Az említett levéltárban.

³⁴ Midőn a budavári főtemplom átépítése miatt kiürítették, fötisztelendő Ráth József apát, esperes és plébános úr ő nagysága kegyeskedett avval, a templomnak tett némi szolgálatok fejében, megtisztelni. Fogadja e helyen is leghálásabb köszönetemet.

³⁵ A Clarissák budavári temploma a szeplőtelen Szűzön kívül boldog Margitnak tiszteletére is volt szentelve, tehát b. Margit képével is kellett birnia.

ki 1334-ben Ó-Budán alapított a clarissáknak gazdag klastromot, kit az apácák szent gyanánt is tiszteltek. Én e képet allegorikus alaknak tartom, mely jelenti, hogy az apácának a földi javakról le kell mondani s ezért kiváltságot nyer a mennyei jegyesre. Azonban bárkit is ábrázoljon a remek kép, technikai kivitele elárulja az ügyes női kezet, mely az ecsetet a mennyei gyönyör kifejezésére oly szerencsésen volt képes használni. Különben a festői technika sokban hasonlít GYÖRGY mester műveihez, kinek iskoláját azonnal föl lehet benne ismerni. A kép méretei: 60 cm. magasság és 42 cm. szélesség.

Egy másik tere SOPHIA soror festői működésének volt a pergamen-festés. Ily képek azonban, mivel a mai nyomtatott apróbb s kiosztani való szent képeket helyettesítették, nem nyerhették a kellő figyelmet s szorgalmat, mégis SOPHIA nővér, ha valakinek kedveskedni akart, ez irányban is remek műveket hozott létre. Egynémely kép, melyet rokonai megőriztek, tanúskodik erről.

Nagyon dívott a clarissáknál egy bizonyos neme a női kézimunkának, melyet ők „*polion-munkának*“ nevezének. Ez pedig abból állott, hogy arany, ezüst és selyem szálakból a legváltozatosbb virágokat készítették, melyekkel ereklyét, pergamen festvényeket, szalonnakő vagy viaszból készült alakokat foglaltak körül. Ezen kézimunkát kisebb nagyobb mértékben minden apácza értette. BERCHTOLD püspök imént említett jelentésében dicsérőleg említi azt kivált, mivel e műveik által sok jótevőt és jóakarót szereztek maguknak. SOPHIA soror ebben is művész volt. Láttam magán oltárkáját, mely gazdag volt ily díszítményekben s leleményes alakzatuk által mesterük kiváló ügyességét tanúsították.

Midőn 1742-ben a clarissák zárdájában az Üdvözítő szívének tiszteletére testvérület alakult, ennek tagjai feljegyzésére SOPHIA testvér díszes album készítésével bízott meg. Az ívrét nagyságú album aquarel címlappal és festett címerekkel bir. Jelenleg az országos levéltár kincstári osztályában őriztetik.

SOPHIA testvér egyéni jelessége megismerésére művészi működésén kívül zárdai tevékenységét kötelmei teljesítésében szintén tekintetbe kell vennünk. Ez iránt jelességére nézve szintén a legjobb garantiát találjuk rendtársai bizalmában és szeretetében, mert a zárda-elöljárói hivatalokkal tiszteltetett meg. A rend

felosztatása előtti években discreta volt. **Tudvalevőleg** a clarissák zárdafőnökei apátnők voltak, de ezen hivatal inkább csak cím volt és előkellő családok sarjai által viseltetett. A zárda tulajdonképeni főnökei a perjelné és a discreták valának.

Midőn 1782-ben II. JÓZSEF császár a clarissa-rendet mint csupán elmélkedő (contemplativ) életet élő és más határozott foglalkozással nem bírót megszüntetni kívánta, a sorsuk felett aggódó apácák jövőjük iránt nehezen tudtak határozni, néhányan a fogadalmak alól kívántak fölmentetni, mások valamely más szerzetbe óhajtottak felvétetni. SOPHIA néhány rendtársával együtt, a rend főnökeivel egyetértve, az iránt folyamodtak, hogy készek volnának az eddigi elmélkedő élet mellett akár a nőneveléssel akár betegek ápolásával foglalkozni, mert Buda mint nőnevelő intézetekben úgy kórházakban igen szegény.³⁶ Ily lelkesült vala SOPHIA rendje fentartása és szülővárosa java iránt. Mind a mellett, hogy az akkori herczegprimás BATTHYÁNYI JÓZSEF gróf leghathatósban pártolta a folyamodványt,³⁷ mégis a rend feltétlenül megszüntettet.

Ekkor SOPHIA testvérnek is oda kellett hagynia a 48 évig lakott zárda falait, melyekhez őt temérdek kegyeletes emlék fűzte: a templom sírboltjában nyugodtak övéi, falait saját és jó édes atyja kezeművei díszíték. Ott nyerte zsenge korától nevelését, ott töltötte élete nyarát, s most attól kényszernek engedve, válnia kellett. Unokaöcsöcse, FERENCZ, — t. i. fivérének Polykarnak fia — vele együttérezte a bánatot, mely szeretett nénjét érte, s azt enyhíteni törekedett, házában, mely a zárdával szemközt állott, számára oly lakást építtetett, minő zárdaczellája volt, még az ablakokra is készíttetett farostélyú rácsot, minővel a czella ablakja birt. Itt élte SOPHIA testvér végnapjait, oly foglalkozások között, minőket a zárdában szokott volt gyakorolni. Rajzolt, festett, polyonmunkát készített, sőt bizonyos ünnepekre az apáczaférnököt is megkészíté. A halál életének 76. évében érte el őt, 1790. év szept. 26-kán.³⁸ Másnap nagy részvéttel,

³⁶ A helytartótanácsához bemutatva 1782 febr. 7-én.

³⁷ Kelt Pozsony, 1782. febr. 7-én. Mindkettő az országos levéltár helytartósági szakaszában.

³⁸ A budavári temetkezési anyakönyvben így: «1790, Sept. 26. obiit Sophia Falkoner exclarissa, sepulta 27-a, 76 annorum, ex gangrena. Provisa omnibus. In Cœm. Civico. Sepeliens: Comes Emanuel a Starhembeg Parochus.

a város összes lakói által gyászolva, temettetett a köztemetőbe. Gazdag gyűjteménye családi festményekből, melyeket a zárda kótyavetyéjéből sikerült megmentenie, ápolójának, unokaöccsének FERENCZ-nek birtokába került.

SOPHIA sorort nem csupán kitűnő tehetségei, hivatásának példás teljesítése tették közkedvelté, de lelki tulajdonai mellett, a mi a külsőségekre sokat adó világ előtt a fő, testi szépsége is. Arczképe után ítélve, mely reánk fenmaradt, SOPHIA igen szép hölgy volt, gömbölyded arcza szabályos vonásokkal birt, fekete szemei és sötét szemöldökei igen helyesen illettek egészséges színű arczához.

GYÖRGY mester legifjabb fia JÁNOS GOTTHÁRD született 1726 máj. 5-kén, atyja 80 anyja 53 éves koiában.³⁹ Ez utóbbinak kiváló kedveltje, ki őt tudóssá óhajtá nevelni, a tanítás költségei fedezésére szerencsésen sikerült GYÖRGY mesternek közkedveltsége és élelmessége révén, PLATSCHLAGER JÁNOS MIHÁLY veszprémi kanonok által szegény sorsú tanulók élelmezésére letett alapítványt 1738-ban számára megnyerni,⁴⁰ melyet haláláig élvezett is, mi anyjának legnagyobb fájdalmára 1743-ban május 29-kén 18 éves korában váratlanul következett be.⁴¹ Atyja tetemei mellé takarítottak földi maradványai, a nővére által lakott zárda kriptájába.

Némethy Lajos.

³⁹ A budavári főplébánia kereszteltek anyakönyvéből.

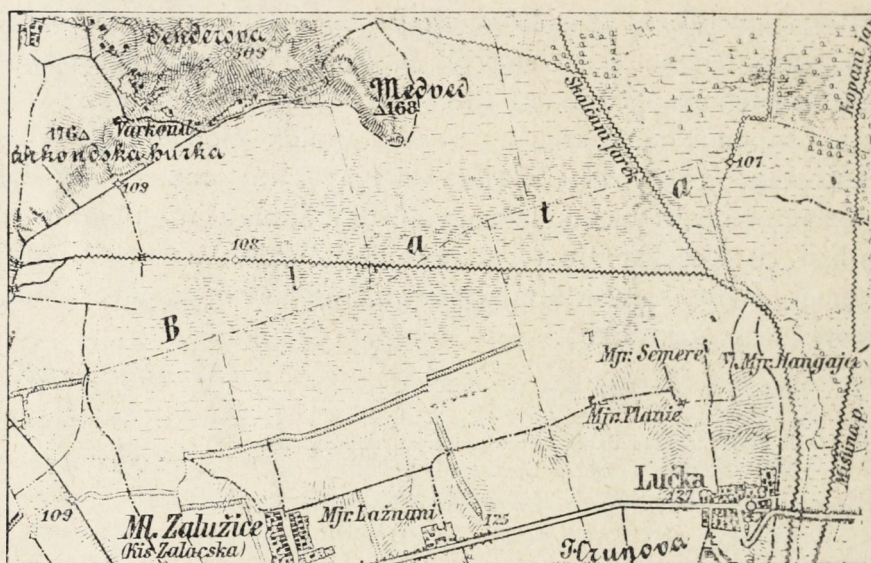
⁴⁰ Miller, Historiographia Eccl. Bud. kézirat.

⁴¹ A budavári főplébánia temetkezési anyakönyvéből.

HAZAI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Lucskai lelet.* Ungmegye nyugatán — ott, hol a Kárpátok Beszkid nevű része a lapályba nyúlik, a Vihorlát-hegység tövében — egy tág medencze terül, melybe a hegység patakjai folynak és valaha tavat képeztek — mely tó még mai napig is a vizes rétekből és nádasokból álló — több 1000 holdnyi, úgynevezett Blatta területét képezi.

A Blatta határa délről egy magaslat, melyen a kassa-ungvári államút több község határát szeli. — Lucska helység határában, az országúttól balra a Blatta közvetlen eső szántóföldek, leleteink színhelye. Terjedelmük eddig, a cserepekről ítélve, körülbelül két kilométer hosszban terjed a tópart hosszában. Már régebb időkől fogva, a mezei munkálatok alkalmával, találtattak cserépdarabok, de mint ez sok helyütt történik, figyelembe nem vették; — csak a

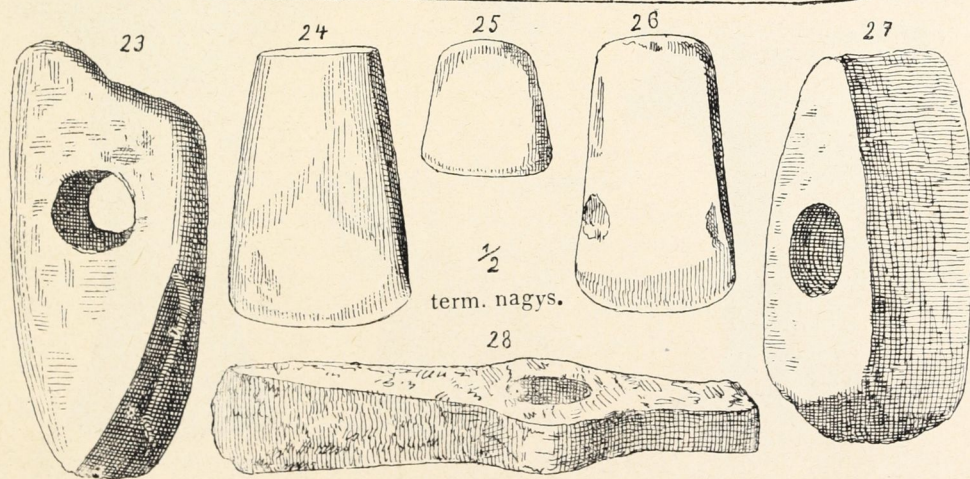
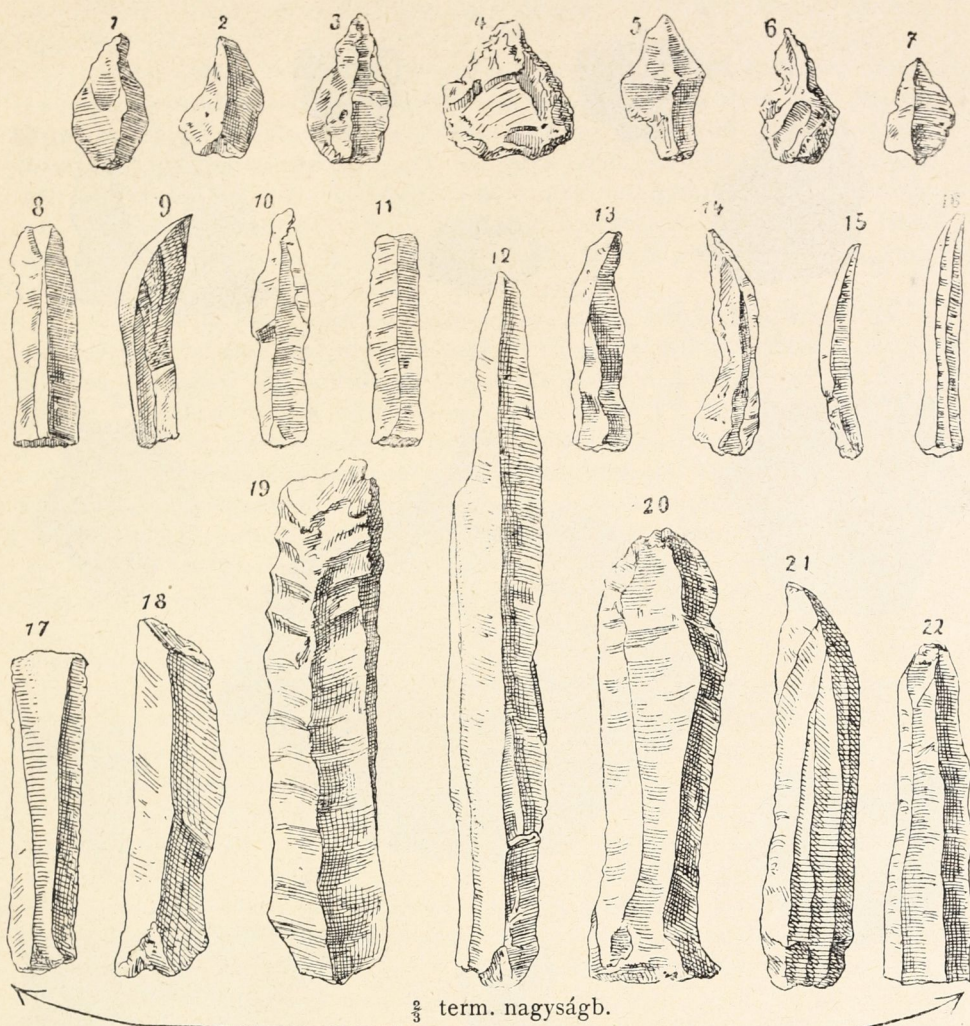
LUSKA TÉRKÉPE.

70-es években taláztatott egy vízmosásban ama nyílt urna és lyukas edényrész, melyek már az 1876-ki ősrégészeti congressuson Budapesten be voltak mutatva. Több évig ezután megint semmi sem taláztatott, csak itt-ott egy cserépdarab, egy kova- vagy obsidian-szilánk.

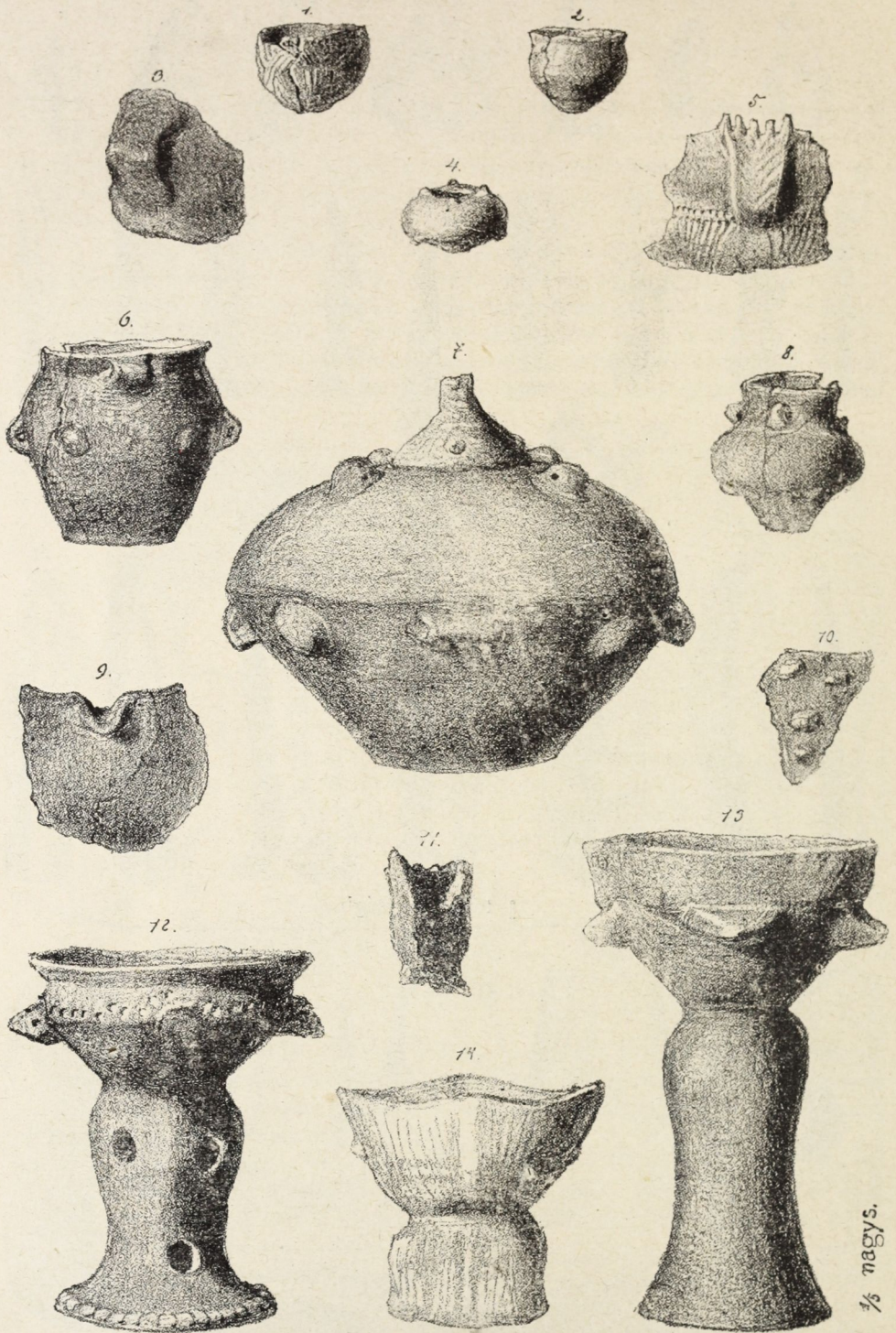
1880. év tavaszán, erős eső után, mely a felső földrétegeket meglazította, találtunk végre egy urnát és pár edényt egy csoportban, és ezen siker álta felbátorítva, hozzáláttunk a rendszeres ásásokhoz.

Mindjárt más napra reábukkantunk egy csupor-csoportra, — melynek jellege a többi talált 7 csoporttal tökéletesen azonos és melynek gondos, systematicus összeállítása minden véletlent kizár.

Minden ilyen csoport egy magában önálló egységet képez, s egymástól 2—4 méter távolságra volt; és soha sem kevesebb, mint 4, de némelykor 8,

LUCSKAI LELET.

$\frac{1}{2}$ magys.

sőt 10 darab edény volt együtt, úgy hogy összesen 60 dbot voltunk képesek épen kiszedni.

Az edényekből leletenkint egy vagy két nagyobb urna, körül állítva kisebb-nagyobb csupokkal, volt részint egymáson, sőt egymásban is elhelyezve. Minden ilyen csoportnál rendszeresen mellékelve volt egy dupla öblű edény, melynek használata eddig nem ismeretes és bár ezen talált edények mind nagyságra, alakra és színre nézve különböznek, mind a mellett tagadhatlan, hogy tökéletesen egy jellegűek; jelenleg csak három ilyet mutatunk be, de ismétlem azon körülményt, hogy mindegyik csoportnál egy ily jellegű edény vagy épen, vagy részben találtatott. (Lásd 274. oldal.)

Ezen csupor-csoportozatok többnyire 30 cmtr. mélységben kezdődtek és egy méterig haladtak; a mint az agyagos altalajba értünk, ritkán találtunk nyomot. A csupok alá, köröskörül voltak elhelyezve, úgy szintén alájok bigygyesztve, obsidian és kova fegyverek és kőbalták, sőt két esetben ezen kövek, mint azon anyag, melyből azok valószínűen készítették. (Lásd 273. oldal.)

Négy nagyobb urnában a megégetés biztos nyomait: hamut és csontrészeket találtunk; valamennyi csoportot pedig tűz által átváltoztatott földrétegeken.

Három csoportozatnál a csupok kiszedése után emberi fogakat és pedig két esetben kinőtt emberét, egyben gyermekét találtunk. Ezekből kombinálva, azon hypothezist kockáztathatjuk, hogy temetkezési helylyel állunk szemben.

Tovább folytatván ásatásainkat, egy kis méter távolságra semmit sem találtunk; többé ily rendszeres csoportra nem jöttünk; ellenben 3 helyütt körbe halmozott, a közel hegységből származó trachytköveket, melyek némelyikén emberi kéz és tűz nyomai látszanak és rajtuk faszén és hamu-maradékok, továbbá több őrlő kövek, tökéletesen észlelhető nyomokkal, hogy hivatásuknak szolgáltak, továbbá orsók és nehezékek.

A terület egyébként el volt lepve cserépdarabok által, melyeket kosár számra szedtünk és melyek különbsége úgy agyagminőség — a legdurvábbtól a legfinomabbig — úgy alakra nézve, a legprimitívabbtól az átgondolt ízlésteljes rajzokig — úgy színre nézve is, mert feketéket és vöröseket is találtunk — akkora, hogy hivatva éreztem magamat, ezen cserepek egy némelyikét a mellékelt rajzok által bemutatni, hogy a szakközönség némi tudomást szerezzen a leletünk ezen részének gazdagságáról.

Találtunk továbbá elszórva számtalan állatfogakat, egy medve állkapocs-részt, sok kovát és obsidian-szilánkot, melyeknél a használás tökéletesen látszik és melyeknél az a nevezetes, hogy oly anyagokból voltak, melyek a mi trachy-hegységünkben nem találtnak és a hegy alján több mértföldnyi távolban elnyúló hegységből valók. Továbbá a mit még ki kell emelnem, hogy bár összes leletünkben csak egy réz fegyver volt, több edényben ércz-olvasztási nyomokat véltünk felismerni. (Lásd 273. oldal.)

Midőn ezen, talán nem egészen érdektelen leletek szerény leírását bevégezem, azon reményt fejezem ki, hogy a tudományos körök ennek megítélését átveszik és hogy ezentúl ezeknek tapasztalatai által vezérelve — és kitűnő képviselője által támogatva — ásatásainkat eredményesen folytathatjuk és jövő évi közlésemet még sokkal érdekesebb leletek nyomán ismételhetem.

Gr. Stáray Antal.

(Két adat a Margit-sziget történetéhez.) Ráskai Lea a budapesti egyetemi könyvtárban levő «Példák könyve» 28. lapján így végzi egyik példáját: «Ezt irtak vrnak eztendeveben. Ezer evtzaz tyz ez-

tendevben. Ezen eztendevben kezteek chynnalny boltozny az egyhazbely sanctuario-mot». Az ugyanott található Cornides-codex 408-dik lapján szintén Ráskai Lea ezt írja: «Vegeztetet zent lucia azzon estyn zerdan. Vr zvletety vtan. Ezer. evt zaz. tyzen evt eztendevben. Ezen ezten-devben zenteltek meg az kapolnat. zent katerina azzon napyan vasar-napon». A Margit-legendából, mely ugyanez apácza írásában maradt ránk, világosan kitűnik, hogy Ráskai Lea a margitszigeti szent Domokos-rendi apáczakolostor tagja volt. Ezt megerősíti Ferrarius Zsigmond is (*De rebus Hungaricæ Provinciæ ordinis prædicatorum commentarii*). Bécs, 1637. 220. l.), a Ráskai Lea írásában fenmaradt és most a magy. nemz. muzeumban őrzött Margit-legendáról azt állítja, hogy az apácza a török elől menekülve a Margitszigetről vitték Nagyszombatba. Erről bővebben a Nyelvemléktár VIII. kötete előszavában. A fentebb idézett két adat tehát kétségtelenül a margitszigeti dömés apáczakolostor templomának sanctuariusára és kápolnájára vonatkozik. Hogy e két adat még fölhasználatlan, azt tudom, mivel eddig Ráskai Leának sem neve, sem tartózkodása helye nem volt ismeretes; de hogy mit nyom, mennyit ér, azt ítéljék meg mások, nekem arra nincs elegendő szakismeretem.

Wolf György.

(INTÉZETEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK.) *A n. muzeumi érem- és régiségtár 1881 ben (május—december).* Országos régiségtárunk gyarapodása az utóbbi nyolcz hónap alatt bámulatba fogja ejteni mindazokat, kik tudják, minő nehéz viszonyok közt élünk, mikor mindenfelől korlátolják ez országos intézet hatáskörét megyei és városi muzeumok meg társulatok dicséretre méltó helyi buzgósága, mikor folyton szűkül a terület, mely neki tápot nyújthat és mikor gazdag gyűjtők concurrentiája ellen kell síkra szállanunk szűken kimért dotatiókkal.

Hogy mindazonáltal nem álltunk meg, nem maradtunk hátra, de sőt aránylag tetemesb a haladásunk, mint a korábbi években, ezt örömmel jelenthetjük s ezt első sorban régészeti ásatásoknak köszönjük. Fölösleges hangsúlyozni, tudja már ma minden ügybarát és kedvelő, hogy a sírok, temetők, halmok és telepek tökéletesebb képet tárnak eléink a hajdani műveltségről mint szórványosan föl-szedett régiségekből összerakott kaleidoskop-szerű tárlatok. Szakkedvelő főuraink ez igazságot egész hévvel fogták föl; már régebben b. Vécsey József rendezett szakszerű ásatásokat, utóbb gr. Sztáray Antal és neje követték példáját, legújában gr. Zichy N. János és gr. Batthyány Géza szintén rendeztek jószágaikon régészeti ásatásokat. A főurak után az állam s a főváros áldozott ásatásokra s ez ásatásokból többnyire a n. muzeum gazdagodott. E kedvező körülményekhez járul, hogy a nyilvános földmunkálatoknál, a Dunameder szabályozásánál több tekintet van a n. muzeum, a tudomány érdekeire, mint volt korábban; többnyire sikerült megnyernünk a technikus tiszteket és vállalkozókat a jó ügynek. Lelkes ügybarátainknak is a vidéken és a fővárosban, kiket alább egyenként említek, sokat köszönünk.

Ellenben évről évre inkább tapasztaljuk, hogy az érvényben álló lelet-rendszabályok kevés haszunkra vannak, sőt inkább magánkézbe, kereskedőkhöz, igen gyakran az olvasztó tégelybe vagy külföldre terelik a kincseket s így gyakran helyrehozatlan kár okozói.

Ezek a kedvezőtlen és kedvező tényezők, melyek a lefolyt esztendőben

muzeumunk gyarapodását befolyásolták. Hogy magáról a növedékről kellő tájékoztatást nyerjünk, úgy mint megelőző esetekben, kor szerint csoportosítva sorolom föl előbb a régiségeket, azután az érmekeket. Tekintettel a nyolcz hónap alatt fölgyült anyaghalmaz gazdag voltára, csak némely esetekben lehet egyik másik lelettel behatóbban foglalkozni; a rajzok majd a leírások rövidségét helyreépítolják és kiegészítik.

Kezdjük a felsorolást a) Az őskori csoportnál s itt meg kell emlékeznünk a *tószegi* telepről. A *tószegi* telepről, honnan már annyi érdekes lelettel gazdagította n. muzeumunkat, Abonyi Lajos (Márton Ferencz) újabban ismét nyolcz tárgyat küldött. Van köztük egy csont kalapács töredéke, érdekes a bevett concentrikus kördíszek miatt, továbbá nagy földlap fele töredéke agyagból, benyomott keresztdíszítményekkel, agyag kanál és többféle cserép bögre.

Ugyancsak Tószegről ajándékozott Dolenszky Imre plébános, Abonyi Lajos úr útján, a Laposhalomban lelt 11 db. érdekes őskori tárgyat. Van köztük agyag kanál, csontvésű és csontnyilcsúcs, több tárgy kőből, mely amulettnek látszik, átlukasztott disznófog, átfúrt kagylóhéj és agyag karika.

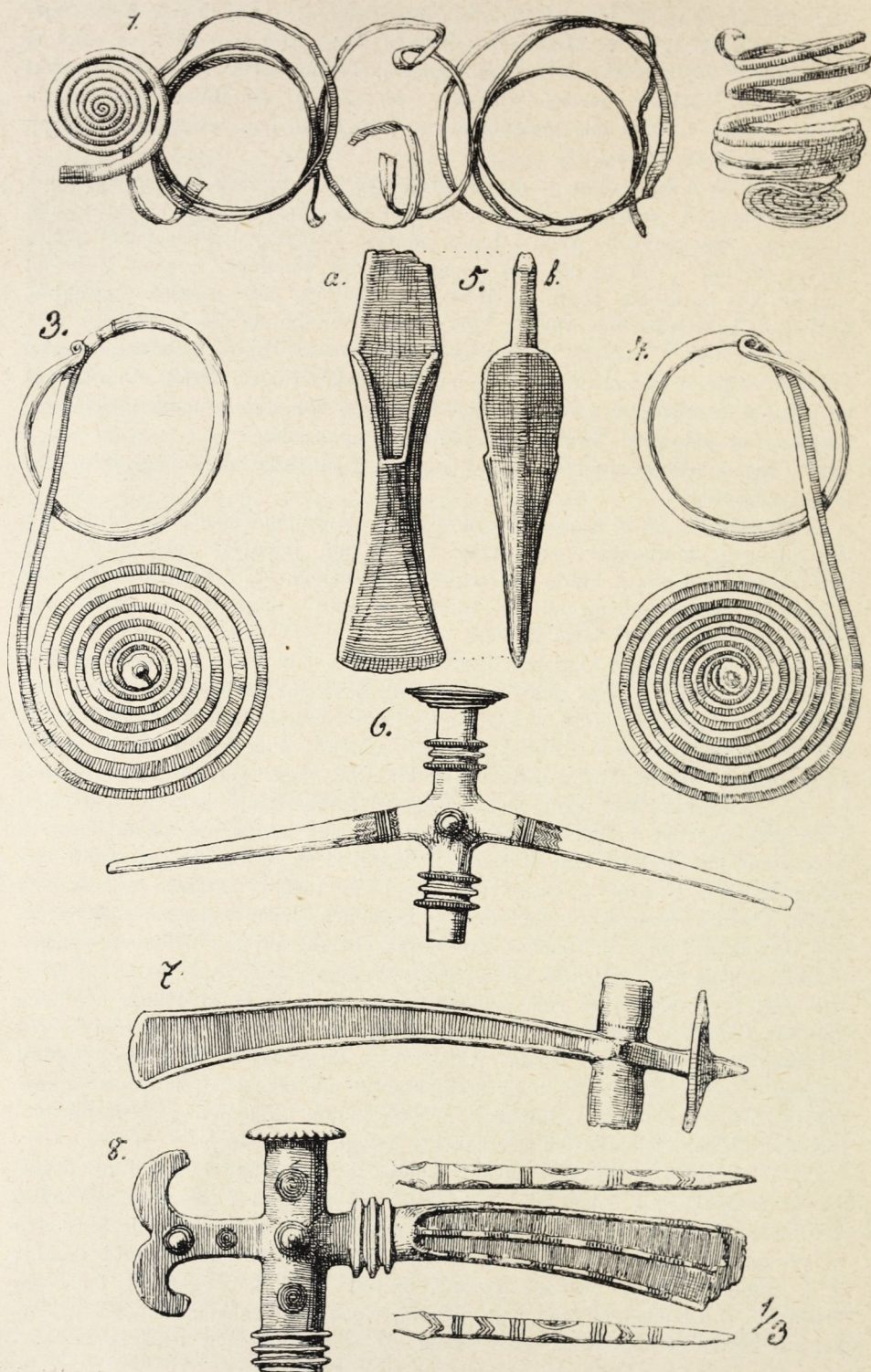
Csiszolt kőszerszámot csak kettőt kaptunk a polgárdii Somlóról gr. Batthyány Géza ásatásából.

Gazdagabb őskori bronzaink gyarapodása. Hol ajándékozás, hol vétel útján lehetett egyes darabokkal a sorozatokat kiegészíteni. Jelentékenyebb leletet csak egyet kaptunk, Coburg Fülöp hercegtől Felső-Baloghról; e nagybecsű ajándék a korábbi jelentésemben említett bodrogkeresztúri¹ nagy lelettel ez év legfontosabb szerzeményei közé tartozik.

Valovics Ferencz, uradalmi tisztartó, szives volt a herczeg megbízásából a baloghi leletről részletes tudósítást küldeni. E szerint «a bronz tárgyak a herczegi gazdaságban az erdő közelében egy szelid emelkedésű szántóföld lejtőjén, az ekebarázdában földöztek föl egy aratónő által, kinek sarlója aratás alkalmával — valószínűleg a borona által kirántott vagy az esővíz által kimosott kézvéd sodronyszálába akadt, mely az akadályt elhárítani akaró aratónő által a sarlónak nagyobb erővel való megrántása által még jobban napfényre hozott. Az asszony látván, hogy valami fénylő ércztárgyba akadt sarlója, azt arató társaival tudatta, s azok a sodronyt kihúzták és tovább kutatván és ásván a földet, a bronz régiségeket fölfedezték és kiemelték. Ezen régiségek sem agyag, sem más valami edénybe betéve nem voltak, hanem a puszta földben, szépen egymásra rakva egy csomóban 12—15 cm. mélységben találtattak, ércz vagy másféle nyél egy csákányban sem találtattott. A lelethely körül jókora területen ásatásokat tetetett az uradalom, azonban eredmény nélkül. A két sodronykarvéd a találók által kuszáltatott össze. A találók a tárgyakat a rájuk ragadt földtől megtisztították s azt vélván, hogy arany kincset találtak, a lelt tárgyakat aranyműveseknek és zsidóknak árulgatták és csak midőn azok által csalódásuk fölül fölvilágosítottak, jelentkeztek leletükkal a baloghi tisztánél.»

A leletről ide mellékelt rajzunk pontos képet nyújt. Legfölül az összevissza kuszált karvédő tekercesek, (1. 2. szám) jobbra balra a párosával előforduló korongos tekercesek (3. és 4. sz.), továbbá egy véső (5. a. b.), egy pálczás (6. sz.) és két pengés csákány (7. 8. sz.). A leletnek idoma miatt legérdekesebb darabja a 8. számú csákány, melynek korong helyett hátul két félkörívű hajlásban kiszögellő rövid pengéje van; nagy pengéje vonalas díszekkel, köpűje bütykökkel van ékítve. Csákányaink közt eddig ezt az idomot még nem ismertük, a

¹ Arch. Ért. Új. Folyam. 166. l.

FELSŐ-BALOGHI LELET.

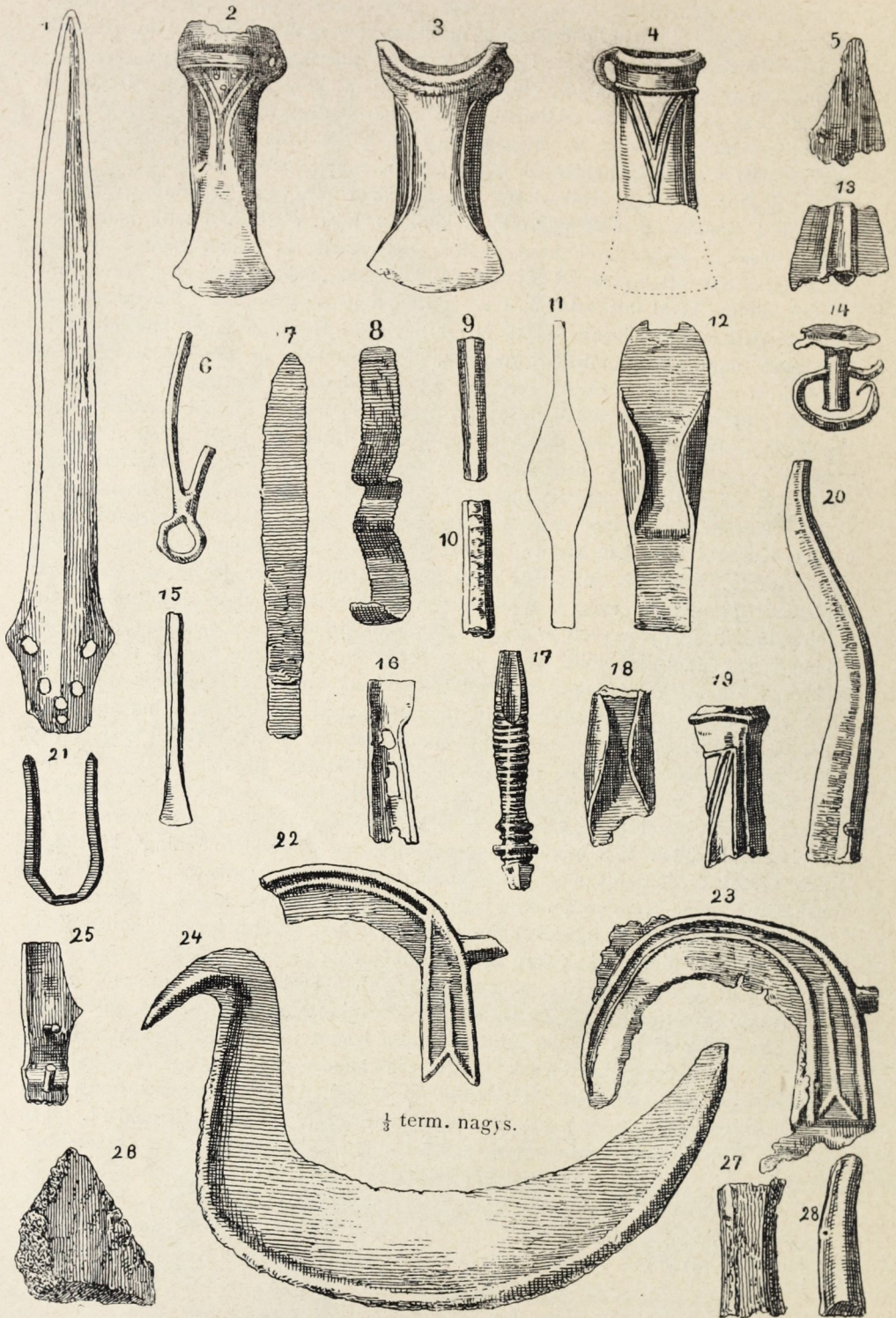
baloghi lelet általa hazai bronzformáinkat egygyel gazdagítja s ebben van főfontossága. Másfelől a pálczás csákány is érdekes, mert csak ritkábban nyomozhatjuk hiteles bronzkori leletekben. Utoljára a pilini leletben tűnt föl egy szép példánya,² mely úgy, mint a baloghi, mindkét karján s köpűjén díszítve volt; ott is pengés csákányok voltak mellette. Ezek a közönségesebb bronzkori fegyverek közé tartoznak; csak a n. muzeumban van közel húsz db. belőlök, a vidéki gyűjteményekben lévő példányok is körülbelől ennyire mennek.

A kézvédék is a gyakoriabb tárgyak közé tartoznak. A minő gyakoriak nálunk a támadó és védő fegyverek e különös fajtái, oly ritkán lelik külföldön, elterjedésök a magyarhoni bronz-regiora szorítkozik és annak sajátos típusai közé tartoznak. Ha e szűkebb körön belül keresünk analog leleteket, a főnemlített pilini leleten kívül ott találjuk a n. muzeumban a szebeszlóit (Turóc m.), az andrásfalvit és szent-ivánit (Liptó m.), királyházit (Hont m.), még közelebb esik hozzá a nagy rimaszombati bronzlelet, távolabb esik az abaújszántói és szabolesi, a szoboszlói (Hajdu m.) és szamosmederbeli (Szatmár m.). Mint e rövid áttekintésből is látszik, e formák leginkább hazánk éjszaki részéből ismeretesek, a mi helyi iparra mutat és így joggal föltehető, hogy az ékes fegyverek is, melyeket egy bronzkori vitéz a baloghi határban elvesztett vagy elrejtett, szintén nem messze földről kerültek, de a szomszédban készülhettek.

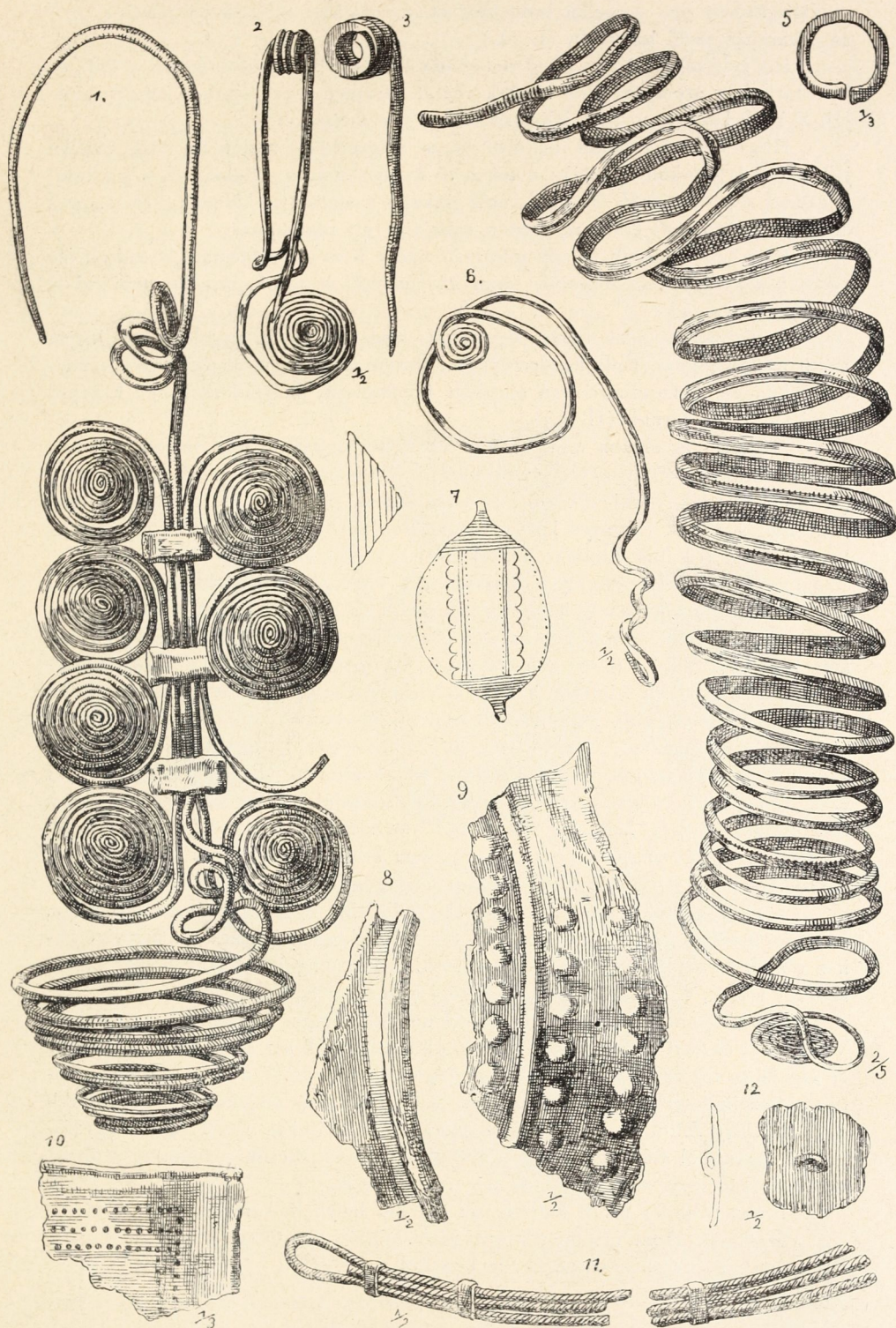
Belföldi bronz-ipar mellett még inkább szól a bodrogkeresztúri nagy lelet. Korábbi ígérethez híven³ tartozom részletesb bemutatásával, mely most teljesíthető, mert két rajztáblát is csatolhatok leírásához. Jó részét miskolczi rézművestől vettük, más részéhez ide való kereskedő útján jutottunk; nem lehet tudni, mennyi vészett el a nagy leletből, sejtethő a sok csonka töredékből, hogy jó sok hiányzik belőle. Kevés hazai bronzlelet van, mely oly sok tekintetből ébreszt föl érdeklődésünket, mint ez össze-vissza töredezett eszközök és ékszerek egyvelege. Nyilván öntőműhely maradványaival van dolgunk, hol az összegyűjtött csonka tárgyak beolvasztásra vannak szánva, ilyen a legtöbb véső, sarló, kés stb., a bronzlepenyek, rudak, pálczák, alaktalan rögök, összesen 82 db. (I. tábla 9, 10, 26, 27, 28. sz.) ily olvasztott töredékekből támadnak; továbbá vannak újból készült darabok — a sarló (I. t. 23. sz.) és a véső (I. 2.), melyek csak az imént kerültek ki a mintából, se a szélők, se a fölületök nincs kisimítva. Szerszámok és ékszerek nagy változatosságban vannak, mintha csak szándékosan gyűjtötték volna össze számunkra, hogy egy mutatóra lássuk, minők voltak szerszámaik a háztartásban, az ipar és földművesség körében, s a férfiak és nők mivel díszítették fejüket, fülüket, karjukat, újjukat, ruhájukat; fegyver csak kevés van. Volt 15 füles és tokos véső (I. 2, 3, 4, 12, 18, 19), 5 keskeny véső (15, 21), 12 db. késpenge és markolat (16. és 25. sz.), borotvának markolata (6. sz.), sarló igen sok akad, van 48 db. belőle, mind a három ismert formából, a legegyszerűbből (20. sz.) azon fajtából, melynek nyélbe való lemeze van (22, 23) és a hajlított végűből (24.) és van négy fűrészlemez (7. 8. sz.). A fegyverzethez tartozik egy apró törpengécske (5. sz.), egy hosszú keskeny tör (1. sz.) és a karvéd (I. tábla 4. sz.), melyet talán több joggal az ékszerekhez számíthatunk. Az ékszerekből első helyre egy diadema töredékeit teszszük (II. t. 11. száma), a nálunk oly jellemző fibulákból van nyolcz egész vagy csonka darab (1, 2, 3, 7, 8), vannak gyűrűk (5.) és van füles gomb (12.) Sodronydarabok és lemezek nagy számmal találtattak, némelyek nyilván edényekből valók (8, 9, 10.). Két tárgynak még

² Leírását és rajzát lásd Arch. Ért. XIII. 108. l. és a mellékelt könyomatú táblán.

³ Arch. Ért. Új f. I. 166. l.

BODROG-KERESZTURI BRONZLELET I. TÁBLA.

BODROG-KERESZTÚRI BRONZLELET II. TÁBLA.

megközelítőleg sem ismerjük rendeltetését, a rovátkolt fölületű pálczaét (I. 17.) és a karimás szélű hengerét. (I. 14.)

Ha már most az így röviden bemutatott műhely-maradványokon a kül- és belföldi jelleg szempontjából nézünk végig, kicsiben egy leletben együtt találjuk a késő hazai bronzkort jellemző összes tüneményeket.

Hogy a kétségtelenül belföldi és a magyarhoni region túl csak elvétve jelentkező típusokon kezdjük: a tokos véső csúcsba futó szélekkel (I. 3), a hátul hegyesen görbülő sarló (I. 24.), még inkább a sodronyos fibulák (II. 1.) s a sodronyos diadema⁴ (II. 11.) tisztán sajátjai a mi régióknak.

Ellenben nemcsak itt, de jóformán egész Közép-Európában készültek oly vésők kések, sarlók (a főttebbi idom kivételével) és török, minőket tábláinkon látunk.

Távolabb eső vidék typusa egy talpas véső (átalán az angolok úgy hívják «with a stopridge»), mely Európa nyugoti részein közönséges és az északi Németországban meg Skandináviában elterjedt fibulaforma, melyből csak egy középső csonka darabot birunk (II. 5.)

Míg ezek az alakok mind az Alpeseiken innen fejlődő ipar szülöttjei, addig déli vidékről importált egyes czikkeknak is nyomára akadunk. Ilyen a borotva (I. 6.) és ilyenek mindenek előtt az edényrészek (II. 8, 9. 10.) trébelt bronz-lemezből, a minők bizonyos korban egész Európát árasztották el és a melyekre kétségtelenül reá illik Lindenschmiték nézete a déli importról.

E részletek megállapítják számunkra a bodrogkeresztúri lelet viszonylagos korát. Nem csodálkoznánk, ha egyes tárgyakon vasrozsda-foltokat látnánk; mert e lelet idején már széles világraszóló összeköttetések voltak a Közép-Duna kereskedőinek és ha ritka is lehetett a vas, kétségtelenül ismerték. Ha a bodrogkeresztúrival egykorú leleteket keresünk hazai leletünk közt, arra a tapasztalásra jutunk hogy legnagyobb, legfontosabb leleteink egykoruak vele; csak a terenneit, komjáthi, rimaszombati, felsődobszai, hajduböszörményi, erzsébetfalvi leleteket említem. Anyagi irányban magas fejlettségű, sokoldalú műveltség maradványai ezek, és egyedüli tanuilei. Irott és képes tudósításaink nincsenek e korról, a mit róla tudunk e gyér hallgatag leletekből van merítve. Csoda-e, hogy fölismérésében és helyes megítélésében oly végtelen lassan haladunk és hogy minden parányi emléket, mely reá fényt deríthet, oly gonddal gyűjtünk!

A nagy leletek után a szórványosan előkerült egyes emlékekre térhetünk. Legtöbb gonddal gyűjtjük a rézből való régiségeket. Csekélyszámú réz fegyvereinkhez réz tör és réz lándsacsúcs, a szerszámokhoz két pengéjű csákány járult; kereskedőtől vettük, a ki állítólag Új-Szőnyön szerezte a három tárgyat.

Réz tárgyaitak száma továbbá Komárom vidéki lapos réz vésővel szaporodott. Vörösréz csákányt kaptunk Bük Lászlótól Élesdről (Bihar m.). Három keskeny és egy lapos réz vésőt vettünk helybeli régiségkereskedőtől, a ki az ország különböző részeiből gyűjtötte őket. Áttérve az egyes bronz emlékekre, legfontosabb hogy Kuliffay Adolf úr Ercsiből bronzkori öntőmintáinkat ismét egygyel gyarapította, agyagból való és csonka egyik oldala bronz pálczák (?) öntésére szolgáló másik oldalán egy véső idomának fele része látszik.

Bronz vésőt és bronz karpereczet vettünk helybeli kereskedőtől.

Szalkáról (Hont m.) füles bronz vésőt küldött ajándékba Csepreghy Gyula, Dr. Rómer F. Ferencz szives közbenjárásával.

⁴ Analogiáját lásd az Árvaváralján őrzött kincsben és Egerben a lyceumi gyűjteményben.

Tokos bronzväsüt vettünk, füleset, csúcsba futó széllel, pereme alatt hosszában futó domború vonaldíszszel, kereskedőtől, ki állítólag Új-Szönyről kapta.

Nádlevél idomú bronz tört vett a n. muzeum, magyarországi lelhelyről közelebbi helyhatározás nélkül.

Pulszky Ferencz igazgató nyílt végű karpereczet ajándékozott, bronzból, pontozott díszítményekkel, lelhelye Maglód (Pest m.).

Torma Károly aldunai útjából Varadiai Baich Vilmos úr ajándéka gyanánt őskori bronzsodrony-részletet és egy kis cserép edényt hozott.

Átfúrt cserépkorongot és dudorokkal díszített cserép bögrét ajándékozott Baloghy Dezső.

Két őskori cserép edényt, csészét, két urna fenekét és csontdarabkákat találtak Ivanovan (Torontál m.) házaépítésnél; Schwerer János úr közbenjárásával ajándékozta Mariancsics Imre, községi jegyző Ivanován. Durva edénytöredékeket küldött be Steltzer Frigyes, ev. lelkész Kiszácson (Bács Bodrogh m.).

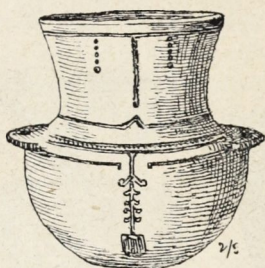

ZSITVATŐI EDÉNYEK. $\frac{1}{3}$ nagys.

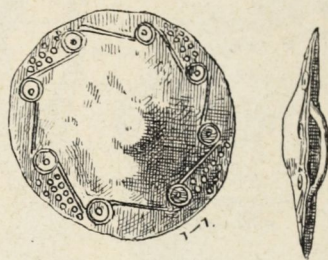
Az idei tavaszszal Zsitvatőn, Komárom megyében, kavicsbányában a munkások a lehulló földrétegben mintegy ölnyire a szín alatt edényekre akadtak, az edények, a találók jelentése szerint, nem egy fészekben voltak, nem is sorjában állottak, de szabálytalanul voltak elhelyezve. Némelyikben égetett csontmaradványokat leltek. Ugyanazon helyről bronz gombostűt és bronz kúposkát hoztak a munká-

sok, továbbá két köeszköz is onnan került, három darabra tört, átlukasztott golyó, és (talán amulettnek használt) lapos köeszköz homokkőből, melynek egyik vége át van lyukasztva. Hossza mindössze 8·8 cm. szélessége pedig 1·7 cm.

A lelet félreismerhetlen rokonságban van a Zsitvatóvel átellenben fekvő dunaalmási urnatemető edényeivel. Néhány jellemzőbb példány rajzát ide mellékeljük. Egy pillantás fölismerteti az edények formájában és díszítési módjában azt a jelleget, melyet conventionális néven, addig míg találóbbs elnevezésünk nincs, pannoniainak szoktunk nevezni. Karcsu, elegans idom, benyomott finom pont- és vonaldíszek, a mélyedésekben fehér krétaszerű anyag, ezek az ismérvek, melyekkel tószegi, dunaföldvári, pécsi stb. ősedényeken találkoztunk. Ez edények korának pontos megállapítására még mindig hiányzanak a kellő támpontok. Római és barbár vidékeken egyaránt találjuk, urnatemetőkben és terramarekban, gyakran sokkal durvább edényekkel együtt fordulnak elő, bronz és csiszolt köeszközökkel, római befolyást nem árulnak el, tehát a római kort megelőző időkből származtatnók, de határozottan különböznek a «kelta» vaskori leletekkel föltűnő agyagmivességtől, tehát ezen kornál is régibbnek kell itélnünk. Ennyi, mit ez ideig róluk mondhatunk. A zsitvatői leletben voltak urnák, bögrék

NAGYLÓOKI EDÉNYKE.

ARANYOSMARÓTHI (2) ARANYGOMB.

s egy csésze; egészben 12 darabot szereztünk. Azóta másfelé is elszéledtek zsitvatői edények s így, meglehet hogy nagyobb temető, nem egyes sírok maradványaival van dolgunk. Más pontról, Fehérmegyéből a nagylóoki urnatemetőből, is kaptunk egy érdekes edénykét, mely legszorosabb kapcsolatba hozza ez új, érdekes sírmezőt az említettekkel. Az edénykét gr. Zichy N. Jánosnak köszönjük, ki az idei szeptemberben ásatta föl a lóoki őstemető egy darabját és a gazdag urnasorozattal a fehérvári muzeumot ajándékozta meg. E muzeum őre, Hattyúfy Dezső, külön monographiát szentel a fontos lelhelynek.

A nagylóoki és zsitvatői leletekkel rokon a bákóhalmi lelet, melyből több tárgyat már az áprilisi jelentésben említhettem. Most ezekhez egy jókora, 72 cmnyi magas urna sorakozik, melyet Karpelesz Simon úr volt szíves május elején utólagosan beküldeni.

Mindennemű őskori és római agyagkészítményeket, kövésőt és néhány kisebb római régiséget köszönünk Schwerer János úr szíves közbenjárásának. A legtöbb tárgy Ivanova vidékéről való.

Glogonban (Torontál m.) pinczeásáskor három karpereczet bronzból, egy kis füles bronzpikkelyt, fekete agyaggyöngyöt és barbár érmet leltek.

Schwerer János úr közbenjárása folytán ajándékba küldte a tulajdonos Schwanfelder Gusztáv, glogoni jegyző.

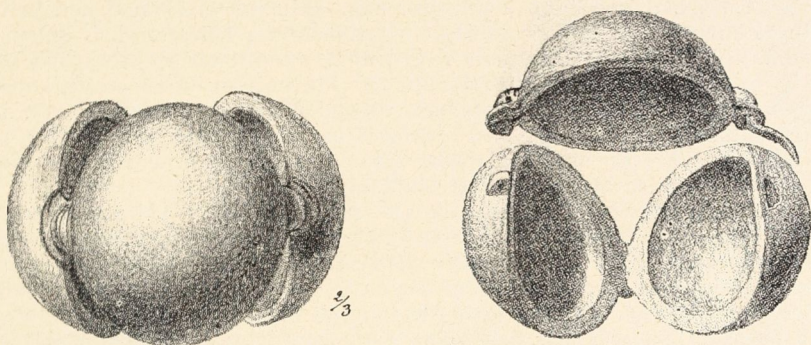
A pesti határban a Rákoson vasuti töltés építése alkalmával emberi

koponyákkal és csontokkal vegyest öt, durván készült agyagedényt leltek; Schopp Ignác X. kerületi előljáró, kérésünkre beküldte.

II. A „*kelta*“ kori emlékek száma két érdekes darabbal gyarapodott. Állítólag Aranyos-Maróthról való egy kis kúpidomú gomb, melynek fölülete bevéssett kör, pont és vonaldíszekkel ékes, oly módon, mint a híres fokorui lelet arany gombjai; rajzát itt adjuk természetes nagyságban.

Pulszky Ferencz igazgató ajándékozott egy karpereczet, melyet Ercsi közelében kotort ki a Dunából a kotrógép. Mellékelt rajzunk egyszer oldalt mutatja az ékszert, a mikor mind a három üres félgömb zárva van, másik rajzunk meg különválasztva tünteti föl a két állandó tagot a harmadik mozgó tagtól és mutatja ez utóbbit a görbe hajlású nyelvet, melylyel belényúl a mélyedésbe, hol mozog, a karima túlsó oldalán pedig a zárás módját.

Az ercsii három félgömbű karperecz egy elterjedett, ismeretes karperecz-typust képvisel, melynek ez üres félgömbök jellemző ismérvei. Nagy ritkán

ERCSII DUNAMEDERBELI LELET.

egyedül két ily nagy gömbből áll a karperecz, sokkal gyakoribb mikor négy, hat, hét, kilencz és több gömb áll egymás mellett, hol közvetlenül hol beléékelt mondola idomu tagoktól elválasztva.⁵ Mennél több a gömb, annál kisebbek szoktak lenni. Fölületök néha nem csupasz, de mindenféle domborodásokkal és mélyedésekkel ékes. Rómer kalauzában⁶ bemutat néhányat a bronzkori ékszerek közt. Egész Közép-Európában találjuk ez idomokat a muzeumokban, de sokkal ritkábban a nagy gömbüeket, mint a sűrű gömbüeket. Ez utóbbiak korát a híres hallstadti temetőben való előfordulásuk állapítja meg.⁷ Használatuk nemcsak megközelíti a történeti kor kezdetét, de nincs okunk kétségbe vonni, hogy még a római korban itt lakó barbárok is kedvelték e typust; mire talán a rokonidomú marosportusi karpereczek, az erdélyi muzeumban, szolgálhatnak például.

Hampel József.

⁵ Példák: Nemz. Muz. I. terem. XLVII. 15—19. sz. alatt a szentesi lelethől — «Ant. préh.» XVI. 26. Ipolyi gyűjteményéből. — A N. Muzeumban I. terem XXIV. 4, 5, 1—3, 6, 18. 13, 14; 11. 12.

⁶ Műrégészeti Kalauz. 43. l.

⁷ Sacken. «Die Gräber von Hallstadt» XVI. tábla, 10—14. sz.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Középsyria építészete. II.*¹ A középsyriai épületek befolyása a román építészet fejlődésére Vogué fölfedezései után minden kétségen kívül van helyezve. Most a kérdés csak ez: mikor kezdett e befolyás Európa nyugatán érezhetővé lenni, hol a román építészet a XII. században virágjában állott. Franciaországban, a tökéletes román styl bölcsőjében, Viollet-le-Duc szerint a középsyriai befolyás egykorú a keresztes hadjáratokkal. Vogué ellenben ezt az ikonoklasták, tehát Leo Isaurius (717—741) idejére teszi.

Viollet-le-Duc mondja (Diction. de l'Archit. VII. kötetében 417. l.), hogy a provençali iskola még inkább bele élte magát, mint a toulousi a Syriába menekült görög-római építészet elemeibe. Ha a sz. gillesi és az arlesi sz. Trophime portalékat, melyek a XII. század végén keletkeztek, vizsgáljuk, hihetnők, hogy az Antiochia és Aleppo közti úton nagy számmal előforduló emlékek maradványai állanak előttünk. És valóban e tartományt a keresztesek I. Bohémond, Guiscard Róbert fia vezérlete alatt 1098-ban meghódították és Antiochia vidéke 1268-ig a nyugatiak kezén megmaradt. A Provençalok természetes köteléket képeztek Franciaország- és a Syriában megtelepedett keresztes vitézek közt; nem csodálhatjuk tehát, hogy ama görög-római emlékekben oly gazdag tartományból haza hozták azon művészet elemeit, mely hivatva volt nyugaton a XII. század lefolyása alatt nagy tért hódítani.

Ellenben Vogué így nyilatkozik (id. m. 20. s. k. l.): «Midőn elismerjük, hogy a nyugati művészetben a keleti eszmék kitörülhetlen nyomokat hagytak maguk után, hogy kelet nem csak némely díszrészlet mintáját szolgáltatta, hanem a román styl lényeges elemeinek egész sorozatát, kénytelenek vagyunk a kutforrás keresésében előbb menni a keresztes hadjáratok koránál. A szent háború idejében a francia építészet már megtalálta határozott irányát; ennek legbiztosabb tanúsága az, hogy a keresztesekkel együtt bevonult Palestinába és ott uralkodott csaknem vetélkedő társ nélkül addig, míg a frank uralom tartott. Számítatlan emléket emelt rövid idő alatt; emléket, melyek stylje oly egybevágó és egyöntetű, hogy ezt csak határozottan megállapodott stylnek és véglegesen határozott módszernek tulajdoníthatni». — Mondja továbbá Vogué, hogy a XII. század építészeti, bár fölötte ügyesek és eszmélkedők, még sem vergődhettek föl egyszerre az általuk elért magas polczra; hanem «magok előtt egy kevésbé ismert, három századon át tartott erőlködés és tapogatás által előkészített mezőt találtak s így kölcsönözhettek oly vidéktől, mely akkor egyedül volt képes mestereket szolgáltatni: kelettől. Nézetem szerint ez előkészítő homályos korszakba kell helyoznunk kelet iskoláinak közvetlen hatását nyugatra, oly hatást, mely nem csak a kereskedelmi közlekedésen és fényűzési czikkek behozatalán, hanem az ikonoklasták által kiűzött, vagy a művészet pártfogói által meghívott mesterek befolyásán alapult.»

«Az e korban és e közvetlen befolyás alatt emelt épületek eltűntek; a melyek fennmaradtak, minő az aacheni dom és sz. Vital temploma Ravennában, kivételes fennmaradásukat kivételes kőszervezetüknek köszönik; a nagy bazilikák, a toursi, a sz. dénisi, a sz. galli és más hasonlók ellenben csak famennyezettelt bírván elenyésztek, és ha styljükről fogalmat akarunk szerezni, azt föltevés útján nyerjük. Merészség-e az, ha azokat bizonyos tekintetben a nagy syriai bazilikákhoz hasonlóknak képzeljük, hogy a nyugotiaknak is volt háromszög orom alatti előcsarnokuk (porche, Vorhalle, Vorbau), oszlopokkal díszített kül szentélyük, tornyos homlokzatuk, ha bár nem ugyanazonos a tourmanini vagy kalatsemanival legalább ugyanazon elven alapuló, mely ugyanazon a keleti előpéldányokból szerzett szellemből kiindulva a XI. és XII. század nyugoti emlékei teremtette?»

¹ Lásd az első cikket Arch. Ért. Új. Foly. I. köt. 187. és köv. II.

Vogué díszmunkájának tüzetes tanulmányozása után kénytelenek vagyunk a keleti befolyásra nézve nem Viollet-le-Duc, hanem Vogué véleményét fogadni el. E befolyás pedig legvilágosabban nyilvánul a román templomokban, melyek a közép-syriainak közvetítése által a római basilika forensishez csatlakoznak.

A római basilika mind nevére, mind elrendezésére, mind használatára nézve az athenai basileos stoatól származik.² E két épületnemen a mindkettőt egyaránt jellemzőt és lényegest a középtérnek (hajónak) az oldaltérek fölötti emelkedésében, közvetlen világításában (a magasban levő ablakok által) és állandó tetőzetében kell keresnünk. A basilika forensis rendszeren három emeletű középsőjén karzat vonult végig és eredetileg hihetően főképp törvényszéki helyiség volt. Azonban miután a kereskedés mindinkább elfoglalta az eredeti négyszögöt, a törvényszék kényelmesebb eljárása végett székhelyéül a négyszöghez, mint már lényeges póttag, félkörű apsis, (hemikyklos vagy chalkidikon) csatoltatott. A római forensis idő folytán tehát nem csak a törvénykezésnek és a kereskedésnek nyílt meg; hanem sétálásnak, olvasásnak, sőt időnkénti vallásos szertartásnak és egyéb más céloknak is szolgált.

A középsyriai basilika, melynek valószínűleg csak is egyházi rendeltetése volt, megtartotta a forensisnek oszlopos háromhajós hosszházát (Langhaus), alkalmazta a főhajó keleti végén a félkörű apsist vagy szentélyt, a mellékhajók szinte keleti végén kisebb félkört, az apsidiolt. Hosszhajója nyugati vége egész szélességében elönte a «narthex» nevű előcsarnok uralkodott, de későbbben a narthex csak a főhajó szélességét foglalta el, a két mellékhajó elébe pedig, habár a hajón túl nem emelkedő, ikertornyot építettek. Mivel az ikertorony az egész nyugati homlokzaton nem szökött ki, a közte levő előcsarnok fölött terrace maradt, mely majd földve s így csarnokká alakítva az ugynevezett «loggia», vagy szabad ég alatti volt. A keresztyénség ó-korában e terraseon bizonyos időben egyházi szertartásokat végeztek; későbbben a tornyok kiszöktetése miatt a terrace a román építészetben eltűnt. Az ikertorony közt nyílt egy vagy három díszkapu, mely az előcsarnokból ismét egy vagy több ajtón keresztül magába a templomba vezetett.

Ez elrendezés, mint lényeges, változatlanul ment át nyugatnak legrégibb román basilikáiba, melyek csak későbbben nyertek a hosszhajó és szentély közé szúrt, két ágával a hosszhajón kiszökö kereszthajót, és az apsis és áthajó közé szúrt hossz-szentélyt, mivel a román egyház az úgy nevezett latin hajónak alap-ídomát nyerte. A két mellékhajó apsidiola helyett már Közép-Syriában is találunk épszögű sekrestyét, kincstárt, könyvtárt, vagy más egyházi célokra szolgáló kisebb helyiséget. A nyugati román templom hosszhajóját szintugy mint a forensis és középsyriai basilikát famennyezet fődte, ritkábban és csak későbbben boltozták be, előbb az oldal- még későbbben a fő hajót is. Még ritkább a mellékhajók fölötti karzat vagy «tribuna», mely a forensisban gyakran és a középsyriaiiban is előfordul (l. a chaggai basilikát Vogué 16 tábláján.)

A legnevezetesebb azonban a középsyriai ikertoronynak szervi összekötése az egészszel s beillesztése a basilika testébe. Nyugaton, ott hol nem a syriai, hanem a forensis szolgált mintául (pl. Olaszországban) a torony még a VII. században is magában, a templomtól elkülönítve állott, míg szervi beillesztését Középsyriában már az V. században találjuk; s így ez építészeti változtatást egyenesen itt feltalálnak s innen a nyugatra elterjedtnek kell tekintenünk.

Szint oly nevezetes, hogy nemcsak a basilika tervü, hanem még a csarnokféle (Hallen-Kirche) román templom mintáját is Közép-Syriában találjuk; mert miután az oldalhajó a fölötte levő tribuna által szükségképen emelkedik, és a főhajó magasságát éri el, az egész hosszhajó ugyanegy födél alatt úgy emelkedik, hogy főrése magas ablakot nem nyerhetvén, világítását csak is a mellékhajók ablakai által nyerheti, mi a csarnoktemplomnak fő jellege.

A mondottak után természetesnek fog látszani Vogué következő véleménye: «Szabad tehát föltennünk, hogy a VIII. IX. és X. század tapasztalatlan építé-

² «A székesfehérvári ásatások eredménye» című könyvemnek 69. l. Ugyan e munkában tüzetesen van zárolva Zestermannak véleménye, mely szerint a keresztyén basilika nem a római forinsestől származik, hanem eredetileg az ó-keresztyének szükségletéből fejlődött.

szei ismerhették a Szíriában dívó módot, alakzásokat; hihetjük, hogy az első koronázott barbárok által a keletről meghívott építésszek tanítványai és örökösei voltak azon szapora szíriai iskolának, melynek emlékei egyedül maradtak fenn maig, hanem nagy tevékenysége korában, bizonyosan hazájok határain túl is kiterjesztették hatásukat. Így magyarázhatjuk azon a szíriai profilek és részletekhez hasonló idomokat, melyek a kilenczedik századból a tarasconi sz. Gábor, az avignoni Notre-Dame és aixi S. Sauveur templomokon ránk maradtak; így magyarázhatjuk utóbb a Rajna-parti és francia, a keleti előpéldányok behozatalából származott építészeti alakokat is. Ez utóbbi behozatal a X. és XI. században nem jön talán közvetlen a szíriai iskolákból vagy azok tanítványaitól, hanem az ezeket helyettesített bizanti iskolákból, melyek a boltot és a kupot amazok alapelvein építették.» Itt Vogué megjegyzi, hogy e helyütt Konstantinápolyt kell értenünk; mert ekkor Szíria már a muzulmanok hatalmában volt. Viollet-le-Duc ellenben Szíriának a keresztesek által történt meghódítására a XI. század végén figyelmeztet; mi ellen tekintetbe kell vennünk, hogy ekkor a román építésszet már meglehetősen előhaladott nem csak Francia-, hanem Németországban is.

Vogué véleménye megerősítésére több francia emléket hasonló szíriaival vet össze, nevezetesen a Normandia és a Bretagne határán levő pontorsoni templomot (l. 24. l.). «Ha e templom homlokzatát a galb-louzei és tourmanini-val hasonlítjuk össze, az analógiát szembeütőnek fogjuk találni: az egyiknek elrendezése a másiknak fordítása a tizenkettedik század második felének román nyelvére. A román templomoknál oly ritka roppant középponti nyílása, az iker-toronynak csírája a jellemző szíriai homlokzatra emlékeztet, és oda tartozik még a nagy közép nyílás fölötti loggia is.»

Vogué atlasa 122—150. tábláján négy szíriai templom rajzát adja, melyet csaknem román temploménak mondhatni: a galb-louzei, VI. század (122—129. táb.), a tourmanini VI. század (130—136), a behiohi VI. század (137, 138. t.); ezen templom alapterve egyszerűbb a többiénél: szentély-zárása nem a félkörű apsis, hanem egyenes vonal), és a kalat-semanit, V. század második fele (139—150).

Ezek közt a legkifejlettebb az utolsó. *Kalat-Semant Simon telkével* fordíthatjuk; mert itt töltötte a híres Simeon stylita életét. E szentnek tiszteletére emeltetett a kalat-semani templom és nagyobbíttatott a már elébb itt állott zárda az V-ik század második felében. Az egyház közepét teszi nagy 100 láb átmérőjű szabad ég alatti nyolcszög, melynek közepén állott sz. Simonnak 45 láb magas oszlopa, és melynek négy oldalából négy három hajós templom alakú épület keresztidombban szökik ki. A tulajdonképi templom a nagy kereszt keleti szárnyát képezi. Három hajós hosszházának (Langhaus) középsője nagy félkörű, öt ablakos apsisban végződik, az előbbinek csak fél szélességét mérő két oldalhajó egy-egy kisebb egy ablakos apsidiállal van zárva. A főhajót minden oldalán, kilencz korinthisz oszlop választja el az illető mellékeztől; amaz nyereg-, ez féltetővel volt fődve, az utóbbiban, alacsony volta miatt karzatot, tribünöket alkalmazni nem lehetett. A templomot későbbben nyugati homlokzat építésével a nagy nyolcszögű udvartól elválasztották, ez elég egyszerű és kevésbé díszes; de fenmaradt a nagy kereszt déli szárnyának fölötté díszes eredeti homlokzata.

Voguének 142. t. látjuk a nagy apsisnak jelen külső állapotát és 143. t. egyik travéejét restaurálva. Ot félkörben zárt ablaka minden oldalán korinthisz féloszlop szökik ki; az ablakok öregívének (archivolte) tagozata egyenes vonalban folytatva van a féloszlopig. Az alsó ablakok néhányai fölött vannak igen egyszerű (öregív nélküli) ablakok a felső emeleten, de minden alsó féloszlop fejjén, hasonló díszes korinthisz féloszlop emelkedik a felső emeleten is, mire Vogué megjegyzi, hogy ha itt az egész magasságban csak egy oszlop volna alkalmazva, és az alsó és felső emelet közti párkányzat e féloszlop közepén gyűrűt képezne, akkor tökéletes román apsis volna előttünk; Vogué még ezen kívánságát is teljesítve találjuk egy kokonayai házban, hol ily oszlopgyűrű is megvan és alkalmasint itt is, mint későbbben a román és csúcsíves stylben azon rendeltetéssel, hogy az egymásra rakott tőhenger közti rést elfedje a tő mintegy

monolith jelenjék meg.³ Ha már most a koronapárkányzatot tekintjük, itt csodálkozásunkra ez alatt még az úgynevezett félkör-íves frieset is találjuk, mely a román építészet épen ezen helyén számtalanszor megjelenvén, e styl kiváló jellegei közé számíttatik; csak hogy apsisunk friesének félkörei a románoknál nagyobbak és köztök gyámkövek foglalnak helyet, mi különben nem példátlan a román építészetben sem.

Forduljunk most az épület déli szárnyának igen díszes kapuzatához és homlokzatához (l. V. 141. t.) és hasonlítsuk ezt össze V. l. Duc «Diction. VII. k. 418. l. csak részben adott arlesi S. Trophime kapuzatával. Maga V. l. Duc mondja az utóbbiról: «szerkezetére, profiljeire és díszítésére nézve e kapuzat egészen görög-római-syriai; szobrászatára nézve pedig gallo-római világos bizanti befolyással». Kalat-Semanban az igen tágas közép kapunyílás oldal oszlopain és cannelirozott pilasterein emelkedik az építmény felső öregíve tompa háromszögű orom alatt; csakhogy az öregív Kalat-Semanban üres és a franczia archivolté alatt dombormű-díszes mező jelenik meg. Az orom párkányzatát mindkét példányban apró, a syriai példányban sűrűbben álló kis gyámkövek hordják. A főkapu két oldalán van kisebb mellékkapu, Syriában szintén, mint Arlesben tompa orom alatti öregívvel, mely utóbbi Syriában üres, Arlesben dombormű-díszes mezőt fog körül. Miből kitetszik, hogy V. l. D. az arlesi kapuzatot hasonló syriából való keletelése igen alapos. Arlesben maga a főkapuzat közép oszloppal van ketté osztva, Syriában, hol a külkapuzatra a templom tulajdonképi bejárása következik, a kettős ajtónyílás csak ez utóbbinál van alkalmazva.

Kalat-Semanban a főkapuzat fölött emelkedik a főhajó, oldalát cannelirozott pilaster szegélyezi, falát négy félkörben zárt ablak töri át, mely fölött ismét a félköríves fries látható, melynek ablakközi szára is félkörben végződik, a mint ez a román friesnél is számtalanszor elfordul.

Nevezetes még az, hogy a belső falak is féloszlopokkal vannak díszítve, melyek azok felületén valóságos osztályokat (travées) képeznek.

A basilikaszerű templomoknál kevésbé viselik magukon a román jellemet a *középsyriai zárdák* vagy kolostorok. Ezek közül Vogué az V. századból származó chaggait a legrégibb barát-épületnek mondja. Elrendezése úgy szólván csonka és fejletlen (l. alaptervét V. 22. t.). A IX. század elejéből származó sz. galli zárdaterv előpéldányául, nem a syriai teuzt, hanem a pompeji házak impluviumféle udvarát tartja, mely mind négy oldalán a szükség szerint több rendbeli oszlopcsarnokkal van körülveve, s így az épület a szemlélőre egy kisebb-szerű város benyomását teszi. Ellenben a chaggai zárda egyetlen udvara nem teljes impluvium; mert csak két oldalán van oszlopcsarnoka. Kevés abban a terem és lakhely is, de mégis megvan Vogué nézete szerint, egy könyvtár, melyben a könyveket a falba mélyedett fülkékben őrizték.

Teljesebbek és fejlettebbek az előbbinél a kherbethasi és el-barahi zárdá-épületek, ezeknek van saját kis templomuk vagy kápolnájuk is. A nagy termen és kisebb lakóhelyeken kívül Vogué itt is könyvtárt és iskolát vél felfedezni. Egyébiránt itt nincs tökéletes impluvium és nincsen határozott tervszerűség. El-Barahban az épület még leginkább rendes négyszöghez közeledik.

Rendes épszögben van építve a tourmanini kis zárda, melynek anyagát két közvetlen mellette kivált cisternából vették (l. V. 130. t.).

Végre legnagyobb a kalat-semani templomhoz tartozó zárda-épület, mely két nagy udvarral és számos, rendszer épszögben épített lakhelyekkel bír, külön kápolnája be van kerítve tornyokkal erősített fallal.

Az *erődítések*re Vogué kevés figyelmet fordított, ámbár ilyenek Syriában is meglehetősen számmal fordulnak elő; vannak, melyek tornyokkal ellátva még római castrumok, de vannak későbbi egyes vagy körfalba épített tornyok is. Khabet-Hajban toronymaradványt látunk, melynek ajtaja fölött egy alúl kilyukasztott a támadó fejét veszélyeztető erkély, egy úgynevezett machivali, (Pechnase,) szökik ki. Itt az ajtó a torony földszinti helyiségébe vezet, de van oly torony is, melynek csak felsőbb emeletébe juthatni könnyen elszedhető falépcsőzeten.

³ Oszlopgyűrűt találunk Vogué 7. t. is, melynek épületét szerző praetoriumnak tartja s így még a római korbá viszi vissza. Oszlopgyűrűk Vogué más tábláin is fordulnak elő.

Ilyen a chaggai, melyhez később a zárdát építették E tornyon is volt kiszökő a támadó fejét fenyegető alól átlukasztott erkély.

Figyelemreméltók az úgynevezett *pandocheiak* vagy *xenodocheiak*, melyekből hihetőleg a kelet hanai vagy karavanserei eredtek, fogadók, melyekben az állatok számára van istálló, de az emberek számára csak is puszta hálólhelyiség; az eledelt az utasnak magával kell vinni, legfeljebb ha elkészítésére tüzet kap. Felirata szerint a deiraemani pandocheiont, melynek nézetét Vogué 114. tábláján adja bizonyos Simon 477-ben vagy 479-ben (az előbbi év a táblán, az utóbbi a szöveg 128. l. van adva) befejezte. Az épület nem nagy, két emeletes, van oszlop- és pillérsarnoka. Alaptervét Vogué nem közli. Talán a 109 tábláján másolt épület, melyet Vogué az általa megvizsgált házak legnagyobbjának és legkülönösebbjének tart, szintén fogadó volt?

A házakról szó volt, hol a középsyriai építészet stíljének befolyását a byzantira futólag tárgyaltam.

Mi a *sirokat* illeti, itt a legkülönbözőbb alakzással, elrendezéssel és elhelyezéssel találkozunk úgy, hogy ezeket a legkülönbözőbb előpéldányokból vetteknek és legkülönbözőbb előpéldányokat szolgáltatóknak mondhatjuk. Elhelyezésökre nézve találjuk azokat nem csak külön temetőben, hanem templomok szomszédságában és magánházak kerítésében is; elrendezésökre nézve azok vagy földalattiak, a sziklába vájottak, vagy a szabadban álló emlékek, vagy olyanok, melyek a földalatti helyiséget föld fölötti építkezéssel kötik össze, vagy a függőleges sziklafalba vésett temetkezési kamra előtt előcsarnokkal vannak ellátva. Alakjuk majd torony-, majd templom-, majd ház-szerű, oszlopcsarnokosak, gulával vagy kuppal földöttek, egyes prismaticus stellák vagy egyes vagy több oszloposak; sarkophagok, sőt köztük van a katakombák arcosoliuma is. A sirok számos példányait adja Vogué 29 táblán, kezdve a 70-kén.

Ha már most a három képzőművészet viszonyát egymáshoz tekintjük, Közép-Syriában legnagyobb szerepet játszott az építészet, csekélyebbet a plastika, legcsekélyebbet a festészet.

Feltűnő az emberi és állati alak ritka volta a kiválólag *plastikai* antik gyakorlat korához ily közel álló időben, mely egyenesen az antik művészetnek, bár hanyatló, folytatása. Az ember alakját itt jelvények helyettesítik, még pedig állati alakban; ugyanis ritkán megjelenő jelvények, mint például a bárány és a páva, a katakombák haljelvénye, Vogué rajzaiban nem található. Mint jelvény annál gyakoribb a Krisztus monogramma, melyet úton útfélen alkalmaztak, ajtók fölött, frieseken, kapitáelen és más helyeken. Nagy szerepet játszik még a geometriai és a növénydísz, mihez a párkányzatok, oszloplábak s egyéb építészeti helyek tagjainak szaporítása járul. Vannak pl. a korinthetai akanthus-levelei, melyeket még az antiknál is éllebben, metszőbben, hegyesebben kidolgoztak; de egészen véve még a legjobb akanthus-levelek sem mérkőzhetnek a régiek kecses szökkenésével és bájos idomú stílizálásával.

Vogué a *falfestészetnek* csak igen csekély nyomait találta Közép-Syriában; miért is azoknak csak egy táblát (a 151-ket) szentel, s itt is a három példa közt, csak a harmadik egy párkányzat befestése, mondható valóságos falfestménynek, melyről Vogué ezt mondja (154. l.): «A harmadik alak Kalat-Semantól való, ez az egyetlen, mely fogalmat ad az épületek belső díszítéséről. A dísznek alakja és választása antik előpéldányokon alapszik, mint az egész szerkezetnek rendszere. E töredékben csak vörös, zöld, fekete és fehér szín van használva: de ezek az összhangzat törvényeinek bizonyos értésével vannak összekötve.» Az alakok czikczzakkok, kevés kis, azok közé elszórt levelekkel és a habmændor.

Visszatérünk az *építészeti részlethez*.

Az építészeti kiváló dísztag itt is, mint mindenütt az antik világban, az *oszlop*, még pedig a rómaiak pompaszerető gyakorlata utánzásával a római-korinthetai oszlop, mely Közép-Syria oszlopainak nagy többségét teszi, de melytől a román művészet egészen elszakadt. Az elszakadás első lépése az volt, hogy az akanthus-leveleket inkább s inkább csak vázlatilag dolgozták ki, elhagyván az antik széleinek mély bevágását és osztályai hegyesítését, a szélek simákká, bevágtatlanokká lettek, ellenben a levél középső visszahajtott végét mind tömörebbé tették, míg ez a kifejlett román levélben valóságos virággá vagy rosetté vált. Elhagyták lassan lassan a levelek rostjait (nervure) is; de mi

a későbbi román styl levelét különösen jellemzi, hogy az t. i. lefelé tágván, oly ránczozatot képez, minőt csak szövetnél láthatni, az akanthus ily elkorcsosodásával Közép-Syriában még nem találkozunk. Hanem találkozunk mással, mely szintén a későbbi romanismusban szokásos, t. i. az elkorcsosodott akanthus-levelek nem egyenes, hanem ferde állásával, diagonál vonalban (l. V. 48. tábláját). De nem csak a korinthusi, hanem az antik dori és ioni kapitelt is elkorcsososítva találjuk Syriában, még pedig ugyanazon módon, melylyel kivált az ó-romanismusban fordul elő. El-Barahban a kapitelt közvetlen az oszlop hengeréhez csatolt négy éktelen ionizáló csiga által van képezve, a vánkost pedig gyámkő metszi keresztül (l. V. 47. t.), Serdjillaban pedig az éktelen dori vánkost (echinus, Pfühl) felső részén nyolcz csiga, visszatetsző kicsinységben jelenik meg (l. V. 47. t.). Ugyanis egy serdjillai ház kapitáljein oly kiszökő gyámköveket látunk, melyek az egésznek csaknem keletindtai oszlop-fő silhouetteje tekintetét szerzik (l. V. 33. t.). Más serdjillai ház oszlopcsarnokában vannak tökéletesen román alaku kapitálek (l. V. 30. és 31. l.); itt a kapitelt alatt tögyűrűk is láthatók. A ház felső emelete csarnokának oszlopa rövid és vaskos; ilyent az antik építészet sehol sem türt. Vogué 136. tábláján van egy facettirozott kapitelt, csörlődött bemélyedésekkel, minőt a gyémántok csiszolásánál szokás alkalmazni. Hasonló facettirozott kapitálek mindennapiak a romanismusban. — Egy serdjillai ház oszloptövéén az antik dagadozás (enthasis, Schwellung, galbe) még elég világosan jelenik meg, míg az oszlopláb csak keskeny szalagból és sima plinthusból áll. A román építészet kedvelte a henger és a plinthus négy sarka közé közvetítő leveleket, sőt állatok helyezését is; ilyféle átmenetet Közép-Ázsiában még nem találunk; de találjuk gyakran az attikai oszloplábat, melyet, bár elferdítve, mégis tagozatát egészben megtartva, számtalanszor használt a román építészet is.

Miután a román építészetben a beboltozás mindinkább szokásba jött, az oszlopot a bolt hordására elegendőnek nem találták; miért is oszlop helyett a *pillér* fogadták el. De a pillér alkalmazását már Közép-Syriában is találjuk, nevezetesen a roueihai templomban (l. V. 68. és 69. t.), hol a pillér a görög Tau betű alakjában jelenik meg, s két ágával a főhajót a mellékestől elválasztó ívet, harmadikával a főhajó osztályait elválasztó ívet támasztja. E pillér még antik módra van cancellirozva, Vogué az épület keletkezését a VI. századba teszi. A pilléreket gyakran a házak csarnokai előállítására használták Közép-Syriában. Pillért oszlop helyett alkalmazva látunk a galb-louzehi templomban is (l. V. 122. t.). Vogué 19. tábláján adja a gennaonati basilika alaptervét, melyet még a IV. századból származtat, maga a basilika és előudvara eredetileg csak oszlopokkal bírt, hanem későbbben az oszlopokat kö-köpenynyel körülvéve, pillérekké változtatták át, a basilikában hosszukás négyszög az előudvarban négyeges pillérekké («les colonnes furent englobées dans les piliers des arcs parallèles»); a hosszukás négyszög hosszabb a fő, rövidebb a mellékrajó irányában, az utóbbinak zárfaiból az előbbi pillérek irányában pilasterek szöknek ki, minőket a román épület zárfaibaiban is találunk.

Valamint egy oszlopot úgy a *pillért* is itt ritkább esetben, a román építészetben sokkal gyakrabban előforduló egyszerű *gyámkövek* helyettesítik, melyek tö nélkül a fal felületéből közvetlen szöknek ki, és táblájukon a heveder-íveket veszik fel. Ilyen gyámkövet ad Vogué 48. tábláján; felülete akanthus-levéllal van díszítve. A példány El-Barahból van véve. Sőt vannak gyámkövek, melyekre oszlopokat rátettek, mit szintén a román építészek gyakoroltak. Ilyen gyámkövek kisebb oszlopaikkal kivált a templomok felső emeletén fordulnak elő. Ily elrendezés díszes példányát látjuk a galb-louzehi pilléres templomban (l. V. 122. és 126. t.).

A középkori építészetnek az ívek oldalnyomását felfogó és egyensúlyozó lényeges szerkezeti tagja a *tám* (contrefort, Strebe), mely csak a csúcsíves stylben vergődött tökélyre, azonban már a románban is van alkalmazva. E tám a kerítőfal kül felületén kiszökve, a kültám, belső felületén kiszökve, pedig belső tám vagy pilaster. A támnak mindkét nemét találjuk Vogué 8. tábláján a chaggai épületen. Vogué a III. századból származó római palotának tartja, melyben magas hivatalnok székel; miért is az arabok ma is quisariehnek, azaz césariának nevezik. A támak mintegy 10 lábnyi távolságban egymástól állanak, s így a megfelelő ívekre és vízirányos mennyezetül hosszabb ködúcokat lehetett

rakni. Vogué e támakat a támak legrégibbjeinek tartja,⁴ melyek a bolt oldalnyomását egyensúlyozzák; egyébiránt más anyag, például a földnek nyomása ellensúlyozására támakat az antik világ, kivált akropolisain, gyakran alkalmazta, sőt a támak hasznát már Egyiptomban is ismerték.

A támaszok fölötti *keskeny friesben*, hol előfordul, látjuk azon *félköríves* alakokat, melyeket a német Kleinfriesbogennak nevez. Erről már elébb is szóltam itt kiemelem, hogy ez Közép-Syriában csaknem minden idomban fordul elő, melyben azt a romanismus használta: ugyanis egyenesen levágott szárákkal és nagyobb mérvben a khalat-semani templomon (l. V. 140. t.), kikerekített szárákkal ugyanott (l. V. 141. t.), és gyámköveken emelkedő szárákkal ugyanott (l. V. 142. t.). Midőn e félköröket egymásba fűzik, minden félkör alatt a két szomszéd száranak összekötése két csúcsívet képez, minőt a behiohi templom aijtaja fölött látunk (l. V. 137. t.). Vannak, kik innen származtatják a csúcsíves íveket; de ez csak esetleges külső alak, míg Viollet-le-Duc alapos magyarázata szerint a csúcsos-ív szerkezeti és organicus kellékekből vette eredetét, és ezen értelemben a csúcsos boltozatot már Egyiptomban és Assyriában is találjuk.

Különös díszítési mód az, melyet a *mérmű* (Maasswerk) a csak kevésbé a falalapba bemélyedt alakjaival hoz elő. Ezt a középkori építészet sajátosságai közzé számíthatni. Ily mérművet, hol alakos dombormű nincsen, különösen a kapuzatok mezején szoktak alkalmazni, akár kör- akár csúcsíves. Vogué 50 tábláján öt köríves mezőben látható mérművet ad, a második és harmadikat tökéletes románnak mondhatjuk, míg a negyedik és ötödik arab jellemű; ilyen keresztyén monogramm-féle alak elhagyásával, volna az első is.

Mindezek után határozottan kimondhatjuk, hogy a román építészetnek kezdetét, sőt több tekintetben fejlődését is Közép-Syriában találjuk fel, és ez a középkori archaologia legújabb vívmánya.

Henszlmann Imre.

(CESNOLA ÁSATÁSAI KYPROS SZIGETÉN.) *Cyprn. Seine alten Städte, Gräber und Tempel. Bericht über zehnjährige Forschungen und Ausgrabungen auf der Insel. Von Louis Palma di Cesnola. Autorisirte deutsche Bearbeitung von Ludwig Stern. Mit einleitendem Vorwort von Georg Ebers. Jena 1879.*

Ama tíz évi fáradságos kutatás, melyet Palma di Cesnola Kypros szigetén végzett, a Schliemann ásatásainál is nyomósabb és jelentősebb anyagot hozott napvilágra annak megítélésére: hogy mily hatalmas befolyással volt a Kelet az ókori hellén művészet és műveltség fejlődésére.

Palma di Cesnola tábornok, Piemont egyik grófi családjának sarja, jelenben a new-yorki muzeum igazgatója. Részt vón a krimi hádjáratban, majd az amerikai polgár-háborúban; Lincoln elnök tragikus halála, előtt egy nappal nevezte ki őt az Egyesült-Államok consulává Kyprosbá. Állását Larnakában 1865 telén foglalta el, s ott tartózkodása alatt hivatalos gondoktól ment minden idejét ama bűvárlatoknak szentelé, melyekről jelentése most előttünk fekszik.

Az egymástól legtávolabb álló korok és stylek emlékei kerültek napvilágra, az emberi alak durva és kezdetleges utánzatától, az ugynevezett «bálványok»-tól kezdve egész a római császár-szobrokig. A cserépedényeknek is előfordul minden neme, a durva kezdettől az archaikus hellén vázákig. A lelet a maga változatosságában hű képét adja Kypros viszontagságos múltjának. Helyén való tájékozásul Kypros történetének főkorszakait a lehető legrövidebben olvasóink emlékezetében fölidézni.

Kyprosról az első tudósítást Kr. e. XVI. évszázadból egyiptomi, emléken találjuk. Egy költemény, mely a XVIII. dynastiabeli, építkezést szerető III. Thutmes pharátot dicsőíti, elmondja, hogy ő a nyugoti tartományokat meg-

⁴ C'est le plus ancien exemple que nous connaissions (?) de l'emploi du contrefort comme élément de résistance à la pousée des voûtes, et je n'ai pas besoin d'en signaler l'intérêt; c'est le développement de cette fonction du contre-fort qui, dans les mains des architectes français du moyen âge, a donné à l'architecture gothique son principal caractère et a rendu possibles, ses plus originales hardiesses. Il est curieux de voir dans un coin ignoré de l'Orient, et au troisième siècle de notre ère, ce pas fait dans cette voie féconde par des constructeurs obligés de suppléer à l'absence de matériaux par des combinaisons nouvelles.

hódoltatta, és Phönikiát (Kefti) meg Kyprost (Asebi) átkutattatta.¹ Ez emléken a kyprosi uralkodó úgy van ábrázolva, a mint a pharáónak a hódolat adóját nyújtja át. E hódoltsági függés fönnállott I. Seti (1490), sőt nagyon valószínű, hogy még III. Ramses alatt is (1200). Ez időtájban kezdtek a phönikiiaiak Kypros gyarmatosítását, hová vitorlás hajóikkal egy nap lefolyása alatt eljuthattak. A sziget nagy rézbősége hatalmasan ingerelte a phönikiiai kereskedőket. Az első egyiptusi korszakból kevés útbaigazító nyom maradt — az egyiptom-phönikiiai kort, a hogy Lepsius is nevezi, kiterjeszthetjük egész a IX. századig. K. e. 707-ben kezdődik az assyr befolyás: Sargon tudniillik meghódítja Kyprost, s annak fejedelmét adófizetőjévé teszi, a mint ezt az 1846-ban Larnakában talált Sargon-dombormű is tanúsítja.² A VI. században Kypros ismét Egyiptomnak hódol. (Herodotos) Utóbb e sziget a perzsa Kambysest uralja és szolgálja Egyiptom ellen. Dárius alatt Phönikiával és Palæstinával egy satrapatusként említik. Nem nagy idő múlva Kypros föllázad a perzsa uralom ellen, s a sziget egy része hellén főnhatóság alá kerül. Ezt a nemzeti föllendülés korszaka követi. 410-ben a salamisi Evagoras az egész szigetet jogara alá hajtja. Majd az egyik Ptolemaios alatt Egyiptomnak mintegy raktárává lesz, míglen Kr. e. 58 körül Róma teszi reá kezét.

Természetes, hogy Kypros szigetén, a tengerből kimagasló sziklán, mely Európát Ázsiától elválasztja, s annyit ideig vala Eris-almája a hellének és phönikok, Egyiptom, Assyria és Persia küzdelmeinek; — mint Ebers mondja — a hol a hellén és semita istentisztelet oly bensően forrottak össze; ott a keleti és hellén művészetnek is sajátos módon össze kellett olvadnia. De a muzeumokba csak szórányosan került kyprosi emlékekből ezt megbizonyítani eddigelé lehetetlen volt. Históriai, ethnographiai, topographiai szempontokból eddig is birtunk jeles dolgozatokat De Las Mattrie, Engel és Löher műveiben. Az archæologia mezején is, mint Cesnola előzőit, dicsérettel említhetjük De Luynes herceget és Vogué grófot.

Az újabb kutatások igen hálás tért nyitottak a kyprosi nyelv és írásmód vizsgálatára. Mióta az idaliumi, két nyelvű, — phöniciiai és kyprosi betűs fölíratokat Lang úr fölfedezte a kyprosi fölíratok ügye is hatalmasat lendült. Kiváló szolgálatokat tettek e tekintetben a tudománynak: Dr. Birch, Smith György, Smidt Mór, dr. Decke stb.³

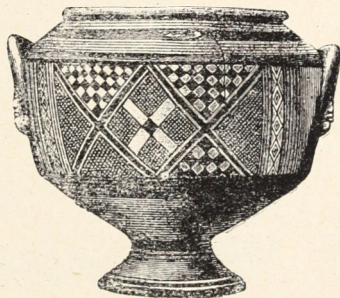
A jelentéshez csatolt fametszetek igen alkalmas segítők a kyprosi művészet lényegének tanulmányozására. Most e tábláknak csupán rövidre vont ismertetésére szorítkozunk, talán akad még alkalom, hogy a kyprosi leletek fontosságát szigorú kritikával méltathassuk.

Említém már, hogy az első periodusnak mi biztos nyoma sem maradt fönn; a phönik-kyprosi korszakért ellenben gyakorta észleljük vázákon és vésett köveken. Az 1. szám alatti gemma példánya ezen phönik stýlnak. A két istenalak valódi phönik typus; az illetéknépen fölemelt szárnyak állítólag chaldeus jellegre vallanak. A karvalyfejú isten mögötti jegy phönik és carthagói fogadalmi köveken gyakran látható. A váza (2. szám) szintén phönik eredetű, (van rajta phönik fölírat is). Az egész tisztán mutatja az úgynevezett mértani stýlt.

A VI. és VII. században kezdett észrevehetően működni az assyr és egyiptusi behatás. A 3. és 4. számú rajzok ennek megbizható képét nyújtják. Az ezüst csésze (3. sz.) töredékét Amathusban lelték. A legbelső része tisztán egyiptomi jellegű, közepét assyr és egyiptusi symbolumok díszítik, míg

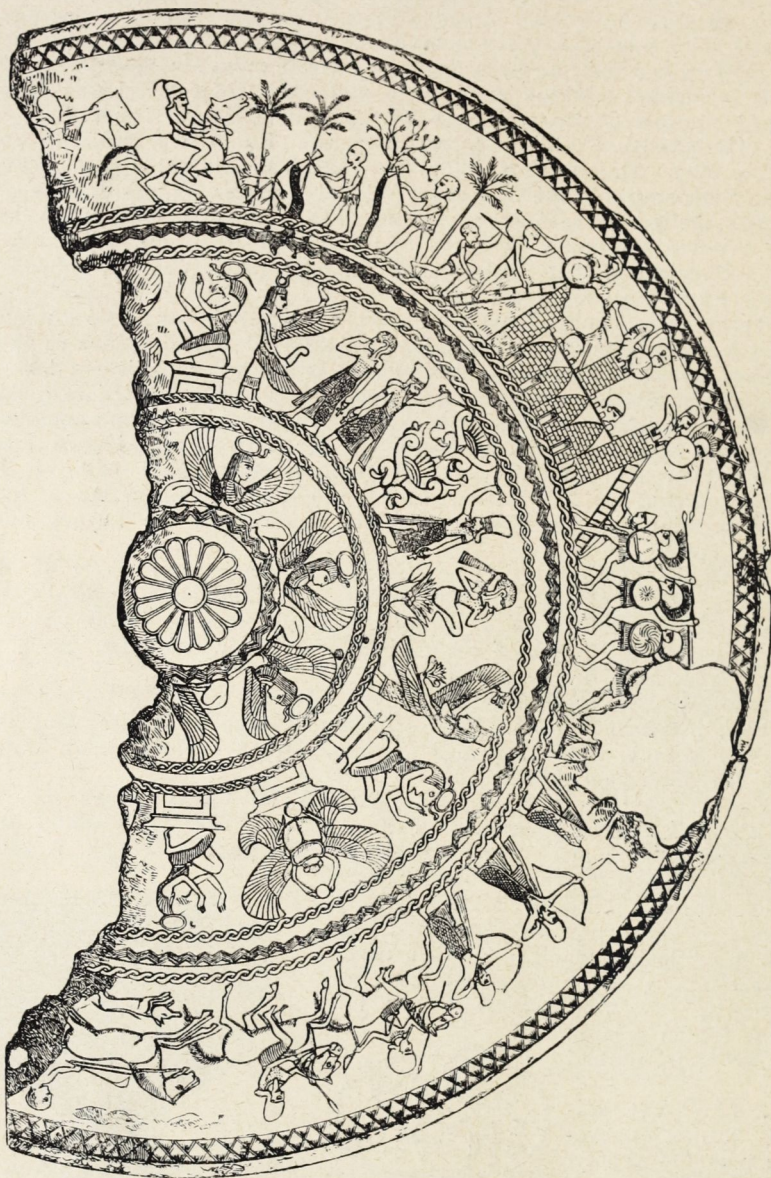
1. szám.

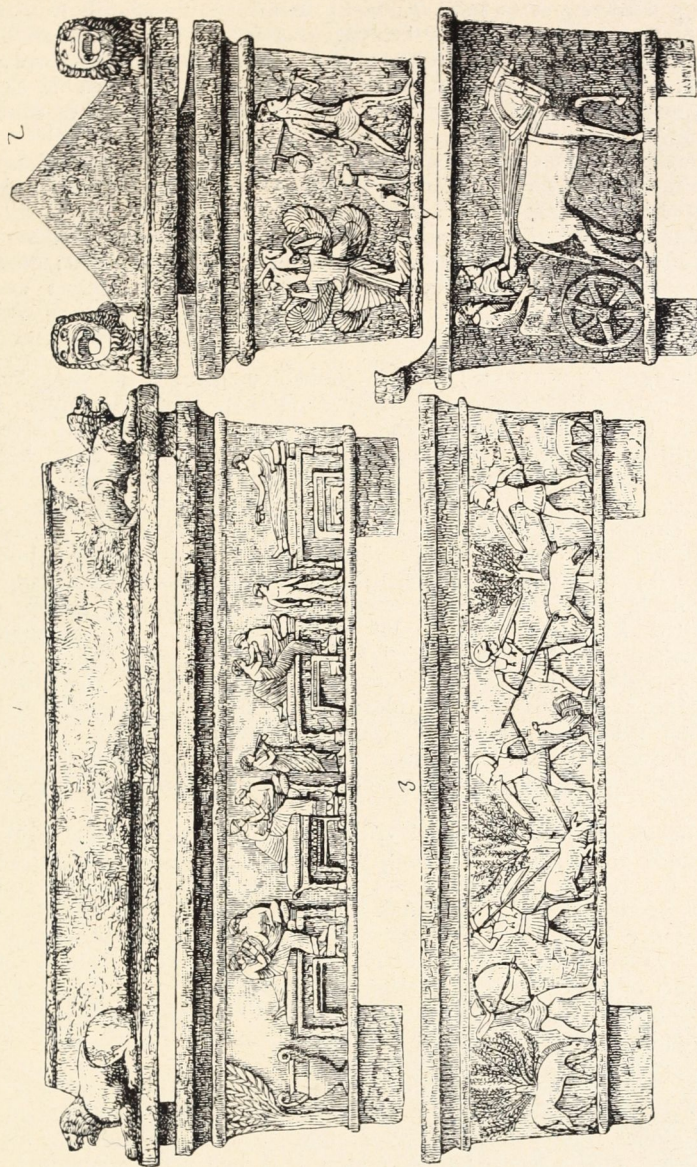
2. szám.

² Cesnola. 1. tábla; az eredetű a berlini muzeumban őrzik.

³ Mr. Lang: Cyprus, its history, its present, resources and future prospects. London, 1878. p. 333. V. ö. Georg Curtius: Studien VII. 219.

3. szalm.

4 szám.

felül az assyr, egyiptusi elemek közt hellenek is jelentkeznek. A golgoi-i sarkophagusokról (4. sz.) mondhatnók, hogy hellén komponálta és keleti ember vésője faragta ki. Nem találom fölöttébb szerencsésnek Cesnola «archaikus» jelzőjét, a sarkophagust inkább «homerikusnak» mondhatnók. Efféléknek képzelhette Homeros a híres mesterműveket, melyeket leir. Igaz görög szellem keleti mezben. A dombormű kezelése assyr kézre vall: csak alig emelkedik az alap fölé. A Medusa kifeszített szárnyaival egészen keleties, ellenben a bal felől lépdelő Perseus már mutatja, hogy a művész szabadulni iparkodik az assyr merevségtől. A vadászcímet ugyanilyet mutat. A fák és állatok keletiesek, a férfiak görögök. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy az ingadozó styl daczára a legtöbb szobron azokat a típusokat látjuk, a melyekkel a sziget benszületteinél mai is találkozunk. Cesnola ezt «kyprosi typus»-nak nevezi, s úgy véli, hogy a keleti, afrikai, és görög (árja) típusok vegyületéből jött létre.

Megemlíttendők még a számtalan vésett kövek, melyek ezen iparművészeti ágnak majdnem teljes ókori történetét tartották fönn. Ring úr a munka függékében érdekes adatokat közül a gemmák ismeretéhez.

Az építészet köszön a legkevesebbet ez ásatásoknak. Jóllehet Cesnola kiásatta Aphrodite nagy templomát Paphosban, a mai Kukliában; de a maradványok mi fogalmat sem nyújtanak az ó templom styljéről, melyet Vespasianus helyre állíttatott volt.

D. I.

(HISSARLIK ÉS MYKENE.) Minél jobban megismeri a világ Schliemann ásatásainak megbecsülhetetlen tudományos értékét, annál buzgóbban lát hozzá tudományos botlásainak kijavításához, melyre őt szokatlanul élénk phantasiája ragadta. Valóban Schliemann nem bizonyíthatta meg kézzel fogható módon, hogy a Mykenében kiásott sírok Agamemnon és társainak nyugvó-helye, sem hogy a Hissarlikban napvilágra hozott város a «szent Ilion», s ennyiben ez állítások lehetsége-valószínűségéhez csakugyan szó fér. A nemzeti naiv eposz alapja történelmi esemény ugyan mindig, de a naiv eposz eseményei még sem vehetők soha semmi szín alatt csupán historiai tényekül. Midőn Schliemann esküszik Homeros minden szavára, nem csekélyebb hibát követ el, mint a kik Homeros föltétlenül megtagadják, és neki egyáltalán nem hisznek. Valóságként az ember csak annyit fogadhat el, hogy Görögország és Kis-Ázsia egykor harczban egymással szemközt állottak. Minden egyéb bizonytalan. Nem valószínűtlen, hogy Agamemnon nevű király volt; lehetett Priamos nevű is. Az azonban, hogy ezek csakugyan egy időben éltek, a harcz vezérei valának, a harcz színhelye Trója volt, vagy hogy Homeros csak az ismert eseményeket Trója nevéhez köti, ez jóformán örökre eldöntetlen maradand.

Midőn 1873-ban az augsburgi «Allgemeine Zeitung» urbi et orbi hirdette, hogy «Priamos kincse» sok évezredek rejtekéből napvilágra került, a skeptikusok nem adák be menten derekukat, sőt az e hírt nyomon követő könyv¹ sem oszlatá el a kételyeket. Schliemannnak kevés testi-lelki hive is aggodalmaskodott a fölött: vajon e kezdetleges aranyművek s még kezdetlegesebb cserép edények valósággal ama mesterművek-e, a melyek Homert lelkesítették. Maga Schliemann is óvatosabbá vált műve újabb kiadásánál, s most első, a kritikával nem sokat törődő lelkesedése ugyancsak megcsappant. Ebben már ritkábban téved a képzelet világába s feszegeti oly ellenmondást nem tűrő hévvel a lelt műtárgyak ábrándos atyafiságát Homeros leirásaival.

Mióta Winckelmann a kelettől minden ráhatást elvitatott a görög művészet keletkezése és fejlődésére: tana az archaológiának megingathatatlan dogmájává lőn. Jóllehet Thiersch a «Művészet fejlődésének korszakai»-ban kimutatta a keleti befolyást, mégis Ross Lajost, midőn 1841-ben azt a véleményt koczkatatta, hogy «a görög képzőművészet, a vallás és társadalom keletkezése még sem érthető összehasonlítás nélkül ama már előhaladottabb keleti népek kulturájával, melyek amazokra hatottak», e miatt dilettans turistának s eretneknek bélyegezték.

¹ Trojanische Alterthümer. Leipzig, 1874.

Az utolsó huszonöt év alatt a keleti tanulmányok óriási előhaladást tettek, a görög szigetek, Görögország és kelet közt e természetes közvetítők, átkutatattak; a szem élesült, a keleti és görög műtárgyak összehasonlító tudománya gyarapodott: most világos előttünk a keleti befolyás hatalmas volta. Schliemann leletei végre egy egész új szempontot nyújtanak nemcsak a keleti és görög művészet kezdeteit illetőleg, hanem ha ehhez fogjuk a kyprosi, palæstinai, prænestei stb. kutatásokat is, szemünk új összekötő szálakat talál a keleti és ó európai művészetek között.

Schliemann, — mint a berlini Antiken-Cabinet igazgatója igen éleselműen megjegyezte, — az archæologiai ásatásokba egy új tényezőt hozott be. Ez a «mélység érzéke». A valódi hegymászó nem pihen előbb, míg a tetőre nem ér, Schliemann sem nyugszik, míg az őstalajhoz nem jutott le. Ezt tette Hissarlikban, hol arra csak 52 és fél lábnyi mélységben bukkant. Hét egymástól különböző, egymáson nyugvó törmelék-rétegen kellett áthatolnia, hogy leérjen. Mind e törmelék-rétegek — véleménye szerint — más más város maradványai. Helyes-e véleménye? azt csupán az építészeti maradványok alaposabb vizsgálata döntheti el.² Az öt alsó várost a feltárgyak nyomán történet-előttieknek nevezi, a hatodikról azt véli, az valamely lydiai város, a hetedik végre a históriai «Novum Ilion».

Minket most csupán az öt præhistorikus város érdekel, a melyek harmadikában került elő a melynek romjai rávallanak, hogy tűzvész következtében pusztult el; ezeknek nyomán tekinti Sch. Homer Trojájának. Nem bocsátkozom ama vitás kérdés taglalásába: vajjon Trója a bunarbasí fönsíkon, vagy Hissarlikban feküdt? Ha ragaszkodunk Homeros leírásának topographiai részleteihez, sok — mondhatnám minden — vonás Hissarlikra vall. Ezt bizonyítják a hagyomány, az újabb s kivált az eredménytelen bunarbasí ásatások is.

A legcsodálatosabb és meglepőbb az, hogy az öt præhistóriai város leletével a középtenger egykor civilizált részein jellemző vonásaiban csupán egy rokon leletet ismerünk. Ezek a Santorinon talált præhistorikai régiségek, melyeket három réteg tajtkő és hamu alatt találtak Itt házakat is ástak ki, melyek apró, agyaggal összeállított kövekből építvék; s a második város architektúrája emlékeztetnek. Fouqué s Garcex e santorini leletet teljes joggal teszik a második évezred elejére. A hissarliki lelet hasonló datálásával alighanem a helyeset találjuk el. Némely hasonló vonásra bukkanhatni Mykenében, Spátában, Kyprosbán; de ebből hasonló következtetést nem igen huzhatunk. Hiszen némely tárgyak közt a válrokonságok, egymástól igen távol álló korokban is felültek. Másként áll a dolog Európa más lehelyleivel, a hol nem csupán egyes tárgyak hasonlítanak egymáshoz, hanem hasonló az egésznek jellege a hissarliki leletével. Ily lehelylekre Latiumban, Pomerellenben Dániában akadtak. Kivált azonban Magyarország, — ezt Schliemann maga hangsúlyozta — gazdag az e fajta præhistorikus leletekben.³

A szembeötlő hasonlatosságok nyo. nán mely következmények vonhatók le erőszakolás nélkül? Csupán az, hogy mind ama népek, a melyek Hissarlik táján lakoztak, mind pedig azok, melyektől a magyarországi leletek erednek, ugyanegy műveltségi fokon állottak.

Ez alkalommal egy hozzávetést akarok felhozni, mely ha merésznek tünik is föl, talán mégis figyelmet érdemel. Valóban nevezetes, hogy a hissarlik-i öt város tárgyai egy s ugyanazon műveltségi fokról tanuskodnak, és hogy a fejlődésnek, előhaladásnak semmi nyomát sem észlelhetjük. Meg kell gondolnunk, hogy e leletek hosszú idő-szaknak, legalább néhány századnak maradványai, mikor egy helyen keletkezett s ismét elpusztult az öt város. A megállapodást, állandóságot nem szabad ama conservatismusként tekinteni, mely például Egyiptomban a vallás által szentesített alak és schémaként nehezült a művészetekre. Hissarlik-

² Schliemann összezavar mindent, mi az építészeti maradványokra vonatkozik. E részben sokszor kell még öt felülvizsgálni és kijavítani, mert az építészetre vonatkozó dolgokat tárgyalja a legkevesebb szakértelemmel.

³ Hampel: Antiquités préhistoriques de la Hongrie et Catalogue de l'Exposition préhistorique des musées etc. de la Hongrie. Erdélyi Múzeum. 1880. 153. Torma Zsófia.

ban a technika ismeretének merő hiánya állott a haladás útjában. Ilyféle jelenségek előfordulnak ó-Európában mindenütt. Különböző korszakokba sorolt leletek gyakran mutatják ugyanazt a fokát a technikai ismereteknek. Jóllehet akadhatni Hissarlikban is rozabb és jobb, egyszerű és bonyolultabb szerkezetű műtárgyakra, hanem valódi folytonos fejlődést, igazán szemmel látható előhaladást — minő pl. a görög agyagipar termékeié és ornamentikáé — megállapítani teljes lehetlenség. Az összes indogermán népek — úgy látszik — ama korban külső impulsusra vártak, hogy gazdag adományait kifejleszthessék. A görögöknek is semita befolyásra volt szükségök; ez volt a kovász, mely nagy tehetségeiket erjedésbe hozta. Valószínűen Hissarlikban is indogermanok laktak, kik a praehistorikus kor nagy népvándorlása alkalmával Ázsiából fölkerekedtek s indultak éjszának. A mint ama korban, melyben ismét népvándorlás levihezott, Magyarországon mérték össze erejüket mind ama törzsek, a melyek keletről a római birodalom felé özönlöttek, az Ázsiából kivándorlóknak Magyarország volt az első megszálló-helye: tehát nagyon valószínű, hogy a történelem előtti korban is Magyarország vala az első állomás, melyen át az indogermán áramlat Nyugat-Európába nyomult. Remélhető, hogy idő folytán a hasonló leleteknek egy sorozata kijelöli az utat, melyet az első jövevények bejártak. Akkor aztán módunkban lesz pontosabban szemügyre venni a ködös, homályos ősidők maradványait s a történeti idők barbárjait. Hissarlik és Európa más ezzel rokon lelhelyei, a mint vélem, amaz összes culturalis állapotokat állítják előnkbe, a melyeket az indogerman törzsek magukkal hoztak közös őshazájokból az európai vándorlásra, s a mely műveltség ott évszázadokon és tán évezredekben át a fejlettség ugyan azon stadiumán állott.

A könyv részleteire térve, említenem kell azt a haladást, melyet Schliemann művének szerkesztésében észlelhetünk. És ez nem csekélylendő dolog. Kitünő index segíti elő a mű használhatóságát. Számtalan tudósítása a meglevő analogiákról, számos tudósnak közreműködése, igen emeli a könyv értékét. Sajnos most is találkozunk egyes független kérdések külön tárgyalásával, melyeket szerzőnek oly szívesen elengednénk. Ezek tették korábbi műveit majdnem élvezhetetlenekké.

Pausaniástól tudjuk (II. 16. 6.), hogy Mykene romjai alatt van Perseia forrás, e körül Atreusnak és ivadékának kincses házai, és Atreusnak, Agamemnonnak és társainak sírjai. Őt ilyen sírt ír le és hozzáteszi: «Klytemnestra és Aigisthos sírja valamivel távolabb, a falon kívül van, mivel őket méltatlanoknak tartották arra, hogy oda temetessenek, a hol az általuk meggyilkolt Agamemnon és társai fekszenek». Ebből világos, hogy a kincses házak az alsó városban állottak, s ama falak alatt, a melyek közelébe Klytemnestra eltemetteték, csupán Mykene falait érthetjük. Schliemann már 1869-ben azt vitatta, hogy e falak az *akropolis* falai, s a Pausanias által említett őt sír az Akropolisban van. Az ásátások csak látszólag adtak igazat Schliemannnak. Valóban talált is az Akropolisban, az *agorán* belül őt sírt, és egy hatodikat kívül az agorán, a melyek a bennük lelt kincs nyomán csakugyan királyi síroknak tekintendők. — Ha e sírok valóban azok, melyeket Pausanias látott, csak az a különös, hogy a bennök levő tömördek érték miként kerülte el a mindig szokásos kifosztást. És ha e sírok mindjárt Pausanias idejében romhalmazok alá temetkeztek, hogyan történt, hogy a romok semmit sem őriztek meg az V. század maradványaiból? Az is ellene szól, hogy Stamatakis úr az erőd ásátása alkalmával az agorán belül bukkant egy hatodik sírra, mely sehogy sem akar a másik öttel Pausaniashoz alkalmazkodni. E sok ellenmondást, úgy véljük, csak az alsó város alaposabb átkutatása szünteti meg.

Akár hogy áll a dolog, akár Klytemnestra áldozatai fekszenek ott, akár más névtelen hősök, nekünk csak az fontos, hogy a lelet tárgyait helyesen keletezzük és rendezzük el művészetők szerint. Ha Hissarlik egyes műtárgyai egyenként semmi pozitív tudáshoz sem juttatnak, s be kell érünk az összesről alkotott általános képpel, úgy Mykenében más útra kell fordulnunk. Az egyes tárgyak pontos megvizsgálása, összehasonlítása számos hasonló leletekkel az egész leletnek meglehetősen jellemzetes és tiszta képét fogja adni.

Amaz érdekes síremlék ismertetésével kezdem, melynek keletkezési korát Schliemann minden elfogadható ok nélkül, Kr. e. a XV. századra teszi. — A díszítést majdnem kizáróan csavarvonalok képezik. (L. I. rajz.) Az emberek ábrázolása a legrégibb modorra vall, és a kevésbé domborodó körvonalakon

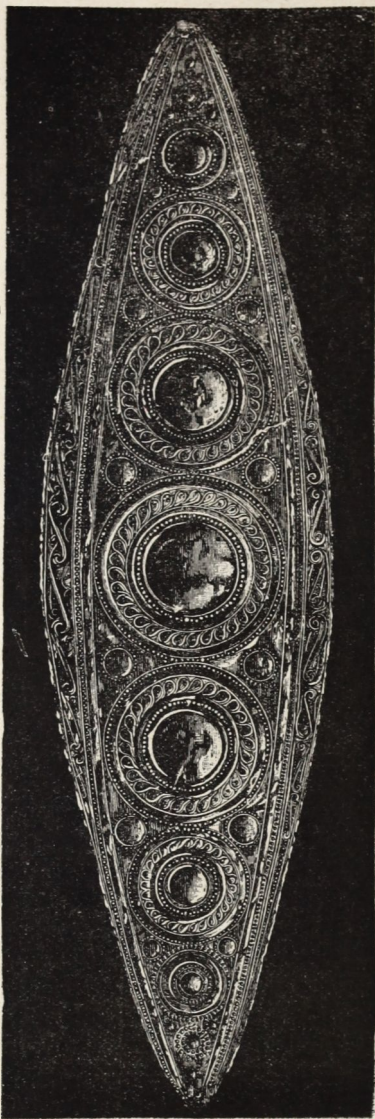

I. szám.

belől semmi részlet nincs jelezve. A vállakat szemközt látjuk, a csupasz arcot pedig oldalról, a csipő keskeny, mint ezt az egyiptomi szobrokon is észleljük. Egészen hasonló alkotásokat találunk a bolognai Certosa sírkertben.⁴ E síremlékek az aranytárgyakkal egy szellemre vallanak, annyi különbséggel, hogy ezek

⁴ Arch. Zeitung 1871. p. 7.

már elárulják a mester ügyesebb kezét, míg amazok merőben gyakorlatlan kezek esetén mintázatai. Az arany- és ékszertárgyak a lelet legfontosabb része, belbecsök maga 60 ezer forintnyi értéket képvisel. Az aranyból szépen dolgozott

2. szám.

3. szám.

melldíszek «pettorali» — díszítése határozottan ázsiai jellegre vall. A vert munka nagyon szépen van kidolgozva. Ily melldíszeket találtak a Regulini Galatti-féle sírban⁵ Cserében, s egy katona sírjában Cor-

netóban⁶ Palestrinában.

Az arany fejdíszek jobbra pajzsa lakú vert domborodásokkal díszítvék, aranylemezből készítvék, a mely közepe táján rendszerint három-négyszeresen megszélesedik, szélei pedig végtől végig vékony bronz sodronyra vannak hajtva. (l. 2. sz.)

A Dipyron⁷ mellett fekvő ős sírokban aranykereket is leltek, a melyek a halottaknak fejkül szolgálhattak. Számosak az aranygombok. Magvuk fából készült s ezt véséssel díszített arany lemez borítja (l. 3. sz.). Figyelmet érdemlők a rhomb alakúak⁸ minden sarkukon két-három gombocska. A legváltozatosabb ornamentáció azonban a számos arany lapokon látható. A vonal díszítéseken kívül láthatunk levelet, fát, tentahalakat, pillangókat⁹ (l. 4. sz.). Az eddig talált álarczok szintén ázsiai eredetre mutatnak.¹⁰ Ezeken kívül arany edények, serlegek, karpereczek, melltűk, hengerek, övek, levélkeresztek, tűk, gyűrűk, kardmarkolatok, arany lemezzel bevont kardhüvelyek, különböző arany pantallérok állatok, mint galamb, sas, griff, cicádák és sok más, néven nem is nevezhető tárgyak találtattak.

Mindezek stíljét csak negative jelmezhetjük, t. i., hogy nem görög, hanem barbár. Túlnyomó az ó ázsiai jelleg, mely Lenormant szerint, kivált a vésett munkákban, részben phöniciiai, babyloniai, részben chaldeus befolyásra vall. Daczára ennek, épen a fölszámlált tárgyakat kell hazaiaknak tartanunk. Ezt bizonyítják a Mykenében talált mintakövek. Ezek basalt és granit kockák; mind hat oldalukon alakok vannak, melyeknek kinyomatát a tárgyakon

megismerjük. Schliemann úgy vélekedik, hogy ezek segélyével öntötték az ékszereket. Minthogy azonban az öntő-csatornának nyomát sem találjuk rajtok, inkább hiszszük, hogy vert művek előállítására szolgáltak (l. 5. sz.). Az arany tárgya-

⁵ Mus. Greg. I. 82.

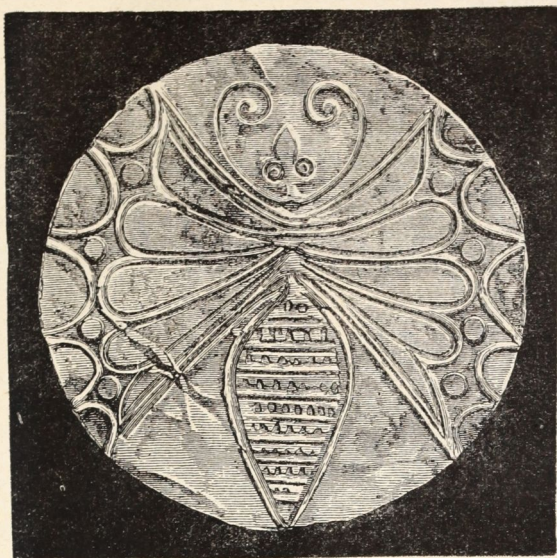
⁶ Mon dell. Inst. X.

⁷ Ann. dell Inst. 1872. p. 154.

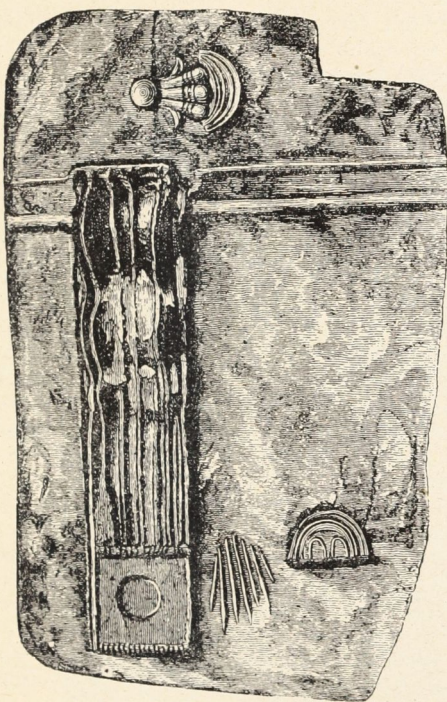
⁸ Schliemann Mykenae no. 377—386.

⁹ Ugyanolyan No. 233—252. A m. nemz. muzeumban 2. szoba I. szekrényben őriznek két lemezt, melynek díszítése teljesen hasonlít a Schliemannnál 401. szám alattihoz.

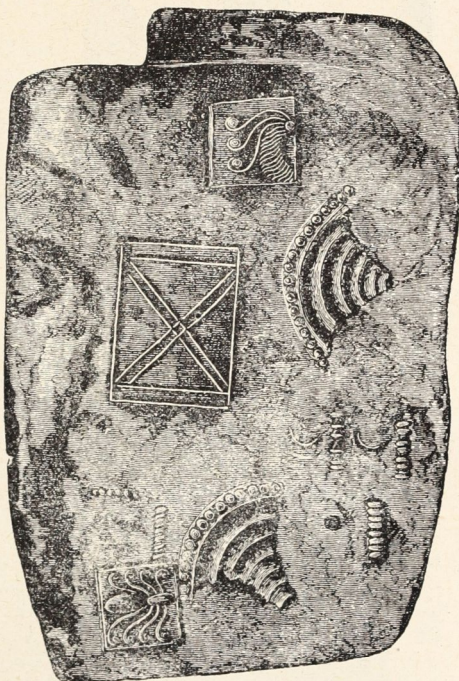
¹⁰ Benndorf: Antike Gesichtshelme und Sepulchral-Masken. Wien. 1878.

4. szám.

5. a szám.

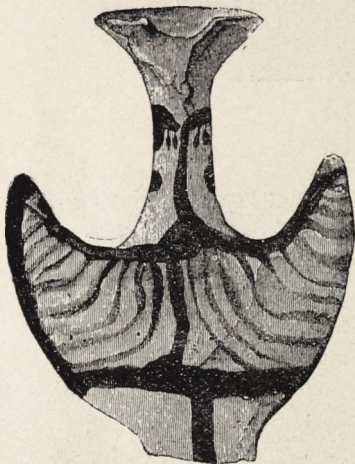
5. b szám.

kön észlelhetjük a kézművesség különféle fokát. Némely durván dolgoztak mellett látunk csinos technikájuakat, melyeket csak régi és fejlett styl hozhatott létre: ez itt rendszeren az ó-ázsiai. Alig tévedünk, ha a legszebb darabokat keletről behozottaknak, a durván alkotottakat pedig hazai utánzatoknak tartjuk.

6. szám.

Ily módon észlelhetjük azt is, hogy a keleti befolyás mennyiben adott tápot a hazai utánzásnak, s az kivált az arany vázákon és serlegeken miként törekszik eredetiségre. Merő ázsiai stytle vallanak az emberi és állati alakok. Néha ázsiai ott is, hol dombor díszítéseként (l. 6. sz.), akkor is kevert szobrokként,

7. szám.

látjuk őket, mint képzelt alakokat, pl. griffek, hippokámpok, sphinxek, máskor oroszlánok, párduczok, galambok és a többi. Gyakran előkerül kétféle állatnak összealkotása, minő a mi czimereinknél is előfordul, s egészen modernbenyomást tesz. Ily alakítások gyakorta fordulnak elő az ázsiai domborműveken cyprusi leletekben, vésett köveken és lykiai érme-
ken stb.¹¹

A lelt tárgyak közt az aranyból valók sokkal fejlettebb műérzékre vallanak a cserépedényeknél. Ez egyébiránt természetes. A kincsek az akkori művesség legmagasabb fejlettségét mutatják, míg az agyagmű azt a közép-mértéket képviseli, mely minden korra nézve a legjellemzőbb.

A mykenei lelet látszólag legkevésbé jelentékeny, valójában pedig leglényegesebb részéhez: a fazekas művekhez értem.

A mykenei agyagművességben két válfajt különböztethetünk meg, u. m. cserépbálványokat és cserépedényeket. Ama cserép ala-

kok, melyeket Schliemann bálványoknak mond, részben állatfigurák jobbára tehénfejjel, részben ember-alakok durva mintázatai, nem ritkán szintén tehénfejjel ékeskedve. Néha a fejhelyén csak hosszú szarvak láthatók, melyek a domborműben két oldalról ábrázolt kebel mellől nőnek ki (l. 7. sz.); olykor meg a félhold symbolikus szarvai.¹² Minden dísz e bálványokon a ríktő vörös, vagy fekete festék szabálytalan elmázolásából áll.¹³

A mykenei leletben a bálványok ép oly kevésbé tájékoztatnak, akár csak az aranyművek. Tájékoztatónkül tehát nem marad egyéb hátra, csak a szórványosan talált cserépedény. A tudomány az ősrégi agyagművek díszítése fölött több mint évtizede vitatkozik. Annaira eljutottunk, hogy az ornamentika fejlődés jeles — részben kitünő — alapvető munkák világítják meg Conze-től, Helbig-től, Brunn-tól s másoktól.

A legrégebb decoratió a vonal, mely eredetében a szövés, hímzés és fonásra vihető vissza. A szín merőben hiányzik, a díszítések bekarcolvák, részint

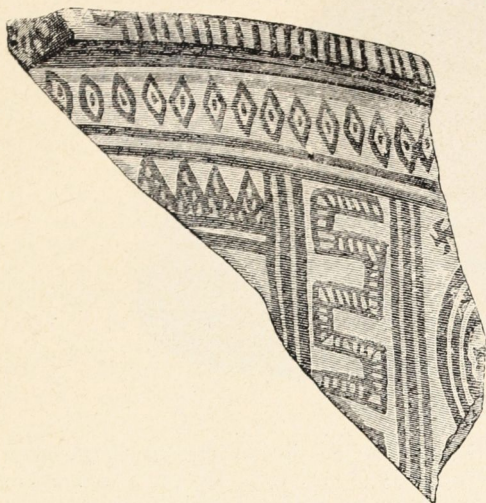
¹¹ Curtius: Ueber Wappengebrauch und Wappenstyl im griech. Alterthum.

¹² Hasonló bálvány látható a m. nemz. muzeumban. Jasiposban és Tiryusban is találtak uasonlókat.

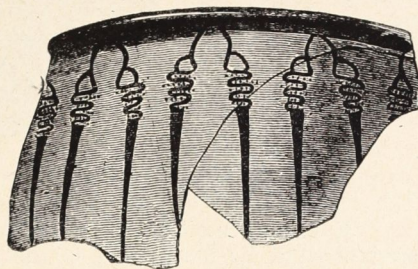
¹³ Schliemann Mykenae. Taf. A. B. C.

egyenes, részint párhuzamosan kanyarodó vonalak. Egy lépés előre egyrészt a színek alkalmazása, a vonaldíszítésre és az állatidomok, ábrázolása csupán vonásokból állítva össze. Ezt a díszítést Conze «őseurópainak» vagy textilem-paisticusnak nevezi. — (l. 8. sz.)

Az ércz-technika haladásával az ornamentika különböző motivumokat von a maga körébe, kivált a kör- és csavar-vonalat. Ez eszközölte az idomban a mozgalmasságot, a formát, ez majd hullámossá, teljessé válik (l. 9. sz.). Ez az őś ázsiai styl. Növényeket ritkán utánoznak. Évszázadok gyakorlata után e styl keleten a fejlettség magas fokára jut, s csak aztán kezdi meg a phöniciiaiak közvetítésével a Középtenger partjain divatos stylt kiszorítani. Az ekorbéli leletek, a hová Mykene

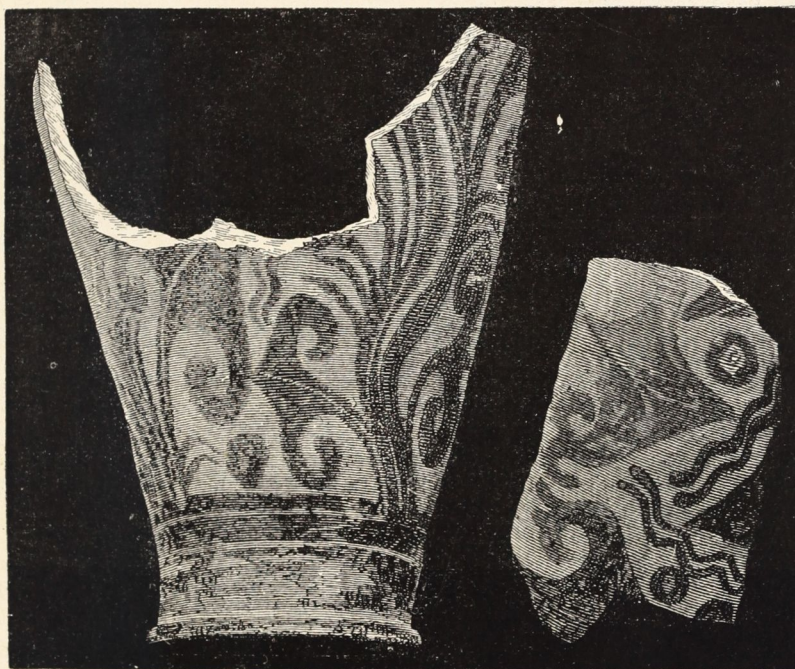

8. szám.

9. szám.

is tartozik, éktelen különbséget mutatnak a törekvés és kivitel közt. Míg kivitel a kezdet nehézségeivel küzd, a művész fölöleli a keleti ornamentika minden típusát, sőt teremt maga is, pl. némely tengeri állatok typusait (l. 10. sz.).

10. szám.

Newton e stílt «decoration florale»-nak nevezi. E fejlődési korok a historia előtti időre esnek. Krisztus előtt körülbelül az 1000-dik évvel kezdődik keleten a historia kora. Ezt bátran nevezhetjük a zsarnokság idejének. Mindent egy és ugyanazon minta után idomítanak, minden szabad mozgás, minden egyéni el van nyomva, minden fölött a számtani alakiség zsarnokoskodik.

II. sz. m.

E szellem uralkodott a művészetben, e szellem hozza létre az úgynevezett mértani stílt. Ez utat talált Görögországba is (I. 11. sz.). De ott a már ekkor szabadon mozgó szellem, kifejlődött egyéniség legyőzte a keleti formaiságot, és néhány század alatt óriási pályát futott meg célja felé. Minden merevséget, életnélküliséget legyurva, a görög agyagművesség a fekete és vörös figurák archaicus lépcsőin át már az ötödik században eljutott az úgynevezett virágzási korhoz.

A mykenei cserépedények jobbadán a «decoration florale» korából valók.

A sírokban talált edények durvák, jobbára korong nélkül készítvék. Hasonló vázákat találtak Tiriosban, Naupliában, Aeginában, Athenben, Thébában, Rhodoson és Kyprosban.

A díszítés halvány festékekkel, vagy élénkbarna mázzal van festve. A halvány barna, vagy vörös festék közvetlenül az agyagra van mázolva. A díszes cserépedények felületét gyakran fényessé csiszolták, némelyeket világos ibolyaszínnel festettek be, a mikor a csiszolás elmaradt.

Különb munka a fénymázzal festett váza. Ez már korongon készült és keményre ki van égetve. A pattogzó fénymázra gyakran fehér pontokat nyomtak, vagy vonalakat húztak.

Ha még egyszer átpillantjuk az egész leletet, menten szemünkbe ötlik annak nem görög jellege, melyről már az arany tárgyaknál is szóltunk. Épen nem csodálkozunk, hogy e miatt sok archæologus vonta kétségbe e tárgyak görög származását. Figyelmet érdemel Köhler Ulrik minden tekintetben olvasásra méltó munkája,¹⁴ melyben úgy vélekedik, hogy e tárgyak ama doriai törzs reliquiái, a mely egykor Mykenében lakozott. Ludolf Stephani pétervári archæologus közleményei is nagy föltűnést keltettek. Murray úr egész komolyan vitatja, hogy Mykene magaslatain valamikor german törzsek laktak,¹⁵ s az ott lelt tárgyak e tanyázás emlékei. Forchhammer ellenben kétségtelennek állítja e lelet perzsa jellegét, s úgy véli, hogy a tárgyak a plateai csata után zsákmányként jutottak Mykenébe, mely harcban Mykene négy száz emberrel vőn részt.¹⁶

A kultúra ősforrásait alig derítjük föl valaha minden kétséget kizáró bizonyossággal, hanem a régiség-tudomány mégis világot vet a népek egymás közti viszonyaira az őskorban. Azon fáradozik, hogy a történelem előcsarnokát, kitágítsa, és hogy a fölbujánzó gáztól megtisztítsa. Ezért tisztelet és hála

¹⁴ Mittheilungen des arch. Inst. in Athen. III. 1.

¹⁵ Academy 15 december 1877.

¹⁶ Mykenae und der Ursprung der mykanischen Funde von dr. Forchhammer. Kiel. 1880.

illeti az oly férfit, mint Schliemann, ki oly önzéstelenül és oly áldozatkészséggel működik közre. Schliemann ásatása nem csak tett a tudomány érdekében, hanem valósággal tudományos tett, a szó legigazabb értelmében.

Diner József.

(IRODALOM.) *Aspelin: Suomalais-ugrilaisen Muinais tutkinnon alkeita. Helsingfors, 1875. 8-r.*

A tudományok közül azokat, melyek mindenkit, a ki a művelt ember nevére igényt tarthatni vél, egyaránt kell, hogy érdekeljenek, világpolgáriasságnak nevezhetők, ellentétül azoknak, melyek egyes országok, nemzetek fiait szűkebb értelemben kell, hogy érdekeljenek, s melyek ugyanazon oknál fogva egyedül tekinthetők szoros értelemben vett nemzeti tudományoknak. Az *előbbiekhöz sorolhatók*: a vallás, az általános történelmi, az úgynevezett reál vagy kenyértudományok, az utóbbiakhoz: a valamely országnak, avagy nemzetnek: nyelvművelése, történelme, annak minden segédtudományaival együtt. Ezeknek művelése, tekintve földrészünkön ha nem is mint eddig hiszik vala, egészen rokontalanul állásunkat, de minden esetre egyedül álló, magunkra hagyatottságunkat, *különösen nálunk magyaroknál* minden honfinak annyira kötelessége volna, hogy én részemről még csak azt sem tartom célhoz vezető helyes intézkedésnek, hogy egyetemünkön a tudori süveg elnyerésére nem kíváztatik meg a mind kettőben való egyenlő jártasság, vagy is az, hogy a nyelvész egyszersmind nemzeti történetművelő, viszont ez utóbbi egyszersmind nemzeti nyelvművelő is legyen; mert a kettő karöltve jár, s mint édes testvérek egyike a másika nélkül sokszor meg sem érthető, nem is említve azon egyoldalúságot, mely rendszeren az e tudományágak csak egyikét művelőkhöz tapadni szokott, a szűk látáskört, mely az ilyeneknek azon arányban szokott osztályrészek lenni, a melyben hazafiasak lenni akarnak, úgy hogy éppen azt érik el, a mitől lehetőségig őrizkedniök állana érdekekben.

A régészet, mint tudomány, testvérei között úgyszólván legifjabb, s innen van, hogy közöttök számára eddig a hely sem igen volt tüzetesen kimutatva. Én őt az én, számba vételt nem igen igénylő, nézetemmel a hazai történelem, nagy feladatok megoldására s teljesítésére hivatott *segéd tudományának* tartom, s bár eddig mint mondtam, helye, segédtudományi rangja a nemzeti tudományok között nem lévén kimutatva, nem tekintették szorosan vett nemzeti tudománynak s az eddig e téren nálunk tett bűvárlatok inkább az európai mozgalmaknak voltak utánzóí, s jobbra az őskori ember kulturai mozgalmait, fajunkra való különösb tekintet nélkül tárgyazzák vala, — nem hiányoztak mégis egyes nagyon fontos vizsgálatok, melyek nemzetünknek s a fajnak, melyhez tartozunk, az ural-altajinak, régiségeit tartják vala szem előtt, a mely tekintetben az orszálrész e társulat nagy érdemű elnökét illeti, ki 10 évi nagybecsű tevékenysége alatt nem egy fontos adatot bűvárolt, nem egy részletet ismert föl nagy tudományával részint avarok, részint tisztán pogánykorbeli magyarnak nemcsak, hanem a ki buzgó tevékenységét figyelemmel kísérte, lehetetlen, hogy észre ne vette légyen, mily nagy előszeretettel foglalkozik a hazai régészetnek, (melynek jóformán ő volt a megteremtője), éppen ezen oldalával.

Tudva azt, hogy a régészetnek, ez ifjú tudománynak születéshelye egyenesen éjszakon, különösen a skandináv tudósoknál keresendő, tudva továbbá azt is, hogy nemzetünknek egyetlen egy polgárosult testvér nemzete a szuomi (finn) ezeknek a növendéke, s mint ilyen egyenesen hozzájuk tartozik, nem felesleges egy pillanatot vetnünk finn rokonainkra különösen azon tekintetben, mily szempontból fogják föl, s művelik azok az ősrégészetet?

A 60-as évek vége felé húzamosb ideig tartózkodott volt nálunk egy fiatal finn tudós, derék Aspelin R. J., ősrégészeti tanulmányokat téve a m. n. múzeumnak Európaszerte tekintélyesnek ismert régészeti osztályában. A mily szerény ember, akkor még senki sem gyanította volna, hogy ez a férfi van hivatva hazájában e tudomány atyjává, megállapítójává lenni, a mivé azóta valóban lett, s az 1876-iki régészeti és archæologiai congressuson hazáját már mint ilyen képviselte nálunk.

1875. évben jelent meg ily című műve: Suomalais-ugrilaisen Muinais tuekinnon alkeita vagyis magyarul: A szuomi-ugor régészet elemei. Helsingfors 1875. 8-r. Ezen elég terjedelmes műben annak szerzője, mint ezt már művének

címe is mutatja s műve előszavában bővebben is kifejti, csak is a finn-ugor népek régészetére terjeszkedve ki, határozottan nemzeti álláspontra helyezkedett.

Tehette ezt a finn tudós annyival inkább, mert erre minden más művelt nép fiánál inkább volt hivatva, azon soha senki által kétségbe nem vont történelmi ténykörülménynél fogva, miszerint a finn-ugor népek, melyek egyikének maga a most említett tudós régész is egyik hű és hálás derék fia, egész azon időtől fogva, mióta mostani hazájokban megtelepedve az európai népek tagjává lettek, folyvást azon területen laktak, s így Aspelinnek minden más nemzetbelinél hozzáférhetőbb, közeléb álló volt hozzá azon tudat, hogy azon óriási földterület, mely a keleti tenger és az Uralhegység között elterült vala; melyhez fajunk is tartozik, a finn-ugor népcsalád öröke, ősi lakó helye volt, s ha ma nem az, koránt sem e népek akár szellemi, akár testi csenevészése volt az oka, hanem egy részt azon körülmény, hogy míg késő nem volt, az örökös villongásoknak melyeknek előbb utóbb fel kellett őket emészteni, nem tudtak egy oly elhatározással véget vetni, a milyen volt az oroszoknál a varegoknak az uralkodás elfogadására való meghívása, a magyar nemzetnél pedig az Árpád háznak a nagyfejedelemségi méltóságra való megválasztása, hogy utóbb e méltóság csaknem egyidejűleg, az oroszoknál császársággá, nálunk apostoli királysággá nőjje ki magát; más részt egy másik körülmény, az t. i. hogy a kereszténység hozzájuk legkésőbbben terjedett el, s midőn ez bekövetkezett, a kereszt győzelme az ősrégi pogány vallás felett nem a meggyőződésre ható okok eredménye, hanem csak a nálok ellenségekép megjelent európai, részint német, részint svéd, részint orosz népek — ezekénél hasonlíthatatlanul tökélyesb fegyvereiknek volt tulajdonítható, nem köszönhető; a keresztiség elfogadása a legtöbbször egyértelmű lévén a hódítással, ősi nemzetiségökből, úgyszólván erőszakos kivetkőztetéssel, más szavakkal: a nemzethalállal. A közöttök hegemoniát gyakorló kazár és bolgár népszövetségek elenyészésével a mindinkább terjedő orosz birodalomba bele olvadtak, s ma már az egy finn és eszt népet kivéve, részint már is kihaltak, részint kihaltó félben vannak.

Aspelin, művében a rokon népek fennebb jeleztem roppant területre terjedő összes lakhelyeit vizsgálat alá vévén, a talált tárgyakat, a szerint a mint azokat a kő-, bronz- és vaskor régibb és újabb korszakaiba tartozóknak találta, minden egyes népre nézve lakhelyeit külön-külön csoportosítva tárgyalja. Így a kőkorszakot mamut és őrszarvas korszakra osztván, a rokon népek lakta területekre nézve az első csoportot *baltilivádnak*, a másodikat *nyugoti finnek*, a harmadikat *keleti finn-csoportnak* nevezi el, s így tárgyalja sorba egymásután, egyenként ismertetvén a nevezetesb s jellemzetesb leleteket.

Mint nem szaktudósnak — hanem egyszerűen régészet-kedvelőnek, a kit az ősrégészet, e nagy fontosságú tudományos kérdések megoldására hivatott szép ifjú tudomány, csak annyiban érdekel közelebről, a mennyiben lehetetlen összehasonlító nyelvésznek lenni a nélkül, hogy az ember egy kissé régész is ne legyen, a mint csakugyan mind a skandináv, mind az orosz régészek nem mellőzik ott, a hol az magától ajánlkozik, a nyelvészet felvilágosításait, és viszont a nyelvészek sem a régészetét, — mint kedvelőnek nem lehet feladatomb, s ezt a tér sem engedné, hogy az Aspelin ismertette kőkorszakbeli specimeneket ismeressem, azért ezeket mellőzve, csakis egy-két lelet feltárásának olytén körülményét szakítom ki művéből, mely képes az itt jelenlévő díszes közönségnek is becses figyelmét magára vonni.

Ilyen mindjárt a következő:

Aspelin a kőkorszaki temetkezésekről szólva, egyebek közt így szól, az 1-ső csoportot tárgyalta: Ugy látszik, hogy a holttemetek elégetése és azok hamvainak hamvvedrekbe gyűjtése és lapos kövekből alakított sírokba való elhelyezése e csoportban a kőkorszaki ottani lakosoknak általános temetkezési módja volt. Azonban kőeszközök más sírokban is találtattak, melyeknek kőkorszakbeliségét kétségbe vonhatni. Egy temetkező dombban a Windau vize mellett Kúrország kovnói kormánymegyében egy emberi csontváz mellett kőszekerczét találtak, de már a mellette lévő egy másik dombban nagy lapos kövekből készült sírban hat csontváz fekszik vala, mindegyiknek a nyakában, mintegy nyakékul, vaslánczra fűzve több emberkaponya. Láthatjuk innen, hogy az emberiség a maga gyermekkorában korántsem volt valami szeretetre méltó,

hirtelen haragúak voltak, mint a gyermekek, s hamar eibántak egymással, úgy mint ezek szoktak, a hol ezt gondos szülői felügyelet nem gátolja.

Ugyan e csoportbeli régebb és később korbeli kőtárgyakat tárgyalta közben a kurföldi öböl melletti niddeni leletről szólva, így szól. «A tenger partjától mintegy 800 lépésnyire eső korhadtt földtájékon durva mivű cserépdarabok találtattak, ezenkívül 18 kész és 10 félig kész lyukatlan fejsze, 6 kised csiszolt kovakő vésű (Haumeissel, Stemmeisen) és durva borostyánkő (merikivi?) darabok s ezek között félig kész durva emberi arczkép.» Ezt itt azért láttam helyén valónak idézni, mert ezelőtt néhány évvel 1876. a Budapesten megtartott VIII. régészeti és anthropol. congressuson egyik elsőrangú tekintélyes tudósunk a kupát mellőkhöz szorító szobrokat Spanyolországtól kezdve egész az Uralig, a hol ezek találatnak, mind a gót ipar terményeinek állítá azon oknál fogva, mert a népek, melyeknek területein találatnak, állítólag művészi érzékkel nem bírnak. Ime itt azt látjuk, hogy alakérzékkel még a kőkorszak embere is birt, annyira vele született érzéke ez az emberiségnek; azt mondhatni erre, hogy a kőkorbéli emberiség nemzetiségét nem ismerjük, — s így a most említett emberi arczkép alkotója is gót lehetett, — erre a fele'et az, hogy ama roppant területen, melyen mint fentebb említém, ősidőktől a finn-ugor népek laknak vala, — igen számos nőt ábrázoló kőszobrokat találtak, melyek közül annak, melyet Strahlenberg s utána Aspelin is közölt a művében, még eddig megfeythetetlen írás olvasható a hátán, s az annyira nem magában álló tény, hogy valamint a női kőszobroknak, és más ábrázolásoknak, úgy az e vidékeken talált ismeretlen, némelykor igen szép, és szabályos írásnemeknek Oroszországban egész irodalmuk van. Ezeket is mind gót műveknek tartjuk? ha a dolog így áll, valóban ezermesterek voltak, különbek az apostoloknál a kik a számtalan nyelvek tudását tűz nyelvek alakjában egyszerre kapták, mert ezek, a kik valamennyi ismeretlen és ismert, volt, meglévő és leendő népek nyelvét írástudományával együtt ismerték, kellett hogy ezt egyenesen az anyjok méhéből készen hozták légyen a világra.

A fennebbi nézet, mely úgy látsz k az európai tudósok ama képtelen előítéletnek lehet a viszhangja, mely szerint az árja és sémi népek egyedül tehetségesek, a turán népek pedig már fajoknál fogva minden műveltség befogadására képtelenek, — a tények logikájánál fogva egyszerűen lehetetlenség.

Ugyancsak e mellett szól a finnöldet és Olonecz területét az Onega tóig magában foglaló II, vagyis az általa *nyugoti finn kőkorszaknak* nevezett részlet következő helye: «Allatféjekkel díszített kőeszközök eddigelő csakis a csoport keleti részén találtattak u. m. öt Oloneczben és egy hatodik Jääski egyházközség-területén Dél-Karjalában. Mind nyélnek való lyukkal ellátva. Az olonecziek, melyek közül háromnak a foka medvefővel, a negyediknek pedig szarvasfővel végződik, meglehetősen csúcsos éllel vannak ellátva. Az ötödik, súlyok alakú, szintén medve (vagy talán juhfő) alakú, de az éle egészen hiányzik. Finnországban is találtak éllel ellátott s a foka végén, medvefővel díszített fejszét. Ily alakú fejszéket más-hol még sehol sem fedeztek fel. De az ural-altaji bronzkorban igen is találtak a Káma vize mellett illetén bronzeszközöket, úgy hogy meglehetősen biztossággal következtethetjük, hogy ezen a kőkorbán szokatlan díszítés módja a házi eszközöknek ide visszaesésüképen a bronz korbéli csoportból származott által.» Már csak ezekből is láthatni, hogy nem áll azon nézet, hogy az ural-altaji népeknél művészeti alkotások iránt hiányoznék az érzék. A különféle alakok ábrázolása iránti eme fogékonyság által szükségképen föltételezett szép-érzék még jobban nyilatkozik a bronz és vaskor mindkét felében, melyekben a különböző alak-ábrázolások, valóban számosak, a nőt ábrázoló durva mivű kőszobrok pedig épen számtalanok; míg a későbbi vaskorban már a különböző ékítmények a tökély oly magas fokát érik el, hogy az azon korban készült csinos ötvösművek közül nem egy még ma is számot tenne, a minthogy volt eset, hogy egy orosz előkelő földesasszony a birtokán talált kiásott ily női arany ékszereket legegyszerűbbnek találta, az ezredéves penésztől megtisztítva, saját ékszeréül alkalmazni. — Már pedig a bronz korról tudva van, hogy e korban ama vidékeket a finn-ugor népek lakták, s a gótok műiparára talán a velők szomszéd finn-népeket kivéve, kikhez kereskedés útján juthattak e tárgyak, éppenséggel nem szorultak, különösen a mesés gazdagságú hatalmas permiek, a kiket a gót iparnak az övékénel semmivel sem különb tárgyai talán ki sem elégítettek volna.

Megvoltak nekik a magok ötvöseik a mindennapi szükségletek fedezésére, — a kik pedig nagyobb fényt akartak üzni, — azok bizanci és perzsa műveket szereztek magoknak.

Fentebb egy különös nem épen ízletes, s még kevésbé kényelmes nyakékról emlékezem vala, — mely nagyon emlékeztet az amerikai indiánok azon szokására, mely szerint szeretik legyőzött ellenségeik fejét nem levágni, hanem üstökét lenyúzni, s ékesség gyanánt magokra aggatva hordozni. De ezenkívül találunk ennél egyszerűbb ékszereket is, — biz ezek nagyon egyszerűek, s leginkább az állatországból kerültek ki, és pedig különbféle vadak, különösen pedig farkasok, medvék, vaddisznók fogait; egyik ily medvefogba, mely a III. csoportbeli vagyis a fentebbi keleti finnöldi területen a jaroszlavi kormány-megyéhez tartozó Danilov város vidékén találtatt, a fog végén lyuk van fúrva és ebbe bronz akasztó illesztve, de azt ha ismerték is (a bronzot), nagy ritkaság lehetett, kívülről behozva; találtak ezen kívül a sírokban nyakékul használt kő násfákat és kőöntőket, ismerték a borostyánkővet is s ékszereket felhasználták, — valamint készítették agyagból is primitív gyöngyöket. Biz a mi felfogásunk szerint ezek semmiségek, de az emberiség gyerekkorában a tetszeni vágyás és más szenvedélyek felköltésének ép oly hatalmas eszközei voltak, mint ma a legművészebb alkotások. Valószínű, hogy erre a csont is felhasználtatt.

A kőkorszak lakosságának megszokott fegyverei és házi eszközei közül legegyszerűbbek voltak azon czikkek, melyeket a házi ipar fából és csontból állított elő; az első természetesen nyomtalanul elenyésztek, — a csontból készültek azonban daczoltak az idő emésztő fogával, s nem egy becses mutatóvanczikk (specimen) maradt meg meglehetősen épségben; az idő viszontagságai azonban egyedül a kőeszközök daczoltak. Mindkét félből (kő és csont) következő tárgyak maradtak meg, s illetőleg takartattak föl: u. m. különféle fejszék, balták, szekerczék nyelék nélkül valók, ilyenell ellátottak, ívalakuak, egyenesek, ellenesek, egy végűek, két végűek, üregesek (marok alakúak), lándzsavégek, fenkövek, nyílhegyek, lólábszárból készült vágó és szűrő eszközök, árák, különféle czélra szolgáló halcsontok, cserépből készült edények, hamvedrek hálónéhezékek stb.; ezekhez a következő kő és csont nemeket használták u. m. palakövet, kovát, serpentin, porphyrt, dioritot, syenitet, quarczot, calcedont. — ezeket a hol a nép Finnországban találja, egészen úgy, mint nálunk mennyköveknek tartja, e nézetet magam is nagy érdeklődéssel hallottam gyerekkoromban falusi iskolatársaimtól, kik erősen bizonyoztak, hogy ily köveket néha lehet a mezőkön és réteken találni, de ritkán. A csonteszközökhöz: ló, jávorszarvas, hód, madár, és csukacsontokat. Primitív dolgok, az igaz, de ne feledjük, hogy a mi annyira tökéletesített különféle műszereik mind csak ezeknek a primitív fejszék és vésűknek módosításai, tökéletesítései, s még ma is egy pillanatra amazok ezek atyjainak könnyen felismerhetők. Ilyen volt az emberiség műveltsége a maga gyermekkorában, ha ugyan annak mondhatjuk, pedig az volt: műveltség, melynek kivása talán még több gond, fáradság és anyagi erő ráfordításába került neki, mint a mai emberiségnek, s semmi okunk sem lehet abban kételkedni, hogy oly emberek a kik azon időkben a megszokott eszközökön és fegyvereken némi hasznos módosítást, tökéletesítést hajtottak végre, a bámulatnak csak oly tárgyai voltak, mint napjainkban a legnevezetesebb találmányok lángeszű kigondolói.

Lássuk most már hogyan használta mindezen eszközöket az őskorbeli emberiség? Legczélszerűbbnek látom e tekintetben közölni azon tudósítást, melyet Aspelin egy mult századbéli orosz író, Kraschennikov, útleírásából közöl, melyben ez a kamcsatkai, még akkor kőkorszakot élt lakosok életmódját igen érdekesen így írja le:

«Tálak, teknők, fakéreg edények vagy az ő nyelvökön «csuman-»ok, íme ennyiből áll az egész edénykészletök és házi szükségleteik; a bögrék és teknőkben főzik az ételt, magok és ebeik számára; poharaknak kéregcsuprokat használtak, téli utazásaikon szánakat, a nyáriakon pedig hajókat. Erről tehát felesleges is volna többet írni, ha a kamcsatkaik, úgy mint más népek ismerték volna az érczek használatát. De már azt, hogyan tudták vas eszközök nélkül minden dolgaikat megkésztetni, építeni, fűrni, faragni, vájni, vágni, vésni, tüzet élesztetni, hogyan tudták faedényeikben megfőzni az ennyivalójukat, s mit használtak ércz helyett? minthogy ezt nem mindenki tudja elképzelni, nem lesz tehát helyén

kívül való ezt itt megbeszélni, annyival inkább, mert ez elbánás-módok nem valami művelt, avagy tanult népnek, hanem egy durva vadnépnek kigondolásai, a mely a számvetésben nem vitte feljebb három számnál. A nyomasztó szükség az, mely ráviszi az embereket az életszükségletei fedezésére szolgáló módok kigondolására!

A kamcsatkaiak előbbi érczei, csaknem az oroszok odaérkezteig, a csont és kő valának. Ezekből készítették a fejszéiket, késeiket, lándzsáikat, nyilaikat, áraikat és varrótüiket. Fejszéiket jávoszarvas és czethalcsontokból, jaspiskőből is, ékalakra csinálták s úgy erősítették aztán madzaggal bele a horgas nyélbe. Ezekkel kopácsolták ki a hajóikat, tálaikat, teknőiket stb. de mindezt oly nagy bajjal és idővesztegetéssel, hogy egy hajó kivájása három évbe került, valamint egy nagyobb tálnak elkészítése nem kevesebb mint egy évbe. Ugyanazért a nagy hajók, nagy tálak vagy teknők, melyeket ők a magok nyelvén «homjág»-oknak hívnak vala, oly nagy érték és csudálat tárgyai valának mint nálunk a legdrágább érczanyagból különös nagy művészettel alkotott drága kincs, és annak tulajdonosa méltán büszkélkedhetett vele mint valami ritkasággal, és pedig annyival inkább, mert ily edényben készült egy főzetből senki meg nem vendégelhetett senki mást, minthogy ily alkalmakkor egy ember husz ember részét is megette, a mint alább látni fogjuk. Az ily edényekben a húst és halat megtűzesített kővekkel főzik vala.»

Késeiket zöld, avagy agyagszínű hegyi kristályból éleshegyesre csinálták, mint a lándsahegyet, s fanyélhez kötöztették. Ugyan ily kristályból voltak a nyilaik, lándzsáik, áraik, s ezekkel szoktak még ma is eret vágni. Varróeszközüket czoboly csontból csinálják vala, s azokkal varrják vala nemcsak a ruháikat és lábbelieiket, hanem egyszersmind azok szegélyeit is nagy ügyességgel.»

«Tűszerszámaik ezek valának: egy száraz fából készült kis táblácska, melynek széleibe kis lyukak voltak fúrva, azután szintén száraz fából készült kerek rudacska, melyet a lyukakban sodorgatva, tüzet élesztettek. Tapló helyett dörzsölt fűvet használtak (ürömtapló?), melyet csóvába téve, rá fújtak, még csak a csóva tüzet nem fogott, ezután a csóvát csóválással meggyújtották.» A lappok Tacitus idejében hazájokban, hol most is laknak, a Jegestenger tundraiban (fű és csalit-borította mocsáros helyek) házi eszközeiket csaknem kizárólag csontból készítették, de később kőeszközöket használtak egész a 14-ik századig, mint erről a zolovetzi kolostorban fennmaradt orosz kézirat tudósít, sőt a Finn-ország-hoz tartozó lappok még a mult század végén széltere kőeszközökkel éltek.

Vessünk most már egy pillantást az ős ember lakására. Aspelin művében nincs emlékezés olyas valami lakóhely-maradványról, mely a svaiczi czölöp-építményekre emlékeztetne, pedig azon a roppant területen a nagy tavak és folyóvizek számosabbak, mint bárhol másutt Európában. De azért a kőkorban élt emberiség tanya-helyeinek minőségére mégis következtethetni ama nagy érdekű leletből, melyet a Kumbasz folyó torkolatánál Poljakov Sz. szántás közben fedezett föl, s a melyről szóló tudósítás Aspelin művébe is át van véve.

«A homokban és termőföld-rétegben itt csaknem minden előkerült, a mi a kőkorbeli lakosság háztartásában leglényegesebb, legnélkülözhetetlenebb vala, u. m. fejszék, nyilak, kések (kovakő-szilánk alakúak), vésűk, fenkövek, kovakő-szilánkok, cserépdarabok, s a lakhely maradványai stb. Nehéz biztossággal meghatározni, minő helyzetben voltak eredetileg mind e tárgyak, minthogy a föld azelőtt már igen sokszor volt fölszántva, és a tárgyak legtöbb esetben helyeikből kimozdultak. Mindazáltal a tanyahely maradványaiból mégis azon következtetésre jutottam, hogy a házi eszközök az iszapos homokban maradtak fenn. Ez a tanya-maradvány egy kővekből szerkeztett padlat, mely kétségkívül az őslakosok lakhelyének alapját képezi vala; e padlat egészen oly szerkezetű, mint azok, melyeket a reánk nézve idegen származású éjszaki népek használtak vala későbbi történelmi időkben is, s melyeket a grönlandi és északamerikai eszkimók ma is így csinálnak. E padlat különbféle és külömböző szerkezetű kővekből volt összerakva, voltak közöttük vízmosta kerek kövek, sőt szegletesek és gömbölyűek is; egyiknek a hossza $\frac{3}{4}$ arsin, a súlya pedig néhány pudnyi volt, voltak kisebbek is, mint egy negyed arsin hosszaságúak; ezek egymás mellett néhány sorban fekszenek vala agyag ragaszték nélkül, de mivel gondosan voltak egymásba szerkesztve, mint általában a kőkori építményekben, szilárdan együtt maradtak. Felülete síma volt, alakja kerek, területének

másfél méter az átmérője. A szélén egy kődarabot találtak, melynek felső része csiszolt vala; ezt ily alakban fenéknek használják vala, melyen a fejszékét s más köszörülendő eszközöket készítették. A kövek közei vagy homokkal, cserépdarabokkal, kovakő-hulladékokkal, vagy szénnel valának kitöltve; néhol találtak benne fenyő- és nyírfa-kérget is. Nyilvánvaló tehát, hogy a lakosok itt készítették házi szerszámaikat, itt raktak tüzet s főzték az ételeiket. A házikó gyaníthatólag fenyő- és nyírfa-kéreggel lehetett fődve; de ez a kőpadlatnál bizonyára terjedelmesb lehetett.»

Ezen alkotmányt így egy szántóföld közepén találták, a hol az kised emelvény alakjában kilátszék vala. Felül termő földréteg volt rajta, mely alatt homok következett, még mélyebben találták meg magát, a kőpadlatot. Láthatni innen, hogy a kőpadlat már megvolt, mielőtt még termőföld képződhetett rajta; a tulajdonosok ez alkotmányt üresen hagyák a homok közepett, mely aztán, úgy lehet, a szél által hajtva, belepte az egészet. Azután elkezdett gyesedni, majd utóbb fűzfabokrok támadtak rajta, — még utóbb nyír- és fenyűfák, végre a termőföld rétegei következtek.

Azon időben, midőn az őslakosok éltek, a Kumbasz folyó még közelebb volt az ő házikójukhoz, úgy hogy azok még akkor egészen a folyó partján feküdtek, hol most is csupa homok találatik. Előbb a folyó a kőalkotmányon fölül folyt, azután a jobb partja felé vette útját, s most mintegy 30 ölnyre van a kőalkotmányhoz s néhány méterrel mélyebben folyik. Nehéz volna megmondani, miért hagyták ők a ama kedves házi tűzhelyet minden házi szerszámostul, melyek a lakosoknak tömérdek fáradságába kerültek, s melyeket úgy lehet hasonlíthatatlanul nagyobb becsben tartanak vala, mint napjainkban a legbuzgóbb régész.» Idézi még Aspelin Poljakov művéből, hogy Lusandosero tájékán találtak a homok alatt mintegy 3 méter hosszúságú gondosan rakott kőfalat is e korból.

Ezen a maga nemében egyetlen lakóhely-maradványon kívül többet még eddig ama nagy területen nem fedeztek fel, az egyedüli nyomai a volt lakhelyeknek azon helyek, melyeken kőeszközök gyártattak. Hoikka nevű uri ember Rovaniemiben két helyen akadt kőeszköz-készítő műhely nyomára; huszonhárom részint készen lévő csiszolt és csiszolás közben eltörött, részint lepattogatott kőszerszámot gyűjtött össze a Rovaniemiben szokásos fehér kovakőből. A harmadik ily műhely gyaníthatólag a Kauha vize melletti Szalo-dombon lehetett, hol anyagúl szintén a kovakő egy másik fajtája szolgált. Kauhavában is találtak félig kész syenitből készült kalapács-fejszét, gyaníthatólag ott is készültek eszközök e ritka kőnemből.

Aspelin, ki Budapesten két ízben fordult meg, s első ízben a magyar nemz. muzeumban több hónapig tanulmányozta az itt őrzött ősrégiségeket, több ízben hivatkozik művében egyes tárgyakra, melyeket az ő vizsgálta területen találtakkal egy vagy más tekintetben szerkezetökre nézve egyezőeknek talált, de ezek csak esetleges találkozások, mert a m. n. muzeum régiség-osztályában őrzött kőtárgyak, a dolog természeténél fogva, oly korból származnak, melyben még az éjszaki finn-ugor népekről sem lehet még csak hozzávetőleg is meghatározni, ott laktak-e ama területen, hol őket később a bronzkorban már ott lakóknak találjuk.

Mi azon kérdést illeti, mikor szűnt meg a kőkor? erre nézve Aspelin így szól: «Skandináviában összehasonlító vizsgálatok folytán azon eredményre jutottak, hogy a bronzkor kezdete s illetőleg a kőkorszak megszűnte gyaníthatólag Kr. sz. e. több mint ezer évvel következett be, vagyis napjainkat előzőleg mintegy háromezer évvel. De igen is lehetséges, hogy a kőkor vége ennél is régibb időre esik.

A bronzkort két korszakra osztja u. m. *nyugotira*, mely igen kevés maradványaiból észlelhető, s a talált tárgyak alakjaira nézve a nyugot-európaihoz (góthoz) csatlakozik, és *ural allaira*, mely az ő buvárolta terület keleti, vagyis Uralon túli iöörktatár népek lakta részén a talált tárgyaknak az első csoporttól lényegesen különböző alakjánál fogva egészen önálló csoportot képezve, nyilvánul.

Nem lehetvén czéлом az Aspelin művében fölmutatott két csoportbeli mutatóvány-példákat tüzetesen fölmutatni, föladatombhoz képest, miszerint a tisztelt társulat tagjai figyelmét főleg egy velünk közel rokon nép, a permiek tekintélyes műveltségére, kereskedelmére és hatalmára irányozzam, az első csoportra, — mely a szorosb értelemben vett (szuomi) finnség régészeti maradványaival foglalkozik, éppen nem, s csakis a másodikra terjeszkedem ki, — itt sem fogom az egyes mutatóvány-darabokat (specimeneket) tüzetesen ismertetni, hanem csakis általános vonásokban mondani él egyetmást. Erre vonatkozólag így szól Aspelin mindjárt művének az ural-altaji bronzkort tárgyzó fejezete kezdetén:

„Ama, keletről a Bajkal-tó partjaitól nyugotra, a Volga mellékeig terjedő hatalmas bronz csoport, melyről itt szólni fogunk, a tudós világ előtt mindez ideig meglehetősen ismeretlen.”

Leghatalmasban nyilvánul a keleti bronzműveltség a Jeniszei forrásánál, a régiségmaradványairól híres minuszinski kerületben, melynek azon őskorbelti temetői I. Péter idejétől fogva úgyszólván valamennyi tudós utazók figyelmét fölköltötték. Sajnos, hogy e temetőkről szóló tudósítások egymással nagyon ellenkezők, a minnek több oka van. Először is ez utazóknak nem volt főczéljuk a régiségbuvárlat, s még kevésbé készültek ahhoz elő kellően. Az első, a ki e téren beható tudományos vizsgálatokat tett, a világhíru nagy tudományú finn nyelvész és régész Castrén volt, ki ott a 40-es években Regulinkkal egyidejűleg utazott, s buvárlatait egészen úgy mint Reguly is, a nemzeti tudományosság érdekében intézte ama vidékeken; de mielőtt régészeti buvárlatai eredményét közzé tehetné volna, egészen úgy mint Regulynak, kora halál véget vetett életének. Másodszor a nyugot-sziberiai ősrégi sírok, még mielőtt a tudományos utazások ama vidékeken megkezdődtek volna, már az orosz kincésások által mind földúlattak és kifosztattak, különösen a XVII. század folyamában.

Az ős sírok eme nevezetes fosztogatása, melyről Szlovcszov nevű orosz író szenteskedve azt véli, hogy az csak a mongoloknak Oroszországban való rablásaik megérdemelt büntetése volt, külön előadásra volna érdemes. Erről csak annyit említünk ezuttal, hogy az rendes életmód gyanánt üzetett, s mindaddig így vala, míg csak a sírok meg nem szűntek a kincésásokat táplálni, s az altaji aranybányák, melyeket az u. n. csúd bányák nyomain egyidejűleg szintén erősen kutattak, az arany-szomjazásnak új zsákmánylási forrásokat nem nyitottak. Ily sírfosztogatással a valódi szibériai lakosság soha sem foglalkozott. Ellenkezőleg Gmelin és más utazók tudósításai szerint mindig nagy bűnnek tartják vala a megholtak nyugalma zavarni s különösen a kirgizek gyakran üzőbe vették az orosz kincésásokat, úgy hogy azután kénytelenek voltak 200—300 embernyi seregekben indulni rabló útjaikra. A sírok fosztogatása annyira megszokottá vált, hogy Szibériának első orosz települői a vidék sírbeli gazdagságát letelepedésük föltételül tekintik vala. A sír-arany és ezüst legnevezeteseb vásárhelye Kvasznajarszk vala, és ez árucikk oly nagy bőségben gyűlt ott össze, hogy vala idő, midőn egy arany zolotnikért nem adtak többet 90, sőt 50 kopékánál. Nyugoti Szibériában pedig az irdiczi évi vásárokon (jármárk) szintén a sír-arany, és ezüst voltak a legnevezeteseb árucikkek. Müller P. F., ki 1734—44. időközben utazott Szibériában, még sok ily aranyásót talált életben, de úgy véli, hogy ez időtájtban a kincésás életnem gyanánt nem üzetett már, mivelhogy a kincsből gazdag sírok már mind ki voltak fosztva. Ugyanis a kincskeresők e munkanembe annyira beletanultak, hogy csupán a sírok külalakjából is legott tudták, mely sírok újak, melyek régiebb fajtaúak, melyek gazdagok, melyek szegények. Strahlenberg tudósítása szerint e sír-rablásokban a magasb kormánytisztviselők is részt vettek. (Csodálkozzék aztán valaki az Oroszországban napirenden lévő nagyszerű orzácsokon! kár volt őket rászoktatni. . . .) Dr. Radlov szóbeli tudósítása szerint a síroknak mintegy 90 százaléka van így feldúlva.

Hogy a dologról lehető tisztá képet alkothassunk magunknak, tudunkunk kell, hogy Radlov tudósítása szerint, ki a Jeniszei folyam partjain, továbbá Abakán és a Jusz folyammelléki pusztákon, a keleti Altai, Baschkusz, Uruszul és a Tsuja mellékein fekvő eme sírokat igen jól ismeri; temető helyek csaknem szakadatlan sorban nyúlnak el a most említett folyóvizek mentében, s egy valamikor rendkívül sűrű lakosság hosszas ottani tartózkodását tanúsítják. Ismét Gmelin, ki e sírokat öt csoportra osztja, azt mondja, hogy igen számosak a Jeniszei Tessz nevű mellékfolyója partjain, s találni őket egész a Silka balpart-

jaig (Nertschinszk). Ismét Pallas a Jeniszei balpartján mondja őket legszámosbakknak, s ugyanazokat, a Jeniszei és Irtyis folyamok között, két csoportra osztja, melyek közül második csoportbeliek a Bajkal-tó innenső partjain is nagy számmal találtatnak (l. Pallas Reflexions sur les anciens travaux des mines qu'on trouve en Sibirie et sur les rapports avec ceux de Hongrie, qui se distinguent des travaux romains. Nova Acta Acad. Sc. Imp. Petrap. pro Anno 1870. Pars poster. 53—54. l. Академич. извѣстія. IV. 1780. (Vajjon őseink nemcsak ötvösöket, hanem bányászokat is hoztak volna magokkal? a dolog nagyon megérdemelné a szakértők összehasonlító e nembeli vizsgálatait.) Ismét Spasszky az altáji és Szaján-hegyek vidékein, úgyszintén az Ob és Jeniszei forrásainál mondja őket találtatóknak. — Castrén maga részéről így szól: «Az én erős meggyőződésem az, hogy a régi csúd sírok helyzetetésében, fekvés-irányában, terjedelmében, külalakjában valamint belszerkezetében, semmi okunk sem lehet ama feltevésre, mintha e sírok külön népek temetkezései volnának.» Legfeljebb azt engedi meg, hogy közülök némelyek sokkal későbbi időkből valók. Azután a minuszinszki kerületbeli sírhalmokról így szól:

«E síkságot a természet csak oly rónának és símának alkotta, mint minden más síkságot, de az emberek egészen más alakot adtak neki. A síkságot temetkező helylyé alakították át, nagy dombokat raktak rája, a dombokat pedig körülrakták lehető nagy kövekkel. Ugy mondják, hogy mindezt a csúdok csinálták, s ugyanazért mind a műveltek, mind a műveletlenek e halmokat «csúdhalmoknak» vagy csúd síroknak nevezik.» (Mint a m. n. muzeumi régiségőr Hampel úrtól értem, S-abolcsmegyében a «kurgán» szó még maig is ismeretes a magyar népnél, — de még ismeretesebb ennél az országszerte használt «kúnhalom» elnevezés; ennek az oroszországi «csúdhalom» szóval való egybevetése azért érdekes, mert ebből az látszik, hogy a kúnok csakugyan különböző nemzetiségű népek voltak a magyartól, és a dombszerű temetők ezeknél voltak divatban eredetileg.)

A most említett halmok ritkán találtatnak hegyeken és dombokon, hanem igen is számosan róna-síkságokon, tavak és folyók közelében. Alakjukra nézve négyszögletűek, némelyek négyszög, de közönségesen hosszénégyszög alakúak. Némelyek a földdel egyenlő símaságúak, mások középtől be vannak horpadva, de a legtöbb mégis 1 vagy 2 lábnyira kiáll a földből; de találtatnak másfél saschen magasságúak is. Ezeknek hossza 2, 3, egész 20—30 saschen közt változik, és a szélességök is változó. A halmokat mindenfelől kőfal környezi, mely néhol beomlott s földdel van borítva, de közönségesen néhány ujjnyira kiáll a földből. Ugyanigy a halmokon átvonuló falak a sírokat több részre osztják. A falak közönségesen palaköböl valók, némelykor fekete kőnemből is.

«Mikor a sírhalomnak alakja egyenközü (parallelogram) irányú, annak végei éjszak-nyugot- és dél-keletre néznek. A négyszög- és minden derékszög-alakuak átmetszése pedig meglehetősen szigorral éjszak- és délre, kelet- és nyugotra. A legtöbb sírhalom körül kisebb vagy nagyobb számú jókora nagy köveket látni, melyek a sírhalomnak mind szögleteibe, mind széle-hosszában vannak beültetve. Némelyek csak néhány ujjnyira, mások többre, sőt 1—5 könyöknyire (rőf) is kiállanak a föld színén. Rendszerint palaköböl vannak, és némelykor oldallapjaikkal, sokszor pedig széleikkel vannak a sírhalomhoz helyezve. Bárha ezek a kövek igen különböző módon vannak alakítva, mindazáltal a felső végök a legtöbbben csúcsos. Sok van háromszögű is, másokban durva fej- és válltő-rajzokat vehetni észre. A szagaizszi síkságon azelőtt egy kő áll vala, melyen egy emberi alak fölvel lefelé volt kifaragva, most azonban a sírhalom föl van dúlva s a szobor felborítva. Ehhez közel egy női alak volt lapos kövön kifaragva. Ez is fel van dúlva. Ismeretes, hogy néhány ily sírhalom-köre írásszerű jegyek vannak rajzolva.»

«Valamennyi csúd sírhalomnak, melyeket felbonték,» folytatja Castrén, «igen egyforma volt az elrendezése. A felső földréteg eltávolítása után, majdnem mindig, kivált a sír közepén kötőrmeléket találtam. Gyakran találtattak a törmeléknel valamivel följebb csontvázak is, melyek közül némelyek nagyon késő korbeliek valának. A törmelék alatt majdnem mindenkor reves fát, lovak, juhok és emberek csontjait, összetörött agyag-edényeket stb. találtam, de egész emberi csontvázat igen ritkán. Úgy látszik, hogy talán a kő sokasága tördelte össze az elmállásnak indult csontokat. A halom oldalánál vagy éppen nem voltak kötőrmelékek, vagy pedig igen kevés. Ott a csontvázak is jobban fenn maradtak. Rendesen minden sírhalomban több (4—12) többé-kevésbbé jó állapotban maradt

emberi csontváz találtatik vala. Láthatólag mindig fa- vagy kőkoporsókba valának elhelyezve, ámbár a fakoporsók már legnagyobb részt elrothadtak, a kőkoporsók pedig szintén vagy eltűntek vagy szétmállottak. A legtöbb helyen két-két csontvázat találtam ugyanegy sírhalomban, egészen egymás mellett. Minthogy a csontvázak egyike gyakran valamennyire rendetlenségbe van hozva és igen megrongálódva, azért innen azt lehet következtetni, hogy e sír ujonnan fölnyittatott az elhalt férj nejének eltakarítása végett. A testeket vagy hátukon, vagy oldalukon fekvé találtam, s azt vettem észre, hogy az oldalukon fekvők közönségesen régiebbek mint az elsők és legtöbbször a sír közepén vannak elhelyezve. A testek mindnyájan keresztben nyugosznak olyképen, hogy a holtak s különösen az oldalukon nyugvók szemei nap kelte felé vannak fordítva. A körül fekvő földszínéhez képest a testek többször arschin mélységben találtnak.»

Feltűnő, hogy Castrén koránt sem panaszkodik mint Radlov, arról, mintha az ő fölásta sírok ő előtte már föl lettek volna dűlva és kifosztva, hanem az azokban találtatő rendetlenségnek más megfejtését találja. Meglehet, hogy a kincskeresők e bronzkori sírokat annyira szegényeknek találják vala, hogy nagyobb részek megmaradt a maga eredeti állapotában. Eerre mutatnak némely a sírok rablását tárgyazó kútforrások is. Így beszéli Gmelin némely sírokról, melyeket ő törmelék-halmoknak nevezve külön csoportosít, s az Abakan mellékén Taszkir tájékán igen szaporáknak mond, hogy az ottani lakosok kicsinylőleg lenézik őket, mivelhogy egyéb nincs bennök, mint réz lándzsa-hegyek és ütő-eszközök, meg apró olvasztó fazék alakjára készített agyag-edények; csakis itt-ott van a csontváz feje kisded vékonyka aranylemezekkel beborítva. (A gazdagabb sírhalmokban a csontvázak több négyszögletű aranylemezekbe voltak begöngyölve, szintűgy a csontváz feje is ily aranylemezekkel volt letakarva.)

A sírok belső elrendeléséről egyes tudósok kissé eltérő tudósításokat adnak. Radlov szerint a sírgödörök $1\frac{1}{2}$ —3 saschen-nyi mélységűek s legnagyobb részt hossz-négyszög közepén találtnak. Szélességük mintegy harmadrésze a hosszuknak, a sírgödörök hossza pedig csak $2\frac{1}{2}$ —3 saschen-nyi. Azon vagy földszinti, vagy felhantolt sírokban, melyekben tíz fölálló követ talált, négyet-négyet mindkét oldalt, s így a négyszög végében hármat, a két középső oldalkő a sírgödör szélességét látszóti mutatni. A sírverem alja vagy csupán le van dömöckölve, vagy vékony kölapokkal van kipadolva. Ebbe bocsátották le nyugalomra a holttesteket fejfel kelet felé. A ki nem mozdított csontváz feje kissé félreáll, a kezek oldalvást egyenes irányban, a hüvelyk-ujjak fölfelé fordítva. Mintegy négy hüvelyknyire a fejtől éjszakra egy agyag-edény. A holttestemek, melyek közül minden sírhalomban több találtatik — egy Jús folyammelléki nagy halomban huszonhárom, — láthatólag férfiak, nők és gyerekek, vagy vastag faréteggel, vagy nagy lapos kövekkel takartattak be, maga a sír-üreg egészen betöltött kövekkel, végre az egész sírhalom vagy földréteggel vagy földhalommal takartaték be. A Jús-folyó mellékén egy nagy sírgödör mellett egy kisebbet talált. Mindkét üreg széles kölapokkal volt betakarva.

Pallas, ki az e vidéki bronzkori sírokat két csoportra osztja, igen érdekesen írja le a második csoportbeli sírokat.

«Ezekre, a terjedelmök- és magasságokra nézve különböző halmokra, a földet a síkság felszínéről hordták össze, mert a környéken földkiemelésnek semmi nyoma nem látszik. Néhány halom tövébe nagy kölapok vannak a földbe ültetve, melyek a halmot köröskörül beszegik. Ezek között találkoznak, de ritkábban, oly nagyobb kövek is, melyen emberi arczéle van kifaragva, vagy különféle jegyek avagy különféle ábrázolások vannak rajzolva. A halmok a földből 2 vagy 3, sőt néha 4 vagy 5 könyöknyire (rőf) is kiállanak 60—150 lábnyi terjedelemben. A sírhalom alatt hol egy, hol több, sokszor meglehetősen ép üreget találni vörös fenyőfából olyképen építve, mint az orosz falvak kunyhóiban szokás, s ugyancsak vörös fenyő-deszkákkal befödve, melyek ezen kívül kéreggel is be vannak borítva. Tudva van, hogy e két növényanyag évszázadon át romlatlanul marad, és nem egy könnyen tudtak volna ez ős lakosok jobb fedélsanyagot választani oly időben, midőn még a követ faragni és belőle tartós épületet rakni nem tudtak az emberek; holott a követ nem kellett volna messzire keresniök azon vidékeken, hol e sírhalmok találtnak, a minthogy néha e fa-építményeken kölapok vannak fedél helyett. Gyakran találni bennök bronz-czifrázatokkal ékített kőkoporsókat, melyekben, úgy látszik, hogy az eltemetett

holttestek feküdtek, s melyekben egyéb ékítmények, mint durva mívű övesatok, melyek különböző vadállatokat ábrázolnak, azt látszanak bizonyítani, hogy a lakosok vadász nép voltak. Hanem az bizonyos, hogy az e csoportbeli sírokban, néhány apró arany tárgyon, és különösen meglehetősen sok vékony aranylemezen kívül szerfölött sok réz- vagy bronz-eszközök és szerszámok találtak. Ezeknek réz- és aranyműveik (melyekből a szentpétervári tud. Akademiában meglehetősen nagy számú gyűjtemény őriztetik) alakjokra nézve oly sajátosságok, oly durva művek s oly tömegesen találtak mindezen sírokban, hogy kétséget kizárólag azt kell következtetni, hogy ama népnek, mely e tárgyakat temetkezéseihez is oly könnyedén tudta vesztegetni, e termények előteremtése végett bírnia kellett a szükséges eszközökkel és iparral is, mert még a legszegényebb sírok is majd soha sincsenek a most említett ércanyagból való tárgyak nélkül, a nagyobbak pedig épen dúsgazdagok voltak aranylemezekben, melyek aztán a kincskeresőket oly igen csábították» stb.

A sírok oszlopairól Castrén ezeket mondja: «Hibázás félelme nélkül megállapíthatjuk, hogy minden sír annyi testet tartalmazott, a hány felálló kő volt körülötte, A sírkő a sziberiaiaknál magát az elhunytat jelképezi, s annak még aztán áldoztak is.»

Ugyanily sírhalmok szakadatlan sora találta a Jeniszei kezdetétől kezdve az Ob, Irsis, a Tobol és ezek mellékfolyói éjszak-nyugoti és nyugoti vidékein, egész fel az Uralig.

A bronzkori műveltség sírjainak ugyanezen külső ismertető jeleit őrizte meg, úgy látszik, annak egyik déli elágazása is.

Ugyanis a kirgizek legdélibbre fekvő pusztáin itt-ott a sírhalmokon ugyanoly alakú kőből faragott oszlopokat láthatni, mint a Jeniszei mellett. Főltalálhatók ezek ezenkívül feljebb hatolva az Aral-tó és Kaspi tenger éjszaki oldalán, a Kaukazi hegység éjszaki felén a Kuma folyó mellett, végre számosan jelentkeznek még déli Oroszországban egész az odesszai kerületig, sőt ritkásabban egész Galiciáig. Éjszakon fölnyúlnak egész a Szamara, Szaratov, Harkov, Kurszk és Minszk kormánymegyék területére, végre éjszaknyugotra egész Kališ kormánymegyéig. Uvarow gróf, a ki e részben meglehetősen teljes adatokat gyűjtött, utolján így szól:

«Mindezen elmondottakból látható, hogy azon emberi szobrok, mind a sziberiaiak, mind az európaiak ugyanazon nép sajátjai, mely azon vidéket lakta vala, hol e szobrok (kő-asszonyok) találtak. A létező adatok segélyével könnyen meghatározhatjuk azon területet, melyen ama nép tanýázik vala. Legrégibb időben a minuszinszki kerületben a Jeniszei és Tom folyók kezdeténél, továbbá a szagaiszki pusztákon egész az Altai hegy hátáig (Falk, Spassky, Kostrow, Pallas) de csakhamar áradatkint előzőnlötte a mostani Oroszország déli részét egész Kievig éjszakon, és Kališ kormánymegyéig és Galiciáig nyugaton. De Közép-Ázsiából lett kirajzása után többé vissza nem tért, mert a sziberiai kőszobrok közt nem találni más, mint a legdurvább műveket, s az öltözékben sem lehet nagyobb haladásnak nyomait fölfedezni.»

Ezután így folytatja Aspelin: «Eme körülmény kényszerít bennünket, hogy egy futólagos pillantást vessünk a dél-oroszországi ősrégi maradványokra. Ama szoborművekkel ellátott sírhalmok, melyekből azonban nem igen sok van megvizsgálva, meglehetősen különböző időkbeli látszanak származni. Egyikben kétélű, töralakú vékony bronz szúró-eszközt találtak. Ily bronzkések és török néhány Dón melléki sírokból ismertetnek. Ezek nyilván különböznek az uraltai bronzkor alakjaitól, valamint némely más Dél-Oroszországban talált bronzkori nyomok is. Csakis a nagy bronz eszközök mindkét csoportban egyezők. Mindazáltal a kőszobrokkal ellátott sírok a vaskorból valók, az ott talált görög pénzekből ítélve, mintegy a IV. századból Kr. sz. e. Az ez időbeli vaskorszaki alakok, kardmarkolatok és az állatországból kölcsönzött díszítmények, hegyi bakok, jávorszarvasok stb., úgyszintén a temetkezések és azoknak aranyban való dúsgazdagsága nagy egyezést mutatnak a sziberiai bronzkorral, de már azt, hogy nemzeti rokonságot, avagy egy messze kihatású műveltségi kútforrást bizonyít-e mindez, bajos volna megmondani. Eichwald a talált alakokat egymással összehasonlította és a csúdotkat, szkythákat és finn-ugor (török-tatár és finn-ugor) népeket a maga élénk képzelő tehetségével egységes egészsze egyesítve, úgy találta, hogy valamikor egy hatalmas világot alkottak vala.

Ebben Aspelin tulzást lát, de nincs benne semmi túlzás; maga a finn nyelv, e nyelvnek szerkezetét tekintve, sok tekintetben közelebb áll a töröktatárhoz semmint a magyar.* Említést érdemel, hogy a szythák Herodot szerint mintegy a 630. év táján K. sz. e. költöztek Európába, s hogy a masszegeták a Kaspi-tenger északi oldalán még az ő idejében is (450) a bronzkorban élnek vala. Vajon ezek a bronzkorban szokatlan alakok a Fekete-tenger partjain a szkythák eredeti ősműveltségének nyomai-e, avagy talán egy a szkythákat megelőzőtt érczekkel banni tudó ősnép egykori ottani tartózkodását bizonyítanák? A Kaukasz hegység északi oldalán talált későbbkori szobrok, melyeken eddig megfejtetlen írást és keresztjegyeket láthatni, úgy vélik, hogy mintegy a IV-ik századból valók Kr. sz. u., midőn a keresztény vallás a Kaukaszson elterjedett.

Az általa Scythiának nevezett vidékekre tett eme kitérés után így folytatja Aspelin az Uralon túli nagy terület régészeti tárgyalását:

„Ugy látszik, hogy a bányászat főfoglalkozása volt a népnek. Az Altai és Szaján hegységeken, valamint innen kezdve az Ural folyam partjain, úgyszintén továbbad is a Volga és a Káma folyamok mellékein, számnélküli bányák találtatnak. Ezek láthatólag mind a legtávolabbi bronzkorból valók, minthogy bennök csakis réz- és kőszerszámok találtattak. A mostaniakhoz hasonlítva, e bányák csekély mélységűek, csakis 5—7, néha 10 orosz ölnyiek. Allványokúl gyakran használtak faállványokat, melyek azonban sokszor csaltak. Tanúsítják ezt a szegény bányászoknak az érczanyag kiszállítása végett bőrtáskákkal és bányász-szerszámokkal ellátott számos csontvázai, a kiket nyilván hegyomlás temetett oda.

Velök talált szerszámaik: rézből, dioritból, vagy más kőből készült bányászcsákányok, ékek, négyszögletű vagy kerek kalapácsok valának. Az urali bányákban gyakran találunk ezenkívül horgasalakú bronzkéseket is. Az érczanyagot nagy agyagüstökben olvasztják vala, s az ezek mellett talált agyagesővek kétségkívül a fuvóeszköz részei. Az uralhegyi csúdbányák Spassky szerint az áltaiakhoz hasonlítva, sokkal előhaladottabbak, vagyis mesterségesebbek, a honnan később korbeiieknek tarthatók. E bányák és érczolvasztó helyek különösen számosak az Ural folyam nyugoti partjain, a Diome, Isjak, Tetjár és Ik folyók mellékein a Begarjak és Poldevnaja keleti felén, a Bielaja, Diom és Kargagol nyugoti részén, a Csuszovaja és Isszet folyók eredeténél a Szoszva forrásainál, és a Vágrán folyó partján a bohuszlovszki kerületben. Szavvaitov szóbeli értesítése szerint a Vologda kormánymegye keleti részén szintén vannak. A bányaművelés célja főleg a réz és arany volt, néha de csak később ezüst is. Bárha valamennyi nevezetes orosz bánya a történetesen fölfedezett eme ősrégi bányák nyomán keletkezett, mégis nevezetes, hogy a mint mondják, azok mindig kővel és földdel voltak betakarva, mintha csak ez ősbányász nép a közelgő ellenség elől akarta volna elrejtetni gazdagsága kútforrásait. S csakugyan legalább az Altai hegységben talán másfél ezred évig voltak feledékenysébe merülve, míg az orosz bányászat megkezdődött.

Itt Aspelin a talált tárgyakat lelhelyeik szerint tüzetesen tárgyalja, melyekből én azonban csak a nevezetesbek közül egyet-kettőt, fogok ismertetni a többieket pedig csak egyszerűen megemlítem.

Ilyen mindjárt Kosztroma kormánymegyebeli Turovskoj faluban Galits-Merszk város közelében tett lelet. A nevezett falu magas dombon fekszik, melynek lábában folyik a Galitskaja nevű tóba szakadó Liksinka folyó. A malomhoz vezető út kiigazítása közben ugyanott a folyó partján nagy agyagedényt találtak, mely egészen tele volt ércz eszközökkel. A mint az edényt ki akarták ásni, az ásótól ütést kapott, széttört, s a tárgyak egy része a folyóba esett. Megmaradtak ezek: egy rézből öntött bálványszoborka, s a fejrésze egy csaknem egészen hasonlónak; egy rozsdás rézkés, melynek nyele nyitott szájú kígyó- vagy sárkány-fejben végződik; kisdéd réz állatszoborka, egy nagy réz karika, kisdéd réz eszköz; néhány különös alakú ezüst eszköz; és az agyagedény darabjai.

* О чудесныхъ копияхъ. зап. Арх. Общ. IX: 169—370 és Ueber die Säugethier-Fauna der neueren Molasse des südlichen Russlands und die sich an die Molasse anschliessende vorhistorische Zeit der Erde. Bull. de la Soc. Imp des Naturalistes de Moscou 1860. No. IV. 405—487.

Mind-e tárgyak a bronzkor végéről valók, s arra vallanak, hogy ily bálványokat a bronzkorban használtak vala.

Érdekes a mit a bronzkori emberiség írás- és rajz-tudásáról mond, erre nézve így szól:

Már előbb is említők, hogy a Jeniszei mellékén találtató függőleges köveken néha rajzok is láthatók. Radlov azt mondja, hogy némely ily sírkő-rajzok embereket és állatokat ábrázolnak, s ilyenkor nagyon emlékeztetnek a varázsdobokra. Másokban a nap, hold, fák, álló, leeső és lovagló emberek (talán valami esemény) ábrázoltatnak; ismét más rajzokon nyilván az elhunyt nagy vagyonossága. Ezenkívül néhány sírkövön szabályos írás is látható, a milyent talált vala Strahlenberg is egy ily sírből származó tükörön. Ily megfjejtetlen, de egyféle írást, melyben hasztalanul igyekeznek vala a germán run írás nyomait fölfedezni, tudtomra a minuszinszki kerületen kívül még sehol sem találtak. Ellenben a sírköveken talált képábrázolások a folyók partjait képező kősziklákon is találtatnak. Kosztrov herczegtől nyert tudósítás szerint, ugyanő már 1857-ben a Jeniszei, Abakan és Tuba mellékein több mint 45 kőfelíratot ismert, ezekbe nyilván a sírköveken lévőket is bele számítva.

De ezen vésés által készített ábrázolásokon kívül vannak még más olyanok is, melyek le nem menő vörös festékekkel vannak előállítva. Ezek azonban az előbbi ábrázolásoktól abban különböznek, hogy ámbár néhány ily képen szintén találtatnak emberek és állatok képei ábrázolva, mindazáltal leginkább mindenféle marha-bélyegjelek, nagyobbbrést függőleges vonásúak, néha pedig kerekalakúak találtatnak rajzok.

Ez ábrázolásoknak nevezetes mellékdarabjai az éjszaki Ural vidékein találhatnak. A Tagil folyó partján 60 versztnyi út hosszában hét kőszikla találhatik, melyeken ily piros festékekkel írott ábrázolások láthatók, kettején ember és állatképek is. Strahlenberg Nagy Perm-ben is talált Tserdyn vidékén piros festésű kőábrázolásokat, melyeken igen sokféle sütőbélyegjelek láthatók, s különféle állatok képei. Ezen egyszerű ábrázolásoktól észrevehetően különböznek a szintén piros festékekkel írott csudálatos ábrázolások; melyek az Irbit folyó partján egy u. n. felíratos kövön találtatnak. A népmonda azt tartja rólok, hogy azok az ott elesett csúd fejedelem vérével írtak, a ki maga is lovastúl a kő alá van temetve. Még kevésbbé lehet találni mellékdarabját ama gyönyörű és nyilván szabályos írásnak, melyet Strahlenberg a Pišma folyó partjáról közölt vala.

Az Abakán és Buchtarma folyók partjain találhatik ezenkívül szabályos piros írás is, melynek a sorai fölülről lefelé mennek. Habár e kőfelíratok tartalma még eddig nincs megfjejtve, mégis biztosan ismertettek azok fel újgur írásnak.

Találtak pedig a bronzkori sírhalmokban következő tárgyakat: *csetteket*, melyek itt oly gyakoriak mint nyugoti Európában, de alakjukra nézve nagyon különböznek ezektől, *töröket*, ezek keleten egészen oly általánosak, mint a nyugoti bronzműveltség idején a kardok, melyek kétségkívül az őseredetibb törökből nőttek ki magokat. *Késeket*, ezeket nyelestől élestől öntve készítették, többnyire sarló alakúra, ámbár egyenesek is találtatnak. Igen sajátos *vágószerszámokat*, egy a nyél befogadására szolgáló, s szeglyukakkal ellátott köpüből két szár nyúlik ki, s hasonló az ácsok üregvájó szerszámaihoz, a két szár egyike hol kerek, hol négy, hol hatszögletű, s a végén hegyes, a másika, vagyis foka pedig hol domború kalapács, hol kecskebakkal van diszítve. *Fejszéket*, melyek Aspelin nézete szerint a bronzkor vége felé a fentebbi vágószerszámokból módosultak, s alakjukra nézve meglehetősen megfelelnek a vaskor fejszéinek. Legnevezetesebb ezek közt egy ily szerszám, mely Vocel szerint a magyar csákányhoz hasonlít. . . . Szintígy támadott egy másik fejszefej, melynek néhány példánya kivált az Ural nyugoti részéről ismertetik.

A magyar nemzeti muzeumban két-három ily példányt látott Aspelin. Találtak *vésőket*, *lándszahegyeket*, *nyílhegyeket*, *tűket*; ezek hossza 2—5 hüvelyknyi, négyzögletűek a nagyobbak kissé laposak, hegyök felé símán vékonyodnak, fejöknél körös-körül mélyedés van, s gömbszelvényednek, melynek azonban kisebb az átmetszete, mint a tű vastagságának. *Zablákat*, *fejékeket*, *ruhadíszítványokat*, melyek rézből öntött különféle állatokat, u. m. zergéket, kecskéket, juhokat, szarvasokat, tarándokat és lovakat ábrázolnak a fonák oldalukon pityke alakú füllel, vagy a szélükön furott lyukkal a ruhába akasztás végett,

bronzedényeket lábakkal és két füllel ellátva. Cserépedényeket, bálványszobrocskákat bronzból öntve, és állatábrázolásokat szintén bronzból.

Ezután egy a vaskorba átmenetet képező Káma melléki temetkező hely leírására tér át s így szól:

«Habár azon jelenségek, melyeknek előadásához kezdünk, igazság szerint a vaskorba tartoznak, helyén valónak látjuk világosság okáért azokat itt tárgyalni, minthogy azokon az ural-altáji bronzkor hatása nem eshetik kétség alá. Nekünk a fentemlített bronzkorbeli csoport ismeretére nézve azért becses adalékok, mivel most a vaskor más jelenségeit, a finn-ugor telepek keletibb részén, szándékunk vizsgálni, s keletkezésük történetét fejtegetni.

A fentemlített bronzkor legvégső, a vaskornak pedig legrégibb alakjairól legjobb fölfogást szolgáltat nekünk az ugynevezett ananjinói temetőhely a Káma folyó partján, Jelabuga városához délkeletnek öt mértföldnyire, Ananjino nevű orosz falu közelében. Ugyanis itt még a vágó eszközök legnagyobb része megtartja a letűnt bronzkor idomait.

A temetőhely, mely Alabin szerint területében 219 lépésnyi és 3 aršin magas; hosszukás dombot képez egy lapályon, melyet a Káma áradása évenként elborít és a temetőnek a lapály felé fekvő meneteles oldalát ki szokta mosni. Fölül e domb meglehetősen síma. Régente úgy vélik, hogy a Káma is a domb tövében folyik vala. A dombon még ember emlékezetre is fekete jegenyenyárfák nőttek. A domb csucsan azelőtt ismeretlen írással és jegyekkel ellátott nagy lapos kövek valának, de a melyeket szerencsétlenségre 1835-ik év táján egy jelabugai polgár a fürdőházba kemenczéjébe beépített. Csakis egyetlen ily követ két darabra törve tudott megmenteni, mely is egy arasznyira fekszik vala a föld színe alatt, Nevostrujev tanár, Ananjino faluban. Ez alul 8 fölül pedig 7 hüvely szélességű és arasznyi vastagságú sírkő, melynek felületére teljesen fölszerelt álló férfi szembe néző képe (en face) van rajzolva. A fejében csucos süveg, mely mintegy karikával van körül foglalva. A nyakában vaskos nyakperez van, mint látszik ércz díszítményekből szerkesztve. Felruhájának, mely csak a felső testét szorosan fedi, szegélyei nem látszanak. Ovvel van övezve, melyet sűrű háromtagu ércz díszítéssel ellátott csat tart össze. Jobb oldalán tör és a mint magyarázzák, valami vágó szerszám, balfelül pedig valami széles csikos tárgy. Nadrága feszes, lábai kifelé fordítvák.

E dombot a vidékbeli parasztok mindig temetőnek tartják vala, gyaníthatólag azon okból, mert a tavaszi vízáradás évenként csontokat és szerszámdarabokat mos vala ki az oldalából. Egy Siškin nevű jelabugai kereskedő 1855-ben egy Moszkvába Nevostrujev tanárhoz írott levelében említést tőn e temetőről s a következő évben néhány ottan talált eszközt küldött neki valamint az egész tájék térrajzát is. Nevostrujev a kereskedőnek néhány régészeti munkát küldé, s fölszólítá, hogy fogjon hozzá a temetőhely átvizsgálásához, de a parasztok ezt nem engedték meg neki. A kereskedő most a vitkai kormánymegye részéről kért engedélyt, de 1857 tavaszán tagadó választ kapott. A megyei tisztviselőség e helyett a maga embereit küldötte ki a temetőhely átvizsgálására. Ezek egy négy aršin terjedelmű gödröt ástak a temetkező helyen, és egy negyed aršin mélységben egy csontvázat és néhány réz tárgyat találtak, melyeket is a szentpétervári földrajzi társaságnak küldöttek be. Nemi idő múlva ismét visszatértek s itt ott a domb felületén apró gödröket vájkálának, azután ismét betölték. Siškin szerint néhány eszközt, szent, rohadt fát és széleikkel egymás mellé rakott lapos köveket találának. Nevostrujev ez ügyben az elhunyt Szaveljev D. S. kitűnő régésznek írt Sz. Pétervárra, a ki azonban az idő szerint se maga nem volt azon helyzetben, hogy személyesen láthatott volna a temetőhely átvizsgálásához sem a régészeti társulattól nem tudott kapni alkalmas egyént, mire nézve a temetkezőhely átvizsgálását jobb időre kellett halasztani. Siškin ismét a megyei biztshoz fordult: engedtetnék meg neki a temetkezőhelynek saját költségén való átvizsgálása, igérvén, hogy valamennyi talált tárgyat a régészeti társulatnak hűségesen be fog küldeni, de mivel a megyei biztság előtt ismeretlen ember volt, 1858 tavaszán ismét tagadó választ kapott. Most aztán a megyei biztság

junius hóban egy kebelbeli Alabin nevű tisztviselőt küldött ki Vitkából a temetőhely átvizsgálására. Ez 40 napszámost fogadott föl, Siskint is segítségül vette, s a munkások följé munkavezetőül néhány «bizalmas embert» rendelt, és a temető helyen keresztül nyugotról keletnek egy 28 saschen hosszú és 3 aršin széles és szintoly mély árkot huzatván, az egész vizsgálatot egyetlen nap alatt bevégezte.

Az ily elhamarkodott vizsgálódások pontosságában méltán lehet kételkedni, de hálával kell elismernünk a gondos leírást, melyet nekünk a régésznek megtett hivatalnok adott azon leletekéről, melyek az általa ásatott árokból napvilágra jöttek.

Az ásatás nyugatról történt a falu irányában. $3/4$ aršin mélységben fekete föld alatt egy sánczolatot találtak, mely lópatkó alakban délfelé nyílt. A sáncz, melynek kerülete 28 lépésnyi, széleikkel egymás mellé rakott kőlapokkal vala beterítve. A dél felől való nyílás 8 lépésnyi szélességű volt. A sáncz belsejében kemény égetet földréteget találtak, mely a kör déli oldalán szénnel volt vegyes. Ott három egymás mellett fekvő csontvázat fedeztek fel. Ezek körül árkot ástak s Alabin maga tisztogatta le késsel vagy kicsike kézi ásóval a csontvázakat s a mellettök talált holmikat. A csontvázak, úgy mint általában más temetkezésekben is, fejfelé északnak, lábakkal pedig délnek fekszenek vala, s kétséget nem szenvedőleg megvoltak ugyan égetve, de mégis úgy hogy a legtöbb csontok együtt maradtak. A legelső csontvázon talált eszközök a következők. A koponya mellett bronz bádogból hajlított vékonyka, kissé törött cső, és egy nagy cserépfazék; a bal vállá mellett vas tör, a bal keze tenyerében pedig vas kés; a jobb oldala mellett egy nagy vas lándzsacsúcs, a mellén pedig két vas nyílhegy. A második csontváz koponyáján ketté tört réz fejkarika; a baloldala mellett vas horog, valami szíjnak réz végkarikája, kovakő-darabka, kék üveggyöngy, csengő alaku réz ékszer, a mellén hat réz csat. A harmadik csontváznál, mely alatt szenesedett fát találtak, csak egy a jobb keze tenyerében volt vaskés, és egy a jobb oldalánál volt nagy cserépfazék darabjai következnek vala.

A fekete földrétegen alul egy aršint megközelítő égetett agyagrég volt, s azon alul érintetlen áradási homok.

A sánczon kívül kelet felé futó csatornában először is $1/4$ aršin mélységben egy széthányt csontvázat találtak, melyet nyilván az előbbi ásók mozdítának ki. A koponya mellett eltörött agyag fazekat és réz fejkarikát találtak. Mintegy aršin távolságra keletebbre gerendákból szerkesztett szenesedett máglyát, melyben üszögdarabok hosszabbak valának egy arsinnál, a vastagságuk keresztmetszete pedig több volt 10 orosz hüvelyknél. A máglya felületén és mellette három, nyilván egyszerre temetett csontvázat találtak, melyek közül két egymás mellett fekvő s fejökkel egy ló szárcsontján nyugvó 2 aršin és közel 5 hüvely hosszúságú volt a harmadiknak azonban, mely a nyugot felől lévő lócsontváz lábainál fekszik vala, a hossza csak 6 arasznyi vala. A most említett ló szárcsontjánál a koponyáktól balra vas czelt fekszik vala, melynek nyéllyukában famaradványok valának, jobbra pedig réz lándzsavég: a legkisebb csontváz mellén kised agyag «könyvedény-t», a hasán pedig ennek is réz czeltet leltek; a másik két nagyobb váz között vas kést, és keletre a lábakkal mellett egy agyagedényt találtak, mely szájával volt a földre borítva és egy kised madzaglyukkal ellátott kerek nyelű fenköve.

A csatornában talált minden leletet elszámolásába nem bocsátkozva, csak néhány példát mutatunk föl. Egyik csoportban öt csontvázat találtak, melyek az égetett pusztá földön fekszenek vala, fejükként mint rendesen mindig északnak, lábakkal délnek. Egyik csontváznak a fején mély, karddal vagy csatabárddal tett vágás helye volt látható. E mellett a váz mellett réz czelt, akasztólyukkal ellátott réz késnyél, lábánál vastag agyagedény volt, ebben pedig apró csontok; a fogai között agyag karika, és bronz bádogból készült szíjcsat féle holmi. — Egy másik tájon $3/4$ aršin vastagságú, szenesedett máglyát leltek, mely fölülről vékony föld és hamuréteggel vala simára bevonva. Ezen egy csontváz fekszik vala, melynek koponyájánál három egymásba dugott nagy agyagedényt találtak, melyekben koromfekete földben apró csontdarabok valának, úgyisint a bal pofacsontnál is három egymásba dugott de kised agyagedényt, a koponya jobb felén 39 kék mázzal fedett agyag-gyöngyöt, a bal kéztől egy nagy réz nyakperezet, jobb kéz felől kised agyagedényt, a bal csípőcsontnál egy réz tányért

(?tükör) mindkét térdénél agyagedényt; bal lábánál is egy kisdé agyagedényt 60 nyelvvel ellátott csatot és réz karikát a jobb lábánál; három, lyukakkal ellátott négyszögű réz bádógot (lábszár-éktmények) egy nagy vas árat, és szarualaku réztárgyat, melyben még a fanyél maradványai megvoltak és egy nagy réz gombot. — E csontvázhoz mintegy $\frac{3}{4}$ aršin távolságban arrébb egynehány kölapból szerkesztett körakás vala, melyben két emberi koponyát leltek; ezeknek az arcuk éjszakkeletre volt fordítva. Mellettök se más csontok, se holmi eszközök nem valának. Továbbad egy csontvázat találának, mely kölapokon nyukszik vala s mintegy kövekkel volt beborítva. Ennek a jobb oldalánál egy farkába harapó sárkány alakjára öntött és fogatékkal ellátott rézgombot; a jobb kezétőjénél — vastört találtak, melynek markolata és keresztvasa rézből voltak, melle alsóbb részén madzaglyukkal ellátott fenkö, a balkéztőjénél egy vaskés, a balvállánál réz czelt, a lábánál egy nagy agyagedény valának.

Az árok keleti oldalán szintén találtak egy ily kör alakú kőszánczot, melynek a nyílása éjszakra szolgált. Mind itt, mind továbbad csontvázakra akadtak, melyek ott fegyverestül szerszámostul fekszenek vala.

Nem követhetjük tovább az Alabin ő-szes leleteit. A huzott árokban összesen 46 csontvázat avagy legalább ennyi koponyát találtak. Azon hitben, hogy leírásában mindazt, a mit a temetkező hely sok századokon át rejtve tartott az emberek szeme elől, a legnagyobb pontossággal adta elő, Alabin a temetkezés módjára nézve általános következtetéseket tesz. A megholt testzésétől függ vala megégettetni a testét, vagy elégetetlenül temettetni el. A test elégetése után a máglyáról a nagyobb csontok összegyűjtetének, csontvázakká szerkesztetének, a hamvak pedig cserépedényekbe gyűjtetének. A csontvázak legnagyobb részt fővel éjszakra, lábakkal délre fekszenek vala. Két csontváznál azonban az ellenkező tapasztaltatott. Ismét két más csontváznál a lábak nyugotra voltak, a fők azonban oldalvást, úgy hogy egyiknek az arcza éjszakra, a másiknak meg délre volt fordítva. Néha a csontvázaknak lapos kövekből mintegy ágy volt készítve és egy két esetben ezenfölül a test be is volt lapos kövekkel fedve; sokszor meg a pusztá földön nyugvó testnek fője aljaul kő volt téve. Több feketére és porhanyóvá hamvasztott csontvázak gerendákból szerkesztett máglyákon fekszenek vala, melyeknek üszöggé égett nagy darabjai sokszor felállogatva maradtak fenn. Azon fők, melyek mellett egyéb csontmaradványokat, nem találtak, úgy lehet, rabszolgák, vagy foglyok megáldozását tanusítják. A szerszámok nem kerültek a máglyára, mert néhány ily eszközben a fanyél maradványai találtattak vala.

De e temetkezőhely távolról sem volt teljesen átvizsgálva. Lerch nevű orosz tudós 1865-ben Olonecz, Vologda és Vitka kormánymegyékben tett régészeti útja közben Sz. Pétervárról ezen temetkezőhely «végső átvizsgálására» rándult ki.

Úgy látszik, Lerch leginkább egy a temetkezőhely mellett lévő dombocskát vizsgált meg, melyet a régiség-buvárok «kis kurgán» nével tiszteltek vala meg, a melyben ő jó csomó ő-s-holmit talált, ezenkívül, a parasztok állítása szerint, az Alabin-féle betöltött árok nyugoti oldalán is áskált. Öt évvel később, 1870-ben, szintén járt ott Nevostrujev tanár Moszkvából, és az ananjinói parasztoktól a temető-helyből került jókora csomó őskori tárgyat gyűjtött össze. Igen helyesen következteti vala, hogy a temetőnek csakis a közepe tája, a hol az Alabin-féle betöltött árok húzódott volt, vala megvizsgálva, de a temető mindkét oldala vizsgálatlan maradt.

«A dolgok ily helyzetében menék», folytatja Aspelin, «1872-ben a hely színére. A temetőhely egész fölszíne apró szénnel, és égett csontszecscékkkel vegyített fekete földdel volt borítva, melyen semmi megbízható nyomait nem lehet vala fölfedezni az előbbi vizsgálódásnak, mind ehhez hozzá járult még az is, hogy az Alabin-féle betöltött árok hosszában most már szekérút volt. Az előbbi vizsgálódásokról semmi helyrajz nem lévén, erre nézve az egyedüli kútforrás a parasztok valának. Hiában áskálván ama hely közelében, a hol a «szent-pétervári úr» ásott volt, az Alabin féle ároktól a temető déli oldala táján; a temető ugyanez oldala nyugotibb tájára tértem, hol is mintegy másfél arasznyi mélységben meglehetősen ép csontvázat találtam, lábbal délre, fővel éjszakra nyújtóztatva. Régi tárgyakat nem találtam mellette. A csontváz kiemelte után alatta megint egy másik szénnel vegyes csontváz-csoport vala látható, melyben a csontok feketére voltak hamvasztva, s meglehetősen porhanyók valának, de

nem apró fehér szikáncokban, mint a finnországi kösirokban. Ezek is láthatólag lábbal délnek, fővel éjszakkak voltak kinyújtóztatva. A széndarabok a rétegben meglehetősen nagyok valának. Ez alatt ismét égetetlen fehér csontváz következett, ugyanazon általános irányban nyújtóztatva, mint a többiek. E csontváz jobb lábszarához mintegy három arasznyira lókoponya csontjai h-vennek vala; a bal lábszáránál egy ketté törött csont nyílcsúcs, mely is a mennyiben feketére volt égve, a fentemlített csontváz tulajdona lehetett. Jobb keze hosszú vastör markolatán nyugodott, melynek hegye a jobb ágyékától a bal szárcsontja felé terjed vala. A mint a gerinczsontját kiemelték, a könyöke táján hosszukás csontgyöngyöt találtak. A jó állapotban maradt kaponya jobbfelén agyagedény cserepei feküdtek, s feljebb a fejtető fölött félarasznyira egy fúrott lyukkal ellátott vaddisznó-fog (agyar?). E csontváz baloldalán egy másik kisebb csontváz nyugodott, melynek szárcsontjainál egy vas kés nyomai valának. Itt most a munkát folytatni kellett volna, midőn azt néhány órára félbeszakítam, magammal vivén a faluba a szerzett tárgyakat, s a legutóbb kiemelt meglehetősen jó karban maradt csontvázat, de visszatértemkor a feltártam többi csontokat szerte szórva találtam a temetőnek külömben is csontokkal borított felületén, maga a hely is, hol oly óvatosan kutattam, köröskörül föl volt ásóval dúlva. Így végződött a temetőhelyen az én vizsgálódásom. Tartván a hiában való munkától, s azon véleményben, hogy Lerch az előbbi átvizsgált helyeket tisztába hozta, megszüntem a további kutatástól, melyek most már csak a zavart növelték volna. A parasztoktól jó csomó holmit vásároltam össze, de mivel tudtam, hogy a faluban még találtnak ily régi portékák, melyeknek tulajdonosait nem találtam meg, megígérém, hogy Permből való visszatérő útban megegyeszer betérek a faluba. S csakugyan így is tettem, de időközben a parasztok ünnepnapokon az egész temetőt feldúlták, a nekem elárúsítandó holmik összegyűjtése végett. A temető egész déli része el volt pusztítva, gödör gödör mellett; még csak az éjszaki rész keleti felén is végzik vala romboló művet. A temető éjszaki fele legnagyobb részt, a hol gyaníthatólag az Alabin-féle árok húzása alkalmával földomb támadott, még megérdemelne a vizsgálatot, de a temető belső berendezése a maga egészében örökre el van pusztítva.

Összevonva az ananjinói temetőbeli ásítás eredményeit, constatálja A. hogy a tetemek egyaránt találtattak benne égetve és égetetlenül, — másodszor, hogy a temető közös volt, s az egyes sírok nem valának benne külön sírhalmokkal vagy emlékkövekkel megkülönböztetve egymástól; megemlíti, hogy ily közös sírhantok nélküli temetkezések mindig divatban voltak Permben és a Permtől nyugotnak fekvő területeken, Vitka megye éjszaki részén, Vologda, Archangel és Olonecz kormánymegyékben, valamint Finnországban is, mely vidékeken földből szerkesztett sírhantok hírből sem ismeretesek.

Ezután összegezvén a sírokban talált nagyobb házi eszközöket és szerszámokat, az apróbb tárgyak, nevezetesen ékszerek elszámolására tér át, s az ékszerek között, mint az ural-altaji bronzkori műveltségre különösen jellemző két tárgyra helyez nagyobb fontosságot. Egyike ezeknek a spirál-díszítés, erre nézve ezt mondja: A lehető legérdekeseb jelenségek egyike az ananjinói temetőben ama, a nyugot-európai bronzműveltség régészeti eszközeiben meglehetősen általánosan nyilvánuló spirál czifrázat.

E díszítésmód, mely az ananjinói temetőben talált tárgykészletben aránylag gyéren fordult elő, közönségesen bronzfonalból olyképen van szerkesztve, hogy a fonal mindkét vége ellentétesen van spirál alakot utánzólag két gombbá feltekerve, fonákán forrasztással összetartva és fogatékkal ellátva. A temetőhely e jelensége — így folytatja — reánk nézve azért fontos, mert ugyanazon bronzfonalból szerkesztett spiráldíszítés a vaskorban, csakhogy durvább forrasztási modorban, Perm és Bolgár területein, úgyszinte vékonyabb, alig észrevehető forrasztással a mériek területein is egészen általános divatú.

A másik nem kevésbé fontos díszítés-jelenség az ananjinói temetőhelyen az ellentett sorokban mélyítéssel elhelyezett háromszög czifrázatok. Ambár ezek sem nagyon számosan jelentkeznek. E díszítésmód is bronz öv avagy szíj-csatonkon találtatik, s egyenként szint ezek is találtattak Permben is. Ez az első bizonyíték azon véleményünkre hogy e háromszög díszítések, melyek ezüst tárgyakon követik vala az arab ezüst pénzeket Szkandináviába, s melyeket mind a szkandinav, mind az őket követő orosz tudósok is az arabság ismertetője

gyanánt tartnak vala, a finn-ugor népek ősi lakhelyein is otthonosok nemcsak, hanem épen ellenkezőleg a lehető eltérésekről nem szólva, a finn-ugor nép ős iparának ismertető jeleit képezik. Mert az egészen ily mivű ezüst tárgyakról nem is szólva, százával tudunk a finn-ugor népek őslakhelyein oly leleteket fölmutatni, melyeken ugyan e díszítésmód a legegyszerűbb, legnépiesb, legközönségesb tárgyakon, különösen karpereczeken, gyűrűkön feltalálattik, megjegyezvén még azt is, hogy ugyan e tárgyak lelhelyüket tekintve, legnagyobb részt a helybeli sajátságokat tüntetik elő. Végre az arabság védői előtt megemlíthetjük azt is, hogy ugyan e díszítésmód, megrongálva bár, föl található még egy e részben igen nevezetes ezüst mellkeresztben, mely Oloneczben találtaték.

Igen nevezetese az apró 2—3 milliméter szélességű agyaggyöngyök, melyeknek zöldkék fénye az egyiptomi agyagművekre emlékeztet. Ezekből az ananjinói temetőhelyen kilenczven darabot találtam együtt. Egészen hasonlókat gyűjtöttem a Tver kormánymegyei kúnhalomokban egy női csontváz nyakából.

Vessünk most egy tekintetet azon jelenségekre, melyek lehetővé teszik nekünk e temetőhely használatának idejét hozzávetőleg meghatározni. E tekintetben két köszoborral ellátott szkyltha kúnhalom: az alexandropoli és csertomliczki szolgáltatnak nekünk érdekes összehasonlítást; különösen az első, mely némely görög tárgyakból következtetve, a IV. századból való Kr. sz. e.

Igen számosak e sírokban a három tollú — nyílcsúcsok. Ilyeneket gyakran találtak hosszú sorokban nyeleiknél fogva a sírűreg falaihoz fölallogatva. A gondtal készített, arsin hosszú és $\frac{1}{2}$ orosz hüvely vastag nyelek, vörös festéssel voltak színezve. Néha csontból is találtak. Ambár ezekben, mint általában a többi szkyltha sírokban is a bronzkor nyomai nem oly fölismerhetők, mint az ananjinói temetőben, mindazáltal mégis figyelmet érdemel, hogy vas nyílcsúcsokat sokkal gyérebben találtak bennök, mint az ananjinói temetőben. Ellenben a csertomliczki kúnhalomban gyakran találunk vas zablákat, de vas zablákon kívül bronzból is egészen olyanokat mint az ananjinóiak, — a hol mindig vasból vannak, noha itt is találkoznak réz zablák is. Meglehetősen gyakoriak e temetkezésben a csengő alakú függők. Egészen hasonlókat találtak a másik két temetőben is a lovak aranygyöngyök és lapokkal díszített szerszámaik nyakkarikáiba aggatva. Néhány csengettyű alakú függők, melyek az ananjinói temetőbeli holmikon bronzból vannak, az alexandropoliakon arany és ezüsből vannak készítve.

Figyelemre méltó az ananjinói temetőben nyilvánuló sárkány-dísz, melyhez hasonlókat eddig csak a Pinega folyónál talált fejszéken ismerünk. Ezek néhány övkapcsúl szolgálhatott tárgyon találtattak. Az alexandropoli kúnhalomokban ezek is arany és ezüsből vannak. Találtak ezenkívül konty-összetartók is, melyeknek a mordvák és cseremiszek (moksák és marjaiak) maig is viselnek, ezek is a másik két temetőben többnyire aranyból, az ananjinóiban pedig bronzból vannak. A csertomliczki temetőnek nyakpereczai is egészen olyanok, mint az ananjinóiak. Végre figyelmet érdemelnek az ananjinói temetőben talált vékony három- és négyszögletű bronzlapok, melyek a fonákoldalukon nyomás által előidézett kisebb-nagyobb szemölcsökkel vannak díszítve, a csontváz lábszárainál mindkét felől kettő-kettő. Az alexandropoli kúnhalomban ezek is ezüsből. E díszítési mód a mériek sírjaiban is meglehetősen divatos.

Föltűnő, hogy az ananjinói temetőben az arany és ezüst, melyek ugyanazon időben a többi scyltha sírokban oly nagy bőségben fordulnak elő, egészen hiányoznak. Noha a fent említett szerszámkészlet legtöbbje a szokások- és díszítésmódban való nevezetes egyezést mutat; mindazáltal az arany- és ezüstnek ez idő szerint a Káma partján való e hiánya azt látszik bizonyítani, hogy ez egyezés inkább a szomszédság hatásának, mint a kereskedés közvetítésének vala tulajdonítandó. A három táblán a nyílcsúcsok Szkythiában még a IV. és III. században is Kr. e. használatban voltak, de Kr. sz. u. egészen hiányoznak. E körülményt tekintetbe véve, mai tudásunkkal nem lehet ckünk az ananjinói temetőt a Kr. sz. u. III. századnál későbbinek tartanunk. Hanem azt nehéz volna megmondani, mennyi ideig volt használatban, mint ilyen, az ananjinói temetőhely. Fontos összehasonlítást szolgáltat nekünk Herodot mintegy 450-ben Kr. sz. e., elmondván azt, hogy a massagethák, a kik a Kaspi-tenger keleti síkjain laknak vala, ezüst és vas hiányában csak bronzot és aranyat használnak vala; lándzsákat,

nyilakat és fejszéket bronzból, ékszereiket pedig aranyból készítvén. Meglehet azonban, hogy így volt a dolog a masszagéthák és a cyrusi háború korában mintegy 530-ban, midőn Herodot a háború alkalmából szól róluk.

Aspelin itt a csontholmikra tér át, nem mintha ezek is külön korszakot képeznének, hanem mintegy bizonyításául annak, hogy az őskorbeli ember, azt a mit egyszer fölfedezett, vagy megismerkedett valamely mások kitalálta, előtte azelőtt ismeretlen tárggyal, azt nem egy könnyen feledte el, hanem még ha a czélszerűbb alak vagy anyag kiszorítással fenyegette is az azelőtt használatban volt kevésbé használhatót, azért használta egymás mellett mindakettőt, ha pedig oly körülmények közé jutott, hogy az újabbat előteremtenie lehetetlen volt, visszatért az előbbihez és úgy segített magán a hogy tudott. Ezt látszik bizonyítani — nem is említve a világosan vaskorbeli tárgyakkal együtt talált, tehát egykorú csonttárgyakat — azon körülmény is, hogy néhány pogánykori várban, melyeket oroszúl *gorodiscs*-nek hívnak, semmi más mint csupán csontból készült holmikat találtak, holott a tárgyaknak mind idomzása mind egyéb körülmények bizonyossá teszik, hogy nem régiebbek a bronzkornál. Ily tisztán csonteszköz-készletet különösen a vitkai kormánymegyében két folyóvíz egymásba szakadásánál fekvő őskori várakban találtak és pedig egyiket a Lebedka folyónak a Vitkába szakadásánál az ursumi kormánykerületben, a másikat pedig a szinte a Vitkába szakadó Pišma torkolatánál, de mivel a csonteszközökről immár fentebb is volt emlékezet, — itt tovább e tárgynál nem időzünk. — Még egy dologról akarok e helyütt megemlékezni, t. i. a várak és lakóhelyekről, melyek együtt találtnak, E czélra legalkalmasb helyiségeknek tavak és folyóvizek partjait tartják vala; a folyóvizeknél különösen kedvelik vala a két folyóvíz egymásbaszakadása által támadott földnyelvet vagyis deltát, a meredek s nehéz megközelítésű pontokat, s ezek szomszédságában találjuk rendszeren a közös temetkező helyet. Fegyvereket és háztartási eszközöket pedig egyaránt találtak mind ezekben mind azokban. Így találjuk ezt már a bronzkorban, de azóta sem szűnt meg s méltán vethetjük össze ez erődítési rendszerrel a mi várainkat, melyek a középkorban többnyire mindig víz mellett feküdtek, a hol pedig víz nem volt, mesterségesen is, jókora távolságból is elvezették oda, a hol vár akár volt már, akár pedig csak építeni akartak. Jól tudom én azt, hogy nincs talán nép, mely ne ismerte volna föl igen korán ama nagy előnyt, melyet a folyóvizek és nagy tavak közelsége szolgáltatnak lakhelyei s várai erődítéséhez, — mert hiszen a czölöpfalvak is ily, vízzel eszközölt lakások, erődítések, várak voltak (a kettő ősidőben egyértelmű volt) de az erődítésnek e nemét oly következetesen s oly gyakori előfordulásban talán széles e világon föl nem találjuk, mint az Orosz birodalom ama rengeteg nagy területein, melyek ősidőkben az ural-altáji népek lakhelyeit képezik vala, s melyeket az oroszok a magok nyelvén *gorodiscs*-nek, — mi pedig magyarul földváraknak nevezünk. — E várakról, illetőleg lakhelyekről Aspelin így nyilatkozik: Az erődítések és sánczok által védett lakóhelyek számos nyomai, melyeket kivált a Káma és mellékfolyóinál találni, jólét és társadalmi rendről tanúskodnak. Több ily lakóhely háromszoros sáncz és árokkal van körülvéve, p. o. a Koszva melletti Szakamszkóje, a Kámaparti Gubinája, a Wotka partján lévő Kamszk-Votkinszk gyár közelében lévő stb; sőt van egy Oputinája faluhoz közel a Tui vizénél, mely négyszeres erődítéssel van körülvéve. E lakhelyek romjaiból került legnagyobb része az eddig gyűjtött régiségeknek. Találnak bennök ezenkívül kohók maradványait, ekevasakat, lándzsákat, aczélozott fejszéket, zárokat és kulcsokat, melyek néha arany és ezüsttel vannak megfuttatva, mázos téglákat stb. Minde tárgyak bizonyosságai annak is, hogy e népek ismerték a földművelést s az érczek földolgozásához is értettek.

Hogy az ananjinói őskori temetőt csaknem egész terjedelmében átvettem ezen ismertetésbe, annak fontos oka van, mely ránk nézve — magyarokúl — nem szűkölködik fontosság nélkül.

Ha a térképre tekintünk, azt látjuk, hogy Jelabuga városa, melyhez mint láttuk, Ananjinó orosz falu öt versztnyre fekszik, a hatalmas Volga folyam keleti partján levő Bolgar és Bilarszkhoz már csak mintegy 35 mért-

földnyire van. Bolgár városa egykor a régi hatalmas bolgár birodalom hasonnevű fővárosa volt. — A Névtelen jegyző fentartotta annak emlékeztetét, hogy őseinkhez még Taksony nagyfejedelem idejében is tömeges kivándorlások történtek a Bulár földről (de terra Bular) vagyis volgai Bolgárországból a mai Magyarországra. «Őseink isteneit» tárgyzó értekezésemben rámutattam arra, hogy e bolgárföldi kivándorolt s nálunk megtelepedett népek utódai bár a magyar nemzetbe teljesen beolvadva, részben még máig is viselik az ő ősrégi «Moksa» és «Boksa» nevöket. Az első az eredeti, a mely néven hívja magát mai napig a mordvin nép nagyobb része a maga nemzeti nyelvén, a másik pedig ugyane névnek török-tatáros kiejtése. Ugyanis az az úgynevezett bolgár birodalom korántsem volt valamely egyetlen nyelvet beszélő nagy nép hazája, hanem rokon népek szövetsége a török-tatár bolgárok akár főurasága, akár hegemoniája alatt. A minden politikai egységet nélkülöző őskori népeknél különösen éjszakon e szövetségzés valóságos szükség volt, mert ama a kereszténységet előző időkben mind e népek örökös harcz és háborúban éltek egymással s a hatalmasb nép a gyengébbet, ha szép szerével nem akart hozzá mint szövetséges csatlakozni, egyszerűen megtámadta, legyőzte, mely esetben nem számíthatott könyörületre, hanem alkalmazták rá a *vae victis*-t, más szavakkal szolgásgba taszított, — hogy e rettenetes sorsot kikerülje, minden kisebb nép csak az önfentartás ösztöne sugallatát követte, midőn mint szövetséges társ a hozzá legközelebb való hatalmas nép oltalma alá menekült. E fenhatóság gyakorlására leginkább volt hivatva két, mohamedán vallásánál fogva minden másnál műveltebb török-tatár nép, u. m. a kazar és bolgár. A mi őseinkről tudjuk, hogy a kazar szövetséghez tartoztak, — de történelmi kútfőinkből azt is tudjuk, hogy a volgai bolgárokkal és szövetségeseikkel is igen szoros jó baráti viszonyban kell vala élniök. Hogy a dolognak valóban így kellett lenni, legjobban kitűnik onnan, hogy mégcsak az éjszaki szlávság is, mielőtt a várjágokat behívta, komolyan gondolkozik vala azon, hogy a kazar uralkodókat hívja meg maga és a vele szövetséges nem rokon csúd (finn-ugor) népek fölötti fenhatóság gyakorlására. De kitűnik nemzetünk történetéből is. Míg a magyar nép a honfoglalást előző időkben nemcsak nem volt különb a szomszéd rokon népeknél, de még csak annyira hatalmas sem mint ők, a kazarok szövetségese volt ő is, később, midőn ezektől megvált, úgy szólván mindenikőjök, különösen a bessenyők ellenében résen kellett lennie, nehogy meglepessék s megsemmisíttessék általuk. Midőn azonban a honfoglalás után a kereszténység elfogadásával méltó helyet foglalt el az európai népek között s nemcsak hogy úr volt saját hazájában, hanem földrészünkön a középkorban valóságos nagyhatalom; — kazarok, palóczok, kunok, tatárok, volgai bolgárok, bessenyők siettek a magyar nemzetnek meghódolni s ezáltal a kikerülhetlen megsemmisülésök előtt menekülni, más szavakkal a kazar és bolgár nép szerepét most már a keresztény magyar nemzet foglalta el.

Lássuk már most, mely népek voltak a fenhatóságot gyakorló török-tatár volgai bolgárság szövetséges népei?

Hunfalvy Pál Ethnographiája 391. lapján helyesen mondja: «Ma a volgai Bolgárországban mordvinek, cseremiszek, csuvasok és tatárok laknak» én ezekhez még a votyákokat vagyis vitkaiakat veszem. Bizonyára nem volt a dolog más-képen a bolgár uralom alatt sem. Ugyane népek laktak ott akkor is, a kiket ott találunk jelenleg is. Lássuk őket sorban: Legelőször is a magokat nemzeti nyelvökön *moksi*knak és *irsá*knak (moksa, erza) nevező mordvinokkal találkozunk, valamivel feljebb éjszaknak a magokat *marjai*knak (marjalaiset) nevező cseremiszek laknak, még feljebb a nevöket a Vitka folyótól kölcsönzött votyákok vannak. A mi a csuvasokat illeti, ezek a déli Uralon lakó tatár nyelvű baski-
rokok szomszédságában a mordvák és cseremiszek között laknak, s magokat hegyi marjáknak vagyis hegyi cseremiszeknek hívják a magok nyelvén, a mint nevezi magát egészen így a cseremiszeknek egyik része. Figyelmeztettem volt másutt arra is, hogy nemcsak a «moksa», «boksa» és «irsa» nevekkal találkozunk hazánkban a mai napig, hanem találkozunk ezenkívül a „*marja*“ névvel is a «Marja» Bihar- és «Vitká»val is a szatmármegyei Vitka helységnevekben. Ime ezek voltak a bolgár népszövetség tagjai.

Ha már most figyelembe vesszük azt, a mit Aspelin mindjárt az ananjinói bronzkori őstemető ismertetése kezdetén mond: egy igen fontos következtetést vonhatunk le ezen ő nagyon is elfogadható következő nyilatkozatából:

«Az ural-altáji bronzkor összes területetein talált vas eszközökön világosan fölismerhetők még a bronzkorbeli idomok, különösen a törökön, késeken és nyílcsúcsokon.» (Ezt képpel is megvilágosítja s a vas tárgyak annyira egyeznek a bronzkorbeli ugyanily tárgyakkal, mintha csak egy ember művei volnának.) Azután így folytatja: «Csakugyan úgy látszik, mintha e bronzkorbeli vas tárgyak legalább részben öntve volnának. Ugyancsak e leletek hihetővé teszik, hogy a vaskor itt nem kezdődött új néptelepüléssel, hanem a bronzkorbeli lakosság valamiképen megismerkedett a vas érczczel», vagyis az ottani népek ott a hol most is laknak, ősidőben is ott laktak, vagyis autochtonok.

Vessünk egybe már most mindezekkel egy adatot, melyet az összehasonlító nyelvészet szolgáltat.

A rezet a finnek máig is *vaski*-nak hívják. Ez a finn «vaski» ugyanegy szó a «vas» szóval, melyet azonban a magyar nyelv a vas ércz jelölésére használ. A két szó teljes azonosságát illetőleg nem szükséges nyelvésznek lenni, mert azt a nem-nyelvész is könnyen fölfoghatja, hogy azokon az északi vidékeken a beszélő szervek némileg különböznek a nyugoti népekéitől, hogy ezt fölfoghatóvá tegyem, megemlítek néhány svéd szót, s hozzájok teszem azok föl-német alakját is, s világossá fog válni előttünk, hogy akár a magyar, akár német s mássalhangzó éjszakon *szk*-vá bomlik föl: schaden = skada, schaffen = skaffa, schaben = skafva, oroszúl is skoblinit, schall = skall, scham = skam, schuh = sko, stb., s ez annyira így van, hogy még csak ott is, a hol *s*-nek mondatik ki, így írják p. o. mensch = meniska, schicken = skicka, schickung = skicelse, Schiefer = skifer, a magyar mos mordvinul: musk; ezt tudva világos lesz előttünk, hogy a finn «vaski» ugyanazon szó mint a magyar «vas».

Honnan van tehát, hogy nálunk vasat, a finneknél pedig rezet jelent? Ime erre nézve szolgáltat az ananjinói őstemetőhely nevezetes fölvilágosítást, mert mintegy szemlélhetőleg mutatja fel előttünk azon kort, midőn az azelőtt egyedül ismert fém, a rezet egy másik nálánál hatalmasb fém a vas kezdte föl váltani. Addig míg csak a rezet (bronzot) ismerték, mind a magyarok, mind a finn-népek ugyanazon szót használják vala, az azelőtt egyedül ismert fém jelölésére. Most azonban, midőn az új fém a régivel vegyest kezdett szerszámok is fegyverekre egyaránt használni, mint azt az ananjinói temetőben látjuk; a dolog legott megváltozott. A finnek a «vas» (vaski) szót továbbra is megtartották a réz jelölésére, a magyarok pedig az új fém, a vas kezdtek e szóval nevezni, a mint hívjuk a vasat máig is vasnak. Eddig együtt kellett hogy éltek légyen, most azonban előttünk ismeretlen okból elváltak (lehet hogy ez az ok épen a vasércz fölfedezése volt) s az azelőtt egységes finn-ugor nép több önálló egyedre oszolva külön-külön nyelveken kezd vala beszélni.

Aspelin e vaskor kezdetebeli átmeneti sírokat az alexandropoli és csertomliczki kurgánokban talált görög eredetű tárgyakból ítélve a IV. századból valóknak tartja, Kr. sz. e. magára az ananjinói temetkező helyre is ugy vélekedik, hogy e temetkező hely nem lehet későbbi a III-ik századnál Kr. sz. e. Ime ez időszakra esik a finn-ugor népek szétválta és külön népegyedékké alakulása, s e népek egyike volt a magyar nép.

Helyén valónak láttam fentebb az Ősrégi várakokról is megemlékezni és pedig annyival inkább, mert nem hiányoztak nálunk már eddig is tekintélyes tudósok, kik magyar várak erősítési rendszerével már eddig is foglalkoztak, s ennek az őshazában divatban volt módjával való megismerkedés ép oly kevésbé lehet felesleges, a mint nem volna ilyen a magyarországi nem római eredetű, bányáknak — Pallas nyomain indulva, — az urali ősrégi bányákkal való összehasonlítás sem.

E tisztelt társaságban a múlt hónapokban társulati tag Tewrewk A. úr két értekezést olvasott föl, egyikben a baszkírok nemzetiségét fejtegette, a másikban a permiekről azon emlékezetes nyilatkozatot tette, hogy a kőkorszakból még maig sem bontakoztak ki. E két rokon nép közül egyik u. m. a baskir, az Uralhegység déli, a másik pedig, a permi az északi végén lakik. Az elsőnek régiségei azon csoporthoz tartoznak, melyet Aspelin *ural-ajtáji* bronzkori csoportnak nevezvén el, maga helyén volt róla szó. A mi a másodikat, a permi régiségeket illeti,

erre nézve érdekes tudnunk, a mit Aspelin a kőkorról szólva a permi kormány-megyéről mond, hogy sem a permi kormány-megyében, sem az Archangel és Vologda kormány-megyék keleti részén egy ott valaha létezett kőkorszak semmi nyomai nem fedeztettek föl, a honnan A. azt következteti, hogy felső Káma és a Középurál vidékei csak a bronzkorban telepítettek meg lakosokkal. — A. e nézetével meglehetősen éles ellentétben áll Tewrewk A. ur nézete, a ki úgy tudja, hogy a permi nép még máig is a kőkorbán él, még ma sem bontakozott ki belőle. Mennyire nem közelíti azonban meg a t. értekező úr nézete az igazságot, az a következőből eléggé ki fog tűnni:

A felső Káma, a Vicsegda és Pecsora melléki ősrégiségek kiválólag a vaskorba tartoznak, ezt Aspelin azután két csoportra: korábbira és későbbire osztja, — de halljuk őt magát:

„A korábbi permi vaskort leginkább ember- és állat-ábrázolások jellemzik. Az ezen alakokhoz használt bronz a legtöbb esetben észrevehetőképpen világosb színű, semmint a bronzkorban. Az állatképek rendszerint álló helyzetben vannak, belül üresek, fölül nyitvák. Az alakoknak, melyek hol medvét álló helyzetben, hol fecskéket vagy más ragadozó madarakat ábrázolnak, a mellükön gyakran emberi arc körvonalait látni, a mi egy láthatatlan szellem jelenlétét akarja jelenteni. Ugyanez okból visel nem egy bálványka a fején állat- és madár-ábrákat. Leggyakrabban találni a medve ábrázolását, hol önállóan, hol ékítményül alkalmazva. . . .”

„A vaskor második szakát pedig főképp öltözké-diszítványok, függők, arany és ezüst filigrán-művek jellemzik, sőt ily filigranszerű művek bronzból is találhatunk. Valószínű, hogy a finn népek öltözetét oly igen jellemző csüngő ékítmények a permi vaskorszakban veszik kezdetüket, s csakugyan találunk e korszakban öntött kapcsokkal ellátott oly ékszereket, melyekben még a korábbi vaskorszakban divatos régi állat alakok még folyvást megvannak. Később ezen öntött kapcsok már bronzfonalból szerkesztett kapcsoknak látszanak helyt adni, melyekben a régibb állat-alakok hol fölismerhetők még, hol már az alkalmazott érc anyagoknak megfelelőbb alakoknak adnak helyet. Ugyanakkor, mikor a bronzfonatos művek divatkozni kezdtek, kellett életbe lépnie az ezüst filigránnak is. Több körülmény azt bizonyítja, hogy e jelenség az arab kereskedés e vidéken volt elterjedtét megelőzőleg meg volt már. E mellett bizonyít mind az e műveken észlelhető természetes fejlődése a kidolgozás módjának, mind egyenesen azon ezüst filigrán-művek, melyek a krasznó-ufimszki leletben fordulnak elő; de még e tárgyak között bactriai, szasszanid és bizanti pénzeket is találtak, melyek közül a legkésőbbi veretűek a VII. század derekáról valók; következőleg e lelet régiségre nézve az arab kereskedelmet 200 évvel előzi meg. Különben is a helybeli különleges sajátságok, melyekkel a permi filigrán-művek különbözőnek más keleti finnektől származó hason művektől, azt bizonyítják, hogy e művészet ott őseredeti volt.”

A diszítési részleteken észlelhető számos hasonlatosságokból következtetve, melyek az eddig tárgyalt három korszakban (korábbi és későbbi bronz-, és a korábbi vaskor) folyvást egyeznek, s csakis a későbbi vaskorban mutatnak eltérést. Aspelin azon eredményre jut, hogy ez ős műipar a fent említett vidéken folyton tartó, vagyis ugyanegy nép sajátja volt.

Íme ilyen volt a maga idejében oly híres permi nép polgárisultsága a föld gyomrából kiemelt régiségek világánál. A legrégibb orosz történelem — nem is említve a hagyományt (tradíciót) — arról értesít bennünket, hogy a permi népet benszültött fejedelmek kormányozták, a kik között azonban egyet a többiek főnöknek ismernek vala. A becses állatbőrök, melyeket rengeteg erdeikből nyertek, lehettek az első oka a kelettel való kereskedelmi összeköttetéseknek, melyek hosszas időhúzámon át tartottak, és a Káma partjain a keletről mesés dúsgazdagságot halmoztak össze ezüstben. Az ezüst tárgyaknak nagy bősége, melyet még folyvást ásnak ki e vidékeken, azon gondolatot keltik bennünk, hogy e kincsek miatt veszték össze egymás közt Moszkva és Novgoród, a mint beszélnek erről a krónikák.

A legnevezetesebb leletek, melyek a permiek és a kelet közötti kereskedelmi összeköttetések bizonyítékait szolgáltatják, azon számos görög, bizanti, szasszanid s más keleti származású ezüst edények, melyekre gyakran bukkannak a Perm területén ásás közben. E leletek gyakran képezték tárgyát a régészek figyelmének,

de szerencsétlenségre nem látták be azok történelmi fontosságát azon vidékekre nézve, a hol napfényre hozattak, s csak igen ritkán történik meg, hogy pontosan s önként megmondanak a helyet, a hol a kiemelt tárgy találtatott. Tekintve azon körülményt, hogy egyetlen a kharkovi kormánymegyéből kiemelt ezüst bögrének, s még egy másiknak, melyet Strahlenberg tett volt közzé, s mely egy krasnojarszki csúdhalomban találtatott, kivételével nem lehet bebizonyítani, hogy Oroszországban máshol mint a permi területen találtak volna ezüst edényeket: nagyon valószínű, hogy nagy része azon számos, mind a nyilvános, mind egyesek gyűjteményeiben őrzött ezüst edényeknek, melyek mint Oroszországban találtak szerepelnek, egyenesen innen kerültek.

Itt Aspelin az intézetek és egyesek gyűjteményeiben őrzött nevezetesebb ezüst edényeket, szám szerint 30 darabot, tüzetesen előszámlálja. Ezek részint tálkák, részint kupák, ezüst lapok, rajtok görög, byzanti, arab, szasszanid s más művészeknek, mythologiai és keresztény vallási tárgyakat, vadászatokat, állatokat, úgymint elefántokat, tevéket, lovakat, halakat, fákat s az ábrázoló díszítéseikkel, az edények némelyein ismeretlen írások is láthatók, némelykor a művész neve is olvasható. — Némelykor a tulajdonos nem elégette a művész alkotását, hanem azonkívül helybeli, permi művészek előállításait is igénybe vette, persze, hogy ezek a görög és a keleti művészek alkotásaihoz nem állíthatók oda, de azért mégis ott állanak és első pillanatra fölismerhetők. A tárgyak legrégebbike Kr. sz. u. II. századból való.

De az itt elszámoltakon kívül csak az, a miről biztos tudomás van, hogy az újabb időben a föld gyomrából ily kincsek kiemeltettek, a nélkül, hogy idejekorán megmentethettek volna, meghaladja azt, a mit Aspelin elszámolt.

Már csak ezen aránylag igen rövid idő alatt gyűjtött adatok is fogalmat adhatnak nekünk a régi Biarmia ezüstbeli mesés dúsgazdagságáról. A régészeti tudomány alig szolgáltatna nekünk drága érczbeli ily dúsgazdag leletek példáját még a déli országokból is, a hol rendszeres ásatások hajtottak végre. És ki számíthatná ki a tömördek pórul járt régiségeket, melyek századok során beolvasztattak? Permben úttamkor beszéltek nekem — folytatja Aspelin — hogy a tatárok a kormánymegye területén talált arany és ezüst tárgyakat összegyűjtik a néptől s aztán a nizensi piacon eladogatják. Egy tatárról beszéltek, ki a parasztoktól negyven font ily ezüst régiségeket vásárolt össze, fontját 60 kopektól 1 rubelig terjedő poton áron; egy másik meg egy egész szekrényt tömött tele ily tárgyakkal.

Az itt előadott tények azon következtetésre vezetnek bennünket, hogy Biarmia kereskedelme a klasszikus korszak végétől kezdve egy évezreden át tart vala, mígnem Novgoród és Moszkva lassankint korlátozták s végre végkép elnyomták a permi nép függetlenségét.

Barna Ferdinánd.

A BÉCSI CSÁSZ. AKADEMIA ÁLLANDÓ ŐSRÉGÉSZETI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁLTAI 1880-RÓL. (*V. Bericht der prähistorischen Commission der mathem.-naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften über die Arbeiten im Jahre 1880.*)

A bécsi császári Akadémia mennyiség-természettudományi osztályának prähistorikai bizottsága által 1880. év folytán eszközöltetett vizsgálatokból két barlang-ásatás vonja magára leginkább figyelmünket, Szombathy József műegyet. assistentől.

Szombathy József, a hírneves Vypustek barlang átkutatását folytatta. Megérkezése előtt herczeg Lichtenstein János főerdésze, Heintz úr, a nyugati árat 75 méter hosszúságban kiásatta volt már. Ennek barlangi breccia-üledékéből, mint Hochstetter tanár elnevezé, a megelőző évek alatt nagy mennyiségű csontot aknázták volt már. Innen a délkeleti ágba hatoltak; a breccia ott is uralkodó s csupán a legdélibb pontot fedte 1.5 m. mélyen finomúl elaprózott homok. Csontleletekben azonban olyan szegény ez a réteg, hogy egy Felis spelaea metatarsusánál többet nem találtak benne. Visszatértek tehát az «Oroszlán-csarnokba» s 4.25 m. ásták annak üledékét le. Egy darabig világos agyagból áll az, s felette kevés csont és kőhulladékot rejt; alább sötétbarnává változik több és nagyobb kő- és csontzárvánnyal. Hanem e csontok annál erősebb mállásnak indultak. Az ásatást most a «Hochstetter tárnába» helyezték át. A mészburok alatt márgás, leveles agyag fekszik, menten minden csonttól, melyre egy csontgazdag (40—50%) hasonszerű agyag következik, mely alább nagyobb

kötuskókkal vegyül, s legalól csontokban folyvást szegényülő breccziába megy át. A csontokat rejtő réteg vastagsága 20—60 cm. közt variál, s az összes déli ágakban mindenütt azonos tartalmat és rétegzést tüntet fel. A Szombathy által felszínre hozott csontok utólagos meghatározás szerint a következő fajokat tartalmazzák: *Ursus spelæus* Roseum, az összes zsákmány 97—98% képezve, leginkább fiatal egyének végtagjaiból. *Felis spelæa* Goldf., *Bison friscus* Boj. *Rhinoceros trichorhinus* Cuv. és *Equus caballus* L.

Emberi nyomokat a barlang előrészenek mellék öbleiben derített ki az ásatás. Durva cserépedény-töredékeken felül egy palából idomított szekercze, szilánk sok házi állat és más emlős (róka, írámszarvas, kétféle kecskenagyságú kőrödző, szerfelett kis macska) képezték a zsákmányt, még pedig élesen elkülönítve a diluvialis állatsontoktól. Az ásatás tapasztalataiból végezetre Szombathy is arra a meggyőződésre jutott, mit már Hochstetter kifejezett volt, hogy a negyedkor emlősei nem eredeti fekhelyükön vannak itt, hanem ide csak behurczolta őket a víz sodró ereje.

2. Diravica barlang, Brünntől 10 klm., K. Nyk.re Mokra felett, a Rieka völgyben, mely felett 30 m. magasságban nyílik meg a 60 cm. hosszú barlangnak 15 m. széles és közepén 9 m. magas kapuzata. Három brünni tanuló próbaásatásai vezették történelmi jelentőségre. A felső televénynyel vegyült réteg alatt mindjárt 1—3 cm. vastag hamu- és széntelepfekszük; az alóla kiásott sötét földbe is vegyülnek szénnyomok, s a legalsó mészdara egészen²⁴ ment attól. Ez az egymásután csak a fal mellett mutatkozik, mert a középrészek üledéke összevissza van forgatva, miután legutóbb 1866-ban is ide telepedtek be a porosz invázió elől menekülők s féltettebb holmiikat ide ásták el.

Culturtörténeti szempontból sokkal jutalmazóbb vala a barlang-száda előtti lejtő, melyen quarcz, tűzkő, szarukő, vörös jáspis szilánkok, véső s egy ezüsttel bevont bronzhuzal s két keskeny kalapács került kézhez.

A csontanyagból következő fajokat határozta meg szerző: 1. *Equus caballus* L. több állkapocs-töredéken kívül 100-nál több zápfog, melyek középnagyságú fajra utalnak. 2. *Cervus tarandus* L. 3 zápfog több végtagrészlet. 3. *Cervus Elaphus* L. fogai, lábtöredékei s agancsrészlete. 4. *Cervus Capreolus* L. 5. *Sus scraf.* L. törpe fajú lehetett, zápfogait állkapcsa képviseli. 6. *Lepus variabilis* Pall (havasi nyúl) koponya, állkapocsrészletei s igen sok lábrészlet. 7. *Cricetus frumentarius* Pall bal matillájával. 8. *Vulpes vulgaris* Briss. széttört végtagcsontok. 9. *Lupus vulgaris* Briss. egyetlen metacarpus s egy törpe bagolyfaj alkarja, tibija.

Ezek mellett a barlang felforgatott üledékében sok újabb keletű csont hevert kecskétől, házi disznótól, vadnyúl, lud és tyúk testrészeiteiből. A csontok nehányát vizes festék-anyag fedte. Az ásatás adataiból két korszakra találunk utalást. Első ízben az írámszarvas, hófajd valónak az ide telepedett ember eleségtárának kiegészítői; a későbbi lakosok a fémeket is használták s házi állataink őseivel bírtak már.

Dr. Luschan Felix ezredorvos Bosznia és Dalmátia határán (Mrčine falu m.) Evans társaságában ásatott fel két temetkezési halmot «gomilet», mint ott nevezik. Ezek kőlapokból vannak összerakva; de kincskeresők a legtöbbet összevisszaforgatták. Mindazonáltal becses cranologiai anyagot gyűjtött Luschan. Minden ilyen sírhely a XIII. s XIV. századból eredő régi kápolnák közelében fekszik s a lakosság, úgy látszik, később is ide helyezte halottait. A koponyák alakjai is visszatükrözik ezt a gyakorlatot s azért három csoportra oszthatók: egyik tisztán prähist. korból (brachicephal jelleg); második a római uralom idejéből, s harmadszor a későbbi albanoktól. A jelentés különben az egyszerű tényekre szorítkozik csak s Luschan részletes munkája az anthropologiai társulat közlönyében látott napvilágot.

Sokkal érdekesebb a *zlonici* czukorgyár mellett 1879-ben talált emberi váz. Később öt újabb vázat ástak még ki, két aranyosodrony, több bronztű, borostyánkő-gyöngy és kézzel idomított agyagedény társaságában. A bécsi akadémia kiküldöttje, Heyer Ferencz, rendszeres ásatást rendezvén, minden sírt 30—50 cm. mélységben kőlapokkal kifalazva talált; a vázak azonban 1—1.5 m. mélységben oldalra fordítva feküdtek s egyik kezük fejük alatt nyugodott, a térd meg fel volt húzva a mell felé. Mindannyi felnőtt egyéntől származik s akárhány mellett nem volt semmi tárgy. Bár felette mállott állapotban találták a csontokat s a

fejváz rögtön szétesett: azok dolichocephal jellegét mégis constatálni lehetett. A Tschemin mellett (Csehország) és Wasseringnél (A.-Ausztia) felásott temetkezési halmokban csak urnák fordultak elé szénrészletekkel s egy pár fémtárggyal. E sírhalmok közepe táján körbe helyezett kövekre bukkantak. Wasseringnél az edények apróbbjai korongon készültek s római mintákat mutatnak, az őket övedző falazat pedig $\frac{3}{4}$ kör és egy belső építmény követi.

Hazánk területére is kiterjedt a bécsi akadémia figyelme, Mosonymegyében Marcz határában ásatott fel Heger Ferencz m. őrsegéd 9 halmot, melyek mint az előbbie, körded körakásokon belül hamvvedreket rejtettek. Bronz és vastárgyak képezték a sírok járulékait, felette rossz állapotban talált és különféle idomú, meg nagyságú edénytöredékekkel. Egy-egy sírban 6—20 edény cserepei heverték.

Legjutalmazóbb vala mindannyi közt az ásatás St.-Margarethanál Alsó-Krajinában. A három felásott halomból kettő alig nyújtott figyelemreméltót, hanem a harmadikból 11 bronzfibula (3 alakutánzáttal), 28 gyűrű (2 lábgyűrű egyenkint 570 gr. súlyu), 6 könnyű lábgyűrű, 16 nagyobb, 9 kisebb kargyűrű, 5 nyilvég, fülönfüggő részlet s egy gyöngyörű sisak jött napfényre. Ennek egészen sajátos alakja van. Alapja fafonat, arra 6 bronzlemez van rászögezve s még a hézagokat is bronzszegekkel verték ki. Végre a hetedik bronzlemez megadja a csúcsalakot. Ugyanitt nagy mennyiségű vastárgy is találtatott; így 7 lándsavég, 5 hosszudad fejsze, 3 sarlóalakú kés, 1 tű. Egész ékszettár volt itt, mert nem kevesebb, mint 800 borostyánkő s 400 üveggyöngy ásatott fel. A tárgyak azonban összevevésre vannak forgatva, mintha utólagos temetkezések is történtek volna. Erre utal az a körülmény is, hogy egész váz és hamvvedrekbe rejtett csontszen váltakoznak, mint különböző időszakok szokásainak emlékjelei. A szt.-margarethai temetkezési halmok tehát úgy a leletek bőségére, mint azok tanulságos voltára nézve kiváló helyet foglal el a prähistoricus lelhelyek sorában.

A jelentések alakjára és belbecsére térve át, annyit bátran elmondhatunk, hogy akár az Archæologiai Értesítő ilyenemű közleményeit, akár a mi Akademiánk természettudományi bizottsága által kiadott őstörténelmi műveket tekintjük: csepp okunk sincs aggódni az összehasonlítás miatt.

Téglás Gábor.

